

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**МІЖНАРОДНІ
ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ
І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЗАСНОВАНИЙ 1991 р.

Випуск 19

Київ — 2010

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — Вип. 19: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. — 406 с.

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 4 від 29 квітня 2010 р.*

Збірник наукових праць присвячено відомим українським історикам-славістам М. В. Знаменській та Є. П. Пугачу з нагоди їхніх ювілеїв і пам'яті одного з найвідоміших вітчизняних істориків-міжнародників, академіка НАН України А. М. Шлепакова. Висвітлюється життєвий і творчий шлях та основний науковий доробок учених, а також проблематика, якою вони займалися майже півстоліття, а саме — актуальні питання всесвітньої історії, міжнародних відносин і зовнішньої політики України. Особливу увагу приділено історії слов'янських народів і країн, місцю й ролі України у світовому історичному процесі, методологічним питанням вивчення європейської й світової історії та сучасних міжнародних відносин, окремим історіографічним проблемам вітчизняної історичної науки.

Редакційна колегія:

С. В. Віднянський, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України (*відповідальний редактор*),

Н. В. Кривець, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України (*відповідальний секретар*),

М. С. Бур'ян, доктор історичних наук, професор, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка,

М. М. Варварцев, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

Б. М. Гончар, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

О. Б. Дьомін, доктор історичних наук, професор, Одеський національний університет імені Іллі Мечникова,

Л. О. Зашкільняк доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України,

О. Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

А. Ю. Мартинов, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут історії України НАН України,

І. М. Мельникова, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України,

П. С. Сохань, член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України.

Рецензенти: **М. В. Кірсенко**, доктор історичних наук, професор;

О. С. Рубльов, доктор історичних наук, професор

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації.

Серія КВ № 6938 04.02.2003 р.

Збірник наукових праць зареєстровано Вищою атестаційною комісією України як фахове видання зі спеціальностей «Історичні науки». — (Постанова Президії ВАК України від 14 квітня 2010 р., № 1-05/3 // Бюлетень ВАК України. — 2010. — № 5).

© Інститут історії України НАН України

©Автори

International relations of Ukraine: researches and discoveries. - Vol. 19 Interagency Scientific Papers / Editor-in-chief. S.V. Vidnyanskyi. - K.: Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2010. — 406 p.

Approved for publication by the Academic Council of the Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, the protocol number 4 of 29 April 2010.

The collection of studies dedicated to well-known Ukrainian historians-Slavists, M. V. Znamenskii and Y. P. Puhach on the occasion of their anniversaries and to the memory of one of the most famous domestic historians-international affairs experts, the academician of the NAS of Ukraine, A. M. Shlepakov. It has been revealed the walk of life, creative development and the main scientific achievements, as well as the range of problems they have been interested in during almost half a century - namely, issues of world history, international relations and foreign policy of Ukraine. The particular attention has been paid to the history of Slavic peoples and countries, to the place and role of Ukraine in the world historical process, to the methodological issues of European and world history as well as the current international relations, to the certain historiographic problems of national historical science.

Editorial board:

S. V. Vidnyanskyi, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Editor-in-chief),

N. V. Kryvets, Candidate of historical sciences, senior staff scientist, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Executive Secretary),

M. S. Burian, Doctor of historical sciences, professor, Luhansk National Taras Shevchenko University,

M. M. Varvartsev, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,

B. M. Gonchar, Doctor of historical sciences, professor, Kyiv National Taras Shevchenko University,

O. B. Demin, Doctor of historical sciences, professor, Ilya Mechnikov Odessa National University,

L. O. Zashkilnyak Doctor of historical sciences, professor, I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of the NAS of Ukraine,

A. E. Lysenko, Doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,

A. Y. Martinov, Doctor of historical sciences, senior staff scientist, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,

I. M. Melnikova, Corresponding member of NAS of Ukraine, doctor of historical sciences, professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine,

P. S. Sohan, Corresponding member of NAS of Ukraine, Doctor of Sciences, M.S. Grushevskiy Institute of Ukrainian Archeology and Source of the NAS of Ukraine.

Reviewers: **M.V. Kirsenko**, Doctor of historical sciences, professor;

O.S. Rublov, Doctor of historical sciences, professor.

Certificate of registration of print media. KV Series number 6938, 04.02.2003

Scientific Papers registered by Higher Attestation Commission of Ukraine as a special edition in the field of «Historical Sciences.» — (The State Commission for Academic Degrees and Titles presidium decision, 14 April, 2010, № 1-05/3 // Bulletin of HAC of Ukraine. — 2010. — № 5).

© Authors

© Institute of History of Ukraine
of the NAS of Ukraine

ЗМІСТ

СЛОВО ПРО НАШИХ ЮВІЛЯРІВ

<i>Наталія Кривець.</i> Науковець і громадська діячка Маргарита Знаменська	9
<i>Юрій Седих.</i> На шляху звершень	19
<i>Христо Роглев.</i> Щирий друг, учена, людина, закохана в Болгарію	21
<i>Євген Роговий.</i> До ювілею Євгена Петровича Пугача	23

НА ПОШАНУ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-МІЖНАРОДНИКА

А. М. ШЛЕПАКОВА

<i>Леонід Леценко, Ігор Черніков.</i> Всесвітньо відомий вітчизняний учений: історик-міжнародник, організатор науки і дипломат. До 80-ліття від дня народження академіка НАН України Арнольда Миколайовича Шлепакова (1930-1996 рр.)	27

СЛАВІСТИЧНІ СТУДІЇ

<i>Оксана Іваненко.</i> Внесок Університету св. Володимира у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків (друга половина XIX – початок XX ст.) . . .	33
<i>Євген Бевзюк.</i> Промислова революція у чесько-словацьких землях у першій половині XIX ст.	47
<i>Вікторія Павленко.</i> Іван Шишманов — повноважний посол Болгарії в Україні	59
<i>Світлана Мотрук.</i> Політичні кризи в Чехословаччині другої половини XX ст.: погляд із сьогодення	71
<i>Лариса Янчук.</i> Роль «Вишеградської солідарності» в зовнішньополітичній діяльності Словацької Республіки (1989-2004 рр.)	87

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

<i>Микола Варварцев.</i> Під знаком союзу церков: «спеціальний посланник» Папи Лева XIII в Україні й Росії (1891 р.)	97
<i>Михайло Бур'ян, Тетяна Богданова.</i> Посол США у Великій Британії Джон Хей і розвиток англо-американських відносин у 1897-1898 рр.	107
<i>Оксана Юрчук.</i> Національне питання у міжвоєнній Польщі: погляд польських консерваторів	119
<i>Теофіл Рендюк.</i> Національна політика королівської Румунії у міжвоєнний період та під час Другої світової війни	137
<i>Євген Магда.</i> Позиція ЄС в урегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту від початку XXI ст.	155
<i>Наталія Чабала.</i> Політика ЄС щодо Південно-Східної Азії: співпраця у рамках АСЕМ	167
<i>Шахла Шахі Гахраманова.</i> Регіональні й глобальні наслідки незалежності Косово	179

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

<i>Наталія Кривець.</i> Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у ХІХ ст.	191
<i>Назар Васьків.</i> Єврейське питання у програмах і діяльності Русько-української радикальної партії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.	205
<i>Ігор Дацків.</i> Українсько-французькі відносини в період Директорії УНР	213
<i>Олександр Даниленко.</i> Закордонні представництва українських кооперативних спілок у 1920-х роках: структура, повноваження, штати, діяльність	229
<i>Сергій Кот.</i> Американська політика реституції культурних цінностей після Другої світової війни та Україна	243
<i>Василь Гарагонич.</i> Стратегія міжрегіональної й транскордонної співпраці в контексті євроінтеграції України	265
<i>Євгенія Донченко.</i> Україна у східноєвропейській політиці Франції (1991-2009 рр.)	277
<i>Андрій Грубінко.</i> Україна у зовнішній політиці Великої Британії: новітній етап міждержавних відносин (2005-2009 рр.)	285

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

<i>Степан Віднянський.</i> Стан і перспективи наукових досліджень із всесвітньої історії в Україні. (Наукова доповідь на засіданні Вченої ради Інституту історії України НАН України 27 травня 2010 р.)	303
<i>Таміла Герасимчук.</i> Концепція міжнародних режимів у теорії міжнародних відносин	319
<i>Андрій Мартинов.</i> Європейська колективна пам'ять та ідентичність	333
<i>Олег Горенко.</i> Історико-методологічна конкуренція етноцентризму та антропоцентризму в євроінтеграції України	349

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Костянтин Бацак.</i> Італійці Криму в історичних джерелах і студіях (ХХ – початок ХХІ ст.)	369
<i>Оксана Іваненко.</i> Погляд українського дослідника на історію національного відродження грецького народу. Рецензія на: Пелешко А.В. Становлення незалежної грецької держави (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.). – К.: «Освіта України», 2009. – 312 с.	385
<i>Наталія Ярکو.</i> Між радянським диктатом і національними традиціями. Рецензія на: Докашенко Г.П. Болгарська школа повоєнного періоду: історичний аспект. – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2008. – 288 с.	389
<i>Євген Пугач.</i> Нова книга з історії боротьби словаків за визнання своєї самобутності. Рецензія на: Шніцер І.О. Історія словацького автономістського руху 1918 – 1939 рр. – Ужгород, 2008. – 167 с.	393
<i>Відомості про авторів</i>	403

CONTENT

THE WORD ABOUT OUR HEROES OF AN ANNIVERSARY

<i>Natalia Krivets.</i> The scientist and social activist Marharyta Znamenskaya	9
<i>Yuriy Syedykh.</i> In the making	19
<i>Khrysto Rohliev.</i> A true friend, scientist, person who is really fond of Bulgaria	21
<i>Yevhenii Rohovyi.</i> To the anniversary of Yevhenii Petrovich Puhach	23

IN HONOR OF THE DOMESTIC-INTERNATIONAL AFFAIRS SCHOLAR A. SHLEPAKOV

<i>Leonid Leshchenko, Ihor Chernikov.</i> The worldwide known domestic scientist: the historian-international affairs expert, science organizer and diplomat. To the 80 th anniversary of Arnold Shlepakov's birth (1930-1996), the academician of NAS of Ukraine	27

SLAVONIC STUDIES

<i>Oksana Ivanenko.</i> St. Vladimir University's Contribution to Development of the Inter-Slavic Cultural Relations (the second half of the nineteenth to the early twentieth century.)	33
<i>Eugene Bevzjuk.</i> Industrial revolution of Czech-Slovak lands in the first half of the nineteenth century	47
<i>Victoria Pavlenko.</i> Ivan Shyshmanov – Plenipotentiary Ambassador of Bulgaria in Ukraine	59
<i>Svetlana Motruk.</i> Political crisis in Czechoslovakia in the second half of the twentieth century: present day examining	71
<i>Larissa Yanchuk.</i> The role of «Visegrad solidarity» in the foreign policy of the Slovak Republic	87

PROBLEMS OF WORLD HISTORY AND INTERNATIONAL RELATIONS

<i>Mykola Varvartsev.</i> Marked by alliance of churches: «special envoy» of the Pope of Leo XIII in Ukraine and Russia in 1892	97
<i>Mychaylo Burian, Tatyana Bogdanova.</i> U.S.A. Ambassador to Britain John Hay and the development of Anglo-American relations in the 1897-1898	107
<i>Oksana Yurchuk.</i> The National Question in the interwar Poland: Polish conservatives concept	119
<i>Theophilus Rendyuk.</i> Royal National Policy of Romania in the interwar period and during the Second World War	137
<i>Eugene Magda.</i> The position of the EU in the Arab-Israeli settlement conflict starting from the early XXI century	155
<i>Natalia Chabala.</i> The EU policy towards South-East Asia: cooperation within ASEM	167
<i>Shahla Shahi Gahramanova.</i> Regional and global implications of the Kosovo's independence	179

UKRAINE IN THE WORLD COMMUNITY

<i>Natalia Krivets</i> . St. Vladimir Kiev University scientists in Germany research centers in the nineteenth century	191
<i>Nazar Vaskiv</i> . The Jewish Question in the programs and activities of the Russian-Ukrainian Radical Party in the late nineteenth - early twentieth century	205
<i>Igor Datskiv</i> . Ukrainian-French diplomatic relations during the Directorate of the UPR	213
<i>Olexander Danilenko</i> . Foreign Missions of Ukrainian cooperative unions in the 1920s: the structure, functions, staff, activities	229
<i>Sergey Kot</i> . American policy of the cultural property restitution after the Second World War and Ukraine	243
<i>Vasily Harahonych</i> . The strategy of the cross-border and interregional cooperation in the context of European integration of Ukraine	265
<i>Yevheniya Donchenko</i> . Ukraine in the East- European policy of France (1991-2009) ..	277
<i>Andriy Hrubinko</i> . Ukraine in the foreign policy of Great Britain: the new stage of international relations (2005-2009)	285

QUESTIONS OF THE METHODOLOGY

<i>Stepan Vidnyanskyi</i> . The condition and prospects of the scientific researches on the world history in Ukraine. (Scientific report in the Scientific Council meeting of the Institute of History of Ukraine May 27, 2010)	303
<i>Tamila Gerasimchuk</i> . The concept of international regimes in the international relations theory	319
<i>Andrey Martynov</i> . European collective memory and identity	333
<i>Oleg Gorenko</i> . Historical and methodological ethnocentrism and anthropocentrism competition in European integration of Ukraine	349

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE

<i>Konstantin Batsak</i> . Italians of Crimea in historical sources and studies (XX – the beginning of XXI century)	369
<i>Oksana Ivanenko</i> . Ukrainian Researcher's Approach to the Greek People's National Revival History. (Review of monograph: A.V. Peleshko «Formation of Independent Greek State (the late eighteenth to the first half of the nineteenth century.)». — Kyiv, 2009. 312 p.)	385
<i>Natalia Yarko</i> . Between the Soviet dictation and national traditions. (Review of a G.P. Dokashenko's monograph «Bulgarian school of the post-war period: a historical aspect». – Gorlivka, 2008. — 288 p.)	389
<i>Eugene Pugatch</i> . A new book on the history of Slovaks struggle for recognition of their identity. (Book Review Shnitser I.O. «History of the Slovak autonomist movement 1918-1939». – Uzhgorod, 2008. – 167 p.)	393
<i>About the authors</i>	403

Редколегія та авторський колектив збірника
щиро вітають шановну
Маргариту Василівну ЗНАМЕНСЬКУ
з ювілеєм

СЛОВО ПРО НАШИХ ЮВІЛЯРІВ

Наталія Кривець

НАУКОВЕЦЬ І ГРОМАДСЬКА ДІЯЧКА МАРГАРИТА ЗНАМЕНСЬКА

У жовтні 2010 року відомий український історик-славист, художниця Маргарита Василівна Знаменська відзначає свій ювілей.

Народилася М.В. Знаменська 30 жовтня 1935 р. в м. Коростені Житомирської області. Батько – Василь Васильович був офіцером, мати – Тетяна Хомівна Романюк – інженером-будівельником. Життєвий і творчий шлях Маргарити Василівни багато в чому схожий із долею її ровесників, які народились у скрутні передвоєнні роки. 1943 року вона стала першокласницею середньої школи у м. Йошкар-Олі Марійської РСР, куди була евакуйована сім'я. Відразу після визволення Києва від фашистських загарбників, у 1944-1945 рр. продовжувала навчання в середній школі № 94 м. Києва, 1946-1947 рр. через службу батька в Радянській Армії – у школі Східної Німеччини та у 1947-1948 рр. на Далекому Сході. 1949 року знову продовжила навчання у школі № 94 м. Києва, яку з успіхом закінчила 1953 року. Саме в цій школі завдяки непересічній учительці історії, директору Т.Ф. Клименюк і зародився в Маргарити інтерес до історії – і вже не було сумніву де навчатися далі. Після закінчення школи здійснилася її мрія – вона стала студенткою історичного факультету Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова (кафедра історії південних і західних слов'ян), який успішно закінчила 1958 року. Навчання улюбленої професії в університеті давалося легко.

Ще у студентські роки під впливом своїх викладачів і наставників, відомих учених академіка Б.О. Рибакіна (він був керівником її курсової роботи «Ремесло Київської Русі»), докторів історичних наук С.О. Нікітіна, В.Г. Карасьова, І.О. Частухіна, викладача сербо-хорватської мови І.І. Толстого (онук Л.М. Толстого) Маргарита Василівна захопилася вивченням історичних процесів у житті слов'янських народів, зокрема Болгарії, Югославії.

Повернувшись до Києва, почала працювати в Українському Товаристві дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами, обіймаючи посаду старшого референта по Болгарії, Югославії та Румунії, була обрана першим Відповідальним секретарем Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби (1958-1965 рр.). Мабуть, саме обіймаючи ці відпо-

відальні посади, сповна розкрилися й утвердилися притаманні ювілярці неабиякі організаторські здібності й уміння працювати з людьми, невимушеність у спілкуванні, готовність брати на себе вирішення важливих справ.

Починаючи з 1965 р., упродовж понад трьох десятиліть наукова діяльність М.В. Знаменської пов'язана з Інститутом історії України НАН України (до 1994 р. – Інститут історії АН України). Цього року Маргарита Василівна вступила до аспірантури Інституту в щойно створений відділ історії і міжнародних відносин соціалістичних країн. Із самого початку існування він став одним із провідних в Інституті саме завдяки його керівникові доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту АН УРСР І.М. Мельниковій – талановитій ученій із широким світоглядом, яка і стала науковим керівником Маргарити Василівни. Під її керівництвом відбувалося становлення молодого дослідниці, окреслення кола її наукових уподобань. Не випадково темою її кандидатської дисертації було дослідження участі громадськості України у розвитку дружніх зв'язків, економічної, наукової й культурної співпраці з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Ця актуальна проблема і надалі стала однією із важливих у роботі відділу. Успішній підготовці кандидатської дисертації сприяли глибокі базові знання й ерудиція дисертантки, творчі поради наукового керівника.

У травні 1971 р. на Вченій Раді Інституту М.В. Знаменська успішно захистила кандидатську дисертацію на тему: «Діяльність громадських організацій Української РСР по зміцненню дружби і співробітництва з європейськими соціалістичними країнами (1956-1970 рр.)». У цьому комплексному дослідженні молодий науковець використала численні архіви багатьох громадських організацій України, уперше дослідила нові історичні явища у взаємодії українського народу з народами Європи, довівши тим самим важливість такої співпраці, що є актуальним і нині, в нових суспільно-політичних умовах розвитку незалежної України. Результати цієї праці лягли в основу монографії М.В. Знаменської «Дружба миллионів» (10 др. арк., відп. редактор, чл.-кор. АН УРСР І.М. Мельникова), опублікованої 1974 року у видавництві «Наукова думка» і добре званої в Україні й слов'янському світі. У ній авторка висвітлює практичну діяльність українського народу у встановленні і розвитку всебічних взаємозв'язків із народами Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії, різноманітні форми роботи українських відділень товариств дружби із зарубіжними країнами, розвиток прикордонних зв'язків України й поріднених областей і міст східноєвропейських країн.

1968 року М.В. Знаменська стала молодшим науковим співробітником, а від 1975 до 1998 рр. – старшим науковим співробітником відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин. За цей період наукові інтереси

вченої зосередилися на дослідженні міжнародних зв'язків громадських організацій України і країн Східної Європи, серед яких: товариства дружби і культурного зв'язку, Товариство «Україна», профспілкові, молодіжні, спортивні й туристські організації, комітети і союзи боротьби за мир, організації Червоного хреста тощо. Такі широкі міжнародні стосунки поширилися з кінця 50-х років і стали особливо плідними, коли був налагоджений прикордонний обмін і побратимські зв'язки, що охопили виробниче, суспільно-політичне й культурне життя народів. Цей рух, хоча і був дещо заорганізованим, заклав підвалини майбутніх плідних дружніх взаємовідносин. З початку 1990-х років він припинився з проведенням корінних суспільно-політичних реформ як в Україні, так і колишніх соціалістичних країнах Східної Європи. Однак нині такі міжнародні відносини поступово відновлюються, набувають нового, економічного змісту, використовуючи найкраще із попереднього досвіду.

Подальше вивчення науковцями відділу проблем співпраці громадських організацій України і зарубіжних країн, історичного розвитку східно-європейських держав, їх зв'язків з Україною у політичній, економічній і культурній галузях, знайшло своє втілення у багатьох ґрунтовних колективних та індивідуальних монографіях, численних статтях, написаних на широкій джерельній базі, почерпнутій у вітчизняних і зарубіжних архівах. Маргарита Василівна була авторкою окремих розділів колективних видань відділу, таких, як «Породненные социалистическим интернационализмом: Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма». – К., 1980; «Сотрудничество общественных организаций стран социализма». – К., 1983; «Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества». – К., 1987; «Укрепление братской дружбы и сотрудничества стран социалистического содружества». – К., 1987 та ін., а також багатьох статей у наукових збірниках.

У своїх студіях вона на значному документальному і багатому фактологічному матеріалі зокрема досліджує діяльність Всенародного руху за болгаро-радянську дружбу, Товариства культурного співробітництва Югославії з СРСР, Товариства в'єтнам-радянської дружби, Українського товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами і Республіканського комітету захисту миру, Комітету молодіжних організацій України, розвиток спортивних зв'язків і міжнародного туризму, а також питання співпраці поріднених областей і міст України і східноєвропейських країн, взаємозв'язки профспілок і молодіжних організацій України й Югославії у 60-70-х роках минулого століття. Варто зазначити, що вперше за ініціативи Інституту і, особливо, члена-кореспондента НАН України П.С. Соханя здійснено спільне українсько-болгарське наукове видання

«Дорогами дружби: дослідження і спогади». – К., 1989 і «П'ятища на дружбата. Изследвания и спомени». – София, 1989. У цій книзі українські й болгарські науковці розглядають історичні джерела, розвиток українсько-болгарської дружби, корені якої сягають ще часів спільної боротьби проти османського панування, а також економічні, культурні, наукові зв'язки України й Болгарії. Окремий розділ присвячено спогадам ветеранів війни проти фашизму. Активну участь у підготовці до видання цієї книги взяла і Маргарита Василівна. Вона здійснила рецензування, переклад болгарських матеріалів та опублікувала статтю, присвячену розвитку українсько-болгарських побратимських зв'язків. Маргарита Василівна авторка багатьох наукових статей у «Малому словнику історії України», «Українській Радянській Енциклопедії» (т. 6) та новітній багатотомній «Енциклопедії історії України».

На початку 1990-х років до кола наукових інтересів ученої ввійшли такі недосліджені у вітчизняній історіографії питання, як двосторонні контакти України й діаспори, творча діяльність письменників-болгар України у міжвоєнний період. У її праці «Взаємовідносини громадськості України з діаспорою» на основі матеріалів поточного архіву Товариства зв'язків з українцями за межами України (тов-во «Україна»), багатьох періодичних видань і літератури досліджуються культурні, громадські, економічні зв'язки представників української діаспори з етнічною батьківщиною, що на початку 1990-х років значно поширилися, набули нових форм. М.В. Знаменська є авторкою понад 200 наукових праць, серед яких розділи у колективних наукових монографіях, статті, інформації. Основні результати своїх досліджень вона викладала у цікавих і змістовних доповідях й повідомленнях на республіканських і міжнародних наукових конференціях, сесіях з проблем історії зарубіжних країн та їх відносин з Україною.

Плідною є науково-організаційна діяльність ученої. Маргарита Василівна брала активну участь у координації наукових досліджень в Україні – у 1975-1995 рр. була Вченим секретарем Наукової координаційної ради Академії наук України з питань історії країн Центральної й Південно-Східної Європи, створеної на базі відділу, тісно співпрацювала з істориками академічних установ і вузів України. Рада була координуючим центром усіх досліджень з цієї проблематики в Україні, основними напрямками роботи якої було планування, обговорення наукових розвідок, опонування дисертацій, рецензування, проведення республіканських наукових конференцій, сесій, семінарів, засідань і творчих зустрічей з ученими зарубіжних країн тощо. Маргарита Василівна неодноразово виступала офіційним опонентом на захистах кандидатських дисертацій із проблем новітньої історії Болгарії, Куби та Югославії.

Підтримувати тісний зв'язок із громадськістю М.В. Знаменській допомагала її активна діяльність у Товаристві «Знання» України, де вона

протягом багатьох років (від 1961 р. – член Товариства) обиралася членом Науково-методичної ради з питань пропаганди історичних знань, читала лекції як в Україні, так і за кордоном – Болгарії, Югославії, Австрії. Зокрема під час Днів України в Австрії (травень 1983 р.) прочитала кілька лекцій: «Роль України в Організації Об'єднаних Націй» німецькою мовою.

Невід'ємною складовою наукової біографії Маргарити Василівни є її активна громадська діяльність, якій вона віддає багато сил і знань. Понад двадцять років (1965-1991 рр.) вона на громадських засадах була членом правління Товариства дружби з Болгарією, виконувала обов'язки Вченого секретаря Секції суспільних наук Українського товариства дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами. Вона зробила вагомий особистий внесок у розвиток культурних зв'язків між Україною та країнами Центральної та Південно-Східної Європи, особливо з Болгарією. Неодноразово виступала з доповідями на зборах і вечорах українсько-болгарської дружби, перед болгарськими делегаціями, туристами тощо. Особливо плідною робота Секції була тоді, зазначає ювілярка, коли її очолював заступник директора Інституту історії АН України, член-кореспондент АН УРСР, відомий історик України І.О. Гуржій.

М.В. Знаменська з 1990 р. – одна із засновників і член Правління Київського Товариства болгарської культури «Родолюбіє». Вона активно сприяє культурно-просвітницькій діяльності серед болгар м. Києва, влаштовує вечори дружби, концерти, зустрічі болгар тощо.

Свій ювілей Маргарита Василівна зустрічає у розквіті творчих сил, сповнена оптимізму, життєвого досвіду і нових творчих ідей. З теплотою і глибокою вдячністю вона завжди згадує про роботу в рідному відділі всесвітньої історії і міжнародних відносин, творче спілкування з наставниками і колегами: «Я пишаюсь тим, що працюючи у відділі одержала глибокі наукові знання загальної історії, міжнародних зв'язків і співпраці України. Особливо вдячна доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України І.М. Мельниковій, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України П.С. Соханю, докторам історичних наук І.А. Петерсу, П.М. Калениченку, І.М. Кулиничу, М.М. Варварцеву, багатьом іншим ученим відділу, а також завідувачеві відділу, докторові історичних наук, професору С.В. Віднянському, який нині з успіхом продовжує кращі традиції відділу, поглиблюючи і поширюючи наукову проблематику», – говорить ювілярка.

Набутий багатий досвід наукових досліджень Маргарита Василівна широко впроваджує у багатогранну громадську роботу, веде активну організаторську й просвітницьку діяльність, спрямовану на розвиток міжнародних зв'язків України, зокрема українсько-болгарських відносин. Як член Правління, а нині віце-президент Товариства дружби «Україна-

Болгарія», виступає з доповідями, лекціями, ініціатор численних масових заходів, зустрічей із зарубіжними гостями, присвячених ювілейним датам із історії Болгарії, українсько-болгарських відносин. За її ініціативи і безпосередньої участі широко відзначалося 50-ліття заснування Товариства «Україна-Болгарія», 100-ліття від дня народження відомого болгариста, громадського діяча, письменника і перекладача Олександра Кеткова. З цієї нагоди відбулося наукове засідання кафедри слов'янської філології Київського університету імені Тараса Шевченка. У школі с. Радоловка Запорізької обл., де навчався О. Кетков, відкрито музей і встановлено меморіальну дошку.

Маргарита Василівна стала однією з ініціаторів і організаторів проведення круглого столу, присвяченого 132-й річниці визволення Болгарії від османського ярма, що відбувся у березні 2010 р. в Національній парламентській бібліотеці. Вона виступила з доповіддю «Національно-визвольна боротьба болгарського народу і Україна. Участь українського народу у визволенні Болгарії від османських поневолювачів».

Плідна наукова і активна громадська діяльність М.В. Знаменської одержали високу оцінку. Учена нагороджена медалями «Ветеран праці», «В пам'ять 1500-леття Києва» (1983 р.); «Почетным знаком Союза советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами «За вклад в дело дружбы»» (1987 р.); «Знаком Пошани» Товариства «Україна-Болгарія» з нагоди 50-ліття від дня його утворення (2008 р.); Почесною грамотою Інституту історії України НАН України; Почесними грамотами Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами, Українського Товариства дружби та Товариства дружби «Україна-Болгарія»; Грамотами та трьома «Золотими знаками» Всенародного комітету болгаро-радянської дружби (Болгарія); Почесними грамотами Генерального Консульства і Посольства Республіки Болгарія в Україні; Почесною грамотою Уряду Болгарії «За внесок у розвиток дружби і співробітництва між Болгарією і Україною» (2006 р.); Почесною нагородою «За бескорыстие» Міжнародного благодійного фонду «Меценати Батьківщини» (2010 р.).

А ще Маргарита Василівна – талановита художниця. Воднораз із науковою, громадською діяльністю вона займається художньою творчістю: пише пейзажі, натюрморти (олія, акварель). М.В. Знаменська – авторка статей, нарисів про художників Болгарії, Румунії, Югославії. У 2002-2010 рр. відбулося 16 персональних виставок її живопису в художніх галереях Москви, зокрема Бібліотеці української літератури, а також галереях Парижа, Женеви, прихильно зустрінуті шанувальниками мистецтва. Усі художні виставки відзначені Дипломами та Грамотами. У художній творчості Маргарити Василівни чільне місце належить Болгарії. Відома

серія картин – мальовничі куточки чарівної країни, етюди з натури, малюнки із квітами, що є гармонійним доповненням до наукових студій ученої з проблем історії й культури Болгарії – опублікована у виданнях «Український літопис ХХІ століття. Визначні імена та підприємства держави Україна» (К., 2008), «Науковий потенціал України. Київський літопис ХХІ століття» (К., 2009), «Искусство России», «Российское искусство» (М., 2006–2010) тощо. Картини ювілярки прикрашають приватні колекції шанувальників її творчості. Одинадцять художніх полотен Маргарити Василівни з болгарської тематики впродовж липня–вересня 2010 р. демонструвалися в Посольстві Республіки Болгарія в Україні.

З 2002 р. вона – член Міжнародного художнього фонду. Рецензент монографій із історії образотворчого мистецтва, таких як: Степовик Д. Болгарське образотворче мистецтво. 1878-1978. – К.: Наукова думка, 1978. – 255 с.; Фіголь М. Образотворче мистецтво Румунії. – К.; Мистецтво, 1982. – 117 с. (з ілюстр.); Овсійчук В. Образотворче мистецтво Югославії. – К.: Мистецтво, 1983. – 127 с. (з ілюстр.).

М. В. Знаменська – учасник програми «Україна у III тисячолітті. Традиції, інновації, інвестиції» (К., 2009). Вона визнана представником Національної еліти України і нагороджена Дипломом; учасник Національної програми «Мистецький олімп України» (К., 2009) та нагороджена дипломом «За вагомий внесок у розвиток культури і мистецтва України».

Маргарита Василівна людина невичерпної життєдайної енергії й глибокої мудрості. Вона щедро дарує любов і тепло свого серця друзям, колегам, усім, хто її оточує. Сердечно вітаючи Маргариту Василівну з ювілеєм, рідколегія збірника, колеги відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин зичать їй міцного здоров'я, щастя, творчого натхнення і нових успіхів. Нехай це слово про ювілярку вплететься у багатобарвний вінок щирих вітань від друзів, широкої громадськості й додасть їй наснаги в усіх добрих задумах і майбутніх планах.

Вибрана бібліографія наукових праць кандидата історичних наук М. В. Знаменської

1. Народная Республика Болгария. (К 17-й годовщине социалистической революции в Болгарии). – К.: Общество «Знание» Украинской ССР, 1961. – 40 с.

2. Общественно-политическая, экономическая и культурная жизнь Народной Республики Болгарии (1944-1964 гг.). Методические советы лектору. – К.: Общество «Знание» Украинской ССР, 1964. – 44 с.

3. Зв'язки громадськості УРСР з трудящими зарубіжних соціалістичних країн // Український історичний журнал. – 1968. – № 10. – С. 60-68.

4. До питання розвитку дружніх зв'язків між трудящими України і Болгарії. 1958-1968 рр. // Питання нової та новітньої історії. – 1969. – Вип. 9. – С. 126-137.
5. Взаємні відвідування колективів трудящих УРСР і зарубіжних соціалістичних країн (1956-1969 рр.) // Український історичний журнал. – 1970. – № 7. – С. 77-82.
6. До 15-річчя Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби // Український історичний журнал. – 1973. – № 12. – С. 115-118.
7. Окно в Болгарію // «Българо-съветска дружба». – София, 1973. – № 3. – С. 22-26.
8. Шляхами дружби і єднання. Рецензія на: Летопис на дружбата. Общонароден комитет за българо-съветска дружба. Национален музей за българо-съветска дружба. – София: Изд-во на Отечествения фронт, 1972. – Т. 4 // Всесвіт. – 1973. – № 9. – С. 176-177.
9. Спортивні зв'язки і міжнародний туризм // На магістралях дружби і братерства (Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966-1970 рр.)). – К.: Наукова думка, 1974. – С. 345-354.
10. Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами і Республіканський комітет захисту миру // На магістралях дружби і братерства (Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966-1970 рр.)). – К.: Наукова думка, 1974. – С. 355-374.
11. Комітет молодіжних організацій УРСР // На магістралях дружби і братерства (Участь Української РСР у співробітництві Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами (1966-1970 рр.)). – К.: Наукова думка, 1974. – С. 375-383.
12. Дружба миллионов. – К.: Наукова думка, 1974. – 173 с.
13. Рецензія на: Пролетарский интернационализм – наше знамя. Документы и материалы об участии трудящихся Донбасса в укреплении интернациональных связей Советского Союза с народами зарубежных стран (1917-1974 гг.). – Донецк: Донбасс, 1974. – 289 с. // Архіви України. – 1975. – № 2 – С. 86-89.
14. Діяльність Союзу болгаро-радянських товариств. Всенародний рух за болгаро-радянську дружбу // За дружбу з країною Великого Жовтня. Діяльність товариств дружби з СРСР в європейських соціалістичних країнах. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 25-98.
15. Товариство культурного співробітництва Югославії з Радянським Союзом // За дружбу з країною Великого Жовтня. Діяльність товариств дружби з СРСР в європейських соціалістичних країнах. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 423-457.
16. Взаємозв'язки профспілок Радянського Союзу і Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії у 60-х рр. // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. – К., 1979. – Вип. 5. – С. 18-33.
17. Праздник социалистической Югославии // Правда Украины. – 28 ноября 1979.
18. Сотрудничество породненных областей Украинской ССР и братских социалистических стран в области сельского хозяйства // Породненные социалистическим интернационализмом. Дружественные связи и сотрудничество породненных областей и городов УССР и братских стран социализма. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 101-132.
19. Розвиток взаємозв'язків молодіжних організацій Української РСР та Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (70-ті роки) // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 79-92.
20. Македонія // Українська Радянська Енциклопедія. – К., 1981. – Т. 6. – С. 314.

21. Рецензія на: Павленко В.В. Летопись важнейших событий советско-болгарских отношений дружбы и сотрудничества. 1944-1980. – К.: Наукова думка, 1981. – 183 с. // Правда Украины. – 23 марта 1982 г.

22. Развитие сотрудничества советских обществ дружбы с организациями дружбы с СССР в братских социалистических странах // Сотрудничество общественных организаций стран социализма. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 155-204. (Співатор – І.М. Кулинич).

23. Роль Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби у зміцненні інтернаціонального співробітництва трудящих // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. – К., 1985. – Вип. 11. – С. 12-20.

24. СФРЮ: по пути свершений // Правда Украины. – 29 ноября 1985.

25. Рецензія на: Сохань П.С. Народная Республика Болгария в содружестве стран социализма. – К.: Наукова думка, 1984. – 288 с. // Радянська Україна. – 1985. – 18 червня.

26. Участь Української РСР у співробітництві СРСР з європейськими країнами соціалізму в галузі туризму (70-ті – початок 80-х рр.) // Український історичний журнал. – 1986. – № 1. – С. 116-125.

27. Вклад Всенародного руху за болгаро-радянську дружбу у поглиблення співробітництва, зближення між НРБ та СРСР (70-ті – поч. 80-х рр.) // Історичні дослідження. Історія зарубіжних країн. – К., 1986. – Вип. 12. – С. 53-60.

28. Советско-болгарское сотрудничество в области высшей школы // К вопросу об изучении процессов социалистической культурной революции. (Депонировано в ИНИОН АН СССР (Москва) 24 ноября 1987 г. № 31849) – 28 с. (Співатор – Т.П. Луханіна).

29. Всенародное движение за болгаро-советскую дружбу // Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 15-45. (Співатор – П.С. Сохань).

30. Общество вьетнамо-советской дружбы // Деятельность обществ дружбы с СССР в странах социалистического содружества. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 69-81.

31. Співробітництво українських і болгарських істориків // Український історичний журнал. – 1987. – № 9. – С. 24-35.

32. Руководящая роль БКП в осуществлении социалистической революции // Вопросы истории и историографии социалистической культуры. – М., 1988. (Депонировано в ИНИОН АН СССР 29 августа 1988 г. № 35387).

33. Новый этап сотрудничества (к 40-летию подписания Договора о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между СССР и НРБ) // Правда Украины. – 18 марта 1988.

34. Розвиток і зміцнення українсько-болгарських побратимських зв'язків // Дорогами дружби: Дослідження і спогади. – К.: Політвидав України, 1989. – С. 217-230.

35. Развитието и укрепването на движението за побратимяване // Пътища на дружбата. Изследвания и спомени. – София: Партиздат, 1989. – С. 343-366.

36. Обновление Болгарской Народной Армии (интервью с зам. гл. ред. газ. «Народная армия» Борисом Христовым Захариевым (Болгария) // Ленинское знамя. – 16 февраля 1989.

37. Минало-незабравимо (Минуле-незабутне). 3 історії культурно-освітнянської робо-

ти болгар України (20-30-ті роки) // Відродження. – 1994. – № 1 – С. 15-17.

38. Взаємовідносини громадськості України з діаспорою // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1995. – Вип. 5. – С. 65-80.

39. Ірина Миколаївна Мельникова: творчий шлях вченого // Україна в європейських міжнародних відносинах. – К., 1998. – С. 9-36.

40. Україна і Європа (1990-2000 рр.). Част. 1. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи / Анотована історична хроніка. – К., 2001. – 308 с. (Співавтори – Мельникова І.М. та ін.).

41. Ірина Миколаївна Мельникова // Інститут історії України Національної академії наук України. 1936 – 2006. – К., 2006. – С. 453-456.

42. Кетков Олександр Дмитрович // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 181.

43. Вчений, інтелігент, вчитель: нотатки до славного ювілею члена-кореспондента НАН України І.М. Мельникової // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 6-22. (Співавтор – С.В. Віднянський).

44. Мельникова Ірина Миколаївна // Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С. 599-600. (Співавтор – Н.В. Кривець).

НА ШЛЯХУ ЗВЕРШЕНЬ

Знайомство з Маргаритою Василівною Знаменською, непересічною особистістю, відбулося ще далекого 1971 року, коли я залучився до активної громадської роботи в Українському відділенні Товариства радянсько-болгарської дружби. Тривалий час ці зустрічі були епізодичними, до того часу, поки мені не доручили очолити Товариство «Україна-Болгарія». Мої вагання щодо прийняття почесної та відповідальної посади, що потребує неабияких витрат часу і нервової енергії, розвіяли ветерани Товариства і насамперед його віце-президент М.В. Знаменська, яка була і залишилась основною діячкою у цій громадській організації. Я згодився, бо був упевнений, що ця жінка підтримає, порадить, допоможе. Вона завжди там, де складно, де потрібна її участь. Останні чотири роки доля подарувала мені нагоду працювати разом, постійно бачитись, спільно організовувати і проводити численні заходи, спрямовані на розвиток дружніх зв'язків між народами України і Болгарії.

Кожна зустріч із Маргаритою Василівною дарує незабутні враження. Вона не лише красива, чарівна жінка, із щирою доброю душею, а й відомий науковець, громадський діяч, талановита людина, яка вкрай закохана у живопис.

Не легким шляхом прийшла вона до втілення своєї мрії. Народилася 1935 року в м. Коростені, Житомирської області. Вищу освіту здобула на історичному факультеті Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова. Повернувшись до Києва, працювала в Українському Товаристві дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами, обіймала посаду Відповідального секретаря Українського відділення Товариства радянсько-болгарської дружби, виконувала обов'язки старшого референта по роботі з Болгарією, Югославією, Румунією. Своєю працею сприяла встановленню всебічних зв'язків між громадськими організаціями України та країн Центральної й Південно-Східної Європи, особливо Болгарії.

Згодом була запрошена на роботу в Інститут історії України Національної академії наук України, де впродовж понад тридцять років досліджувала відносини та історичні зв'язки між Україною і зарубіжними державами. Тема співпраці України з Болгарією червоною ниткою проходила в усіх її наукових працях, особливо після захисту 1971 року кандидатської дисертації та видання монографії «Дружба мільйонів». Загалом М.В. Знаменська авторка багатьох статей і матеріалів у наукових, літературних і

громадсько-політичних виданнях України й Болгарії. Чимало її наукових статей увійшло в «Малий словник історії України» та «Енциклопедію історії України».

Як науковець Маргарита Василівна вивчала історію мистецтв, велику увагу приділяла ознайомленню з творчістю видатних майстрів пензля, рецензувала й друкувала власні статті й нариси з образотворчого мистецтва. Разом із науковою працею робила і свої перші спроби у живопису. Та, на жаль, напружений ритм життя не залишав вільного часу аби повністю віддатись улюбленій справі. Тільки маючи за плечима достатній життєвий досвід, вона спромоглася зануритись у творчість.

Нині Маргарита Василівна напружено працює, надолужуючи час для творчості, якого їй так не вистачало раніше. У домашній оселі, що стала її художньою майстернею, з'являються все нові й нові полотна – пейзажі, натюрморти (олія, акварель). Упродовж 2002-2010 рр. відбулося її 16 персональних виставок живописних робіт у художніх галереях Москви, Парижа, Женеви. Нагородою стали численні грамоти й дипломи міжнародних творчих організацій. Вона є авторкою статей, нарисів про видатних художників, обрана членом Міжнародного художнього фонду. У живописних працях чільне місце належить темі Болгарії. Відома серія її картин – мальовничі куточки чарівної країни, етюди з натури, малюнки з квітами. Вони вражають винятковою щирістю, відчуттям світла, цілісністю композиції й кольору. Картини Маргарити Василівни прикрашають приватні колекції багатьох шанувальників її творчості.

М.В. Знаменська як одна із засновниць Товариства «Україна-Болгарія» завжди, уже понад п'ятдесят років, знаходить вільну годину аби взяти активну участь у заходах Товариства по розвитку культурних і дружніх зв'язків із Болгарією, користується великою повагою серед широкого загалу. Її багатогранна і плідна діяльність відзначена нагородами: Почесними грамотами Союзу радянських товариств дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами, Українського Товариства дружби та Товариства «Україна-Болгарія», Грамотами і Золотими знаками Всенародного комітету болгаро-радянської дружби, Почесними грамотами Посольства Республіки Болгарія в Україні та Уряду Болгарії «За внесок у розвиток дружби і співробітництва між Болгарією і Україною». 2008 року вона нагороджена Почесною відзнакою «Знак Пошани» Товариства «Україна-Болгарія» з нагоди 50-ліття від дня його утворення.

...Минають роки, у пам'яті залишилося багато корисних справ, подарованих Маргаритою Василівною людям, суспільству. Та не згасає ентузіазм, не залишають сили жінку, яка дивиться у майбутнє, має безліч цікавих пропозицій і творчих планів. Вона у дорозі, у пошуку на шляху нових звершень, тому що її життєве кредо: «Добрими справами прикрашай життя».

ЩИРИЙ ДРУГ, УЧЕНА, ЛЮДИНА, ЗАКОХАНА В БОЛГАРІЮ

Мені дуже приємно привітати Маргариту Василівну Знаменську з її ювілеєм і з цієї нагоди розповісти про цю неординарну людину.

З Маргаритою Василівною я познайомився ще 1961 року, коли працював в «Інтуристі» з численними групами болгарських туристів. За її пропозиції того ж року мене урочисто прийняли членом Правління Українського Товариства дружби з Болгарією, де М.В. Знаменська працювала Відповідальним секретарем із першого дня його утворення (15 грудня 1958 р.). Протягом наступних років й донині ми разом працюємо на благо розвитку й поглиблення дружніх зв'язків і співпраці між Україною і Болгарією.

Усі ці роки, незважаючи на зайнятість відповідальною науковою роботою в Інституті історії України НАН України, Маргарита Василівна була ініціатором та учасником проведення в Україні численних громадських заходів – зборів, засідань і вечорів українсько-болгарської дружби й культури, відзначення ювілейних і пам'ятних дат у житті братнього болгарського народу. Українське Товариство дружби з Болгарією завжди було одним із кращих в Українському Товаристві дружби і культурного зв'язку із зарубіжними країнами і в цьому певна заслуга була нашої ювілярки. Їй вдалося залучити до роботи у Товаристві відомих учених, спеціалістів народного господарства, молодь. Тоді плідно працювали одинадцять обласних, численні районні, міські й місцеві відділення Товариства дружби. Як людина ерудована, зі знанням болгарської мови, Маргарита Василівна ретельно готувала інформаційні й довідкові матеріали для проведення різноманітних заходів, присвячених Болгарії, зокрема до річниць визволення Болгарії з-під османського ярма, Дня слов'янського письменства і культури, визволення Болгарії від фашизму тощо.

Вона неодноразово виступала на урочистих зборах громадськості з розповідями про життя і діяльність видатних діячів болгарської культури, таких, як Іван Вазов, Христо Ботев, Христо Смирненський, Никола Вапцаров, Васил Коларов, художників Стояна Венева, Златю Бояджиєва, Димитрова-Майстора та ін. Особливо мені запам'яталася наша багатолітня плідна співпраця з численними спеціалізованими тургрупами і «поїздами миру та дружби» з Болгарії. Мені тоді здавалося, що майже вся Болгарія впродовж 60-70-х років побувала в Україні. Згадую, як лише на Київській овочевій фабриці, що була колективним членом Товариства, ми з Маргаритою Василівною організували зустрічі та обмін досвідом понад 90 групам болгар-кооператорів, які поділилися своїми виробничими здобутками з українськими овочівниками.

Нині, працюючи на громадській ниві, у нових складних умовах становлення нашої незалежної держави, Товариство дружби «Україна-Болгарія», очолюване Послом Миру, академіком Академії будівництва України та

Української академії русистики, професором Ю.І. Сєдих (ми з Маргаритою Василівною є віце-президентами Товариства), виступає ініціатором добрих справ загальноукраїнського масштабу. Розпочато спорудження Меморіалу воїнам, які загинули під час Визвольної війни 1877-1878 рр. болгарського народу проти османських загарбників. Як відомо, свободу болгарського народу виборювали і українці: понад 200 тис. їх загинуло у тій війні. Товариство підготувало проект пам'ятника, уклало низку договорів з організаціями і благодійними фондами щодо збору коштів на спорудження Меморіалу.

Товариство дружби «Україна-Болгарія» працює у тісній співпраці з Посольством Республіки Болгарія в Україні, науковими, творчими і громадськими організаціями України. Лише останнім часом при активній участі Маргарити Василівни широко відзначалися 132-річниця визволення Болгарії з-під османського ярма, День Кирила і Мефодія – свято слов'янської писемності та культури, 160-та річниця від дня народження патріарха болгарської літератури Івана Вазова. Варто також зазначити, що саме за її ініціативи 2008 року широко відзначалося 50-ліття утворення Українського Товариства дружби з Болгарією і з приводу цього її було нагороджено «Знаком Пошани» Товариства.

Не можу не звернути уваги на активну участь Маргарити Василівни у діяльності створеного 4 лютого 1990 р. Київського Товариства болгарської культури «Родолюбіє», що об'єднало переважно болгар Києва. Разом з ювіляркою мені довелося брати участь у різноманітних заходах Товариства.

Заслугує на подяку справа М.В. Знаменської, спрямована на збереження спадщини, увічнення пам'яті Олександра Дмитровича Кеткова – відомого державного і громадського діяча, письменника, перекладача, одного з перших керівників Товариства дружби «Україна-Болгарія». Вона неодноразово виступала на наукових зібраннях, друкувала статті про його діяльність в енциклопедії та літописах, болгарській пресі. А головне – за її пропозицією та допомогою у середній школі болгарського села Радоловка Приморського району Запорізької області, де навчався Олександр Дмитрович, влаштовано Музей його імені, відкрито школу на його честь та меморіальну дошку. Сотні книг із багатой бібліотеки болгарської художньої літератури О.Д. Кеткова надіслано нею до Радолівської школи, на кафедру слов'янської філології Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Національній парламентській бібліотеці, середній школі № 293 м. Києва з болгарською мовою навчання тощо.

Можна багато говорити про цю відповідальну, добру і талановиту людину, яка ще є і художницею. Упродовж 2002-2010 рр. відбулося понад десять персональних виставок її художніх робіт у галереях Москви, Парижа, Женеви. Відома серія її картин, присвячених живописній красі Болгарії.

Щиро бажаю Маргариті Василівні доброго здоров'я, довгих років життя, наснаги у благородній справі зміцнення дружніх зв'язків, співпраці між Україною і Болгарією.

**Редколегія та авторський колектив
збірника щиро вітають шановного
Євгена Петровича ПУГАЧА
з ювілеєм**

ДО ЮВІЛЕЮ ЄВГЕНА ПЕТРОВИЧА ПУГАЧА

8 липня 2010 р. відомому українському історику-славісту, професору Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна Пугачу Євгену Петровичу виповнилося 75 років. Майже все його свідоме життя пов'язане із цим навчальним закладом. З 50-х років минулого століття, ще будучи студентом історичного факультету Харківського державного університету, Євген Петрович зацікавився історією слов'янських народів. Свою дипломну роботу, написану під керівництвом професора С. І. Сидельникова, він присвятив історії Словаччини. Саме з цією країною буде пов'язана подальша науково-педагогічна біографія харківського історика.

Під час навчання в аспірантурі (1963-1966 рр.) Євген Петрович упродовж навчального року проходив стажування в Університеті Я. А. Коменського в Братиславі, де його науковими наставниками були професори М. Госіоровський і С. Цамбел. За цей короткий період Є. П. Пугачу вдалося не лише досконало оволодіти словацькою мовою, а й здобути авторитет серед відомих словацьких учених (зокрема М. Барновського, Л. Ліптака та ін.) й підтримувати з ними конструктивну наукову співпрацю понад 40 років. 1968 року ювіляр під керівництвом професора С. І. Сидельникова успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Політична боротьба в Словаччині в 1945-1948 рр.» і надрукував з цієї проблематики низку статей в українських, російських і словацьких часописах.

Упродовж майже 50 років доцент, а потім професор кафедри нової та новітньої історії Є. П. Пугач викладає на всіх відділеннях історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна основний курс лекцій з історії західних і південних слов'ян, а також у різні періоди діяльності – кілька спеціальних курсів, серед яких варто виокремити «Історію Руху опору в зарубіжних слов'янських країнах», «Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи» тощо. Під редакцією Є. П. Пугача видано навчальний посібник «Історія західних та південних слов'ян ХХ сторіччя» (1998), посібник зі спецкурсу «Встановлення тоталітарних режимів в країнах Центральної та Південно-Східної Європи» (2008). Учений є автором розділів з історії Чехословаччини післявоєнного періоду, а також сучасних Чехії й Словаччини в підручнику «Історія Центрально-Східної Європи», надрукованого у Львові (2001). Спільно з доцентами С. Ю. Страшнюком і Р. М. Постоловським ним видано дві хрестоматії для студентів історичних факультетів: «Встановлення тоталітарних режимів в країнах Центральної та Південно-Східної Європи»

(2000) і «Політичні кризи та антитоталітарні рухи в країнах Східної Європи (50-80-ті рр. XX ст.)» (1998). Євген Петрович входить до складу редколегій кількох історичних збірників, зокрема «Вісника Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (серія «Історія»)».

Майже 60 наукових і науково-методичних праць є його вагомим внеском у дослідження новітньої історії Словаччини, її партійно-політичних і суспільних аспектів. Серед наукових проблем, над якими працює професор Є. П. Пугач, слід виділити питання діяльності політичних суб'єктів післявоєнної Чехословаччини, передусім нормативно-правове становище Національного фронту чехів і словаків, установлення ролі й місця словацьких партій у ньому. Однією із ключових тем наукових розвідок історика є питання державно-правового статусу Словаччини у період «народної демократії». У своїх статтях Євген Петрович акцентує увагу на таких важливих і чутливих сюжетах словацької воєнно-політичної історії, як Словацька держава 1939-1945 рр. і національне повстання 1944 р., його наслідки для словацького суспільства. Продовжуючи плідну педагогічну й наукову діяльність на кафедрі нової та новітньої історії ХНУ імені В. Н. Каразіна, професор Є.П. Пугач, працює над «Короткою історією Словаччини в XX ст.». Усе це дає підстави вважати Євгена Петровича засновником харківського осередку істориків-словакістів. Членство у таких авторитетних організаціях, як асоціація істориків України та Словаччини, є яскравим підтвердженням його високого професійного рівня.

Під керівництвом Євгена Петровича виконано і вчасно захищено 9 кандидатських дисертацій, присвячених окремим етапам історії Словаччини, Болгарії, Македонії, лужицьких сербів, Білорусі й Росії. Нині виконується кілька кандидатських дисертацій, у тому числі з історії Словацької держави 1939-1945 рр. Слід зазначити, що професор з великою увагою та відповідальністю ставиться до своїх студентів і аспірантів, які навіть після закінчення аспірантури не поривають зв'язок зі своїм науковим керівником. Численні учні професора Є. П. Пугача працюють у різних галузях науки, освіти, у державних і приватних установах України (Харків, Київ, Суми) й Російської Федерації.

Є. П. Пугач наділений великими організаторськими здібностями, що дало йому можливість, окрім навчально-виховної та наукової роботи, плідно працювати на відповідальних і керівних посадах. Зокрема ювіляр упродовж 10 років очолював кафедру нової та новітньої історії, обіймав посаду декана, проректора з навчально-виховної роботи, 14 років виконував обов'язки вченого секретаря спеціалізованої ради по захисту докторських і кандидатських дисертацій з історичних дисциплін. З 2003 р. одночасно з науково-педагогічною діяльністю він виконує обов'язки генерального директора музейного комплексу Харківського університету.

Євген Петрович завжди брав активну участь у громадському житті університету й міста Харкова. Зокрема він входив до складу організаційних комітетів по проведенню двох всесоюзних конференцій істориків-славістів, що відбувалися у Харкові 1970 року та 1985 року, упродовж 70-х років ХХ ст. тричі очолював постійну депутатську комісію з освіти й науки Харківської міської ради, будучи депутатом міськради трьох скликань.

За активну навчально-виховну, наукову і громадську діяльність професора Є. П. Пугача нагороджено орденом «Знак пошани», двома медалями, присуджено звання «Заслужений працівник вищої школи України», нагороджено знаком «Відмінник освіти України», численними грамотами й відзнаками Міністерства вищої освіти УРСР, Міністерства вищої освіти СРСР, Міністерства освіти та науки України. 2000 року Є. П. Пугачу присуджено вчене звання професора. 2005 року ювіляр став переможцем конкурсу «Вища школа Харківщини – кращі імена» у номінації «Директор вузівського музею».

Євген Петрович Пугач як професіонал і глибоко порядна людина користується беззаперечним авторитетом і абсолютною повагою серед студентів і аспірантів, професорсько-викладацького колективу факультету та університету.

Друзі, колеги та учні зичать Євгену Петровичу міцного здоров'я, добробуту й нових творчих успіхів.

**Світлій пам'яті
академіка НАН України
Арнольда Миколайовича ШЛЕПАКОВА
(1930-1996)**

НА ПОШАНУ ВИДАТНОГО ВЧЕНОГО-МІЖНАРОДНИКА А. М. ШЛЕПАКОВА

Леонід Лещенко, Ігор Черніков

ВСЕСВІТНЬО ВІДОМИЙ ВІТЧИЗНЯНИЙ УЧЕНИЙ: ІСТОРИК-МІЖНАРОДНИК, ОРГАНІЗАТОР НАУКИ І ДИПЛОМАТ.

*До 80-ліття від дня народження академіка НАН України
Арнольда Миколайовича Шлепакова (1930-1996 рр.)*

16 червня 2010 р. виповнилось би 80 років Арнольду Миколайовичу Шлепакову – академіку НАН України, доктору історичних наук, професору, заслуженому діячеві науки і техніки України, лауреату премії АН УРСР ім. Д.З. Мануїльського.

Народився він в українському старовинному мальовничому місті Вінниці у родині авторитетного педагога Миколи Степановича Шлепакова, згодом професора Харківського, а після Великої Вітчизняної війни – Київського університетів за фахом «філософія»¹.

Закінчивши із золотою медаллю (1947 р.) київську середню школу № 147 і вступивши того ж року на факультет міжнародних відносин Київського держуніверситету імені Тараса Шевченка, юний Арнольд уже в студентські роки виявляв неабиякий інтерес до творчої праці, до науки. Саме тоді з'явилися його перші публікації². І не випадково, що його постійно обирали головою наукового студентського товариства факультету.

1952 року, здобувши вищу освіту і отримавши університетський диплом із відзнакою за спеціальністю історика-міжнародника і референта-перекладача, Арнольд Шлепаков став аспірантом тодішнього Інституту історії АН УРСР.

Успішно захистивши 1955 року кандидатську дисертацію на тему «Возз'єднання українського народу в єдиній Українській радянській державі – видатна перемога зовнішньої політики СРСР»³ (науковий керівник – відомий український дипломат, кандидат історичних наук О.Д. Война), А.М. Шлепаков починає стрімке та ефективно сходження до вершин історичної науки. У 25 років він – кандидат наук, 36 – доктор наук, 39 – обирається членом-кореспондентом республіканської Академії наук, а у трохи більш як 50 років – її академіком. Безпрецедентно, але це доведений факт, що за свою понад дев'яностолітню історію Українська Академія наук жодного

разу ще нікому не присвоювала таких високих звань зі спеціальності «Всесвітня історія та міжнародні відносини», як А.М. Шлепакову⁴.

Щодо професійного росту він упевнено пройшов шлях від молодшого наукового співробітника (з 1955 р.) до завідувача відділу нової і новітньої історії зарубіжних країн (1969-1978 рр.) і заступника Директора академічного Інституту історії в 1971-1974 рр.

Новим принципово якісним етапом у на рідкість плідній у той час діяльності вченого стало утворення за його ініціативи 1978 року Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (ІСЕПЗК). Можна безперечно стверджувати, що на це знадобилася його величезна енергія. «Інститут Шлепакова», як його стали називати у колах наукової громадськості не лише України й колишнього СРСР, а й закордоном, з плином часу перетворився на досить престижний науково-дослідницький центр. У центрі уваги ІСЕПЗК (функціонував з жовтня 1978 р. до червня 1991 р.) під науковим керівництвом А.М. Шлепакова були: розробка проблем міжнародного розподілу праці й структури світогосподарських зв'язків; дослідження національного питання в країнах Західної Європи та Америки, міграційних процесів і становища іммігрантів; економічні й науково-технічні аспекти охорони довкілля, особливо в акваторіях Чорного і Середземного морів; соціально-політичні та економічні процеси в країнах, що розвиваються, переважно на Близькому Сході та історичні зв'язки з народами цього регіону тощо⁵.

Великим і незаперечним є внесок вченого в становлення і розвиток в Україні, насамперед американістики, її соціально-економічного й політичного аспектів, визначення тенденцій і закономірностей імміграційних процесів до країн Північної Америки тощо. Саме у цій галузі йому належить особлива заслуга відкриття нових напрямів і підходів. А такі його фундаментальні монографії, як «Українська трудова імміграція в США і Канаді (кінець ХІХ – поч. ХХ ст.)». – К., 1960, 200 с.; «Иммиграция и американский рабочий класс в эпоху империализма». – М., 1966, 501 с.; «Биография статуи Свободы. Исторический очерк». – М., 1969, 116 с.; «США: Социальная структура общества и его национальный состав». – К., 1976, 235 с.; «США: «похищение умов» в прошлом и настоящем» (у спіавт.) – М., 1983, 182 с., інші його численні публікації, серед яких слід виділити «Українські канадці в історичних зв'язках із землею батьків» (у спіавт.). – К., 1990, 231 с. – переконливе тому підтвердження⁶.

Ще працюючи завідувачем відділу нової і новітньої історії Інституту історії АН УРСР, А.М. Шлепаков і його співробітники В.Н. Гулевич, Б.М. Забарко та інші запропонували якомога швидше приступити до дослідження надзвичайно актуальної й водночас маловивченої проблематики «Міжнародна солідарність у боротьбі проти фашизму». І дійсно в академічному видавництві «Наукова думка» вийшла в світ (1970 р.) однойменна

колективна монографія обсягом майже 35 друк. арк., в якій підрозділи про солідарність народів Англії, країн Азії та Америки з антифашистською боротьбою народів Європи належали Арнольду Миколайовичу і тоді ще ст. науковому співробітнику, к.і.н. Л.О. Лещенку.

У подальшому, уже в ІСЕРЗК зазначеній проблематиці «Міжнародна солідарність» з урахуванням певної конкретизації було присвячено ще п'ять капітальних колективних монографій, де відповідальним редактором, а також одним із авторів був А.М. Шлепаков. Ось вони ці справжні фоліанти: «Международная солидарность трудящихся: 1917-1923». – К., 1978, 352 с.; «Движение международной солидарности трудящихся: 1924-1932». – К., 1980, 396 с.; «Международная солидарность трудящихся в борьбе против фашизма и угрозы войны (1933-1939)». – К., 1984, 317 с.; «Антифашистская солидарность в годы второй мировой войны: 1939-1945». – К., 1987, 336 с.; «Международная солидарность сил мира и прогресса. 1945-1955». – К., 1990, 320 с.⁷

Предметом особливої уваги Арнольда Миколайовича стала розробка теми «Україна у міжнародних відносинах», в рамках якої з'явилися його розділи в книзі «Україна і зарубіжний світ» (К., 1970): «Плани міжнародної реакції щодо України в роки підготовки другої світової війни (1933-1939 рр.)» і «Зовнішньополітичне значення воз'єднання українських земель (1939-1940 рр.)».

Багато зусиль докладав він і для підтримки вітчизняного сходознавства. Не відмовлявся входити до складу редколегій таких орієнталістичних видань, як збірники статей «3 історії зарубіжного Сходу». – К., 1972 і «Країни Сходу. Історія і сучасність». – К., 1974; колективні монографії «У боротьбі за ліквідацію колоніалізму». – К., 1974; «За освобождение Юга Африки». – Киев, 1976. Усього ж перу Арнольда Шлепакова належить понад дві сотні наукових праць. Що ж до його редакторської місії, то він відредагував і прорецензував силу-силенну різних авторських рукописів.

Учений брав діяльну участь у багатьох міжнародних наукових форумах: Конгресі з економічної історії в Ленінграді (1970 р.), Міжнародному конгресі істориків (США, 1975 р.), Всесвітньому конгресі з питань освіти з метою сприяння роззброєнню під егідою ЮНЕСКО (Париж 1980 р.), 5-ому Конгресі Міжнародної Асоціації з вивчення країн Південно-Східної Європи (AIESEE) у Белграді (Югославія, 1984 р.) тощо⁸.

Водночас широкий міжнародний резонанс набули зустрічі, бесіди, дискусії, організовані у Києві в Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн під головуванням його директора А.М. Шлепакова за участі співробітників Королівського інституту міжнародних відносин Великої Британії, очолюваного проф. Д.Уоттом, президента Інституту зовнішньої політики у Філадельфії (США) І.Кітнера та членів керівництва Комітету дружби США із зарубіжними країнами Дж.Рассела, І.Джонсона й К.Соула, професора Д.Стеїрса з Канади, делегації японських учених –

співробітників Ради з проблем безпеки Японії, очолюваних її Генеральним секретарем С.Ітіро, директора Пекінського інституту сучасних міжнародних відносин КНР проф. Лю Се-кіна, декана Вищої школи Міжнародних відносин Університету Джавахарлала Неру в Нью-Делі (Індія) проф. Місри, директора Національного центру досліджень у галузі суспільних наук Греції проф. В.Філіаса, провідного співробітника Ін-ту міжнародної політики і господарства в Белграді проф. Л.Првуловича, науковців з Інституту орієнталістики Чехословацької Академії наук (м. Прага) та ін.⁹

Що ж до дипломатичного аспекту багатогранної діяльності Арнольда Миколайовича, то для роботи у таких всесвітніх структурах, як ООН й ЮНЕСКО українському Міністерству закордонних справ природно конче потрібні були справжні аси політичного діалогу, озброєні знаннями історії міжнародних відносин, станом сучасних міждержавних взаємин. І не лише. Дуже потрібні були люди, добре знайомі з досягненнями науки і техніки, новітніми технологіями тощо. І таким асом, такою людиною, без будь-якого сумніву, був А.М. Шлепаков. І не випадково, що три роки поспіль, починаючи з 1970 р., він входив до складу української делегації на XXV, XXVI і XXVII сесіях Генеральної Асамблеї ООН, виступав із притаманною йому аргументацією в її комітетах і комісіях з питань соціально-економічного становища слаборозвинутих країн, розв'язання Палестинської проблеми, Близькосхідного врегулювання, боротьби проти будь-яких проявів расизму і колоніалізму. Як досвідчений експерт ЮНЕСКО, він, перебуваючи у 1966-1967 рр. у тривалому науковому відрядженні у Парижі, брав участь у розробці проекту цієї міжнародної організації щодо реформування освіти і науки в країнах, які розвиваються.

Багато років А.М.Шлепаков очолював редколегію Інститутського збірника «Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы», єдиного на той час періодичного видання в Україні, де широко висвітлювалися питання всесвітньої історії, політології та міжнародних відносин. Становить інтерес той факт, що на шпальтах цього видання друкувалися вчені не лише тодішніх соціалістичних країн, а також їхні колеги з розвинутих капіталістичних держав, наприклад Л. Томазі зі США, М.Хіромаса з Японії¹⁰.

Обсяг науково-організаційної й громадської роботи А.М. Шлепакова був воістину колосальним. Ось далеко неповний перелік його різноманітних посад. У 80-і роки і подальший час він – член Президії АН УРСР і редколегії її друкованого органу «Вісник», академік-секретар Відділення економіки, член учених рад по захисту дисертацій в Інституті історії України НАНУ та історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка, голова Української Асоціації сприяння ООН, входив до Правління товариства «Україна», обирався віце-президентом Міжнародного товариства СРСР-США.

Арнольд Миколайович залишився у нашій пам'яті не лише як талановитий, скрупульозний дослідник, а ще як уважний і дбайливий педагог, вихователь. Він читав курси лекцій у своїй Alma Mater – на факультеті міжнародних відносин Київського університету, у тодішньому Інституті культури. З 1995 р. він очолював вищий навчальний заклад – Українську академію зовнішньої торгівлі (нині Український державний університет фінансів і міжнародної торгівлі). Ним підготовлено 8 докторів і майже 20 кандидатів наук.

Автори цього тексту, дуже добре й давним-давно особисто знали Арнольда Миколайовича. Так, Л.О. Лещенко – найближчий його соратник по розробці проблематики «Утвердження України на міжнародній арені»; І.Ф. Черніков – неодмінний радник у дослідженнях із близькосхідних питань. Їм пощастило бачити «Арношу» (так любовно його іноді називали у колі друзів і близьких знайомих) ще дуже молодого за віком, сповненого життя, завзятого театрала, аматора живопису й класичної музики, спортсмена (захоплювався волейболом, тенісом), позбавленого навіть такої звички, як палити цигарки.

З нашого погляду, своєрідним пам'ятником цьому видатному українському вченому, справжньому лицарю науки, людині гострого розуму з почуттям гумору, феноменальної ерудиції й творчої обдарованості – міг би стати принаймні найближчим часом збірник наукових праць на честь 80-ліття від дня його народження.

Хотілось би висловити ще одне побажання. Після смерті А.М. Шлепакова пройшло вже майже 14 років. За цей час набагато зросли масштаби й змінився якісний фактор міжнародних відносин незалежної України, відчутно активізувалась і дослідницька робота у галузі політології й всесвітньої історії. Академічну премію ім. Д.З. Мануїльського з 1992 р. вже не присуджують. Беручи до уваги ту очевидну істину, що заслуги Арнольда Миколайовича перед українською наукою настільки значні й незаперечні, цілком закономірно з'являється думка: а чи не настав час вирішити, нарешті, питання про заснування в галузі всесвітньої історії, міжнародних відносин і політології Премії Національної Академії наук України імені її академіка А.М. Шлепакова.

¹ Науковий Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 631. – Спр. 63; Харківський університет - рідному місту – Харків, 2004. – С. 153; Історія Київського університету. 1834-1959. – К., 1959. – С. 394, 550-551.

² Науковий Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 631. – Спр. 63; див. наприклад, часопис «Сучасне і майбутнє». – Київ. – 1952. – № 8. – С. 27-30.

³ Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія Українські історики. – Вип. 1. – К., 1998. – С. 365.

⁴ *Тонкаль В.Е., Пелих В.М., Стогний Б.С.* Академия наук Украинской ССР. Под редакцией академика АН УССР И.К. Походни. – К., 1979. – С. 385.

⁵ Див. Institute for Social and Economic Problems of Foreign Countries. Academy of Sciences of Ukrainian Soviet Republic. – Київ: Наукова думка, 1983.

⁶ Див. докладно: Вчені Інституту історії України // Біобібліографічний довідник. – С. 365-366.

⁷ Указатель опубликованных работ сотрудников Института социальных и экономических проблем зарубежных стран. 1978-1988 / Ответственные редакторы: А.Н. Шлепаков, О.В. Шамшур. – К., 1988. – С. 3-4, 11, 16.

⁸ Один з авторів цих рядків – І.Ф. Черніков, будучи делегатом 4-го Конгресу зазначеної Асоціації - AIESEE, див. «Quatrieme Congres Internationale des Etudes du Sud-Est Europeen (Ankara, 13-18 aout, 1979)». - Ankara, 1979, p.). - на прохання А.М. Шлепакова перед його від'їздом до Белграда докладно розповів про цю Міжнародну Асоціацію балканістів, складне становище, що склалося тоді в ній через фактичний бойкот AIESEE з боку Албанії, невшухаючих турецько-грецьких суперечностей тощо.

⁹ *Кривець Н.В.* Шлепаков Арнольд Миколайович // Інститут історії України Національної Академії наук України. 1936-2006. – С. 398; Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы. Республиканский Межведомственный сборник. Вып. 2. – Киев, 1982. – С. 144-145.

¹⁰ Зарубежный мир: социально-политические и экономические проблемы. Республиканский Межведомственный сборник. Вып. 19. – Киев, 1990. – С. 103-109, 109-115.

СЛАВІСТИЧНІ СТУДІЇ

Оксана Іваненко

ВНЕСОК УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА У РОЗВИТОК МІЖСЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ

(друга половина XIX – початок XX ст.)

У статті на основі матеріалів періодики, документів Державного архіву міста Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України м. Києва висвітлено значення наукової, педагогічної, громадської діяльності вчених Університету Св. Володимира для розвитку культурної співпраці між слов'янськими народами в другій половині XIX – на початку XX ст. Досліджено зв'язки Київського університету з болгарськими, чеськими, словацькими, сербськими, хорватськими науковими установами, вченими та громадськими діячами.

Ключові слова: *університет, зв'язки, наука, освіта, слов'янські народи, наукова кореспонденція, міжнародні форуми, науковий обмін.*

Національне відродження слов'янських народів, виплекане на ґрунті ідеології Великої французької революції 1789 р. та Романтизму, супроводжувалося поглибленням інтересу до вивчення історії, фольклору, етнографії, національних мов і літератур, зрештою – розквітом науки, освіти, мистецтва і багатосторонніх традицій міжслов'янських зв'язків. На теренах України ідеї загальнослов'янської єдності втілювалися у діяльності декабристської організації «Товариство об'єднаних слов'ян», Кирило-Мефодіївського братства, творчості вітчизняних громадсько-культурних діячів. М.П. Драгоманов у праці «До чого доводились?» (Женева, 1878), що швидко здобула популярність і перевидавалася у Петербурзі (1878) й Парижі (1906), закликав до створення загальнослов'янської радикальної партії на засадах єдності православних і католиків, урегулювання територіальних проблем у відносинах поляків і русинів (українців), чехів і словаків, сербів і хорватів, сербів і болгар і налагодження співпраці з аналогічними партіями сусідніх неслов'янських народів – румунів, греків, албанців, італійців, німців, угорців¹. Поглибленню міжслов'янських зв'язків сприяла науково-дослідницька, педагогічна, громадська діяльність учених Університету Св. Володимира, що знаходила висвітлення у працях вітчизняних авторів з історії славістики й міжнародної співпраці навчальних

закладів Російської імперії². Натомість наявна джерельна база, зокрема матеріали періодики, документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Державного архіву міста Кисва, Центрального державного історичного архіву (м. Київ), дає можливість доповнити існуючі в історичній науці уявлення щодо розглядуваної теми.

У контексті реалізації ідей імперського панславізму, як однієї з підвалин зовнішньої політики Росії, створювалися сприятливі умови для навчання в університетах імперії молоді із зарубіжних слов'янських країн, і міністерству народної освіти асигнувалися відповідні кошти з Державного казначейства. Марк Ветеров, який, починаючи з 1859 р. навчався у Київській духовній семінарії, у листі від 12 (24) вересня 1861 р. просив російського імператора підтримати його прагнення здобути освіту в Університеті Св. Володимира і створити людину, яка не тільки серцем, а й розумом усвідомлюватиме й цінуватиме прихильність Олександра II до Болгарії. Двоє інших семінаристів Георгій Стаменов і Дмитрій Петров у клопотанні аналогічного змісту від 19 вересня (1 жовтня) 1861 р. зверталися до царя як до «батька і покровителя задунайських слов'ян». Відповідно, 1862 року керівництвом Київського навчального округу було прийняте рішення про допуск до лекцій в Університеті Св. Володимира і призначення стипендій у 200 руб. сріблом на рік чотирьом вихованцям Київської духовної семінарії: Марку Ветерову з Городеца в Болгарії, Симеону Тепавському з Врачанської єпархії в Болгарії, Георгію Стаменову й Дмитрію Петрову з Македонії, а також Мілошу Мілаєвічу, що здобув середню освіту в Болгарії³.

Інтересам зовнішньої політики царського уряду щодо поширення впливу Російської імперії на територію Центрально-Східної Європи і Балкан цілком відповідали панславістські ідеї, викладені екстраординарним професором кафедри історії та літератури слов'янських нарід Василем Яковичем Яроцьким в опублікованому на сторінках «Университетских известий» звіті про подорож слов'янськими країнами (1862–1863). Упродовж свого відрядження основну увагу він приділив вивченню становища слов'ян у межах Австрійської монархії й дійшов висновку, що чехи, моравани, словенці й частково поляки потерпали від германізації, русини (українці) Галичини страждали від гноблення з боку поляків, а північно-східної Угорщини – від мадяризації, словаки зазнавали культурно-мовних утисків від чехів та угорців, а найбільшою серед слов'янських народів «національною свободою» користувалися хорвати. Водночас київський учений зазначив такі важливі в історії слов'янства явища, як діяльність заснованої в Пешті Й. Хаджичем Сербської Матиці (1826), створення 1862 року Словацької Матиці та особливо – піднесення культурно-освітнього руху в Празі, Брні й інших чеських і моравських містах. Інтелектуальна еліта Чехії

об'єднувалася в клуби, так звані «бесіди», які влаштовували музичні концерти, бали, заміські народні гуляння⁴. Популяризації слов'янської культури сприяли численні чеські співочі товариства, адже в організованих ними святкових заходах брали участь десятки тисяч людей. За словами Яроцького, чеський театр у Празі «був покликаний підживлювати національний дух», вільно розвивалася чеськомовна періодика, національні культурні установи. У Празі учений познайомився з Ф. Палацьким – засновником Чеської Матиці (1830), автором праці «Історія чеського народу Чехії і Моравії», що сприяла піднесенню національної самосвідомості чехів, і Л. Рігером, який керував роботою з укладення славистичного енциклопедичного видання «Nausny Slovník». Особливий інтерес для київського професора становили результати досліджень у галузі слов'янської філології директора архіву Празької ратуші, видавця народних пісень пана Ербена та його помічника, укладача чесько-німецького й німецько-чеського словників Й. Ранка; фахівця з порівняльного мовознавства, словака за походженням пана Гаттали; автора присвяченої чеському синтаксису праці «Skladba českého jazyka» пана Зигмунда; дослідника історії чеської мови і літератури пана Шембери; відомого поета й викладача російської мови Празького технологічного інституту пана Ежбери. У Брні Яроцький спілкувався зі слов'янськими депутатами моравського сейму та автором студії «Kniha pro každého Moravana» паном Брандлем. Подорожуючи монастирями Чехії, київський славист познайомився з видавцем моравського фольклору паном Сушилем, літератором паном Кляцелем, відомим у західних слов'ян композитором паном Кржижковським.

Перебуваючи в Австрійській монархії, Яроцький також цікавився проблемами національно-культурного розвитку словаків. Він відзначив видання Я. Францисци газети «Pest-Budinske Vedomosti» та публікацію католицьким священником Й. Вікторином словацької граматики німецькою мовою (1862). Особливо учений пишався знайомством з А.І. Добрянським – відомим публіцистом і проросійським політичним діячем, намісником «Руського дистрикту» з центром в Ужгороді (1849–1860): «Так само я мав за честь познайомитися в Будині з представником Угорських Русинів у цей час, магнатом Адольфом Івановичем Добрянським, який, без сумніву, будучи ще не старим, зі своєю енергією, розумом та любов'ю до своїх Русинів, які втім інакше не хочуть називатися, як Росіянами, очевидно ще часто подарує нагоду чути про себе»⁵.

У Відні Яроцький зустрівся з видатним славистом, основоположником сербської літературної мови В.С. Караджичем та одним із зачинателів порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов Ф. Міклошичем. Відвідавши Люблянську вищу гімназію та реальну школу, київський

учений ознайомився зі станом розвитку словенської філології. Він відзначив діяльність заснованої 1839 року Іллірійської Матиці, познайомився з головою Товариства історії та старожитностей південнослов'янських І.Кукулевичем-Сакчинським, відомим громадським діячем, дослідником і популяризатором хорватської культури А. Мажураничем, літератором В. Бабукичем, а також відвідав публічні лекції з хорватської мови пана Вебера – послідовника В.С. Караджича. Подорожуючи Сербським князівством, Яроцький побував у Белградському ліцеї, ознайомився з діяльністю Товариства сербської словесності (Друштво србске словесности). Він також здійснив узагальнюючий огляд новинок сербської й серболужицької літератури.

Олександр Олександрович Котляревський був обраний на посаду ординарного професора кафедри слов'янської філології Київського університету (1874), будучи вже відомим у слов'янських країнах ученим. 1872 року він вирушив у закордонне відрядження з метою підготовки докторської дисертації, опублікованої 1874 року в Празі під назвою «Древности юридического быта балтийских славян. Опыт сравнительного изучения славянского права». Котляревський фінансово підтримував будівництво національного театру в Празі й надавав матеріальну допомогу незаможним словакам для здобуття ними освіти у празьких навчальних закладах⁶. Наукові заслуги вченого були відзначені обранням його членом-кореспондентом Королівського Чеського товариства (1875).

Ознайомлення з новітніми досягненнями чеських науковців у галузі права було одним із завдань закордонного відрядження 1877 – 1878 рр. доцента кафедри поліцейського права Івана Трофимовича Тарасова. Протягом тижня він слухав лекції у Празькому університеті, спілкувався з визначним фахівцем у галузі цивільного права професором Рандою, брав участь у семінарських заняттях під керівництвом професора Іонака. В Ерлангенському університеті Тарасов відвідував лекції з фінансового і поліцейського права колишнього викладача Празького університету професора Маковічки. З огляду на те, що вчений читав лекції «надзвичайно захоплююче, ледь не з юнацьким запалом», не користуючися жодними записами, Тарасова здивувала практично порожня аудиторія⁷. На його думку, такий незначний університет, як Ерлангенський, не відповідав фаховому рівню Маковічки, який накликав на себе гнів австрійських властей через участь у революційних подіях у Чехії 1848–1849 рр.

Викладачі Університету Св. Володимира виявляли солідарність із зарубіжними слов'янськими народами у найтяжчі періоди їх історії, зокрема під час сербсько-турецької війни (1876–77), коли до Сербії 1876 року вирушив Київський польовий лазарет, очолюваний доцентом кафедри хірургії Олександром Степановичем Яценком⁸.

Київський університет брав участь у забезпеченні новими книжками фондів культурно-освітніх закладів Балкан. 1879 року за посередництва Одеського болгарського настоятельства до ректора М.Х. Бунге звернувся директор Болгарської народної бібліотеки Г. Кирков з проханням про надання «Университетских известий» та інших видань університету. Подарувати болгарському читачеві свої праці зголосилися вчені: О.В. Романович-Славатинський – «Жизнь и деятельность Н.Д. Иванишева», «Пособие для изучения русского Государственного Права»; О.П. Матвеев – «Руководство к повивальному искусству»; С.С. Гогоцкий – «Философский лексикон», «Философский словарь», «Критическое обозрение на сочинение «Немецкая психология», «Философия XVII и XVIII в.», «Критическое обозрение учения Римской церкви», «Речь при открытии высших женских курсов», «Краткое обозрение педагогики»; Ф.Я. Фортинський – «Научно-историческая деятельность Георга Вайца», «Новые открытия в области истории ордена Тамплиеров», «Критико-библиографический отдел 1873 – 1874, 1875 – 1876 и 1877», «Причины распада монархии Карла Великого», «Развитие Папской власти», «Приморские вендские города и их влияние на образование Ганзейского союза до 1370 г.», «Титмар Мерзебургский и его хроника»⁹.

Висловлюючи подяку Університету Св. Володимира за допомогу в поповненні фондів Болгарської народної бібліотеки, Кирков зауважував: «При цьому вважаю за обов'язок від імені Болгарської Народної Бібліотеки душевно подякувати поважним дарувальникам за їх інтелігентне приношення і, взагалі, за те співчуття, з яким вони відгукнулися на запрошення Бібліотеки за посередництва Болгарського Настоятельства в Одесі.

Ми, болгари, дуже раді цьому інтелігентному подарунку, і просвітницька участь російської людини в такій святій справі тим більше радує нас, що за вкрай розладженого стану наших шкіл, позбавлених під час облаштування краю майже всього освітянського персоналу, Болгарська Народна Бібліотека є якби випадковим розсадником освіти для всіх поколінь столичного населення, так само, як і для всіх депутатів Народних Законодавчих Зборів»¹⁰.

Згідно зі статутом 1863 р. в університетах Російської імперії запроваджувалася нова кафедра – історії слов'янських законодавств, але реалізація цього нововведення гальмувалася через відсутність вітчизняних фахівців. Через це ординарний професор кафедри історії російського права Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов у 1880-1881 рр. здійснив закордонне відрядження з метою пошуку та опрацювання джерел і відсутньої в Росії наукової літератури для розробки лекційних курсів зі слов'янського права. Якщо в польському і чеському правознавстві ця

проблематика активно досліджувалася, то почерпнути ґрунтовну інформацію з історії хорватського законодавства можна було лише в архівах. Відповідно, основну увагу вчений приділив науково-пошуковій роботі у Загребі. З дозволу президента Югослов'янської Академії наук і мистецтв Владимирський-Буданов надрукував на сторінках «Журнала Министерства Народного Просвещения» тексти законів Кастви та Вепринця. У підготовці цієї публікації, зокрема тлумаченні термінів, запозичених із давньоіталійської та давньонімецької мов, узяв участь Ф. Міклошич. Створенню сприятливих умов для дослідницької діяльності київського вченого у Загребі сприяв президент Югослов'янської Академії наук і мистецтв Фр. Рачкій та її архіваріус Я.І. Ганель¹¹.

Збагаченню європейської історичної науки сприяли міжнародні зв'язки видатного славіста, заслуженого професора Університету Св. Володимира Тимофій Дмитровича Флоринського. Два роки поспіль, 1882 р. і 1883 р., перебуваючи на посаді доцента кафедри слов'янської філології, він улітку подорожував болгарськими, хорватськими, сербськими й моравськими землями, північно-західною Угорщиною і Галичиною¹². Матеріали для своїх досліджень учений збирав також і під час відрядження 1886 року до південно- та західнослов'янських країн. У листі до М.П. Дашкевича з Праги від 15 (27) серпня 1886 р. Флоринський виклав свої враження щодо гостинності чехів, з якими він спілкувався під час відвідин сільського храмового свята, зауваживши, що «Чехи у провінції значно кращі за Чехів Празьких»¹³. Історико-філологічний факультет підтримав клопотання Флоринського від 16(28) грудня 1897 р. щодо відрядження його протягом літнього вакаційного часу 1898 року до Болгарії, Македонії, Боснії й Герцеговини з метою збирання рукописних матеріалів для рефератів, внесених до програми XI Археологічного з'їзду в Києві¹⁴. 1898 року Тимофій Дмитрович представляв Київський університет на святкуванні у Празі 100-ї річниці від дня народження Ф. Палацького¹⁵. 1910 року Університет Св. Володимира отримав запрошення від болгарського Слов'янського благодійного товариства взяти участь у Слов'янському з'їзді (червень 1910 р., Софія), мета якого полягала у пропаганді ідеї загальнослов'янського єднання. Він присвячувався обговоренню проблем сучасного стану південнослов'янських держав, міжслов'янських культурних та економічних зв'язків тощо. Київський університет на цьому міжнародному форумі представляв Флоринський¹⁶.

Тимофій Дмитрович як в.о. ректора Університету Св. Володимира брав активну участь у розробці програми візиту до Києва влітку 1914 р. членів Клубу студентської молоді в Софії. Вона передбачала покладення екскурсантами вінка до пам'ятника Олександрю II та поклоніння лаврським іконам, відвідання Університету Св. Володимира, Політехнічного інституту,

Педагогічного музею, Імператорської Олександрівської гімназії, Київської духовної академії, Терещенківського училища, а також прогулянку Дніпром на пароплаві та відпочинок у Купецькому саду¹⁷.

Свідченням загального визнання наукових заслуг Флоринського у слов'янських країнах є урочисті письмові привітання на його адресу, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. В одному з них чеські вчені В. Томса, К. Ріттер, К. Дуда та ін. (1883) звертаються до нього як до нового апостола слов'янської любові, який засвідчує, що слов'янська думка породила нових воїнів, натхнених духом великих П.Й. Шафарика та І.І. Срезневського¹⁸. Болгарська молодь, яка навчалася у Києві на початку ХХ ст., в адресі з нагоди 25-ліття наукової діяльності Флоринського привітала його як представника плеяди вчених, які увічнили свої імена в історії слов'янського мовознавства¹⁹. У переддень Першої світової війни, вітаючи Тимофія Дмитровича з 35-літнім ювілеєм наукової діяльності, представники болгарського земляцтва Києва відзначили його заслуги в науковому обґрунтуванні прагнення болгар до реалізації свого національного ідеалу (квітень 1914)²⁰.

Як свідчить послужний список Флоринського, він був обраний членом-кореспондентом Югослов'янської Академії наук і мистецтв у Загребі (1890), Королівського Чеського Товариства наук у Празі (1891), Сербської Королівської Академії (1897), членом Чеської Академії Імператора Франца Іосифа (1898), почесним членом Слов'янського Благодійного Товариства в Болгарії (1904), а також нагороджений королем сербським орденом Св. Савви другого (1892) та першого (1910) ступенів, князем чорногорським – орденом Даниїла першого ступеня (1896)²¹.

Неодноразово подорожував Чехією Андронік Іоаникійович Степович, який 1895 року обійняв посаду приват-доцента слов'янської філології. У витягах з подорожніх нотаток, опублікованих на сторінках газети «Киевское слово» впродовж 1889–1890 рр., він розповів про діяльність у Празі «Російського гуртка» за участі кількох росіян і десятків чехів – представників різних соціальних верств, які спілкувалися між собою виключно російською, робили доповіді на літературні теми, організовували театральні постановки, виконували музичні твори. «Російський Гурток» передплачував і популяризував у Чехії різноманітні періодичні видання Російської імперії – «Вестник Европы», «Русская Мысль», «Исторический Вестник», «Русская Старина» тощо. «Засідання гуртка, – зазначав Степович, – завжди веселі й невимушені, хоча, як говорять, не можна сказати, щоб читання завжди були на висоті сучасних вимог у цій справі... Проте, деякі з читань глибоко запам'яталися членам гуртка, наприклад, читання про нові російські здобутки в Середній Азії, здійснене одним російським мандрівником»²². Одночасно студентська молодь Праги гуртувалася навколо

товариства «Славія», що на професійному рівні організовувало курси вивчення російської та інших слов'янських мов. Становлять інтерес особисті враження Степовича щодо бурхливого мистецького життя Праги, загальнонародного захоплення чехів творчістю П. Чайковського, рівня постановок опер російських композиторів на празькій сцені, діяльності російської православної церкви у Празі²³. Відвідавши у празькому музеї «Промисловий» виставку словацької вишивки, Андронік Іоаникійович дійшов висновку щодо її подібності до «південноросійських візерунків».

Кореспонденція вченого є свідченням розмаїття його співпраці з науковими й громадськими діячами Центральної Європи і Балкан, зокрема відомим своїми дослідженнями з історії сербської православної церкви архімандритом Н. Андричем²⁴; чеським правознавцем, дослідником історії права слов'ян, професором Празького університету К. Кадлецом²⁵; чеським мандрівником П. Дурдіком, що за час свого 10-літнього перебування у Російській імперії встигнув розчаруватися у слов'янофільстві й захопитися російською літературою²⁶. Свідченням інтересу з боку зарубіжних політичних діячів до діяльності Степовича на ниві популяризації ідей загальнослов'янського єднання є адресоване йому привітання з нагоди 25-ліття діяльності Київського слов'янського благодійного товариства від члена сербської Державної ради П. Сретьковича (1894)²⁷.

Важливою складовою міжнародних зв'язків Степовича стало налагодження ним книгообміну із зарубіжними слов'янськими колегами. За його посередництва чеський етнограф, фольклорист, історик культури, засновник журналу «Česky lid» З. Ченек 1892 року передав до редакції «Київської старовини» свою працю «Історія культури, її виникнення, розвиток та бібліографія»²⁸. У вересні 1892 р. бенедиктинець А. Врзал, який досліджував історію російської літератури, звернувся до Степовича з проханням позичити на чотири тижні книгу О.Д. Галахова «История русской словесности древней и новой»²⁹. Андронік Іоаникійович надсилав власні праці до Югослов'янської Академії наук, яка 1899 року висловила йому письмову подяку за книгу «Очерки истории сербохорватской литературы» (Київ, 1899)³⁰. У лютому 1907 р. міністерство народної освіти Болгарії надало йому один примірник першої книги «Български Старини»³¹. Науковою літературою і власними критичними зауваженнями Степович обмінювався також із болгарським поетом, прозаїком і драматургом І. Вазовим, який визнав його розуміння ідейного змісту своєї збірки «Слівніца» (1886), пов'язаної з подіями сербо-болгарської війни 1885 року, «особливо правильним та вірним»³². 21 серпня (2 вересня) 1894 р. Вазов повідомив Степовича про надсилання йому свого роману «Під ігом» (1889-1890), присвяченого боротьбі болгарського народу проти османського панування³³. У листі від 27 вересня (9 жовтня) 1894 р. він просив уточнити

дату святкування 25-літнього ювілею Слов'янського благодійного товариства: «Вельмишановний п. Степович, одержав Ваш відкритий лист. Я Вам надіслав раніше й інші з моїх праць, але Ви не згадали про їх отримання. Напевно затримані цензурою (і даремно). Я буду Вам дуже вдячний за другу частину «Слав. Беседи». Не знаю, чи отримали журнал «Българске сбирке», про що я розпорядився. Будьте люб'язні повідомити мені точно день святкування ювілею Сл. Товариства»³⁴.

Степович активно співпрацював із редакціями зарубіжних слов'янських періодичних видань, наприклад, журналу «Hlidka Literarni» (Моравія), на сторінках якого він публікував свої праці та популяризував інформацію щодо викладання в університетах Російської імперії слов'янознавчих дисциплін³⁵.

Здійснюючи власні дослідження, колеги-славісти нерідко зверталися до Андроніка Іоаникійовича за консультаціями. Чеський фольклорист Л. Куба просив розтлумачити йому відмінності, за якими малоросійський фольклор відрізняється від великоросійського, а в листі, датованому листопадом 1884 р. писав, що в одній старовинній чеській збірці він знайшов багато малоросійських пісень, транскрибованих латиницею, які хотів би опублікувати, і просив Степовича вдосконалити транскрипцію наступної пісні:

Jedna hora vysokaja
a druhaja nyzka;
jedna mila dalekaja
a druhaja blizka.

A u toji dalekoji
voly ta korovy
a u toji blyzeňkoji
jeno čorne brovy.

A ja tuju dalekoju
ludjam povarnju,
a do toji blyzeňkoji
pišky povandruju³⁶.

У листі від квітня 1885 року Куба повідомив про те, що він готує публікацію великоросійських і малоросійських народних пісень, і пропонував Степовичу допомогти у підготовці їх видання³⁷.

Свої прохання київському славісту адресували не лише колеги-науковці, а часом абсолютно незнайомі люди. Студент четвертого класу гімназії м. Кралова Я. Вальхар, який не мав можливості здобути університетську освіту в Чехії через скрутне матеріальне становище своїх батьків, у листі від 1886 року просив Андроніка Іоаникійовича, як щирого прибічника

чеського народу та науки, допомогти здобути освіту в Російській імперії³⁸. 1896 року серб П. Попович звертався до Степовича як голови Слов'янського благодійного товариства з проханням про матеріальну допомогу розміром у 50 руб., адже у Києві більше нікому було йому допомогти³⁹. Священик Церкви св. Архангела Михаїла (Болгарія, село Рельво) С. Павлев, який шукав кошти на відбудову храму, написав Андроніку Іоанікійовичу листа моралістичного змісту (1913)⁴⁰.

Помітним явищем в історії міжслов'янських зв'язків стали закордонні поїздки ординарного професора кафедри російської історії Володимира Боніфатійовича Антоновича. Упродовж 1880-1881 рр. учений подорожував Австро-Угорщиною, Німеччиною, Францією, Іспанією. Він оглянув архітектурні пам'ятки, побував у музеях і бібліотеках Львова, Кракова, Праги, відвідав Чеську Матицю й ознайомився з її виданнями⁴¹. 1891 року Антонович вивчав колекції музеїв Кракова і Праги, спілкувався з представниками слов'янської громади Відня, відвідав Грац, Лейбас, Загреб, Пешт і Белград, де був присутній на засіданні Скупщини⁴².

За посередництва Університету Св. Володимира в Україні поширювалися новини наукового життя зарубіжного слов'янства, зокрема надана посольством Австро-Угорщини в Росії інформація щодо проведення влітку 1896 р. в Празі міжнародної виставки з аптекарського мистецтва⁴³.

На початку ХХ ст. розвитку міжслов'янської співпраці в галузі правознавства сприяла наукова діяльність виконувача обов'язків екстраординарного професора кафедри історії російського права Київського університету Михайла Микитовича Ясинського. Протягом 1904–1905 рр. він вивчав джерела і літературу з історії слов'янських законодавств в архівах і бібліотеках слов'янських земель Австро-Угорщини, а також Варшави, Вільна та Москви⁴⁴.

У квітні 1911 р. болгарська молодь, що навчалася у Києві, вітала своїх співвітчизників – учнів вищих класів трьох Софійських чоловічих гімназій, що прибули до міста на екскурсію. Серед болгар, яких запросили взяти участь в урочистій зустрічі, були студенти медичного факультету Університету Св. Володимира Далкалчев Христо Дмитрович, Кара-Іванов Георгій Дмитрович, Полієв Крестю Стефанович, Попов Георгій Дмитрович, Спірідонов Іван Гочевич, Станчев Іван Симеонович, Станчев Ілля Велевич, Странський Микола Тодорович, Гринчаров Нікола Саввович (вільний слухач) і студент юридичного факультету Драганов Нікола Іванович⁴⁵.

Значимість Київського університету в міжслов'янській співпраці засвідчує зміст численних письмових привітань з нагоди його 50-літнього ювілею від провідних європейських науково-освітніх установ. 1884 року він отримав адрес від Імператорського королівського університету Карла Фердинанда (Прага), в якому наголошувалося, що заснований півстоліття

тому Університет Св. Володимира достойний бути зарахованим до числа старших навчальних закладів⁴⁶. Письмове привітання підготувала також Югослов'янська академія наук (м. Загреб)⁴⁷. В адресі Королівського хорватського університету Франца-Йосифа I (м. Загреб) значення Київського університету для розвитку науки й освіти ототожнено з роллю в духовному житті Російської імперії Києво-Печерської Лаври⁴⁸. Письмове привітання колективу Університету Св. Володимира надіслав також видатний українсько-чеський фізіолог Владімір Томса – випускник Празького університету, доктор медицини (1854) та хірургії (1859). 1865 року Київським університетом йому присуджено ступінь доктора медицини. Учений перебував на посадах екстраординарного (з 1865 р.) та ординарного (з 1867 р.) професора кафедри фізіології. Упродовж 1865–1884 рр. він викладав в Університеті Св. Володимира фізіологію й патологічну анатомію, очолював фізіологічну лабораторію, брав активну участь у підготовці наукових кадрів, опублікував підручник з фізіології тощо⁴⁹. Утім, за станом здоров'я Томса не зміг особисто взяти участь у святкових заходах, присвячених 50-літньому ювілею Київського університету, та у своєму письмовому привітанні наголосив: «До самого останнього часу я сподівався, що зможу бути присутнім на п'ятдесятилітньому ювілейному святі дорогого мені Університету Св. Володимира. Неприятливі умови мого здоров'я однак завадили здійсненню цього мого щирого бажання. Висловлюючи істинну подяку за запрошення, яким ушанував мене Університет, покійно прошу Ваше Превосходительство прийняти запевнення в цілковитій повазі та щирій відданості!»⁵⁰.

Загалом міжнародні зв'язки вчених Київського університету другої половини XIX – початку XX ст. сприяли зміцненню національно-культурної єдності слов'янських народів, збагаченню духовної спадщини слов'янства. Шляхом виховання у своїх стінах зарубіжних студентів Університет Св. Володимира справляв вплив на розвиток науки, освіти, громадської думки зарубіжних слов'янських народів. Під час відряджень до країн Центральної Європи і Балкан київські вчені вдосконалювали свій фаховий рівень, здійснювали науково-пошукову роботу в архівах і бібліотеках, вивчали культуру слов'янських народів, ознайомлювалися зі специфікою їх громадсько-політичного життя, брали участь у міжнародних наукових форумах, а повернувшись на батьківщину, підтримували зв'язки із зарубіжними колегами за допомогою листування, обмінюючись з ними думками й творчими задумами, науковою і художньою літературою. Обрання вітчизняних учених членами вищих наукових закладів, публікація їхніх праць, вручення їм престижних нагород є свідченням того, що їхній внесок у розвиток європейської науки знаходив належну оцінку з боку інтелектуальної еліти слов'янських країн. Міжслов'янські зв'язки

викладачів Університету Св. Володимира не обмежувалися науково-освітньою співпрацею, вони виявлялися також у підтримці розвитку слов'янських закладів культури, наданні матеріальної допомоги західним і південним слов'янам.

¹ Драгоманов М.П. До чого довоювались? // Собрание политических сочинений. – Париж, 1906. – Т.2. – С.118.

² Власова З.И. А.А. Котляревский в Праге // Литературные связи славянских народов. Исследования. Публикации. Библиография. – Л., 1988; Павлюченко О.В. Україна в російсько-югослов'янських суспільних зв'язках (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 1992; Досталь М.Ю. До історії становлення і розвитку славістики в Київському Університеті Святого Володимира // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 1993. – Вип.4. – С.3-11; Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834 – 1917 роки. – К., 1994; Лаптева Л.П. История славяноведения в России в XIX в. – М., 2005; Копилов С.А. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський, 2005; Віднянський С. Українсько-словацькі культурні рецепції періоду національно-культурного відродження слов'янських народів середини XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2006. – Вип.15. – С.43-51; Журжа І.В. Становлення та розвиток слов'янознавства в Університеті Св. Володимира (1834 – 1919 рр.): Дис. ...канд.іст.наук: 07.00.06. – К., 2006; Баженова Г.Ю. Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. XIX – поч. XX ст.): Дис. ...кан.іст.наук: 07.00.02. – К., 2008.

³ Державний архів міста Києва (далі – ДАК). – Ф.16. – Оп.301. – Спр.221. – Арк.1-12.

⁴ Отчёт исправляющего должность экстраординарного профессора Яроцкого, по случаю командировки в славянские земли с учёною целью, с 15 июня 1862 года по 15 декабря 1863 года // Университетские известия. – 1864. - №2. – С.91.

⁵ Там само. – С.108.

⁶ Власова З.И. Указ. соч. – С.302.

⁷ Два года за границею Магистра Тарасова // Университетские известия. – 1879. – №1. – С.48-50.

⁸ Яценко А. Отчёт о деятельности Киевского лазарета в Сербии // Университетские известия. – 1877. - №3. – С.1-30.

⁹ ДАК. – Ф.16. – Оп.318. – Спр.153. – Арк.8(зв.)-9(зв.).

¹⁰ Там само. – Арк.17-17(зв.).

¹¹ Владимирский-Буданов М.Ф. Отчёт о годичной командировке 1880-81 года // Университетские известия. – 1881. - №11. – С.17.

¹² Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834–1884) / Ред. В.С. Иконников. – К., 1884. – С.673.

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.65. – Од.зб.246. – Арк.2.

- ¹⁴ ДАК. – Ф.16. – Оп.337. – Спр.20. – Арк.7-8.
- ¹⁵ Там само. – Оп.465. – Спр.4822. – Арк.25(зв.).
- ¹⁶ Там само. – Оп.349. – Спр.18. – Арк.61-64.
- ¹⁷ Там само. – Ф.175. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.107-108.
- ¹⁸ ІР НБУВ. – Ф.219. – Од.зб.6. – Арк.2-4.
- ¹⁹ Там само. – Од.зб.2. – Арк.1-2.
- ²⁰ Там само. – Од.зб.30. – Арк.1.
- ²¹ ДАК. – Ф.16. – Оп.465. – Спр.4822. – Арк.24(зв.)-30(зв.).
- ²² Киевское слово. – 1889. – 21 декабря. – С.2.
- ²³ Там само. – 31 декабря. – С.1-2; 1890. – 6 января. – С.2-3.
- ²⁴ ІР НБУВ. – Ф.179. – Од.зб.434. – Арк.1-2.
- ²⁵ Там само. – Од.зб.488. – Арк.1.
- ²⁶ Там само. – Од.зб.466. – Арк.1-2; 467. – Арк.1-2.
- ²⁷ Там само. – Од.зб.790. – Арк.1.
- ²⁸ Там само. – Од.зб.477-478. – Арк.1.
- ²⁹ Там само. – Од.зб.446. – Арк.1-2.
- ³⁰ Там само. – Од.зб.336. – Арк.1.
- ³¹ Там само. – Од.зб.365. – Арк.1.
- ³² Там само. – Од.зб.442. – Арк.1; 443. – Арк.1.
- ³³ Там само. – Од.зб.442. – Арк.1.
- ³⁴ Там само. – Од.зб.443. – Арк.1.
- ³⁵ Там само. – Од.зб.447. – Арк.1; 448. – Арк.1; 449. – Арк.1.
- ³⁶ Там само. – Од.зб.521. – Арк.4.
- ³⁷ Там само. – Од.зб.525. – Арк.1-3.
- ³⁸ Там само. – Од.зб.444. – Арк.1-1(зв.).
- ³⁹ Там само. – Од.зб.725. – Арк.2.
- ⁴⁰ Там само. – Од.зб.904. – Арк.1-1(зв.).
- ⁴¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.832. – Оп.1. – Спр.110. – Арк.1-11.
- ⁴² Ульяновський В.І., Короткий В.А. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997. – С.25-27.
- ⁴³ ДАК. – Ф.16. – Оп.335. – Спр.124. – Арк.1-1(зв.).
- ⁴⁴ Там само. – Оп.342. – Спр.183. – Арк.1-3.
- ⁴⁵ Там само. – Ф.108. – Оп.84. – Спр.18. – Арк.4-5.
- ⁴⁶ ІР НБУВ. – Ф.8. – Од.зб.2714. – Арк.1-4.
- ⁴⁷ Там само. – Од.зб.2739. – Арк.1.

⁴⁸ Там само. – Од.зб.2798. – Арк.1.

⁴⁹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Святого Владимира (1834-1884). – К., 1884. – С.654-656.

⁵⁰ IP НБУВ. – Ф.8. – Од.зб.2812. – Арк.12.

В статье на основе материалов периодики, документов Государственного архива города Киева, Института рукописи Национальной библиотеки Украины им. В.И. Вернадского, Центрального государственного архива Украины города Киева освещено значение научной, педагогической, общественной деятельности учёных Университета Св. Владимира для развития культурного сотрудничества между славянами во второй половине XIX – начале XX в. Исследованы связи Киевского университета с болгарскими, чешскими, словацкими, сербскими, хорватскими научными учреждениями, учёными и общественными деятелями.

Ключевые слова: университет, связи, наука, образование, славянские народы, научная корреспонденция, международные форумы, научный обмен.

On the basis of periodicals, documents of Kyiv city archiv, Central state historical archiv of Ukraine (Kyiv), Institute of manuscript of Vernadsky National library of Ukraine, this article deals with the significance of St. Vladimir University's scientist' activity for development of cultural relations between Slavic peoples from the second half of the nineteenth to the early twentieth century. Kyiv University's relations with Bulgarian, Czech, Slovakia, Serbian, Croatian scientific institutions, public figures and scientists are characterized.

Key words: university, relations, science, education, Slavic peoples, scientific correspondence, international forums, scientific exchange.

ПРОМИСЛОВА РЕВОЛЮЦІЯ У ЧЕСЬКО-СЛОВАЦЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Для дослідження історії слов'янського світу і такого його компонента, як етнокультурний ренесанс, важливо визначити соціально-економічні чинники, що стали каталізатором процесу духовності піднесення західних слов'ян на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. Знаходячись в обіймах європейських та азійсько-мусульманської цивілізації, західні слов'янські народи досить часто піддавались різного роду дискримінаціям, особливо в галузі культури і мови, відбувався процес онімечування і окатоличування. Такий стан слов'янської залежності не міг залишатися незмінним в умовах оновлення соціально-економічної ситуації і національної консолідації титульних етносів європейської цивілізації. Можливо, саме це (єдина європейська історико-культурна спадщина) стало каталізатором процесу етнокультурного, духовного відродження. І зовсім не випадково, що зростання слов'янської самосвідомості у 20-40-х роках ХІХ ст. співпало у часі із процесом становлення індустріальної цивілізації. Актуальним це історичне дослідження є тому, що промислові зміни, що мали місце у середовищі західних слов'ян у першій половині ХІХ століття, відбувалися на широкому історичному тлі пробудження народів Європи, що в свою чергу прискорило процес національної самоідентифікації.

Ключові слова: *слов'яни, промисловість, імперія, Чехія, Словаччина, етнокультурний ренесанс, європейська цивілізація, індустріальна цивілізація.*

Для дослідження історії слов'янського світу й такого його компонента, як етнокультурний ренесанс, важливо визначити соціально-економічні чинники, що стали каталізатором процесу духовності піднесення західних слов'ян на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. На нашу думку, розглядати соціальну структуру слов'ян необхідно як цілісну систему, якій притаманна внутрішня диференціація. При цьому різні частини соціальної структури знаходяться між собою у тісному взаємозв'язку. На підставі суспільної практики доведено, що різноманітні соціальні спільноти людей постійно взаємодіють між собою, тому діяльність різних соціальних страт, класів тісно пов'язана із соціальними процесами, що мають місце в етносередовищах.

Актуальним це історичне дослідження є тому, що промислові зміни, які мали місце у середовищі західних слов'ян у першій половині ХІХ ст., відбувалися на широкому історичному тлі пробудження народів Європи, що своєю чергою прискорило процес національної самоідентифікації.

Метою розвідки є висвітлення перебігу, закономірностей і специфіки економічного розвитку Чеських і Словацьких земель у першій половині ХІХ ст.

Об'єктом вивчення є економічний розвиток регіону, а предметом наукового аналізу – промислова революція, що мала місце у Чеських і Словацьких землях на рубежі XVIII і XIX ст. і визначила стан і перспективи соціального та економічного розвитку цих районів Австрії.

Методи вивчення проблеми промислового розвитку автор обрав, виходячи із мети, об'єкта й предмета свого дослідження. Вивчення процесу економічного розвитку Чеських і Словацьких земель у динаміці та чітких хронологічних рамках (перша половина XIX ст.) і в певному історичному просторі (Австрія-Європа-Чеські й Словацькі землі) зумовили поєднання історичного й логічного методів і базування на принципі історизму як найголовнішому принципі наукового пізнання.

Науковий рівень вивчення проблеми промислового розвитку чесько-словацьких земель у першій половині XIX ст. в сучасній історіографії залишається недостатнім. Безперечний внесок у дослідження цієї проблеми внесли чеські й словацькі історики. У розвитку чехословацької історичної науки, присвяченої проблемі промислового розвитку, можна виділити кілька етапів. Перший з них – становлення марксистської історіографії. Він охоплював середину 40-х – початок 50-х років XX ст. і проходив в умовах гострої класової та ідеологічної боротьби. До кінця 40-х років вирішальні позиції в історіографії зберігали представники старої історіографії. Із середини 50-х років історична наука розвивається в рамках марксистської історіографії. Деякі науковці¹ у своїх працях досліджують економічний і соціально-політичний розвиток Чеських і Словацьких земель, виходячи із матеріалістичного розуміння історичного процесу. Робиться спроба виявити закономірності економічного й суспільно-політичного розвитку Чеських земель і Словаччини у період становлення нового типу економіки.

З 70-х років автори досліджень приділили більше уваги з'ясуванню закономірностей соціально-економічного розвитку. Оgrіхами у цих працях було слабе поєднання національної історії із всесвітньо-історичним і загальноєвропейським контекстом. Почалося вивчення організаційних форм феодального господарювання в чеських землях, зокрема фольварка (велькостатка) та його специфіки, становища селян. Узагальнену картину соціально-економічного й політичного розвитку, змін у житті селянства, чесько-словацьких відносин надав Дохнал². Мануфактурний період в історії Словаччини (1725-1825) знайшов віддзеркалення у працях А. Шпіса³.

Значних результатів добилися історики у вивченні перехідного періоду від феодалізму до капіталізму. Розпочалося дослідження процесу розкладання феодалізму й визрівання капіталістичних відносин, економічного й соціального розвитку Чехії, Моравії та Сілезії у XVIII – першій половині XIX ст.⁴. Розвитку промисловості чеських земель присвячено працю В. Краточвілової⁵, в якій показано специфіку так званого первинного накопичення і складання загальнонаціонального ринку в Чехії.

У праці Я.Новотного⁶ висвітлено основні аспекти проблеми промислового перевороту, виявлено його особливості в окремих галузях виробництва, показано процес складання буржуазії й пролетаріату. Загалом тема промислового розвитку чесько-словацьких земель у першій половині XIX ст. потребує свого нового осмислення з позицій загальності світової історії й специфіки цивілізаційного розвитку.

Західне слов'янство до початку XIX ст. у своїй більшості розділило соціальну й політичну історію Європи та європейської цивілізації. Так, значна частина слов'янських земель входила спочатку до складу Австрійської імперії, а з 1867 р. – об'єднаної Австро-Угорщини. Під владою Габсбургів знаходилися такі етноси, як хорвати, словенці, частина сербів, чехи, словаки і частина поляків. Корінне населення «клаптевої імперії», австрійці, знаходилось у явній меншості від загальної чисельності підданих австрійської корони. Таке етнічне співвідношення практично не змінювалося протягом століття (аж до повного краху Австро-Угорської імперії). Наприкінці XIX ст. австрійці становили 24%, угорці – 19%, румуни майже 7%, а слов'яни – чехи, словаки, серби, хорвати, поляки, словенці, українці – загалом 47% від чисельності населення імперії. З часом етносоціальна строкатість імперії, не завжди далекоглядна внутрішня політика окремих представників династії Габсбургів визначили і причину розпаду поліетнічної монархії. Наприклад, Франц II (перший імператор Австрії, 1804-1835) характеризувався сучасниками людяним королем, який патріархально просто спілкувався з народом і старанно виконував свої державні обов'язки. Проте вважалось, що він абсолютно був позбавлений перспективного бачення гостроти етнічної проблеми і намагався із цієї ситуації отримати лише певні преференції задля організації роботи бюрократичної машини імперії. Коментуючи багатонаціональний склад країни, під час бесіди із французьким послом, імператор висловився так: «Мої народи є чужими один одному, і це добре. ... Я відправляю угорських чиновників до Італії, а італійських – до Угорщини. Кожен народ наглядає за сусіднім. Ніхто не розуміє сусіда, і в результаті всі ненавидять один одного. З цієї ненависті народжуються порядок і загальний мир»⁷.

Знаходячися в обіймах європейських та азіатсько-мусульманської цивілізацій, західні слов'янські народи досить часто піддавалися різного роду дискримінаціям, особливо в галузі культури й мови, відбувався процес онімечування та окатоличування. Такий стан слов'янської залежності не міг залишатися незмінним в умовах оновлення соціально-економічної ситуації й національної консолідації титульних етносів європейської цивілізації. Можливо, саме це (єдина європейська історико-культурна спадщина) стала каталізатором процесу етнокультурного, духовного відродження. І зовсім не випадково, що зростання слов'янської самосвідомості у 20-40-х роках XIX ст. співпало у часі з процесом становлення індустріальної цивілізації.

Наприкінці XVIII ст. Європа увійшла в новий, особливий, етап розвитку цивілізаційного процесу, що отримав назву індустріальна або машинна цивілізація. У марксистській історіографії він визначається як етап становлення капіталістичних відносин у промисловості й переходу від аграрної до індустріальної економіки. На практиці, на зміну малоефективному мануфактурному виробництву поступово приходять велике машинне виробництво. Цей процес прийнято називати промисловим переворотом, для здійснення якого були необхідними кілька соціально-економічних умов: наявність вільних робочих рук і капіталів в руках підприємців.

Провісником промислового перевороту в Австрії стала енергійна діяльність Йосифа II Австрійського (1780-1790), який щиро вірив у своє покликання вивести країну з відсталого економічного стану шляхом реформ зверху. Тому було зовсім не випадковим, що своє оточення він сприймав не як своїх свідомих партнерів, а лише як рядових виконавців його монаршої волі. Для реалізації своїх масштабних завдань Йосиф провів реформи. Вони посилили державний апарат і бюрократичну централізацію, але зверху встановлювалася рівність усіх громадян перед законом. Та австрійська чиновницька армія бюрократів залишалася непорушною стіною на шляху суспільних і промислових реформ. «На думку чиновників, мужик був природній ледар і п'яниця, глибоко неосвічене і абсолютно нерозвинене створіння, яке не розуміло свого блага, і яким необхідно було постійно керувати. ... Такій людині не було що втрачати, а результатом гуманної політики покійного імператора було те, що мужик нікого не слухав, окрім окружних начальників»⁸. Не заперечуючи складності й наявності середньовічних рудиментів у процесі духовної модернізації та оновлення як найважливішого складового елементу процесу соціально-економічної емансипації, хотілося б висловитися про те, що свідоме ставлення до праці й господарювання могло сформуватися лише на основі вільного підприємництва, але ніяк не під заступництвом бюрократа або поміщика.

Промисловий переворот у західних слов'ян став результатом трансформації аграрного суспільства до індустріального виробництва. Його основний зміст пов'язаний із початком масового застосування машин, і головне, зі зміною всієї структури суспільства. Становлення нового суспільного типу супроводжувалося масштабним підвищенням продуктивності праці, початком економічного зростання й швидкою урбанізацією. Перехід від мануфактурного до машинного виробництва означав технічний переворот і заміну ручної техніки системою високопродуктивних машин. Технічний прогрес став основою життєдіяльності цивілізації, спонукальним чинником для модернізації всієї освітньої галузі. Наприклад, низький загальноосвітній рівень в Австрійській імперії, що існував у середині XIX ст., залишався гальмом загальноімперського розвитку. Для порівняння: частка безграмотних у Німеччині на той час становила лише 2%, Франції – 23%. На цьому

фоні Російська імперія впевнено посідала перше місце в Європі із своїми 79%, Австрія друге із 42% від загальної чисельності населення⁹.

Загалом модернізація Австрійської держави була складним і суперечливим процесом, витоки якого розпочалися ще до XVIII ст., а остаточно завершилися лише у часи розпаду імперії Габсбургів. До особливостей австрійської модернізації необхідно додати її цивілізаційну специфіку. Австрійська імперія представляла собою окраїнну європейську державу, що доповнювало зміст процесу реформ геополітичною і гео економічною своєрідністю. Як колись сказав К. Меттерніх: «Азія починається там, де Східне шосе виходить із Відня»¹⁰.

Окрім того, процеси модернізації були пов'язані із магістральною проблемою Австрії – багатонаціональністю. Загальні політичні реформи необхідно було проводити в умовах мультикультурної та етнічної строкатості, коли різні частини імперії були неоднаково готові до змін. Реальний початок масштабної індустріально-капіталістичної модернізації держави Габсбургів можна датувати лише 60-ми роками XIX ст., коли внаслідок революції 1848 р., а потім і під впливом воєнних поразок виникла конкретна складна політико-економічна, адміністративна, церковно-політична й національно-культурна ситуація, що стала катализатором загальних суспільних змін.

Особливе місце в економічній структурі Австрійської імперії завжди займала Чехія, яку можна впевнено назвати перлиною Австрійської корони. Історично до імперії входили три чеські області – Чехія, Моравія та Сілезія. Разом вони становили 11 % території імперії, а за чисельністю населення у Чехії проживало 12%, Моравії – 4,6%, а Сілезії лише 1,1% від чисельності мешканців Австрійської імперії¹¹. Соціально-економічною своєрідністю від розвинутої Чехії відрізнялася Словаччина.

Промислова революція, що мала місце у Чеських і Словацьких землях на рубежі XVIII і XIX ст., визначила стан і перспективи соціального й економічного розвитку цих районів Австрії. На думку більшості дослідників, цей процес на Чеських і Словацьких землях мав певні відмінності від схожих європейських сценаріїв. Певне відставання економічних реформ було насамперед наслідком складних феодалських відносин і маргінальності слов'янського населення порівняно із титульним німецьким етносом. Однак при цьому саме у чеських землях було багато прихильників здійснення реформаторських дій, пов'язаних насамперед із свободою торгівлі. Тому на початку 40-х років в дискусіях про можливе входження до Німецького митного союзу чехи, на відміну від австрійської аристократії, підтримували ідею утворення союзу і вільної промислової конкуренції¹².

Перетворення мануфактурного виробництва на фабричне не було миттєвим актом. Цей процес заміни однієї виробничої форми на іншу реально розтягнувся не на одне десятиліття. Спочатку повільна поступо-

вість заміни ручної праці в основних операціях виробничого процесу ставала кроком до фабричного виробництва. При цьому підприємство на першому етапі свого розвитку проходило фазу проміжного зростання. Особливо цей процес розтягнувся у часі на Чеських і Словацьких землях, де більшість великих підприємств ще у першій половині 40-х років належала до підприємств із перехідним типом виробництва¹³. Це позначилось і на низькій динаміці процесу накопичення первинного капіталу. Він проходив в умовах так званого другого видання кріпацтва. А тому початок і розгортання промислової революції відбувалися в умовах суспільно-політичної ситуації, що була характерною для періоду розпаду феодальних відносин. На відміну від таких країн Європи, як Англія і Франція, де соціальна революція підготувала підґрунтя для успішного розвитку промисловості, в Австрії й Пруссії промислова революція стала катализатором соціального вибуху 1848 року, сприяла знищенню залишків старої феодальної структури і відкрила шлях до вільного розвитку капіталізму.

Політичним прискорювачем промислового розвитку регіонів, де проживали західні слов'яни, стали європейські явища початку XIX ст. Насамперед численні, масштабні воєнні події, що супроводжувалися наполеонівськими війнами. Наприклад, завдяки континентальній блокаді й постійному зростанню попиту на сільськогосподарську та бавовняну продукцію, збільшилися обсяги цього виробництва в Європі. У ці роки на Чеських землях розпочався промисловий переворот.

Хоча капіталістичні відносини склалися всередині патріархальних структур досить повільно, саме цехове виробництво аж до середини XIX ст. не вичерпало всіх резервів свого розвитку. Цехи ще півстоліття залишалися вагомою частиною загального економічного комплексу, що особливо було помітно у Словаччині. Так, основними джерелами існування жителів словацьких міст були ремесло і торгівля. При цьому наприкінці XVIII – на початку XIX ст. тільки у Братиславі, де у той час проживало приблизно 30 тис. жителів, кількість підмайстрів та учнів була більша, аніж кількість самих майстрів. У решті міст склалася стабільна ситуація, за якої чисельність майстрів та учнів була майже однаковою¹⁴. Це пояснюється тим, що більшість ремісників були зайняті у виробництві лише частково. Решту часу вони працювали у сільському господарстві. Наприклад, у місті Спіші постійно у цеховому виробництві було зайнято близько 20,8% майстрів, решта працювали у виробництві лише певну частину часу, залежно від пори року¹⁵. Отже, склалася парадоксальна ситуація. Адже під час становлення індустріальної цивілізації, разом із появою промислових підприємств стабільно існувало патріархальне виробництво, що задовольняло регіональну економіку.

Причина такого становища – наявність багаторічних виробничих зв'язків із переважною орієнтацією на зовнішній ринок. Чехія, Словаччина традиційно експортували свою продукцію до столиці імперії, в Угорщину та Східну

Європу. Цьому сприяла дешевизна місцевої слов'янської робочої сили, що давало можливість підприємствам створювати конкурентну продукцію порівняно із західноєвропейською фабричною продукцією. Однак цілком виключити конкуренцію з боку економічно сильнішого суперника було неможливим. І хоча до 40-х років XIX ст. цехова організація міцно зберігала свої позиції, нове фабричне виробництво поступово витісняло старі форми¹⁶.

Локомотивом промислового розвитку Чеських земель стала текстильна промисловість, яка на мануфактурному рівні розвитку навіть випереджала інші галузі виробництва, а її вартість сягала 43% від вартості решти товарів Австрійської імперії¹⁷. Переважна більшість підприємств цієї галузі розташовувалась у найбільш розвинутих у промисловому відношенні частинах імперії: Нижній Австрії, Чехії, Сілезії й Моравії.

Особливе місце у структурі легкого виробництва посіла бавовняна галузь, що пов'язувалося не лише із зростанням попиту, а й із упровадженням ткацьких машин. Якщо 1810 року їх кількість сягала 163 шт., то 1841 року у виробничій галузі налічувалося 1695 ткацьких машин¹⁸. Напередодні 1847 р. в Чехії за статистичними даними існувало 86 прядильних підприємств, на яких на постійній основі працювало 9674 робітники. Фактично відбувався неухильний процес зростання виробництва при одночасному скороченні ручної праці, що своєю чергою позитивно відбивалося на становленні нової соціальної галузі у слов'янському середовищі, сприяло зростанню інтелектуального рівня населення¹⁹. При цьому, поза сумнівом, перехід до машинного виробництва мав і негативні наслідки. Він призводив до складних соціальних проблем, у результаті яких безробітними ставали сотні людей.

Певну відмінність від інших видів виробництва у легкій промисловості мала полотняна галузь, де централізація підприємства не мала чіткого характеру. У цьому виробництві широкого розповсюдження отримала розсіяна мануфактура, яка ще зберігала тісні зв'язки з феодальним велькостатком. До середини XIX ст. бавовняна промисловість країн Центрально-Східної Європи характеризувалася розсіяністю і провінціалізмом, що було властивим для початкового періоду індустріалізації, а технологічне забезпечення виробництва більше ніж на покоління відставало від англійських підприємств²⁰.

Наприклад, на Чеських землях ще до початку XIX ст. кожен десятий житель країни був працівником полотняного виробництва. При цьому частина працівників зберігала зв'язок і з сільським господарством. За таких умов, коли існував надлишок дешевої місцевої робочої сили, переважно із слов'янських селян, власники капіталу не вкладали значні кошти на придбання дорогих імпортних машин. До речі, цьому сприяла грошова політика австрійської монархії, що високими інфляційними показниками фактично перешкоджала розвитку імперської промисловості. Тільки за період з 1799 р. до 1811 р. асигнації знецінились у 8,5 рази. Фактично гроші перестали бути засобом накопичення²¹. Такого тривалого періоду дезорганізації фінансів,

мабуть, не знала жодна інша європейська країна. Грошова нестабільність для Австрії стала магістральною тенденцією протягом усього XIX ст.

Тому у полотняному виробництві довгий час використовувались усі екстенсивні форми розвитку і лише вичерпавши їх, виробник приступав до машинного оновлення. Симптоматично, що саме у 40-і роки XIX ст., коли в інших галузях текстильної промисловості здійснювались основні зміни, полотняне виробництво потрапило у смугу жорсткої кризи, а працівники цієї галузі у своїй більшості взяли участь у національному й революційному русі²².

Однією із причин економічної кризи стала бюрократизація влади, яка не прагнула радикальних змін в економіці країни. Так, Франц II у внутрішній політиці спрямовував власні дії проти ліберальних реформ свого дядька Йосифа I. Уявлення про світоглядні цінності Франца дає практика реалізації принципів його промислової політики у Відні. Промислово-економічний розвиток столиці імператор свідомо стримував для того, щоб у місті було менше пролетаріату і, відповідно, менше революційної небезпеки. «Франц ненавидів промисловість... З превеликим задоволенням він закрив би всі фабрики, і лише тихий опір бюрократії, досить тісно пов'язаною з фабрикантами і фінансистами, перешкоджав йому здійснити цей улюблений план»²³.

Загалом в Австрії розвиток виробництва різного роду текстилю, бавовни на Чеських землях становив досить високий відсоток порівняно з іншими районами імперії. При цьому, незважаючи на те, що на місцевих виробництвах шляхта ще утримувала свої позиції впродовж першої половини XIX ст., спостерігався відтік цієї соціальної групи з підприємництва і притік іноземного капіталу в цю галузь. Капіталізація виробництва безпосередньо вплинула на становлення нової соціальної структури слов'янського населення. У цілому стан модернізації цієї промислової галузі імперії відставав від темпів зростання, що спостерігався у провідних європейських країнах.

Для підтвердження своїх слів наведемо наступну статистику. Так, у полотняній галузі Австрійської імперії перше механічне ткацьке виробництво було введено у виробничу дію в Чехії лише 1836 року. До 1843 р. в усій Австрії таких механізованих виробництв налічувалося вісім, причому три з них були розташовані у Чехії, одне – у Моравії²⁴. Водночас на теренах «світової майстерні», Англії, працювало 300 прядильень. За статистичними даними поліетнічна Австрія займала у списку світових виробників стабільне п'яте місце, залишивши при цьому позаду Російську імперію і Голландію²⁵.

Зі зростанням промисловості розвивалася і харчова галузь. Поступово, із наростанням процесу урбанізації, ця галузь виробництва стала виокремлюватись із сільського господарства. У структурі харчової промисловості в першій половині XIX ст. найбільших успіхів досягли такі галузі, як виробництво цукру, пивоваріння, винокуріння і мукомельна справа.

На початку XIX ст. виникли перші підприємства по виробництву цукру в Чеських і Словацьких землях. Однією із причин його розширення стало

введення континентальної блокади. Традиційно Австрія отримувала тростинний цукор із британських колоній, а тому вимушена була шукати інші способи розв'язання цієї проблеми. Австрійський уряд усіяко підтримував різного роду експерименти у цукровому виробництві. Поступово сировинною заміною став цукровий буряк²⁶. Лише за шість років (з 1810 р. до 1816 р.) у Чехії створено 15 заводів по виробництву цукру з буряка. Засновувалися ці підприємства переважно у панських велькостатках. При цьому половина власників нових виробництв були вихідцями із місцевих міщан. Це збільшувало етнічний фінансовий капітал чехів²⁷.

Упродовж першої половини XIX ст. цукрове виробництво в Австрії помітно зростало і до середини століття імперія (в основному за рахунок Чеських і Словацьких земель) впевнено посіла третє місце в європейському виробництві цукру²⁸. Швидкий розвиток підприємств цієї галузі остаточно ліквідував залишки феодальних повинностей на селі й сприяв активізації підприємницької діяльності міської й сільської буржуазії, яка почала витісняти з промислового виробництва німецьку шляхту.

Загалом харчова галузь, що за доби промислової революції виокремилась із сільського господарства, значною мірою від нього залежала. Вона була тісно пов'язана не лише з промисловістю, а й, безперечно, з успіхами аграрної революції. На практиці підприємства харчової промисловості, що розташовувались у сільській місцевості, структурою своєї організації й новизною виробничих відносин підривали засади феодального велькостатка, сприяючи соціальній та економічній диференціації села, тим самим прискорюючи капіталізацію сільського господарства²⁹.

Подальший розвиток усіх галузей австрійської промисловості не міг бути успішним без істотного прогресу в таких галузях, як металургія, промисловість і машинобудування. Цього не міг не розуміти імператор Франц, який намагався реформами зверху, власними циркулярами, максимально надати промисловості вигляду організованої виробничої системи. Однак його працелюбність і часом надмірна активність не працювали на користь країни. Імператор «виявляв мало довіри до своїх власних здібностей і водночас виявляв повну недовіру до думок і сумлінного старання своїх радників. Щоб не бути обдуреним, він уважав своїм обов'язком вивчати всі подробиці справ... але відмінності різних думок робили його власні погляди ще більш невпевненими і перешкоджали йому приймати будь-яке змістовне рішення»³⁰. Своєю внутрішньою політикою він призводив власну країну до відставання від передових європейських держав у розвитку промислової революції.

У металургійній галузі довгий час повновладними господарями залишалася шляхта. Причина «закритості» цієї галузі – бюрократизація дозвільної системи імперії. Аж до 1854 р. металургійні заводи знаходились у віданні гірського управління. Лише з його дозволу можна було засновувати нові металургійні підприємства³¹. До того ж повільний розвиток промис-

лової модернізації у металургії пояснювався тим, що шляхті традиційно належала більшість металургійних підприємств. А вона досить обережно вкладала кошти у модернізацію виробництва.

Будівництво й модернізація металургійних заводів вимагали фундаментальних витрат, тому феодальні власники підприємств аж до середини ХІХ ст. використовували працю залежних від них селян. Зовсім не випадково, що до середини ХІХ ст. вимальовується така соціальна картина у промисловості: 70,9% підприємців становить шляхта, 8,9% промисловості знаходилось у власності церкви і лише 17,7% металургійних підприємств становило власність нового класу – буржуазії³².

Поступовий розвиток промисловості у Чеських і Словацьких землях у першій половині ХІХ ст. спонукав до появи масового виробництва машин. Хоча до 30-х років можна стверджувати лише про ремісничче і мануфактурне виробництво машин. До середини ХІХ ст. на Чеських землях склалися всі економічні умови для виокремлення машинобудування у самостійну галузь, а найважливішим центром машинобудування стала Прага³³. Досить показовим є той факт, що зі всієї кількості парових машин, зайнятих на виробництвах Австрійської імперії, дві третини належали до вітчизняного виробництва³⁴. Розвиток машинобудівних фабрик надав величезний поштовх для технічного переоснащення всіх виробничих галузей у слов'янських районах. Незважаючи на певні успіхи країни, загалом фабричне виробництво в Австрійській імперії відставало від розвинутих країн Європи. На той час, коли загальна потужність парових машин у Франції становила приблизно 90 тис. кінських сил, Німеччині – 40 тис., в усій Австрії до 1841 р. використовувалися парові машини загальною потужністю трохи більше ніж 7,5 тис. кінських сил³⁵.

Загалом Чеські землі у першій половині ХІХ ст. щодо промисловості були однією з найрозвинутіших частин Австрійської імперії. Чеські землі, на відміну від Словацьких, за доби промислової революції до середини ХІХ ст. вже впевнено просувалися шляхом формування великої капіталістичної індустрії, хоча порівняно із європейськими регіонами показники Чеських земель за основними галузями виробництва відставали або, у кращому випадку, знаходилися на середньоєвропейському рівні.

¹ Mzška M. Morava a Slezsko v hospodářském a společenském vývoji předběžnového Rakouska S. 24-48; Purš J. K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích textilního průmyslu v českých zemích // Československý časopis historický. - 1954. - D.II. - S.76-105; Purš J. Průmyslová revoluce v českých zemích. – Praha, 1964. - 357 s.; Špiesz Anton. Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. - Bratislava, 1972. - 362 s.

² Dohnal M. Průmyslová revoluce a počátky dělnického hnutí v severomoravské platenické oblasti. - Ostrava, 1973. - 274 s.

- ³ Špiesz Anton. Op. cit.
- ⁴ Karniková L. Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914. - Praha, 1964. - 361 s.
- ⁵ Kratochvilová V. České lnařství a průmyslová revoluce // Hospodařské dějiny. - 1983. - № 11. - S.143-188.
- ⁶ Novotný Jan. Stav řemeslné výroby a postavení řemeslníka na Spiši za danového soupisu roku 1828 // Nové obzory. - 1967. - № 9. - S. 110-121.
- ⁷ Травин Д. Европейская модернизация. - М.; СПб., 2004. - Кн. 1. – С. 599.
- ⁸ Митрофанов П. История Австрии. - СПб., 1910. - Ч. 1. – С. 149-150.
- ⁹ Хобсбаум Э. Век капитала. 1848-1875. - Ростов-на-Дону, 1999. – С. 62.
- ¹⁰ Хобсбаум Э. Век империи. 1975-1914. - Ростов-на-Дону, 1999. – С. 27-28.
- ¹¹ Op. cit. – S. 34-35.
- ¹² Травин Д. Европейская модернизация. - М.; СПб., 2004. - Кн. 1. – С. 595.
- ¹³ Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. Дис. на соис. уч. ст. к.и.н. - М., 1996. – С. 46.
- ¹³ Špiesz Anton. Op. cit. - S. 103.
- ¹⁵ Novotný Jan. Op. cit. - S. 114-115.
- ¹⁶ Karniková L. Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914. – Praha, 1964. – S. 89-93.
- ¹⁷ Ibid. – S. 40
- ¹⁸ Purš J. K otázce průmyslové revoluce v hlavních odvětvích textilního průmyslu v českých zemích. - S.95.
- ¹⁹ Purš J. Průmyslová revoluce v českých zemích. – S. 27-29.
- ²⁰ Landes D.S. The unbound Prometheus: Technological change a. industr. development in Western Europe from 1750 to the present. - L.;Н.Y., 1969. – P. 169.
- ²¹ История XIX века. - М., 1937. - Т. 2. – С. 84.
- ²² Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. – С. 49.
- ²³ Пах П.Ж. Первоначальное накопление капитала в Венгрии // Studia Historica. Academiae Scientiarum Hungaricae. - Budapestini, 1952. - С. 81.
- ²⁴ Kratochvilová V. Op. cit. - S. 173.
- ²⁵ Dohnal M. Op. cit. – S. 40.
- ²⁶ Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. – С. 52-53.
- ²⁷ Důdek F. Vývoj cukrovarnického průmyslu v českých zemích do roku 1872. - Praha. – S. 27.
- ²⁸ Ibid. – S. 29.
- ²⁹ Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. – С. 57.
- ³⁰ Бах М. Австрия в первую половину XIX века. - СПб., 1906. – С. 129.
- ³¹ Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX века. – С. 57.
- ³² Dějiny hutnictví železa v Československu. – Praha, 1986. - D. II. - S. 42.

³³ Purš J. Průmyslová revoluce v českých zemích. - S. 95.

³⁴ Naše národní minulost v dokumentech. - Praha, 1956. - D. II - S. 292.

³⁵ Horská-Vrbová P. Kapitalistická industrializace v českých zemích. - Praha, 1977 – S. 58.

Для исследования истории славянского мира и такого его компонента, как этнокультурный ренессанс, важно определить социально-экономические факторы, которые стали катализатором процесса духовности подъема западных славян на рубеже XVIII–XIX вв. Находясь в объятиях европейских и азиатско-мусульманской цивилизаций, западные славянские народы достаточно часто поддавались разного рода дискриминации, особенно в области культуры и языка, проходил процесс германизации и окатоличивания. Такое состояние славянской зависимости не могло оставаться неизменным в условиях обновления социально-экономической ситуации и национальной консолидации титульных этносов европейской цивилизации. И совсем не случайно, что рост славянского самосознания в 20-40-х годах XIX ст. совпал во времени с процессом становления индустриальной цивилизации. Актуальным данное историческое исследование является потому, что промышленные изменения, которые имели место в среде западных славян в первой половине XIX века, проходили на широком историческом фоне пробуждения народов Европы, что в свою очередь ускорило процесс национальной самоидентификации.

Ключевые слова: славяне, промышленность, империя, Чехия, Словакия, этнокультурный ренессанс, европейская цивилизация, индустриальная цивилизация.

It is important to determine the social-economic factors that enhanced the spiritual process of Western Slavs' development at the turn of the XVIII-XIX centuries to investigate the history of the Slavonic world and its ethno-cultural renaissance component. Within European and Asian-Muslim civilizations Western Slavonic people were often the subjects of discrimination especially in the field of culture and language, namely of Germanization and Catholicization. This state of Slavonic dependence has been changed under the renovation conditions of social-economic situation and national consolidation of title ethnic groups of European civilizations. Perhaps only the European historical-cultural heritage enhanced the process of ethnic-cultural and spiritual renaissance. No wonder that the development of Slavonic self-consciousness in 1820-1840s coincided with the establishment of industrial civilization. Another cause of the topicality of this research is that the industrial changes that happened among Western Slavs in the first half of the XIX century took place in the period of European peoples' awakening that enhanced the process of national self-identification.

Key words: slavs, industry, empire, Czech, Slovakia, ethnocultural renaissance, European civilization, industrial civilization.

Вікторія Павленко

ІВАН ШИШМАНОВ – ПОВНОВАЖНИЙ ПОСОЛ БОЛГАРІЇ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено діяльність болгарського вченого і громадського діяча Івана Шишманова – посла Болгарії в Україні в 1918-1919 рр. Увагу зосереджено на його спробах встановлення взаємовигідного болгарсько-українського договору, внеску в розв'язання проблеми болгарських військово-полонених в Україні та українських – в Болгарії, діях щодо захисту прав та інтересів болгарських заробітчан в Україні, організації матеріальної допомоги громадянам України, постраждалих від більшовицького терору.

Ключові слова: *Україна, Болгарія, взаємовідносини, дипломатія, торгівля, військовополонені, матеріальна допомога.*

У налагодженні міждержавних відносин Болгарії та України значна роль належала відомому вченому і громадському діячеві Івану Шишманову. Він досліджував українсько-болгарські літературні зв'язки, був автором праць про Т.Г. Шевченка, мав тісні наукові й родинні зв'язки з видатним українським ученим, професором Софійського університету М. Драгомановим (був його зятем), товаришував з І. Франком, Лесею Українкою, В. Гнатюком та іншими українськими письменниками і вченими. Тож недарма саме йому болгарський уряд доручив очолити дипломатичну місію в Україні 1918 року.

Українсько-болгарські дипломатичні відносини стали можливі завдяки укладенню Брест-Литовської мирної угоди між державами Четверного союзу та Українською Народною Республікою, підписаної 9 лютого 1918 р. за кілька годин до одержання звістки про захоплення Києва більшовицькими військами під командуванням Антонова-Овсієнка. Згідно з нею 2 березня 1918 р. німецькі та австро-угорські війська вступили до Києва і відновили владу Центральної Ради, а наступного дня уклали мирний договір з УНР.

Мирний договір між УНР і державами Четверного союзу поклав початок установленню дипломатичних відносин між цими країнами, що здійснювалися за допомогою їх дипломатичних представництв. Останні й мали втілювати у життя статті укладеного договору.

Згідно з домовленостями кордони між Австро-Угорщиною та Українською Народною Республікою встановлювалися по довоєнних кордонах Австро-Угорщини з Росією. Держави Четверного союзу й УНР відмовлялися від покриття воєнних збитків і досягли згоди у взаємному постачанні

продовольчих і промислових «надлишків», які для України були досить великими. Зокрема до липня 1918 р. вона мала вивезти 1 млн. т збіжжя, м'яса, круп тощо. Договір обумовлював обмін полоненими, повернення цивільних інтернованих, установлення правових відносин, а також позику Україні в сумі 1 млрд. крб. для боротьби проти більшовиків¹.

За Брест-Литовським мирним договором Україна мала забезпечувати держави Четверного союзу основними багатствами своєї землі – продовольством і сировиною. Однак апетити Німеччини розпалювались. Вона посилила побори в Україні за допомогою торговельного договору від 8 квітня 1918 р. Хоча основні поставки йшли в Німеччину, незначна частина їх потрапляла й її союзникам, у тому числі Болгарії.

Зокрема 19 квітня 1918 р. укладено договір між Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією про спільну закупівлю продовольства й сировини в колишній Російській імперії, в тому числі Україні й Фінляндії. Визначалася частка болгарської закупівлі в Україні, вона становила ікри – 5%, цукру – 4%, худоби – 3% тощо. Ці товари перевозилися німецьким і австро-угорським військовими флотами. Для виконання зазначених торговельних акцій Дирекція по постачанню і плануванню Болгарії створила спеціальну господарську місію².

Відтак Брест-Литовський мирний договір відкрив шлях до встановлення дипломатичних відносин між Болгарією й Українською Народною Республікою. Обидві країни були зацікавлені в цьому процесі. Болгарія сподівалася зав'язати двосторонні болгарсько-українські стосунки, насамперед торгіві, й цим самим покращити своє економічне становище, підірване війною. Зі свого боку УНР, утверджуючи свою державність, була зацікавлена в дипломатичному визнанні її якомога ширшим колом держав.

Пріоритет у відкритті дипломатичних представництв належав болгарському посольству. Перше документальне повідомлення про рішення болгарського уряду надіслати в Москву і Київ дипломатичні місії датувалося 12 квітня 1918 р. у шифрованій телеграмі голови Ради Міністрів Болгарії В. Радославова до посла Болгарії в Німеччині Д. Ризова³. Цей намір був здійснений уже наприкінці квітня. До Києва вирушила дипломатична місія на чолі з Іваном Шишмановим.

Такий вибір не був випадковим. Адже, як уже зазначалося, І. Шишманов був не лише відомий громадський діяч і вчений, а й українознавець. Своєю чергою призначення послом Болгарії в УНР українофіла певною мірою не відповідало експансіоністським намірам Німеччини й Австро-Угорщини щодо України. Такий дипломатичний маневр Болгарії мав своє підґрунтя. Вона вважала себе обділеною союзниками, була невдоволена їх половинчастим рішенням про перехід Південної Добруджі під болгарський протекторат і несправедливим розподілом українських поставок.

Призначення І. Шишманова не залишилося непоміченим. Окрім офіційних поздоровлень у пресі софійська газета «Камбана» (13 квітня 1918 р.) взяла інтерв'ю у новопризначеного болгарського посла. Підкреслювався його вагомий науковий доробок, гідно оцінений науковою громадськістю, яка обрала вченого членом Болгарської, Української (у Львові), Грецької й Хорватської академій, Харківського університету, етнографічних товариств у Празі й Будапешті, головою Спілки болгарських учених, письменників і художників, Болгарської спілки читалень.

Відповіді І. Шишманова кореспонденту чітко визначали його погляди на історію, культуру, економічний потенціал України. Він наголосив, що є прибічником теорії, згідно з якою Київська Русь була українською державою. Український етнос, уважав учений, простягається від Карпат до Кавказу і від Прип'яті до Чорного моря. Зазначаючи відмінності між мовами, поезією, музикою, расовими особливостями, розумовим, моральним і психологічним складом росіян і українців, він фактично спростував твердження деяких учених, що вони є одна нація. Даючи високу оцінку українській літературі, науці, вказуючи на наявність великих природних багатств, І. Шишманов доводив взаємовигідність розвитку болгарсько-українських відносин, що мали тисячолітню історію.

Болгарське представництво вирушило до Києва 21 квітня 1918 р. Проїздом у Львові І. Шишманов дав інтерв'ю газеті «Діло», в якому вітав створення Української Держави, говорив про внесок М. Драгоманова в українську справу. «Якби мене послали деінде, я не згодився би, але до Києва їду з великою охотою»⁴, – зауважив повноважний посол Болгарії.

Уже в Києві під час бесіди зі співробітником Українського телеграфного агентства болгарський дипломат акцентував увагу на українсько-болгарському взаємовпливі й ролі в ньому київського митрополита, болгарина за походженням, Цамблака, австрійського посла при Богдані Хмельницькому, болгарина Парчевича, українських учених Ю. Венеліна і М. Драгоманова, діячів Кирило-Мефодіївського братства – прибічників ідеї слов'янської конфедерації, класиків української літератури Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Григорія Квітки-Основ'яненка⁵.

7 травня болгарський посол вручив вірчі грамоти гетьману Павлу Скоропадському, який щойно прийшов до влади. Болгарію в Києві, окрім І. Шишманова, представляли перший секретар посольства Тихон Баламезов, військовий аташе ротмістр Георгій Сархілієв, представник Дирекції по постачанню і плануванню Димитр Влахов, рахівник Димитр Відінлієв, аташарани (охоронці-солдати) Г. Папазов, Г. Димитров, Л. Георгієв⁶.

Болгарська місія спочатку поселилася в готелі «Франсуа», а з липня – в готелі «Континенталь»⁷. Одним із основних завдань болгарський посол уважав налагодження торговельних відносин між Болгарією й Україною, а

тому звернувся з такою пропозицією до міністра торгівлі й промисловості Гутника, наголосивши між іншим, що Україна в торговельних справах вільна встановлювати ті чи інші відносини без волі австрійців і німців. На що Гутник зауважив: «Теоретично – так, фактично – ні»⁸. Така відповідь українського міністра поклала край подальшим намірам І. Шишманова вести переговори про укладення торговельного договору Болгарії з Україною.

Зазнавши невдачі у налагодженні міждержавних болгарсько-українських торговельних зв'язків, болгарський посол доклав зусилля щодо встановлення контактів по лінії кооперації. Ці дії знаходили підтримку з боку українських кооператорів, які прагнули вийти на міжнародну арену. Тому не випадково голову болгарської місії було запрошено на III Всеукраїнський з'їзд кооператорів 26 травня 1918 р. Згодом І. Шишманов офіційно від імені Болгарського кооперативного банку звернувся до українських банків із пропозицією зав'язати між ними торговельні зносини. У серпні 1918 р. таку згоду на співпрацю дав Центральний український кооперативний комітет, що запропонував болгарам спершу поставку полотна селянського кустарного виробництва. Проте подальші політичні події в Україні не дали змоги розгорнутися цим контактам.

Отже, болгарам не залишалося нічого іншого, як здійснювати торгові операції лише в межах спільної торговельної угоди між Україною і державами Четверного союзу. Відповідна закупівля проводилася по військовій і цивільній лініях. Для постачання болгарської армії українським спорядженням в Одесу в червні 1918 р. прибула болгарська військова делегація у складі генералів Рашева, Цалева та інших офіцерів Генерального штабу, яка підтримувала зв'язок із болгарським послом у Києві⁹.

За прикладом провідних держав Четверного союзу Болгарія також прагнула покращити своє тяжке економічне становище за рахунок українських товарів, однак при цьому вона не завжди дотримувалася умов відповідного договору. Про один із таких випадків йшлося у вербальній ноті до болгарського посольства у Києві. У ній українське Міністерство закордонних справ протестувало проти вантаження болгарською військовою командою на корабель «Болгарія» 2141 коня і на корабель «Борис» 434 пудів крему для взуття, 310 пудів сургучу, 124 пудів рицинової олії, 4336 пудів мідного купоросу, 83 пудів олова, 8 пудів лимонної кислоти, 10310 пудів пенькових канатів, 62 пудів марганцю¹⁰. До того ж ці дії проводилися всупереч забороні митниці.

Болгарський уряд намагався посилити свої морські військові сили, закупаючи в Україні судноплавні засоби. У червні 1918 р. Військове міністерство і Міністерство закордонних справ Болгарії через І. Шишманова звернулися до українського уряду з проханням придбати на корабельнях Миколаївського суднобудівельного заводу 4 контрміноносці, 5 підводних і

12 моторних човнів. На цей крок їх підштовхнув рапорт капітан-лейтенанта Стателова про намір Німеччини закупити 4 контрміноносця для Туреччини, що зробило б останню сильною морською державою. Подібне прохання було направлено і в Берлін, під чийм контролем та охороною знаходились українські суднобудівельні заводи.

У відповіді українська сторона підкреслювала, що не бажає продавати нові кораблі, а має намір продати лише частину Чорноморського флоту, оскільки весь його не може утримувати. Однак остаточне рішення, підкреслювалося далі, буде залежати від німецьких властей. Німецька сторона дипломатично відповіла, що вирішувати питання про продаж кораблів можуть лише уряди України й Росії, а тому рекомендувала звернутися саме до них¹¹. Як відомо, болгарські плани не здійснились. Більшу частину Чорноморського флоту, щоб нікому не дістався, згодом потопила більшовицька Росія. Пізніше в її розпорядження потрапили й українські корабельні.

Як уже згадувалося вище, в закупівлі українських товарів, окрім військового відомства, брала участь і цивільна установа – Дирекція по постачанню та плануванню. У липні 1918 р. вона направила в Україну свого представника Стефана Билгарова, який мав для цієї мети 1 млн. 207 тис. австрійських крон. З цієї суми 1 млн. 192 тис. обміняли на 596 тис. крб. і поклали в Київське відділення Російського зовнішньоторговельного банку, а не обмінені 15 тис. австрійських крон з дефектами було прийнято на зберігання цим же банком.

Непогодження дій Билгарова з болгарським послом, який звинувачував представника Дирекції по постачанню та плануванню у проведенні операції в обхід українських законів і союзницьких домовленостей, стали причиною заміни його іншими представниками Дирекції – Д. Івановим і Д. Влаховим. Після від'їзду Билгарова всі гроші, покладені в Київський банк, були переведені на рахунок болгарської місії і відпускалися тільки І. Шишманову або його уповноваженому. Згодом Д. Влахов одержав 22 тис. крб. і 15 тис. не обмінених у Києві австрійських крон для закупівлі товарів на Одещині¹².

У підписанні вигідних угод значна роль належала особисто І. Шишманову, який зав'язав контакти з деякими представниками українських ділових кіл. Зокрема завдяки його старанням Міністерство земельних справ дало згоду на вивіз у Болгарію 4 тис. волів¹³. До кінця 1918 р. Болгарія, за підрахунками болгарського вченого В. Хаджиниколова, закупила в Україні товарів на 45 млн. 305 тис. левів, у тому числі коней (2520 голів), волів і корів (401 голову), рибу, пшеничне борошно, цукор, масло, хімічні й залізні вироби тощо¹⁴.

На відміну від торговельних операцій обсяг взаємного постачання продовольчими і промисловими товарами не задовольняв болгарський уряд, який намагався згідно з Брест-Литовським мирним договором за їх допомогою певною мірою покрити значні матеріальні витрати, понесені під

час Балканських воєн і світової війни. Тому Болгарія була зацікавлена у виконанні Українською Державою цього договору, хоча згідно з ним основні українські поставки розподілялися між Німеччиною й Австро-Угорщиною. Болгарський уряд намагався принаймні одержати ту частину, що припадала Болгарії, і сподівався вирвати її з рук союзників за допомогою болгарського посла в Києві.

Іван Шишманов довів до німецького й австро-угорського послів прохання голови уряду В. Радославова не пізніше 10 червня 1918 р. поставити в Болгарію 50 тис. т продуктів. У відповіді обидва послы, посилаючися на дезорганізацію влади в Україні, загрозу з боку більшовиків, опір селян, виправдовувалися відносно затримки українських поставок Болгарії. До 19 травня з України було вивезено від 1500 до 2000 вагонів жита, причому Болгарії виділялося 75-100 вагонів. Послами Німеччини й Австро-Угорщини було відхилене прохання І. Шишманова дати Болгарії авансом більше продуктів. Ця відмова пояснювалася важкими матеріальними умовами союзників. Для підтвердження цього наводився приклад Німеччини, яка зменшила в той час денну хлібну норму з 200 до 160 грамів.

Однак німецький посол у Києві барон Мумм мав надію збільшити обсяг українських поставок союзникам, у тому числі й Болгарії, за рахунок запасів продовольства в Криму і Таврійській губернії, в яких, за його даними, знаходилося 10-15 млн. пудів продовольства. І. Шишманов домовився із бароном Муммом про вивіз до Болгарії українського цукру. На цих зустрічах він домігся участі болгарського представника Дирекції по постачанню та плануванню Іванова в роботі німецько-австрійського управління по контролю за виконанням умов Брест-Литовського мирного договору¹⁵.

Болгарське представництво успішно виконувало одну зі своїх основних функцій – захист інтересів співвітчизників. Це були військовополонені й заробітчани. Останні ще до Першої світової війни прибули у південні регіони України для роботи в сільському господарстві. Проте, оскільки основну масу болгарських військовополонених було переправлено на батьківщину німецькими та австро-угорськими військами одразу після їх вступу на територію України, ця проблема перед болгарською дипломатичною місією не виникала. Вона опікувалася болгарськими військовополоненими, які з тих чи інших причин продовжували перебувати в Україні. Передусім це стосувалося поранених і хворих. І. Шишманов через Болгарський Червоний Хрест звертався до Міністерства закордонних справ Української Держави з проханням розшукати чи повідомити про здоров'я і матеріальне становище болгарських громадян¹⁶. Свій внесок у матеріальну допомогу болгарським військовополоненим зробили й болгары – вихідці із Македонії, які проживали в Києві. Вони зібрали 9 тис. крб. і передали їх через І. Шишманова Болгарському Червоному Хресту¹⁷.

Болгарське посольство й пізніше переправляло болгар, які прагнули повернутися на батьківщину. Зокрема з цією метою використовувалися зворотні рейси транспорту, яким перевозилися із Болгарії українські військовополонені.

Не менш важливим був захист інтересів співвітчизників, які мешкали в Україні. У роки Першої світової війни царські власті переслідували чимало болгар як громадян ворожої держави. Пізніше цю тактику перейняли більшовики, утискаючи болгар як представників заможних верств. Типовою є скарга болгарському посольству братів Рангела і Олександра Делчевих із міста Перушиці Пловдивської округи, які десять років проживали в Одесі. 1916 року їх позбавили права тримати готель, пограбували його, завдали збитків на 77 тис. крб., а їхніх синів інтернували¹⁸.

Ціла низка скарг посипалася в болгарське посольство від болгарських підданих – орендаторів зрошувальних земель у передмісті Одеси «Пересип». У 1914–1916 рр. місцева влада примушувала їх дешевше продавати овочі, реквізувала у них насіння. Після 1917 р. більшовики пішли ще далі. Вони відбирали городи, господарські будівлі, не давали збирати урожай. Болгарський посол просив Міністерство закордонних справ розібратись у цій справі й відшкодувати збитки¹⁹. Подібні апеляції болгарського представництва поставили Міністерство закордонних справ перед необхідністю створення спільно з Міністерством юстиції та Міністерством торгівлі й промисловості міжвідомчої комісії по усуненню цих правопорушень²⁰. У грудні 1918 р. ця комісія розробила порядок відшкодування збитків, нанесених під час війни і більшовицького терору болгарським підданим, які займалися городництвом в Україні²¹.

Вищезазначена ініціатива болгарського посольства дала поштовх до розробки Міністерством юстиції УНР законопроекту про окружні комісії в справах по відновленню майнових прав німецьких, австро-угорських, болгарських і турецьких підданих, поданий на розгляд Раді Міністрів. У січні 1919 р. такі комісії планувалося створити в Києві, Одесі, Харкові й Катеринославі²².

Звернення, що надходили із Болгарії, з проханням повідомити про долю родичів в Україні, встановити їхню адресу спонукали болгарське представництво просити Міністерство закордонних справ дати довідку про болгарських громадян у місцях компактного їхнього проживання, зокрема в Олександрійському й Бердянському повітах, Києві та Одесі²³.

Болгарському посольству доводилося також допомагати своїм співвітчизникам у вирішенні питань спадщини, одержанні дипломів, працевлаштуванні тощо²⁴.

Не останню роль відіграло дипломатичне представництво в захисті болгарських громадян від утисків українських властей. Зокрема через

обшук і арешт Димитра Ігнатова, який проживав у Києві, воно навіть направило вербальну ноту Міністерству закордонних справ України²⁵.

Болгарське посольство не лише піклувалося про своїх підданих в Україні, а й допомагало українським військовополоненим та їхнім сім'ям. Воно стало посередником між ними, а саме за клопотанням Болгарського Червоного Хреста сповіщало родичів про місцеперебування і стан здоров'я військовополонених, сприяло їхньому листуванню тощо²⁶.

І. Шишманов відреагував на утиски болгарських властей щодо українських військовополонених. У вересні 1918 р. він сповістив Міністерство внутрішніх справ Болгарії про появу в пресі повідомлень щодо випадків жорстокого поводження з українськими і російськими військовополоненими в болгарських таборах. З цього приводу в російських офіційних органах були публіковані протести, передані згодом голландському послу для вручення болгарському урядові. Болгарський дипломат пропонував болгарським властям в інтересах подальшого розвитку дружніх болгаро-українських відносин вибачитись, а полоненим до повернення на батьківщину надати невеликі подарунки²⁷.

Близько до серця І. Шишманов сприйняв трагедію, що сталася через вибух артилерійського складу в червні 1918 р. в Києві. Унаслідок цього терористичного акту 200 осіб загинуло, понад тисячу поранено, 6 тис. залишилося просто неба. Для допомоги жертвам було створено комітет на чолі з гетьманом²⁸. З ініціативи І. Шишманова в кампанію допомоги включилися послы союзних держав у Києві, які вирішили виділити на благодійну акцію по 3 тис. крб. Однак, оскільки уряд Болгарії направив киянам 20 тис. левів, то різниця між 3 тис. і всією відпущеною сумою була оголошена пожертвуваннями болгарських трудящих²⁹. Через два місяці пролунав вибух артилерійського складу в Одесі. І тут І. Шишманов просив болгарський уряд допомогти одеситам³⁰.

Болгарське дипломатичне представництво виконувало й одну зі своїх основних функцій – направляло інформацію щодо найважливіших подій в акредитованій державі. Серед донесень були повідомлення про стан народного господарства в Україні, протистояння політичних партій, культурні події тощо. Не останнє місце в цьому інформаційному потоці посідали українсько-російські відносини, російські сюжети. І. Шишманов повідомляв уряд про поранення Леніна, стан його здоров'я, червоний терор, що посилювався після цього замаху, поразку заколоту чехословацьких військ у Сибіру, перебіг переговорів у Києві по укладанню мирного договору між Україною і Росією тощо.

Одним із джерел інформації з Росії був його співвітчизник, керівник російської делегації по укладанню українсько-російського мирного договору Християн Раковський. Іван Шишманов відвідував його не лише із

офіційними візитами, а й вів приватні бесіди, причому й з ініціативи Раковського³¹.

Інформація, надана І. Шишмановим, мала певну реакцію з боку болгарського уряду. Міністерство освіти Болгарії привітало своїх українських колег із запровадженням в Україні 1918 року шкільного свята в пам'ять болгарських апостолів, авторів слов'янської абетки, святих Кирила і Мефодія, що відзначається в Болгарії 24 травня. Від того ж адресата Міністерство освіти України і ректор Київського університету одержали привітання з нагоди відкриття у жовтні 1918 р. Київського університету. На цих торжествах почесним гостем був Іван Шишманов³². Болгарський посол одержав запрошення взяти участь у відкритті Кам'янець-Подільського університету. Інші навчальні заклади України також прагнули бачити серед почесних гостей провідника українсько-болгарської дружби, зятя відомого українця Михайла Драгоманова. Остання обставина стала причиною звернення до І. Шишманова редакції Львівського журналу «Світ» з проханням надіслати фотографію пам'ятника на могилі Драгоманова для друку³³.

Послугами відомого діяча науки і культури прагнули скористатися й болгарські митці. Зокрема Міністерство освіти Болгарії просило І. Шишманова підібрати на посаду головного режисера Народного театру в Софії відомого представника української культури³⁴.

Як учений І. Шишманов не міг не використати своє перебування в Україні для продовження наукової діяльності в галузі україністики. У цьому йому допоміг багатий фонд київських бібліотек, у тому числі й університетської, книгами яких він користувався³⁵. Проте недовго довелося І. Шишманову займатися науковими пошуками. Вступ до Києва на початку лютого 1919 р. більшовиків змусив болгарське представництво разом із українським урядом переїхати у Вінницю. Цей переїзд завдав І. Шишманову чимало клопоту. Справа в тому, що в Київському відділенні Російського зовнішньоторговельного банку залишилися болгарські гроші, покладені на рахунок представництва Болгарії. У листі до генерального консула Нідерландів у Києві Фокера Шишманов пояснював такий стан речей побоюванням нападу в дорозі банд. Його бентежила і можлива конфіскація більшовиками болгарських коштів. Тому він просив свого голландського колегу у випадку такого вилучення домагатись у Х. Раковського, який очолив уряд радянської України, повернення болгарських грошей.

У Вінниці болгарська місія затрималася недовго. І. Шишманов, як досвідчений політик, зрозумів ситуацію і не став чекати краху Директорії. У березні болгарське посольство повернулося до Софії, а 1 квітня 1919 р. І. Шишманов на аудієнції у царя Бориса склав свої повноваження посла Болгарії в Україні. Так закінчилася діяльність посольства Болгарії в Україні.

Однак Іван Шишманов не поривав зв'язків зі своїми українськими однодумцями – представниками української емігрантської політичної й наукової думки, цікавився подіями в Україні. Він знайомився з творами українських емігрантів – колишніх діячів УНР О. Шульгина, П. Стебницького, О. Скоропис-Йолтуховського та інших, в яких вони крізь призму свого сприйняття прагнули проаналізувати досягнення, невдачі й помилки керівництва УНР. До його послуг були й українські емігрантські часописи, що виходили у Відні, Празі, Варшаві³⁶.

Іван Шишманов користувався повагою у середовищі українських емігрантських кіл Болгарії. Вони запрошували його на заходи політичного й культурного характеру, що проводилися ними. 1926 року його обрано головою Українсько-болгарського товариства³⁷.

Викладацький досвід, політичні погляди, науковий доробок ученого в галузі слов'янознавства та його складової частини – україністики, зокрема ставлення до проблеми української державності імпонували керівництву українських навчальних закладів, що функціонували за кордоном. Тому до нього надійшли пропозиції з Праги обійняти посаду професора кафедри історії європейської літератури Українського вільного університету (1922 р.) і кафедри історії слов'ян Українського вищого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова (1923 р.). І в першому, і в другому випадках ініціативу виявив Л. Білецький, ректор цих закладів. Проте обставини склалися так, що ці пропозиції вчений не зміг прийняти³⁸.

Отже, відновлення української державності 1918 року сприяло встановленню офіційних дипломатичних відносин між Україною і Болгарією. Шлях до них відкрив Брест-Литовський мирний договір, хоча він і поставив Україну в двосторонніх українсько-болгарських стосунках у нерівноправне становище. Насамперед йдеться про українські поставки до держав Четвертого союзу і спільний торговельний договір України з ними.

Якоюсь мірою пом'якшити наслідки такої домовленості прагнув Іван Шишманов, хоча цілком зрозуміло, що навіть найвпливовіший політик не зміг би в односторонньому порядку змінити політичний курс свого уряду, а тим більше союзних держав. Закінчилася поразкою і спроба І. Шишманова укласти двосторонній болгаро-український торговельний договір, що йшов у розріз з планами Німеччини надалі панувати на українському ринку.

Для України мав значення сам факт установа дипломатичних відносин із Болгарією, оскільки ставив її на один щабель з іншими незалежними державами. Фактичне перетворення України в південну околицю більшовицької Росії призвело до втрати нею власного зовнішньо-політичного курсу і як наслідок – відпала потреба в обміні дипломатичними представництвами із зарубіжними країнами.

- ¹ Полонська-Василенко Наталія. Історія України. – К, 1992.– С. 481.
- ² Пенчиков К. Българо-українські дипломатически отношения. 1918- 1919 г. Българо-українски връзки през вековете. Научни изследвания. – Софія, 1983. – С. 256.
- ³ Добриянов Тодор. Българо-съветски дипломатически отношения. 1918-1934. Документи. Международни отношения. – 1972. – № I. – С. 141.
- ⁴ Діло.–1918.–1 травня.
- ⁵ Архів Българської академії наук (далі – Архів БАН).– Ф.11 к. – Оп. 2. – Спр. 537. – Арк. 10 -11.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3766. – Оп.1. – Спр. 25. – Арк. 2; Архів БАН. – Ф. 11 к. – Оп. 2. – Спр. 538. – Арк. 1-4.
- ⁷ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп.1. – Спр. 120. – Арк. 20-21.
- ⁸ Там само. – Спр.111. – Арк. 5.
- ⁹ Архів БАН. – Ф. 11 к. – Оп. 2. – Спр. 539. – Арк. 2.
- ¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр. 116. –Арк. 5.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів Республіки Болгарії (далі – ЦДІА Республіки Болгарії).– Ф. 176. – Оп.3. – Спр.1399. – Арк.1 - 8, 16, 31 - 32.
- ¹² Архів БАН. – Ф.11 к. – Оп.2. – Спр.537. – Арк.72.
- ¹³ Там само. – Арк. 44.
- ¹⁴ Хаджениколов В. Стопански отношения й връзки между България и Съветския съюз до Девети септември (1917 - 1944). – Софія, 1956. – С. 54.
- ¹⁵ ЦДІА Республіки Болгарії. – Ф. 176. – Оп 3. – Спр.1254. – Арк. 20.
- ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп.1. – Спр.119. – Арк. 104.
- ¹⁷ Архів БАН. – Ф.11 к.. – Оп.2. – Спр. 539. – Арк.8.
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп.1. – Спр.119. – Арк. 91.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 19 - 20.
- ²⁰ Там само. – Арк. 101 -101.
- ²¹ Там само. – Ф. 3696. – Оп.1. – Спр. 22. – Арк. 23.
- ²² Там само. – Арк. 32.
- ²³ Там само. – Арк. 3-5, 13, 119.
- ²⁴ Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.119. – Арк. 8, 9, 105, 106; Архів БАН.– Ф. 11 к. – Оп. 2. – Спр. 537. – Арк. 20, 22, 48.
- ²⁵ ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр. 22. – Арк. 26.
- ²⁶ Там само. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.119. – Арк. 18, 95.
- ²⁷ ЦДІА Республіки Болгарії. – Ф. 176. – Оп.3. – Спр.1486. – Арк. 9.
- ²⁸ Дорошенко Д. Історія України. – Ужгород, 1932. – С.120.
- ²⁹ ЦДІА Республіки Болгарії. – Ф.176. – Оп.3. – Спр.1045. – Арк,12 -16; Архів БАН.– Ф.11 к. – Оп.2. – Спр. 537. – Арк.43, 121.

- ³⁰ ЦДІА Республіки Болгарії. – Ф. 176. – Оп.3. – Спр.1515. – Арк.59, 62.
- ³¹ Там само. – Арк. 49, 57, 66, 73 - 74, 77, 80,
- ³² Там само. – Ф.177. – Оп. 1. – Спр. 522. – Арк. 6, 7, 37.
- ³³ Архів БАН. – Ф. 11 к. – Оп.2. – Спр. 537. – Арк. 55, 128 -130.
- ³⁴ ЦДІА Республіки Болгарії. – Ф, 177. – Оп.1. – Спр. 522. – Арк.19.
- ³⁵ Архів БАН. – Ф.11 к. – Оп. 2. – Спр. 537. – Арк. 46.
- ³⁶ Там само. – Спр. 535. – Арк. 2 - 10.
- ³⁷ Там само. – Спр. 585. – Арк. 12, 17, 18, 20-27; Спр. 506. – Арк. 1; Спр. 507. – Арк. 1.
- ³⁸ Там само. – Оп. 3. – Спр.145. – Арк. 1-3; Спр.146. – Арк. 1-5; Спр. 501. – Арк. 7.

Освещается деятельность болгарского ученого и общественного деятеля Ивана Шышманова в качестве посла Болгарии в Украине в 1918-1919 гг. Сосредотачивается внимание на его попытках подписания взаимовыгодного болгаро-украинского договора, вкладе в решение проблемы болгарских военнопленных в Украине и украинских – в Болгарии, действиях по защите прав и интересов болгарских граждан в Украине, организации помощи гражданам Украины, пострадавших от большевистского террора.

Ключевые слова: Украина, Болгария, взаимоотношения, дипломатия, торговля, военнопленные, материальная помощь.

Activities of Bulgarian scientist and public figure Ivan Shyshmanov (the ambassador of Bulgaria in Ukraine during 1918-1919) were elucidated. It was focused an attention on his attempts of an establishing of Bulgarian-Ukrainian agreement, a settlement of Bulgarian prisoners of war problem in Ukraine and Ukrainian ones in Bulgaria, a protection of rights and interests of Bulgarian workers in Ukraine, an organization of financial aid to Ukrainian citizens, which suffered from Bolshevik's terror.

Key words: Ukraine, Bulgaria, relationships, diplomacy, trade, prisoners of war, workers, financial aid.

ПОЛІТИЧНІ КРИЗИ В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.: ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ

У статті представлено сучасне бачення досвіду суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у другій половині ХХ ст. загалом і подій 1948, 1968, 1989 рр. зокрема, що має особливий інтерес для розуміння суті повоєнних режимів радянського зразка в країнах Центрально-Східної Європи і спроб їх демократичної трансформації.

Ключові слова: Чехословаччина, суспільно-політичний розвиток, політичні кризи.

Минуло двадцять років з того часу, коли в країнах Центрально-Східної Європи розпочалися кардинальні політичні й соціально-економічні перетворення, спричинені глибокою внутрішньою кризою суспільного устрою та суттєвими зрушеннями в загальній міжнародній геополітичній ситуації. Для їх характеристики використовуються терміни «революція» («ніжна», «оксамитова», «демократична», «народна», «антитоталітарна», «антикомуністична», «договірنا»), «трансформація», «переворот» або навіть «контрреволюція». Проте й донині ще повністю не усвідомлено масштаби перелому, що відбувся, і глибину змін не лише в політичній, а й духовній сферах. Вони безпосередньо торкнулись усього світового співтовариства. У самих же країнах регіону розпочалася докорінна переоцінка цінностей, радикальне переосмислення концепцій суспільного розвитку, запровадження нових підходів до аналізу цивілізаційних процесів¹.

Методологічний переворот в історичній науці супроводжувався суттєвими тематичними зрушеннями, появою нових пріоритетних тем і наукових напрямів, які визначили специфіку розвитку дослідницької діяльності у посттоталітарну добу. Особливу увагу науковців привернули внутрішньо-політичні кризи в окремих країнах та системні конфлікти всередині радянського блоку. Поміж ними – кризи 1948, 1968 та 1989 рр. у Чехословаччині.

У новітній вітчизняній і зарубіжній історіографії по-різному оцінювалися досліджувані події, що, без перебільшення, можна вважати епохальними в долях чехів і словаків. Наразі, цілком логічно, вони залишаються предметом наукових розвідок і політичних дискусій, під час яких виявився наступний факт: у чехословацькому суспільстві, як, мабуть, в жодному іншому, яскраво прослідковується двадцятилітня періодичність історичних перемін. Причому кожний період суспільної трансформації у

другій половині ХХ ст. пов'язаний із черговою зміною генерацій. Три найважливіші етапи в розвитку країни, що розпочалися у вищезазначені роки, визначили долі та соціокультурне обличчя трьох поколінь, які називають поколіннями індустріалізації, «нормалізації» та демократизації².

Якісні зміни в Центрально-Східній Європі примусили дослідників насамперед по-новому подивитися на події 1940-х років, що призвели до зародження тоталітаризму й розвитку за радянським зразком. Безперечний інтерес для розуміння суті повоєнних політичних режимів у регіоні та шляхів їх трансформації має досвід суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у 1945-1948 рр. Адже ЧСР, одна із найрозвинутіших європейських демократій довоєнних років, пройшла складний і суперечливий шлях після визволення від фашизму – через відродження чехословацької державності й демократичного устрою до встановлення комуністичного режиму. Усього за кілька повоєнних років існування «народної», або як її іменують зараз - «обмеженої», «лімітованої», «контрольованої», «регульованої», «скерованої» демократії, у ЧСР поступово були ліквідовані основні громадянські свободи, справжня багатопартійність, парламентська демократія та ідейно-політичний плюралізм³.

Переломною для Чехословаччини стала лютнева криза 1948 р., яка дала «зелене світло» монопольній владі КПЧ та прискореному запровадженню радянської моделі. Цього хотіли як московські покровителі чеських і словацьких комуністів, так й вони самі. Своєрідною пасткою для повоєнної демократії в ЧСР на тлі очевидного зовнішнього тиску з боку СРСР став власне «соціалістичний вибір» більшості політичних сил, державно-політичної еліти й суспільства, хоча погляди партнерів комуністів по коаліції на «соціалістичне завтра» були надзвичайно різноманітними і загалом відкидали принципи устрою радянського типу. Певною мірою новонакреслений курс виявився результатом зростання міжнародної напруги, посилення протистояння СРСР – Захід, а також загострення взаємовідносин усередині радянського блоку⁴.

Хронологію подій лютого 1948 р. в ЧСР досить докладно представлено в історіографії. Оцінки останніх десятиліть докорінно відрізняються від тих, що давалися їм в добу тоталітаризму. Формулювання «Переможний Лютий», «перемога комуністів над реакцією», «кульмінаційний пункт національно-демократичної революції», «завершення революційної боротьби робітничого класу за остаточне прийняття соціалістичного шляху» змінилися на «комуністичний переворот», «державний переворот», «урядовий переворот», «комуністичний путч», «путч з метою захоплення влади», «ліворадикальний антиконституційний путч». Сучасні дослідники вважають, що кожна із політичних партій, яка брала участь у тодішньому протистоянні, переслідувала свої цілі, намагаючися зміцнити власні позиції. Комуністи прагнули ізолю-

вати, за їх термінологією, «реакцію», відсторонити її від участі у владі. Їхні партнери по коаліції розраховували, викликавши урядову кризу, послабити суперника і сформувати новий уряд, в якому комуністи не мали б уже такого впливу⁵.

На Заході чехословацькі лютневі події 1948 р. із самого початку характеризувались як «комуністичний переворот», «путч», здійснений «з офіційною участю представників СРСР і в результаті погрози прямого військового втручання Радянського Союзу»⁶. У самій країні тодішній прем'єр-міністр К.Готвальд (КПЧ), поклавши всю відповідальність на «реакційних політиків», оцінював те, що відбулося, як «перемогу народної демократії» й наголошував, що «протягом усього перебігу кризи ніде і ні в чому не були порушені принципи Конституції та чехословацькі парламентські традиції», «урядова криза була ліквідована конституційним, демократичним і парламентським шляхом»⁷. Це, за фактами, виявилось відвертим лукавством, оскільки комуністи передусім залучали непарламентські методи в перебігу політичної боротьби (створення комітетів дій, Народної міліції, звернення за підтримкою до «вулиці», провокації, протизаконні арешти та обшуки тощо). Їхні політичні опоненти, добре досвідчені у парламентських баталіях, але зовсім не обізнані у справах комунікації з масами, не могли чинити комуністам гідного опору й протидії. «Низи» у вирішальний момент або підтримали КПЧ, або зберегли нейтралітет⁸.

Питання чехословацької історії перших повоєнних років стали предметом особливої уваги істориків –«шестидесятників». Деякі з учасників тодішньої дискусії характеризували «лютий» як результат тиску зовнішніх обставин і зазначали, що «специфічні умови розвитку революції в Чехословаччині вели до нової моделі соціалізму». Натомість інші вважали, що у 1944-1948 рр. йшлося не про цілеспрямоване створення будь-якої нової моделі суспільного розвитку, а лише про спробу мирним шляхом реалізувати радянську⁹.

Гостра полеміка навколо подій 1948 р. в ЧСР розгорнулася після перемоги «ніжної революції». Проте реставрація чехословацької історії воєнної та повоєнної доби супроводжувалася, на жаль, народженням нових міфів і легенд. Причин було чимало: і прагнення до сенсаційності, і одностороннє тлумачення нововиявлених документів і матеріалів, і емоційне піднесення, і масова антикомуністична ейфорія.

Чергова річниця «Переможного Лютого», як його називали тут і урочисто святкували протягом чотирьох десятиліть, 1990 року була вперше відзначена у Празі мітингом протесту, що проходив під гаслом: «Кінець тоталітаризму! Лютий ніколи не повториться!». У пресі почали масово з'являтися «розвінчальні легенди» щодо лютневих подій, які все частіше іменувалися «комуністичним путчем». Якщо раніше беззаперечно стверджувалося, що багаточисельні натовпи пражан і делегатів з усієї країни

висловлювали у 1948 р. одностайну підтримку політиці К.Готвальда та його соратників, то тепер наголошувалося на тому, що інші, не менш представницькі юрби виступали проти готвальдівських методів, інспірованих Й.Сталіним. Суттєво переглядалася роль Народної міліції у підтримці громадського руху, як такої, що вирішальним чином визначила долю «путчу», органів безпеки, секретних служб, а також «радянського фактора»¹⁰.

Були оприлюднені документи, що давали нове пояснення діям 12 «реакційних міністрів», представників національно-соціалістичної, народної й демократичної партій, які подали у відставку, чим власне спровокували урядову кризу в країні. Тим самим вони висловлювали протест проти невиконання раніше прийнятого урядового рішення про скасування наказу міністра внутрішніх справ В.Носека (КПЧ) стосовно посадових переміщень офіцерів Корпусу національної безпеки – представників некомуністичних партій, а фактично – проти спроб комуністів монополізувати ці та інші структури, надавши посади виключно представникам своєї партії. Урядова криза тривала шість днів (20-25 лютого) і завершилася згодою Президента Е.Бенеша (його мотивації й донині викликають дискусії) прийняти відставку, підписати декрет про призначення нових міністрів і створення уряду «відродженого Національного фронту», де посади отримали прибічники прорадянської лінії компартії¹¹.

КПЧ, яка у постреволуційні роки перетворилася на об'єкт жорсткої критики, також взяла участь у полеміці, намагаючися довести, що 1948 року йшлося зовсім не про «змову», «путч» або «шахрайство». З її точки зору, мала місце політично вмотивована боротьба за владу і «лютий» став піком цієї боротьби. Активна більшість населення підтримала в критичний момент програму КПЧ, в якій ще домінували демократичні постулати. Ті, хто висловив компартії довіру, прагнули передусім суспільного прогресу, щиро бажали побудувати соціалізм, як більш справедливе і більш вільне суспільство. Проте КПЧ, отримавши владу, відкинула плюралістичну демократію й не зуміла протистояти запровадженню радянської моделі – тим самим вона створила підґрунтя для майбутньої історичної поразки¹².

У новітній історіографії лютневі події 1948 р. в Чехословаччині оцінюються загалом як комуністичний переворот при підтримці або лояльній поведінці доволі широких верств населення. Зазначається, що урядова криза була «не тільки кризою політичної системи, а кризою народно-демократичного режиму», бо «розпад коаліції Національного фронту – політичної основи режиму – не тільки уразив режим в його підвалинах, а й став вирішальною умовою державного перевороту, тобто зміни режиму»¹³. Політичний алгоритм, вироблений КПЧ ще на завершальному етапі війни – через «народну демократію» до «соціалізму», – виявився правильним:

розпочавши рух 1945 року та прискоривши його під впливом міжнародної ситуації влітку 1947 р., комуністи, врешті-решт, повністю оволоділи владою в Чехословаччині, декорованою «відродженим Національним фронтом», і поклали край парламентській демократії. Вони вдало використали урядову кризу для вирішальної сутички із конкретними ознаками державного перевороту. До того ж участь Радянського Союзу, яка включала заохочення й можливість збройного втручання, насправді мала місце¹⁴.

Серед причин поразки ліберально-демократичних сил 1948 року наразі часто називають те, що Е.Бенеш і лідери партій припустилися серйозних прорахунків і не протиставили КПЧ лінію активного захисту парламентської демократії. Звертається увага на відсутність єдності серед некомуністичних партій, бездіяльність їх лідерів й спроби перекласти відповідальність за розв'язання урядової кризи на плечі тяжко хворого Президента. Однак не можна ігнорувати й того моменту, що на результати боротьби політичних сил впливала загальна атмосфера тих років. А її визначав не лише терор органів безпеки проти інакомислячих, передусім у Словаччині, а й надії на якнайскорішу побудову суспільства соціальної справедливості, та ще свіжа пам'ять про роки правління партій ліберально-демократичної спрямованості, що завершилися мюнхенською катастрофою. КПЧ набула в той період доволі широкої підтримки, а масовий приплив в її лави нових членів, у тому числі з прагматичних переконань, надавав їй характеру загальнонаціональної сили. Загалом лютневий переворот розділив громадськість ЧСР: одна частина населення захоплювалася діями уряду й була впевнена, що перемога комуністів прямо зумовлена перебігом подій і духом історії; інша – зазнала репресій; чимало громадян знову емігрували¹⁵.

Не менш знаковою й драматичною в історії Чехословаччини стала суспільно-політична криза 1960-х років. Боротьбу за подолання чехословацької кризи та лібералізацію суспільства тоді очолила комуністична інтелігенція, яка дала поштовх ідейному опору тоталітарній системі. Представники реформаторського крила вважали, що суттю перетворень повинна стати ліквідація «деформацій соціалізму» та демократизація не лише партійного, а й громадського життя. Невідкладними заходами називалися врегулювання словацького питання, зміна ставлення КПЧ до інтелігенції, послідовна реабілітація всіх постраждалих під час політичних процесів 1940-1950-х років. Період політичних та економічних реформ, спрямованих на ліквідацію радянської моделі суспільного устрою та побудову «соціалізму з людським обличчям», дістав назву «Празької весни». Цей період розпочався із січневого (1968 р.) пленуму ЦК КПЧ, на якому першим секретарем ЦК КПЧ було обрано комуніста-реформатора, лідера словацької опозиції О.Дубчека, і був перерваний введенням військ п'яти країн ОВД на терени Чехословаччини у серпні 1968 р.¹⁶

У сучасній історіографії розроблено докладну періодизацію подій Празької весни: передкризовий період (два етапи – до травня 1968 р.), власне криза (з п'ятьма етапами – від 5 травня до 20 серпня), посткризовий період (до 27 серпня, дня підписання так званого Московського протоколу). Береться до уваги те, що водночас фактично розгорталися два процеси: по-перше, демократизація в Чехословаччині, посилення плюралістичних тенденцій і відтиснення антиреформаторських сил усередині КПЧ; по-друге, зміцнення консервативних підходів і поступове визрівання інтервенціоністських настроїв у керівних партійно-державних структурах СРСР та його найближчих союзників¹⁷.

Празька весна стала великою публічною дискусією, що спиралася на свободу слова, і в якій громадська думка відігравала дедалі важливішу роль. За словами британського посла, атмосфера тоді була «п'яною», «уперше за 350 років чехи опинилися в ролі героїв»¹⁸. Водночас ілюзія єдності приховувала суперечливі тенденції.

Оцінки Празької весни в країнах Центрально-Східної Європи за порівняно короткий час кардинально змінилися: від «антисоціалістичного виступу», «повзучої контрреволюції» до «мирної демократичної революції». На Заході чехословацькі події 1968 р. завжди розглядалися як процес відродження, виступ за свободу й незалежність, проти диктатури компартії, придушений уведенням військ СРСР та його союзників. Інша справа, що країни НАТО за всіх, більших (Західна Європа) чи менших (США), симпатіях до Празької весни не спромоглися відкрито підтримати її на рівні державної політики. Західний світ, керуючись інтересами власної безпеки та концепцією невтручання у внутрішні справи радянського блоку, зайняв доволі стриману позицію: з одного боку, він демонстрував незгоду з акцією п'яти країн ОВД, з іншого – заявляв про свою готовність, незважаючи на чехословацьку кризу, не доводити справу до загострення «холодної війни», не руйнувати досягнуті результати політичних контактів і продовжити діалог із питань «ослаблення напруги»¹⁹.

Два десятиліття офіційною основою для оцінок подій 1968 р. в країнах «реального соціалізму» служив документ «Уроки кризового розвитку в Компартії Чехословаччини і суспільстві після XIII з'їзду КПЧ», прийнятий на грудневому (1970 р.) пленумі ЦК КПЧ. У ньому зусилля реформаторів по виходу із кризи тлумачилися як «контрреволюційний заколот блоку правих ревізійоністських та антисоціалістичних сил», спровокований «світовим імперіалізмом», які прагнули «розвалити політичну структуру соціалістичного суспільства з метою розв'язати дрібнобуржуазну стихію й змінити зовнішньополітичну орієнтацію ЧССР». Водночас інтервенція військ країн ОВД демонструвалась у вигляді «братньої допомоги союзників чехословацькому народові у захисті завоювань соціалізму», «інтернаціоналістичної акції»²⁰.

«Ніжна революція» внесла суттєві корективи в оцінку подій кінця 1960-х років. Однією із головних вимог демократичних сил було засудження інтервенції 1968 р., покарання всіх винних у її підготовці й здійсненні, повне виведення із країни радянських військ. Ідеї Празької весни восени 1989 р. з'явилися на прапорах революції. Невдовзі були оприлюднені заяви керівництва Чехословаччини та інших країн радянського блоку, де серпнева окупація 1968 р. зазнала рішучої критики й засудження. Вона кваліфікувалася як «порушення норм міжнародного права» і «втручання у внутрішні справи суверенної держави». Підкреслювалося, що «перервавши процес демократичного оновлення в ЧССР, ці неправомірні дії мали довготривалі негативні наслідки»²¹.

Уже в січні 1990 р. створено Урядову комісію з аналізу подій 1967-1970 рр. у складі 20 відомих істориків, соціологів, політологів (М. Барта, В. Курал, В. Менцл, Я. Моравець, Ф. Яначек та ін.). Вона збирала та узагальнила величезний документальний матеріал, який зберігається в архіві Інституту сучасної історії АН ЧР. Це дало можливість скоригувати різноманітні упереджені уявлення, ліквідувати фактичні неточності, що мали місце у працях попередників. Празька весна тлумачилась як відповідь КПЧ на глибинні соціально-економічні протиріччя, як налагодження правлячою партією діалога з різними прошарками населення, що знаменувало трансформацію авторитаризму в громадянське суспільство з елементами керованої демократії. Перші результати діяльності комісії були оприлюднені вже 1993 року разом із багатьма іншими працями різного характеру, зокрема мемуарами очевидців та учасників тих подій. У подальшому публікація документів продовжилась і наразі налічує понад десять томів²².

Упродовж останніх десятиліть по-різному оцінювалися чехословацькі події 1968 р. Одностайно засуджуючи добу «нормалізації» та дії консервативних сил у КПЧ, сучасні політики й науковці звертають увагу на те, що Празька весна залишалася переважно елітарним рухом і комуністи-реформатори, політику яких підтримувало понад 75% населення країни, не мали на меті позбавити її від соціалізму, що по суті виник конфлікт лише двох комуністичних сект, – реформаторів і консерваторів, що комуністичний режим узагалі не можна реформувати ізсередини, з використанням його власних структур. Метою не було руйнування соціалізму, але зміни мали бути настільки швидкими, що загалом це скидалося на революцію. З іншого боку, мовиться про реформи 1968 р. як результат об'єктивного процесу з реальним історичним підґрунтям, що тим часом мали свої межі. Головним обмеженням на шляху їх розвитку вважається те, що Чехословаччина належала до радянського блоку. Саме ця обставина не давала реальної можливості розгорнутися реформаторам і врешті-решт вирішила їх долю. Актуальними досі залишається чимало дискусійних питань, зокрема: «Чи був шанс збройного опору чехів і словаків 1968 року?», «Чи могло керівництво

країни розраховувати на активнішу підтримку США?», «Чи міг у тих історичних умовах узагалі вижити чехословацький експеримент?»²³.

З точки зору відомого правозахисника, політика й драматурга, останнього Президента Чехословаччини та першого – Чеської Республіки В.Гавела, «1968 р. був логічним завершенням попередніх подій, того тривалого процесу «самопізнання та самозвільнення суспільства», а не просто зіткненням двох політичних груп і тимчасовою перемогою найбільш ліберальної... Небезпека полягала в тому, що керівництво, не маючи чіткого уявлення про те, що відбувається, не уявляло собі, як це захистити»²⁴. «Чехословацька спроба здійснити реформи зазнала поразки. Тим більше не мусить зазнати поразки правда про цю спробу, її ідея. Соціалізм у Чехословаччині знову втрачає людське обличчя. Тим важливіше не втратити ідею про його олюднення», – писав В.Гавел²⁵.

Водночас одноставним є висновок, що чехословацька спроба реформ прискорила розпад радянського блоку й комуністичної влади. Хоча єдиним тривким продуктом Празької весни була формальна федералізація держави, вона все ж таки помітно вплинула на зародження вже на новому щаблі історії ідей антитоталітарних масових рухів і мирних революцій, що привели до зміни суспільного устрою в колишніх соцкраїнах. Придушення Празької весни й наступна «нормалізація» не розв'язали назрілих проблем, а лише загнали хворобу всередину, відклали її на двадцять років, до фінального краху системи. Невдача комуністичної реформації поставила під сумнів здатність самої системи до еволюціонування та активізувала пошуки шляхів розриву із тоталітаризмом у рамках інших політичних концепцій і поза структурами влади, що склалися²⁶.

У наші дні в суспільно-політичній галузі події, що відбувалися в Чехословаччині й навколо неї у серпні 1968 р., не мають суттєвого практичного значення, відгомін їх послабшав, переважно вони перейшли до розряду історичних. Однак у міжнародно-правовій практиці (і в теорії) не згасає інтерес до концепції «обмеженого суверенітету», що становила суть так званої доктрини Брежнєва. Перемога її прихильників посилила імперські риси радянської зовнішньої політики, поклала край руху за реформи й сприяла встановленню у Чехословаччині прорадянського авторитарного партійно-бюрократичного режиму «нормалізації», який невдовзі набув тоталітарних рис²⁷.

Доба «нормалізації», що влучно називалася дисидентами «ерою нерухомості» (М. Шимечка), часом «суцільного безформного туману» (В.Гавел), призвела чехословацьке суспільство не до «консолідації», за твердженнями офіційної пропаганди, а до прямо протилежного результату – розпорошеності та роз'єднання (О.Дубчек). Стагнація економіки, ідеологічна експансія правлячої компартії, постійні утиски будь-якого вільнодумства були реаліями життя за правління Г.Гусака та М.Якеша (1969-1989)²⁸.

Початок радянської «перебудови», лібералізація життя в деяких країнах Центрально-Східної Європи та активізація демократичних сил у Чехословаччині на тлі загострення кризи тоталітарного режиму стали поштовхом для розгортання революційних подій у листопаді 1989 р., які поклали край режиму монопольної влади КПЧ. Зміна влади відбулася тут стрімко, «під тиском вулиці», на хвилі емоційного піднесення, масової антикомуністичної ейфорії, що дало назву «оксамитового», навіть «ніжного», переходу до демократії. Через це навіть з'явився екзотичний термін «революція» – як щось середнє між революцією та реформою²⁹.

Феномен «оксамитової революції» в Чехословаччині продовжує привертати пильну увагу дослідників і з перебігом часу розкривається у все більшому розмаїтті ракурсів та аспектів. Головне в них – зміна «лінійної» перспективи бачення подій 1989 р. на «об'ємну». Незаперечним нині залишається одне: чехословацька революція є унікальною історичною подією, яка мала спільні риси і водночас відрізнялася від тодішніх соціальних зрушень у сусідніх країнах. Інтерес до неї не вичерпується ще й тому, що хвиля «нових», або так званих «кольорових», революцій, яка прокотилася по-страдянським простором на початку ХХІ ст., ставить на порядок денний проведення порівняльно-типологічних досліджень, які зможуть розкрити вузлові характеристики «генів» революційних процесів і внести додаткову ясність у цю проблему³⁰.

Серед переважно безкровних революцій, що восени 1989 р. сколихнули східноєвропейське суспільство і якими рухала відмова сприймати правила комуністичних режимів, заперечення офіційної ідеології, найбільш мирною, ненасильницькою та унікальною була саме чехословацька. Неочікувано для самих її учасників, вона, не зустрівши практично жодної протидії (що в подальшому породило чимало припущень), увінчалася тріумфальним успіхом. З усіх демократичних революцій, які відбулися в країнах регіону, чехословацька була ще й найкоротшою, що зафіксувало супроводжуюче її гасло: «Польща – десять років, Угорщина – десять місяців, НДР – десять тижнів, Чехословаччина – десять днів». Чеська нація в силу специфіки її історії й культурно-психологічних ознак продемонструвала типологічні крайнощі «оксамитової» зміни влади. Досліджуючи передумови та основні чинники «оксамитової революції», історики наразі продовжують шукати відповіді на давно вже порушені запитання: «Чому так пізно?», «Як це трапилося так легко?» і «А що далі?»³¹.

Події листопада 1989 р. стали кульмінацією у розв'язанні системної кризи в Чехословаччині. Вони розпочались одразу після придушення владою 17 листопада маніфестації празьких студентів у пам'ять про антифашистський виступ їхніх колег, що відбувся рівно за півстоліття до того. За двадцятилітній період «нормалізації» після 1969 р. це була наймасовіша демонстрація пере-

важно молодих людей під гаслами ліквідації монополії КПЧ і зміни політичного режиму. Події тих днів об'єднали громадський, молодіжний і дисидентський рухи. Так звані незалежні, або громадянські ініціативи (близько 39), більшість з яких походила від дисидентського об'єднання «Хартія-77», опозиція загалом перетворились у визначну політичну силу, що реалізувалася в діяльності створених на гребні революційних подій Громадянського форуму (Чехія) та Громадськості проти насильства (Словаччина). Гуманістичні ідеали опозиції сприяли зростанню її авторитету серед широкого загалу і відіграли помітну роль у консолідації суспільства³².

Настрої громадськості хитнулись у бік демократичних сил уже через десять днів після першої масової акції протесту. Рівно стільки знадобилося лідерам опозиції, аби отримати громадську підтримку. Після цього час існування колишнього режиму пішов навіть не на дні, а на години. Як подія «оксамитова революція» завершилася наприкінці 1989 р. обранням В.Гавела Президентом країни, але надалі вона продовжувалась як процес. Її результати остаточно легітимізувалися внаслідок перших вільних парламентських виборів 1990 р.³³.

«Запізніла» революція антикомуністичного спрямування в Чехословаччині, як і в інших східноєвропейських країнах, стала історичним за своїм масштабом та значенням соціально-психологічним феноменом, аналогів якому не було в новітній історії. Революційний настрій тих днів навіть заглушив або послабив найважливіші риси характеру народів регіону, в тому числі чехів, які завжди відрізнялися раціоналізмом та обережністю.

Психологічний фактор, визнаний домінуючим у успіху демократичних революцій у країнах Центрально-Східної Європи, виявився в чехословацькому середовищі найяскравіше, знайшовши відображення у стрімкому падінні авторитету колишньої влади, усвідомленні людьми її вичікувальної, консервативної позиції. Вона позбавила режим останніх прибічників. Керівництво КПЧ дедалі більше втрачало підтримку не тільки населення загалом (кількість його прихильників зменшилася протягом 1988-1989 рр. з 58% до 33%), а й безпосередньо членів партії³⁴.

На відміну від масових виступів Празької весни, протестні настрої «оксамитової революції» зароджувались у доволі чутливому молодіжному середовищі, а не серед реформаторських прошарків КПЧ. Ці настрої передбачали повну відмову від комуністичного минулого. У використаній Громадянським форумом революційній риторичі було геть відсутнє поняття «соціалізм». Водночас, згідно з опитуванням громадської думки, проведеним у Чехії 22-24 листопада 1989 р., майже половина – 47% - респондентів виявилися прихильниками політичної та економічної системи, поєднуючої переваги соціалізму й капіталізму. Майже стільки же було прибічників соціалістичного вибору. Лише 5% опитаних висловилися на користь капіталістичного шляху розвитку³⁵.

Якщо «шлях до тоталітаризму» після 1948 р. був наповнений «конструктивним ентузіазмом», то зворотний – характеризувався прямо протилежним настроєм. За дореформеним станом політичної апатії прокотилася коротка, але доволі сильна революційна хвиля, що змінилася тривалим періодом наростання скептицизму, депресії, потреби у захисті, ціннісним вакуумом³⁶.

Характер багатьох процесів, що розгорнулися в добу демократичної трансформації суспільства, призвів на певному етапі до втрати ейфоричних ілюзій та кризи, спричиненої очікуванням швидких і безболісних змін. Уже святкування першої річниці революції в Чехословаччині супроводжувалося відкриттями та розвінчаннями доволі незвичайного, часто скандального гатунку, викликаними передусім відсутністю повної ясності навколо подій 17 листопада (незважаючи на всі зусилля відповідної парламентської комісії), розчаруваннями в темпах і масштабах реформ у країні. Доволі знаковою в цьому сенсі була відозва групи радикальних студентів: «Уже немає підстав називати нашу революцію «оксамитовою». Точніше сказати, це вкрадена революція!». Знайшлися сили, що намагалися (і намагаються) представити «ніжну революцію» справою рук Кремля, результатом «більшовистсько-єврейського заклоту», «путчем», підготовленим і здійсненим КДБ (або ЦРУ), змовою між «Хартією-77» і КПЧ з метою збереження соціалізму. Порізному були розтлумачені свого часу й слова Президента В.Гавела про необхідність «другої революції» в країні, хоча сам Президент, проголошуючи їх, передбачав повне й незворотнє викоренення номенклатури. Чимало діячів екстремістського спрямування сприйняли ці слова як керівництво до радикальних дій, насильства. Істини публічно вимагали представники всіх політичних сил, часто пропонуючи свої інтерпретації «ніжної революції». Час від часу з'являлися твердження або натяки на те, що 1989 року мав місце «заклот» або хтось дирегував подіями, використовуючи брудні прийоми. Учасниками «заклоту», безперечно, проголошувались опоненти, яким у провину ставилися всі труднощі й проблеми перехідного періоду³⁷.

З плином років термін «революція» почав поступово відступати на задній план; натомість у Центральній Європі все частіше говорили про «зміни», «трансформацію», «переворот» або просто «1989 р.» Відсутність катарсису – одна з причин того, чому 1989 р. так хутко стерся у пам'яті людей. Серед країн, для яких цей рік позначив справжні зміни, лише Чехія наразі святкує 17 листопада як національне свято. З тієї самої причини й західним спостерігачам вельми непросто було називати ці події «революцією», хіба що додаючи якогось прикметника на кшталт «договірна». Однак масштаб змін – політичних, економічних, суспільних, культурних – плюс стрімкість утілення в життя роблять кожне інше слово на їх окреслення дивним і навіть тенденційним³⁸.

Донині предметом принципової дискусії залишається питання про причини революцій у Чехословаччині та інших країнах регіону, від тієї чи

іншої відповіді на яке залежить загалом розуміння суті регіональних подій 1989-1991 рр.: були ці події переворотом верхівки, інспірованим до того ж іззовні, або все-таки вони являли собою антитоталітарні революції самого народу, а не лише змову вузької групи дисидентські налаштованої інтелігенції. Більшість сучасних дослідників, не відкидаючи важливої ролі зовнішнього чинника (особливо радянської політики), виходять із визначення суті цих подій як саме революцій, безпосереднім результатом яких став новий державний і суспільний устрій, причому такого роду революцій, які виявилися новим словом у теорії зміни суспільно-політичних систем і в практичній реалізації подібної зміни³⁹. Цей висновок, безперечно, стосується й чехословацької «оксамитової революції», що являла собою своєрідний вияв «творчості мас», із результатами, складно прогнозованими навіть найдосвідченішими аналітиками в Білому домі чи Кремлі – наскільки б потужною не уявлялася нібито залучена там «рука»⁴⁰.

Один із найпоширеніших закидів стосовно подій 1989 р.– навіть тих, хто погодився, що це таки були революції – полягає в тому, що вони не породили нових великих ідей чи форм урядування (на відміну від американської, російської чи французької революцій). Натомість завдяки їм утворилися держави, чії лідери та населення прагнуть бути схожими на західні ринкові демократії. Ця обставина робить постреволуційні зміни радше неминучими, а захоплення перед 1989 р. дещо зайвим. Окрім того, його описи, на жаль, донині більше містифікують, аніж пояснюють. Навіть науковці, які дуже добре знають регіон, удаються до ірраціональних пояснень того, яким чином у комуністичному блоці зародилися демократія й свобода. Вони пишуть про 1989 р. як про «рік чудес», «коли влада народу» «освітила ніч», забуваючи, що перша-ліпша революція не є одномоментним актом, вона вимагає не лише відповідного балансу об'єктивних і суб'єктивних чинників, а й неабияких зусиль її ідеологів і виконавців⁴¹.

Незважаючи на численні дискусії, що точаться навколо подій «осені народів» кінця 1980-х років (популярний вислів, покликаний нагадувати «весну народів» 1848 р.), їх передумов, характеру та наслідків, учасники яких наразі не дійшли згоди з багатьох питань, практично однотайною є думка, що ці події сприяли зміні суспільного устрою в країнах Центрально-Східної Європи під час «шокової» лібералізації та геополітичної орієнтації. Серед обставин, що підштовхували до відносно швидкого краху тоталітарної системи називають зокрема факт наявності тут більш чи менш значних залишків громадянського суспільства, певних його традицій і структур, високий ступінь готовності населення до перемін, поширене в різних прошарках переконання в необхідності глибоких реформ, які відкидалися догматично налаштованою владою, тотальне падіння авторитету правлячих комуністичних партій, економічні негаразди, а також «чинник Горбачова»⁴².

Водночас звертається увага на те, що всі без винятку країни регіону на початковому етапі посткомуністичних перетворень пережили найсерйознішу системну кризу. Для цього періоду характерні численні конфлікти, постійні перестановки на політичній сцені, розпад федерацій, а також болючий синдром «зраджених сподівань», який змушував багатьох стверджувати, що 1989 р. – то не революція, а лише «трансформація» – мирний перехід від однієї системи до іншої. У силу регіонального або – в розмірах світу – навіть локального масштабу ця системна трансформаційна криза не мала відкрито гострого загального характеру, але заклала підвалини переходу до нової якості суспільного розвитку в східноєвропейських країнах. Кризові явища мали не перманентний, а циклічний характер й часто приводили до зміни моделі державної політики (наприклад, у Чехії з правоконсервативної на лівоцентристську). У другій половині 1990-х років оновлені демократії регіону вступили до завершального етапу посткомуністичних перетворень, який у чехів і словаків після невдалого пошуку консенсусу з кардинальних проблем розвитку федерації та «оксамитового розлучення» тривав з 1993 р. вже в рамках самостійних держав⁴³.

Отже, упродовж майже чотирьох десятиліть, перекидаючись із однієї країни Центрально-Східної Європи на іншу, хвиля за хвилею прокочувалися гострі політичні, економічні й соціальні кризи. Їх причини, передусім, полягали у першоджерелах того шляху розвитку, який під тиском низки зовнішніх і внутрішніх чинників був нав'язаний народам цих країн, в тому числі чехам і словакам. Досвід суспільно-політичного розвитку Чехословаччини у другій половині ХХ ст. загалом і події 1948, 1968, 1989 рр. зокрема мають особливий інтерес для розуміння суті повоєнних режимів радянського зразка в країнах регіону та спроб їх демократичної трансформації. Беручи до уваги неабияку актуалізацію цього досвіду на сучасному етапі та комплексно аналізуючи його, варто усвідомлювати, що з перебігом часу все очевиднішою стає перевірена на практиці істина: минуле є полем битви сучасників, які свої проблеми часто одягають в історичні костюми⁴⁴. Тому тільки максимально ґрунтовані й суворо об'єктивні наукові дослідження, незалежно від їх кон'юнктурного сприйняття в тій чи іншій країні, в кінцевому рахунку витримують перевірку часом і не піддаються моральній девальвації.

¹ Авторитарные режимы в Центральной и Восточной Европе (1917-1990 гг.). Центральноевропейские исследования. – М., 1999. – Вып. 1; Волков В.К. Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 2000; История антикоммунистических революций конца XX века: Центральная и Юго-Восточная Европа. – М., 2007. – С.280-324; Марьина В.В. Чехословацкая, чешская и словацкая историография до и после «бархатной революции» 1989 г.// Новая и новейшая история. – 2002. - № 1. – С. 56-79; Мотрук С.М. Нові тенденції у розвитку чеської та словацької історіографії в 90-х роках ХХ ст. // Історія та історіографія в Європі: Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип.1-2. – С.72-80.

² Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. – М., 2005. – Кн.2. – С.503-504; *Malé dejiny veľk'ých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989.* - Bratislava, 2005.- D.1-2.

³ Вовканич І.І. Чехословачина в 1945-1948 роках: Нарис історії перехідного періоду. – Ужгород, 2000; *Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953 гг.* – М.-Новосибирск, 1997-1998. – Т.1-2; Barnovský M. *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945-1948.* – Bratislava, 1993; Kaplan K. *Pravda o Československu, 1945-1948.* – Praha, 1990.

⁴ Вовканич І.І., Свеженцева О.І. Трансформаційні процеси в Чехословаччині в умовах радянської блокової політики на рубежі 40-50-х рр. XX ст. // *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки.* – К., 2009. – Вип.18. – С.89; Тоталитаризм. Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944-1948. – М., 2002. – С.88-112; Kaplan K. *Nekrvavá revoluce.* - Praha, 1993. – S. 42.

⁵ Марьина В.В. Февраль 1948 г. в Чехословакии. Современное видение проблемы // *Вопросы истории.* – 1998. - №6; Февраль 1948 г. Москва и Прага. Взгляд через полвека. – М., 1998.

⁶ Постоловський Р.М., Пугач Є.П., Страшнюк С.Ю. Встановлення тоталітарних режимів у країнах Центральної та Південно-Східної Європи (1944-1953): Хрестоматія. – Х., 2000. – С.179.

⁷ Цит. за: Шел З. Клемент Готвальд в феврале 1948 года. – Прага, 1972. – С.49, 57.

⁸ Чехия и Словакия в XX веке... - С.75; Hanzlík F. *Únor 1948: výsledek nerovného zápasu.* - Praha, 1997. - S.250.

⁹ *Československá revoluce v letech 1944-1948.* - Praha, 1966; Opat J. *O novou demokracii. 1945-1948.* - Praha, 1966; *Příspěvky k dějinám KSČ.* – 1966. - №3.

¹⁰ Спор вокруг Февраля // *Известия.* – 1990. – 27 февраля.

¹¹ Kaplan K. *První povalečná vláda. Komentované dokumenty // K ustavnímu vývoji v Českých zemích a na Slovensku v letech 1938-1948.* - Praha, 1992; *Tři roky: Přehled a dokumenty k československé politice v letech 1945-1948.* - Praha, 1991.

¹² *Historické kořeny zápasu o novou levicovou stranu // Rudé právo.* – 1990. – 18. září.

¹³ Kaplan K. *Pět kapitol o Únoru.*- Praha, 1997. – S.355-356.

¹⁴ Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення: Пер. з англ. – К., 2004. – С.302, 305.

¹⁵ Вовканич І.І. Чехословачина в 1945-1948 роках. – С.143; *История южных и западных славян: В 2 т. Учебник.* – Т.2. Новейшее время. – М., 1998.– С.233-234; Чорней П., Покорны Й. *Краткая история Чешских земель до 2004 года.* – Прага, 2006. – С.67.

¹⁶ Чехословакия конца 60-х годов. Социализм с человеческим лицом: Реф. сб. – М., 1991; Kaplan K. *Kořeny československé reformy 1968.* – Brno, 2000-2002.

¹⁷ Чехия и Словакия в XX веке... - С.168-169.

¹⁸ Цит. за: Вандич П. Вказ. праця. – С.317.

¹⁹ Валента И. Советское вторжение в Чехословакию: Пер. с англ. – М., 1991. – С.205-206, 245-246; Марьина В.В. Пражская весна 1968 года: к вопросу о международном резонансе (по опубликованным в ЧР документам и материалам чешского журнала «*Soudobé dějiny*»)// *Славяноведение.* – 2008. - №3. – С.22-40; Орлик И.И. Запад и Прага в

1968 г. По документам архива МИД Чешской Республики // Новая и новейшая история. – 1996. - №3. – С.3-20.

²⁰ Завоевания социализма отстояли в борьбе: Документы, статьи и материалы об опыте борьбы Компартии Чехословакии против контрреволюционных и правооппортунистических сил, за ликвидацию политического кризиса в партии и обществе 1968-1969 гг., за дальнейшее строительство социализма в ЧССР. – М., 1981. – С.15, 17, 25.

²¹ Страшнюк С.Ю., Пугач Є.П. Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50-80-ті роки ХХ ст.). – Х., 1998. – С.208-209.

²² Дмитрук В.І. Події в Чехословаччині 1968 р.: спроба історіографічного аналізу // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. – К., 2003. – Вип.22-23. – С.264-287; Латыш М.В. «Пражская весна» 1968 г. и реакция Кремля. – М., 1998. – С.2-6; Марьина В.В. Пражская весна 1968 года... – С. 22; Пихоя Р.Г. Чехословакия, 1968 год. Взгляд из Москвы. По документам ЦК КПСС// Новая и новейшая история. – 1994. - № 6. – С. 3-20; 1995. - № 1. – С. 34-48; Československo roku 1968. – Praha, 1993. – D. 1-2.

²³ Зарицький О.М. Вацлав Гавел. Політичний портрет. - К., 2009. - С.45; Смерть «Пражской весны». Внутренний спор двух сект или попытка реформировать общество // Киевские Ведомости. – 1994. – 17 августа; Чехия и Словакия в ХХ веке... - С.221-230.

²⁴ Гавел В. Заочный допрос: Разговор с Карелом Гвиждялой: Пер. с чеш. – М., 1991. – С.99-100.

²⁵ Havel V. O lidskou identitu. - Praha, 1990. – S.440.

²⁶ Латыш М.В. Указ. соч.– С.379.

²⁷ Дмитрук В.І. Вказ. праця. – С.272-273; Валента И. Указ. соч. – С.250-256; Чорней П., Покорны Й. Указ. соч.- С.72-77.

²⁸ Власть – общество – реформы: Центральная и Юго-Восточная Европа. Вторая половина ХХ века. – М., 2006. – С.259-326; November 1989 a Slovensko: Chronologia a dokumenty (1985-1990). – Bratislava, 1999. – S.206; Otáhal M. Normalizace 1969-1989. Příspěvek ke stavu bádání. - Praha, 2002. – S.5-10.

²⁹ Вандич П. Вказ. праця. – С.332.

³⁰ История антикоммунистических революций конца ХХ века... – С.193.

³¹ Коровицына Н.В. Самая «бархатная» революция: «чешский человек» на фоне общественных перемен // Славяноведение. – 2000. - № 3. – С.16; Možný I. Proč tak snadno... Nekteré rodinné důvody sametové revoluce. - Praha, 1991. - S.8.

³² Vedení KSČ o disentu a opozici: Dokumenty z ledna 1986 – října 1989. - Praha, 1999. – S.39; Otáhal M. Opozice, moc, společnost 1969-1989. Příspěvek k dějinám «normalizace» v Československu. – Praha, 1994. – S.70.

³³ Приходько В.О. «Ніжна революція» в Чехословаччині та формування нової внутрішньої і зовнішньої політики країни. – Ужгород, 1999; Deset pražských dnů. 17-27. listopad 1989: Dokumentace. – Praha, 1991.

³⁴ Z výzkumu veřejného mínění v době sametové revoluce//Sociología.-1990.- №5.- S.539.

³⁵ Situační zprávy ústředního aparátu KSČ (20. listopadu - 1. prosince 1989). - Praha, 1995. - S.105.

³⁶ Burianek J., Šubrt J. The Exhausted or Parient Society? On the Human Potential in the Process of Social Change // Crossroads of Transition. - Praha, 1995. – P.115.

³⁷ Загадки «бархатной революции» // Megapolis-EXPRESS. – 1991. – 3 января; Черных Е. Кто гладит против шерсти бархатную революцию // Комсомольская правда. – 1992. – 21 августа.

³⁸ Кені П. Карнавал революції. Центральна Європа 1989 року: Пер. з англ. – К., 2006. – С.39, 412.; Měchyř J. Velký převrat či snad revoluce sametová?: Nekolik informací, poznámek a komentářů o naší takřčené něžné revoluci a jejích osudech, 1989-1992. – Praha, 1999. – S.3-5; Suk J. «Listopad’89» a věc revoluce. Jaká revoluce se v Československu na přelomu let 1989/1990 odehrála? // Po stopách nedávné historie: Sborník k 75. narozeninám dok. Karla Kaplana. – Brno, 2003. – S.343-351.

³⁹ История антикоммунистических революций конца XX века... – С.7-9, 17-23; Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. Аспекты общественно-политического развития. Историко-политологический справочник. – М., 2003. – С.6-7.

⁴⁰ Задорожнюк Э.Г. «Бархатная» революция в Чехословакии глазами американских дипломатов // Славяноведение. – 2006. - №6. – С.56;

⁴¹ Кені П. Вказ. праця. – С.22, 413.

⁴² Мусатов В.Л. Метаморфозы политики Горбачева в отношении стран социалистического содружества // Славяноведение. – 2009. - №4. – С.3-18; Революции 1989 года в странах Центральной (Восточной) Европы. Взгляд через десятилетие. – М., 2001. – С.30-34.

⁴³ Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: 10 лет спустя... // Новая и новейшая история. – 2000. - №2. – С.90-105; Кені П. Вказ. праця. – С.11; Яжборовская И.С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. – М., 2008. – С.20-23.

⁴⁴ Див.: Панек Я., Пешек И. Историки против насилия над историей. Точка зрения Содружества историков Чешской Республики // Славяноведение. – 2003. - №1. – С.43-72.

В статье отображено современное видение опыта общественно-политического развития Чехословакии во второй половине XX в. в целом и событий 1948, 1968, 1989 гг. в частности, что представляет собой особенный интерес для понимания сущности послевоенных режимов советского образца в странах Центрально-Восточной Европы и попыток их демократической трансформации.

Ключевые слова: Чехословакия, общественно-политическое развитие, политические кризисы.

The article deals with the modern seeing of experience of social and political development of Czechoslovakia in the second half of the XX century on the whole and events 1948, 1968, 1989 in particular, that has the special interest for understanding of essence of the post-war modes of soviet standard in Central and Eastern European countries, attempts of their democratic transformation.

Key words: Czechoslovakia, social and political development, political crises.

Лариса Янчук

РОЛЬ «ВИШЕГРАДСЬКОЇ СОЛІДАРНОСТІ» У ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СЛОВАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1989-2004 рр.)

У статті автор приділяє основну увагу процесу створення міждержавного об'єднання у Центральній Європі Вишеградської четвірки та досліджує розвиток партнерських відносин Словацької Республіки з країнами-учасниками згаданого об'єднання.

Ключові слова: Вишеградська група, НАТО, Європейський Союз.

Ідея регіональних міждержавних об'єднань має давні історичні традиції. Практика співпраці держав, що волею географічних і культурних обставин перебувають в однаковій геополітичній ситуації та об'єднуються подібними довгостроковими інтересами, є природною та об'єктивною. Навіть у самій лишень Європі маємо чимало прикладів успішних стратегічних альянсів, посилена співпраця яких не чинить жодних перешкод для повнокровного розвитку відкритого партнерства з іншими державами. Разом із уже віддавна усталеними назвами, як от «Скандинавські країни», «Бенілюкс» чи «країни Балтії», політична лексика сучасної Європи нині доповнена новим сполученням: «Вишеградська група».

Пропозиція зі створення міждержавного партнерського об'єднання у Центральній Європі виникла в інтелектуальних дискусіях і політичних переговорах одразу після того, як 1989 року розвалився так званий соціалістичний табір, на зміну урядам Польщі, Чехословаччини та Угорщини прийшли люди, здебільшого щирі ідеалісти, які бажали якнайшвидше позбутися спадщини недавнього минулого, шляхом входження у західні політичні, економічні та оборонні структури. На тому етапі ніхто у Центральній Європі ще серйозно не думав про регіональне об'єднання й співпрацю¹, проте усвідомлювали необхідність спільними зусиллями мінімізувати зовнішній вплив СРСР, зробити безпечнішою регіональну ситуацію й стабільність в умовах настання на етапі закінчення доби «холодної війни» суцільного геополітичного хаосу в Європі².

Відомий вітчизняний дослідник процесу європейської інтеграції В.В. Копійка зазначає, що вперше ідею необхідності «скоординованого повернення» країн ЦСЄ до Європи висунув Чехословацький президент Вацлав Гавел у польському Сеймі 30 січня 1990 р., який закликав мешканців

Центральної Європи знайти загальну формулу взаємодії при вирішенні складних питань у таких галузях, як екологія, соціальне забезпечення, культура, економіка, політика й безпека³. Невдовзі були зроблені практичні кроки щодо втілення ідеї чехословацького президента у життя. В угорському м. Вишеграді, 15 лютого 1991 р., під час зустрічі Президента Чехословацької Федеративної Республіки Вацлава Гавела, Президента Польщі Леха Валенси і Прем'єр-міністра Угорщини Йозефа Анталла підписано «Декларацію про співпрацю Чесько-Словацької Республіки, Республіки Польща і Угорської Республіки на шляху до європейської інтеграції»⁴. Зазначений документ став поштовхом до утворення так званої «Вишеградської трійки» (починаючи з 1 січня 1993 р. після розпаду Чехословаччини на дві незалежні держави Чеську й Словацьку республіки, організація набула свою нинішню назву «Вишеградська четвірка» або V4).

Сенсом цієї співпраці не передбачалося сформуванню якогось угруповання на кшталт військового пакту. Підписанням декларації не розглядалося утворення союзу воєнно-політичного характеру. Цей акт дав можливість сторонам, що беруть участь у цій організації, скоординувати свої зусилля на міжнародній арені у розв'язанні глобальних і регіональних проблем, особливо у процесі їх підключення до загальноєвропейських інтеграційних процесів⁵. З цього моменту можна стверджувати про створення регіональної організації, головною метою якої стала координація процесу приближення до європейської єдності.

Саме ж підписання Вишеградської Декларації сприйняте в країнах Центральної Європи з піднесенням. Політики, інтелектуали і преса констатували відродження духу середньовічного Вишеграда. Не випадково саме тут, у Вишеградському замку, 1335 року і 1339 року відбулися дві знамениті зустрічі трьох європейських правителів. На запрошення угорського короля Кароя Роберта, у Вишеграді зустрілися король польський Казимир і король чеський Ян Люксембурзький, де вони уклали спільний торговий договір між своїми королівствами. Скріплений їхніми печатками він на довгі роки визначив подальший розвиток регіону, сприяв виникненню численних політичних, економічних і культурних зв'язків між народами, які їх населяли⁶.

Існувала й інша сторона цього угруповання. Вишеградська група - це перше в новітній історії за часом регіональне об'єднання Центральної Європи, співпраця якого мала і має багатосторонній характер. Однією із причин, що підштовхнула до створення Вишеградського блоку, було прагнення країн об'єднати свої зусилля з метою якомога швидше і з меншими втратами подолати постсоціалістичний перехідний період, ліквідувати залишки комуністичного режиму, успішно інтегруватися в європейські та євроатлантичні структури⁷. Серед іншого, малася на увазі й економічна

кооперація. Проте, на нашу думку, найголовнішою метою при утворенні Вишеградського об'єднання, було бажання цих країн позбутися впливу СРСР, спроба спільними зусиллями протистояти комуністичному режиму.

Усе це можна зрозуміти як процес, спрямований на взаємну підтримку для досягнення загальних цілей. З точки зору Заходу, ця співпраця є доказом уміння об'єднуватись, що допомогло розсіяти сумнів про сильний націоналізм у Центрально-Східній Європі, політичну нестабільність і схильність до етнічних конфліктів.

Народженню Вишеградського блоку багато в чому сприяла ідейна близькість політичної еліти країн-засновниць. Серед країн Центрально-Східної Європи (ЦСЕ), саме країни Вишеградської четвірки досягли найбільших успіхів у системі суспільно-політичної трансформації періоду 1990-х – початку 2000-х років. Як відомо, 1999 року Чехія, Польща та Угорщина прийняті до НАТО, Словаччина наздогнала своїх сусідів трохи пізніше, 2004 року вона стала повноправним членом Північноатлантичного альянсу.

Країни Вишеграда досить яскраво показали приклад успішної співпраці, хоча потрібно зазначити, що між ними нерідко виникали протиріччя. Слід наголосити на тому, що саме вишеградська солідарність і взаємна підтримка відіграли неабияку роль у здійсненні євроатлантичних інтеграційних планів цих держав. Процес входження Чехії, Угорщини, Польщі й Словаччини до Північноатлантичного альянсу був стимулюючим фактором для проведення внутрішніх політичних і соціально-економічних реформ в усіх аспектах суспільного життя країн, гармонізації законодавства згідно з правовими нормами і демократичними принципами країн - членів НАТО, прискорення трансформації збройних сил, установлення цивільного демократичного контролю над оборонними й безпековими секторами держав. Співпрацю у рамках Вишеградської групи можна характеризувати як спробу довести Західній Європі існування цивілізованої Центральної Європи, що у вигляді регіональної інтеграції демонструє своє прагнення і вміння стати повноправним членом європейських структур.

Формування механізмів і культури співпраці країн Вишеграда відбувалося не один день і супроводжувалося численними злетами і падіннями, а сам процес формування та існування об'єднання можна розділити на три етапи:

- утворення Вишеградської групи, первинний ентузіазм і перші спільні кроки та успіхи у 1991-1992 рр.;
- послаблення співпраці з політичних причин, під сумнівом координація єдиної політичної лінії щодо до ЄС, успіхи в економіці у 1993-1998 рр.;
- відродження співпраці з 1999 р. і пов'язане з цим утворення Міжнародного Вишеградського Фонду (єдина інституціональна форма співпраці)⁸.

На початкових етапах порушувалося питання про необхідність самого союзу. Сумніви щодо доцільності існування Вишеградської кооперації були висловлені чеським прем'єром Вацлавом Клаусом (1992-1997), наразі він обіймає посаду президента Чехії [28 лютого 2003 р. його обрано президентом Чеської Республіки. 16 лютого 2008 р. в третьому турі голосування переобрано на другий п'ятирічний термін (переміг американського економіста чеського походження Яна Свейнара)].

На відміну від автора ідеї об'єднання Гавела, Клаус уважав, що Чехія займає особливо вигідну позицію на переговорах з Європейським Союзом і не потребує для їх ведення будь-якої регіональної структури. У результаті ізоляціоністських тенденцій чеського уряду, вже 1993 року співпраця в рамках «Вишеградської групи» значно скоротилася, так, по суті, серйозно і не розвинувшись.

Політологи, які вивчають історію Вишеградської групи, донині називають початковий період правління Вацлава Клауса «чорною смугою в історії союзу». Не сприяли зміцненню співпраці і більш ніж прохолодні відносини між Прагою і Братиславою, викликані як певною орієнтацією чеської дипломатії, так і антидемократичним характером словацького режиму Володимира Мечіара (1992-1999)⁹. Національно-популістський коаліційний уряд незалежної Словаччини зайняв відмінну від інших країн-членів Вишеграда позицію, за якої внутрішньо- й зовнішньополітичні процеси у Словаччині почали розвиватися за дещо відмінним, недемократичним сценарієм з орієнтацією на нейтралітет і Схід. У Словаччині у центрі уваги виявилось формування суверенної державності й проблеми з багаточисленною угорською меншиною, через яку ускладнилися відносини між Словаччиною та Угорщиною. Розбіжності між країнами-учасницями виникли і щодо інституціонального забезпечення організації¹⁰. Взаємна координація політики на шляху до ЄС і євроатлантичних структур безпеки через егоїстичні політичні інтереси більшості представників групи (Польща, Чехія, Словаччина) припинилась. Польща, користуючися підтримкою Німеччини у процесі вступу до ЄС, і Чехія, що володіла серед країн Вишеграда кращими макроекономічними показниками, віддали перевагу індивідуальному підходу для підготовки вступу, притримуючися принципу конкурентоспроможності¹¹.

Словаччина, на чолі з прем'єр-міністром Володимиром Мечіаром, на відміну від своїх Вишеградських сусідів декларувала свою зовнішньополітичну спрямованість тільки вербально, внаслідок чого виявилася у тимчасовій ізоляції¹². На Мадридському саміті НАТО (1997 р.) Словаччину не було запрошено до вступу в Альянс, водночас, як Польща, Чехія та Угорщина отримали пропозицію стати повноправними членами північноатлантичного блоку 1999 року¹³.

Отже, у період правління Клауса і Мечіара, тобто приблизно між 1992-1997 рр., «Вишеградська група» існувала, практично, лише на папері. Деяке поліпшення ситуації відбулося 1995 року, коли спостерігався прогрес у відносинах між Варшавою й Прагою. Усе той же Клаус і його оточення, обпікшись на переговорах із Німеччиною, усвідомили необхідність регіональної кооперації. Усвідомили вони також і те, що поляки, зорієнтовані на інтеграцію до НАТО та ЄС, завдяки своїй вигідній геополітичній позиції, обов'язково будуть у центрі процесу розширення цих структур. У результаті цього «чудового прозріння» і настання за ним польсько-чеського зближення, у другій половині 90-х років навіть з'явився спеціальний термін «Пост-Вишеград двох». У кінцевому підсумку, Чехія, а за нею Словаччина та Угорщина, незважаючи на історичну, культурну та економічну близькість до Австрії й Словенії, обрали як домінанту своєї зовнішньої політики саме союз із Польщею – географічно і демографічно потужною державою регіону, яка бажала і, головне, була здатна на рівних говорити зі столицями розвинутих європейських країн.

Зрозуміло, що ні Словенія, ні Австрія в цьому плані не могли скласти Польщі конкуренції, що було надзвичайно важливо з точки зору подальшого розвитку Вишеградської групи. По-справжньому повномасштабна кооперація між Польщею і Чехією у рамках Вишеградської групи відновилася лише у червні 1998 р., після перемоги на парламентських виборах у Чехії місцевих соціал-демократів. Водночас, парламентські вибори вересня 1998 р. в Словаччині призвели до падіння антидемократичного уряду Мечіара, що надало можливість реанімації Вишеграда.

На зустрічі у Будапешті 21 жовтня 1998 р. глави урядів Угорщини, Чехії й Польщі домовилися про відновлення вишеградської співпраці й висловили надію, що до неї залучиться і демократична Словаччина¹⁴. Отже, після відходу з політичного олімпу Центральної Європи Вацлава Клауса і Володимира Мечіара, двох лідерів, які привели до розвалу Чехословаччини 1993 року, Вишеградська група знову налічувала чотирьох учасників і була готова єдиним фронтом обстоювати свої інтереси перед НАТО та ЄС.

Запрошення Словаччини до активної співпраці у рамках Вишеграда, що офіційно було зроблено прем'єр-міністром Чехії 11-12 вересня 1998 р. на засіданні СЕФТА, де-факто визначило і реорганізацію Вишеграда за умов атлантичної інтеграції цих країн¹⁵.

Починаючи з 1998 р., можна свідчити про наступний етап розвитку вишеградської співпраці, суттю якої було вирішення основного національно-державного інтересу членів регіонального об'єднання на міжнародній арені, тобто забезпечення вступу всіх країн-членів до НАТО та ЄС¹⁶.

Це був якісно вищий рівень інтеграційної співпраці на основі взаємодії максимально широкого кола державних структур і представників громадського сектора вишеградської четвірки. Була змінена стратегія з питань безпеки, а також здійснена розробка конкретного плану дій у восьми напрямках співпраці, коли у спільних діях країн уже чітко прослідковується динамізм і прагматизм¹⁷.

У 1997-1998 рр. проводилися вибори в усіх країнах Вишеграда, і якоюсь мірою з цим було пов'язане відродження співпраці у рамках об'єднання. 1998 рік вважається роком переломним, або ж роком відродження Вишеградської четвірки. Співпраця значно розвивалася не лише на урядовому рівні, а й на рівні окремих відомств, інститутів, регіональної співпраці та неурядових організацій. Чехія, що зазнавала складних економічних труднощів, змінила свою позицію. Новий прем'єр-міністр Мілош Земан, який змінив Вацлава Клауса, висловив готовність до продовження співпраці у рамках Вишеграда¹⁸. Словаччина продовжила курс зовнішньополітичної орієнтації, висунутої після виборів 1998 року новим урядом Мікулаша Дзуринди. Головним завданням у зовнішній політиці нового уряду було відродити до цього втрачену довіру Заходу і зменшити відставання від сусідів по Вишеграду в інтеграційних процесах.

На відміну від Словаччини, Чехія, Угорщина і Польща у 1995-1999 рр. стали членами Організації по економічній співпраці й розвитку (ОЕСР) і НАТО (1999), а 1997 року отримали з боку ЄС офіційне запрошення взяти участь у проведенні переговорів щодо вступу до ЄС. Пріоритетним завданням для уряду Дзуринди було покращити негативне уявлення про Словаччину за кордоном і призупинити міжнародну ізоляцію, до якої країну привів уряд Мечіара у 1993-1998 рр.

Відразу ж після утворення нового уряду в Словаччині у жовтні 1998 р., як члени ЄС, так і Вишеградські партнери висловили їй повну підтримку на шляху повернення до інтеграційного простору. Трьохстороння підтримка Словаччини з боку інших членів Вишеградської групи мала принциповий характер для усіх її учасників. У разі виключення Словаччини з інтеграційних процесів, Угорщина виявилася б у скрутному становищі, адже вона б таким способом набувала статусу острову НАТО без територіального зв'язку. Виключення призвело б також до чималих витрат у галузі економіки та інфраструктури.

Остерігаючись виникнення подальшого розмежування між претендентами на приєднання до ЄС і можливого порушення регіональної стабільності, країни Вишеградської групи на саміті, що відбувся 14 травня 1999 р. в Братиславі, звернулися до ЄС з пропозицією розпочати якомога швидше переговори зі Словаччиною з питання вступу цієї країни до ЄС. У процесі підготовки Польщі, Чехії, Угорщини й Словаччини до вступу до ЄС вони,

переважно, орієнтувалися на Німеччину і Францію. Спільну позицію з євроатлантичними союзниками вони зайняли у березні-червні 1999 р., під час бомбардування Косово, а вже 11 грудня цього ж року за результатами гельсінського саміту ЄС Польща, Угорщина, Чехія й Словаччина набули статусу кандидатів на вступ до європейського союзу¹⁹.

Проте слід було враховувати, що, незважаючи на принципове вирішення питання прийому нових кандидатів до ЄС, остаточне рішення і строки його прийняття залежали від кількох основних факторів: успішного проведення економічних, політичних і соціальних реформ у самих країнах-кандидатах; забезпечення дієздатності та функціонування європейських інституцій через майбутнє розширення.

Словаччина розраховувала на те, що стати повноправним членом НАТО їй допоможуть більш успішні країни: Угорщина, Польща, Чехія, що вже були членами Північноатлантичного альянсу. 1 червня 2001 р. на зустрічі у Кракові прем'єр-міністрів країн Вишеградської групи підкреслювалося, що названі три країни-члени будуть пролонговувати шлях Словаччини до НАТО. Прем'єр-міністр Словаччини зауважив, що створення «вишеградської армії» сприятиме ефективності цього блоку, а теза про входження Словаччини до НАТО стала практично безальтернативною і вважалася неминучою у рамках другої хвилі розширення після саміту 2002 року в Празі.

Актуальними і головними завданнями співпраці країн Вишеградської групи була підтримка євроатлантичної інтеграції країн-учасниць групи, розвиток пов'язаності й внутрішньої інтеграції регіону, відданість стратегічному партнерству та охорона загальних історичних і культурних цінностей. З точки зору стабільного й згуртованого розвитку центрально-європейського регіону оптимальним вважається розширення ЄС одночасно всіма учасниками Вишеградської групи.

Результатом спільних зусиль країн Вишеградського об'єднання стало одночасне запрошення всіх країн-учасниць на саміті ЄС у Копенгагені у грудні 2002 р. на вступ до ЄС і запрошення Словаччини на вступ до НАТО на пражському саміті Північноатлантичного альянсу в листопаді 2002 р.

Завдяки наполегливій і скоординованій співпраці країн Вишеградської четвірки, 2004 року фактично завершився принципово важливий етап у розвитку відносин цього об'єднання: 24 березня 2004 р. Словаччина набула повноправного членства у Північно-Атлантичному альянсі, а менш ніж через два місяці, 1 травня 2004 р., усі чотири країни «Вишеградської групи» вступили до лав Європейського Союзу.

Країни Вишеградського блоку в стратегічному сенсі об'єднувалися спільними потребами, інтересами й метою. Вони насамперед були зацікавлені у проведенні активної зовнішньої політики, спрямованої на

забезпечення умов для трансформації внутрішнього становища і зміцнення свого міжнародного середовища.

Упродовж 1991-2004 рр. Вишеградська група виявилася досить ефективною формою регіональної співпраці постсоціалістичних країн, яка серйозно допомогла Польщі, Словаччині, Угорщині й Чехії в інтеграції до ЄС і НАТО. Після успішної європейської та євроатлантичної інтеграції Вишеградська четвірка згорнула співпрацю своїх членів у межах угруповання і перетворилась, з одного боку, на групу країн, що спільно лобюють свої інтереси всередині ЄС, а з іншого – на формальний клуб-форум для обміну ідеями й досвідом із країнами-партнерами.

Політична координація допомагає цим державами виступати з єдиною позицією, акумулюючи голоси, при багатьох дискусійних проблемах на загальноунійному форумі. І навіть при різних поглядах на окремі питання розвитку й пріоритетів Європейського Союзу, держави Вишеградської групи узгоджують свою діяльність методом консультацій.

У країнах Вишеградської групи були різні стартові позиції. Словаччина у період недемократичного Мечіара різнилася від інших учасників. Однак Вишеградська група працювала, і в результаті Словаччину вдалося підтягти до загального рівня. І навіть після того, як Вишеградська група виконала своє головне завдання – усі її учасники стали членами Європейського Союзу і НАТО, вона продовжує існувати. Отже, у держав субрегіону є в цьому необхідність. Адже є багато спільних питань, наприклад, транскордонної, екологічної й політичної співпраці.

Нині співпраця у рамках Вишеграда розвивається в усіх напрямках, що входять у загальні інтереси, передусім у системі внутрішніх справ (боротьба проти організованої злочинності, корупції), охорони довкілля, міжнародної політики та економіки (транспорт, інфраструктура, енергетика). Серед нових пріоритетів вишеградського партнерства є допомога у розвитку євроінтеграційних ініціатив у країнах, що є кандидатами на членство в ЄС, та тих, чиї стратегічні інтереси скеровуються на посилену співпрацю із Європейським Союзом без чітко означених перспектив членства.

Для України партнерство із державами Вишеградської групи є природним напрямом розбудови інтеграційної політики. З огляду на подібність історичних передумов, акцесійні приготування держав Вишеградської групи можуть стати цінним емпіричним матеріалом для європейських перспектив України. Важливо, що інтерес у багатоплановій співпраці між нашими державами є обопільним.

Аналіз досвіду країн Вишеградської групи у процесі їх наближення до європейських та євроатлантичних структур є важливим елементом у

загальній підготовці України до можливого членства (або посиленої співпраці) із ЄС і НАТО. Маючи належний час для відповідних реформ, вже зараз слід розробити державну й громадську акцесійні програми, що базуючись на здобутках і помилках попередників мають передбачити комплексні дії в ім'я загальної ефективності повноцінних відносин України з ЄС і Північноатлантичним альянсом.

¹ Інституційні засади співробітництва між Україною та ЄС // Міністерство економіки та з питань європейської інтеграції України/ <http://me.gov.ua>.

² Буш Дж., Скоукфорт Б. Мир став другим/Пер. с англ. – М., 2004. – 504 с.

³ Копійка В.В. Європейський Союз: досвід розширення і Україна. – К., 2005. – С.227.

⁴ Deklarace o Slovenskej federativni republiky, Polske republiky a Madarske republiky na ceste evropskej integracii//[www. Visegradgroup.org](http://www.Visegradgroup.org).

⁵ <http://www.v4.sk>

⁶ Ivanička K. «Slovensko-genius loci». - Bratislava,1999

⁷ Андрійчук Олесь. Досвід вступу країн вишеградської групи до Європейської Унії у контексті акцесійних приготувань України/ Юридичний журнал. – 2006. – №2.

⁸ Správa o plnení úloh zahraničnej politiky SR v roku 2002,MZV SR,2003

⁹ Мартинов А. Вишеградський блок перед новими випробуваннями: [У статті зроблено огляд внутрішньої політики країн Вишеградського блоку: Польщі, Угорщини, Чехії та Словаччини. Про ситуацію в цих країнах в нових умовах жорсткої конкуренції з багатшими країнами ЄС] // Демокр. Україна. - 2006. - 24 жовт. (№ 196). - С.4.

¹⁰ Lukáč P. Pokus o vzkriesenie ducha Višegrádu//Sme. – 1999. – 14.05.

¹¹ Dienstbier J., Višegrád//Mezinárodní politika. – 1999. – № 2. – S. 9-17.

¹² Kollár M., Mesežnikov G. «Slovensko 1995 – súhrnná správa o stave spoločnosti». - Bratislava,1996

¹³ НАТО. Довідник. – К., 1999. – С. 443.

¹⁴ Кіш Є. Європа у пошуках нової ідентичності: Інституціоналізація процесів інтеграції країн Центрально-Східної Європи // Нова політика. – 1998. - № 3. – С.3-18.

¹⁵ Кіш Є.Б. Країни Центральної Європи в системі міжнародних євроінтеграційних процесів (1991-2007 роки) //Дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. – Ужгород , 2008. – С. 176.

¹⁶ Поточний електронний архів Міністерства Закордонних справ Угорської Республіки: www.mfa.gov.hu

¹⁷ Кіш Є.Б. Країни Центральної Європи в системі міжнародних євроінтеграційних процесів (1991-2007 роки). – С. 176.

¹⁸ Zeman M. Vzťahy skôr podštandardné//Pravda. – 1998. – 19.08.

¹⁹ Ніщський договір та розширення ЄС. – К., 2001. – 196 с.

В статье автор уделяет основное внимание процессу создания междугосударственного объединения в Центральной Европе Вышеградской четверки и исследует развитие партнерских отношений Словацкой Республики с государствами-участниками упомянутого объединения.

Ключевые слова: *Вышеградская группа, НАТО, Европейский Союз.*

In this article the author focuses on the process of creating the Visegrad interstate group in Central Europe and analyses the development of partnership relation between the Slovak Republic and member countries of the aforesaid group.

Key words: *Vyshegradska group, NATO, European Union*

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Микола Варварцев

ПІД ЗНАКОМ СОЮЗУ ЦЕРКОВ: «СПЕЦІАЛЬНИЙ ПОСЛАННИК» ПАПИ ЛЕВА XIII В УКРАЇНІ Й РОСІЇ (1891 р.)

У статті розглядається проблема католицько-православного церковного союзу та її вплив на формування західноєвропейської рецепції України у зв'язку з діяльністю папського «спеціального посланника» в Російській імперії в 1891 р.

Ключові слова: *проблема союзу церков, міжнародні католицько-православні взаємини, західна рецепція України.*

Відколи християнський світ розпався на Східну і Західну церкви, його подальший розвиток визначали не тільки лінії розмежування, а й спроби подолати їх. У свідомості і православних, і католиків зберігалася пам'ять про спільні корені їхньої віри, знаходячи віддзеркалення у проповідях і писаннях церковних пастирів, проведенні вселенських соборів, взаємному пілігримстві тощо. Та дійти порозуміння перешкоджали ворожнеча і війни між державами, а заходи, спрямовані на реалізацію об'єднавчої ідеї, часто супроводжувалися примусовим нав'язуванням обрядів однієї сторони іншій, захопленням чи закриттям храмів інакочергових тощо.

У XIX ст. екуменічна справа ускладнилася в умовах піднесення соціально-політичних і національно-визвольних рухів. Папська держава, яка віддавна виступала одним із головних центрів об'єднавчих ініціатив християнства, зникла з політичної карти Європи. 1870 року її володіння включено до Італійського королівства і папство позбулося світської влади. Залишаючись світовим осередком католицької церкви, папський престол, проте, прагнув повернути собі втрачені державні повноваження, активізуючи свою діяльність не тільки на теренах Апеннінського півострова, а й у зовнішніх зносинах. Рим продовжував спиратися на напрямні «східної політики» з її традиційним гаслом про єдність християнства. Після смерті 1878 року Пія XI і обрання нового понтифіка Лева XIII римська курія заходила до налагодження зв'язків із Російською імперією. Уже у вересні того ж року римський первосвященик удався до заходів, щоб відновити дипломатичні відносини з Петербургом, перервані внаслідок ліквідації Папської держави. У грудні папа

виступив з енциклікою проти соціалізму, комунізму і «нігілізму», що стала моральною підтримкою російського уряду в його боротьбі проти революційного народництва. 1883 року Лев XIII направив кардинала Серафима Ваннутеллі представляти папський престол на коронації імператора Олександра III. Зрештою у найближчому оточенні папи з'явився один із найбільш авторитетних експертів з питань східнохристиянських церков, член домініканського ордену Вінченцо Ваннутеллі (1841-1900) – двоюрідний брат кардинала.

До церковних взаємин Схід-Захід Ваннутеллі прилучився ще за часи навчання в колегії, що підтримувала тісні контакти з грецьким монастирем в м. Гроттоферраті. Вже початок його діяльності засвідчив прагнення боронити суспільство, побудоване на клерикальних засадах. 1867 року, коли Папська держава залишалась останнім бастионом опору національному об'єднанню Італії, молодий священник зголосився бути капеланом найнятих до папського війська алжирських зуавів і під час битви біля містечка Монтеротондо потрапив у полон до гарібальдійців. Звільнений невдовзі, він знову обійняв ту ж саму посаду, допоки гарібальдійська армія не оволоділа 20 вересня 1870 р. Римом. Та своє справжнє покликання домініканець знайшов на дипломатичній службі, де невдовзі став «спеціальним посланником» папи. Регулярні виїзди за кордон надали йому широку можливість продовжити знайомство з різними релігійними течіями. Найтривалішою була поїздка на Близький Схід, де впродовж кількох років він працював у Константинополі, Палестині, Сирії, Єгипті, вивчаючи життя і діяльність різних християнських об'єднань. Відвідуючи потому Корсику, Ваннутеллі налагодив контакти з грецькою православною общиною цього острова. Під час чергової подорожі, за океан, працював у Північній Америці, а в Австро-Угорщині знайомився з життям і побутом народів Подунав'я і Карпатського регіону. Безпосередньо в Італії (в Калабрії і Сицилії) повірений папи запізнався з албанськими громадами грецького обряду; у Флоренції дошукувався документальних свідчень Вселенського собору 1439 р., який проголосив об'єднання католицької й православної церков.

Своїми зарубіжними спостереженнями дипломат ділився, виступаючи із статтями в католицьких періодиках, з лекціями. Однак найголовнішим його доробком стала 20-томна серія під загальною назвою «Погляди на Схід». 1892 року в її рамках у Римі побачила світ книга, складена за записами, зробленими в Україні й Росії. Характерно, що назву її автор подав кириличним написанням із використанням літер латинського алфавіту – «Россія», додавши італійською мовою лише підзаголовок: «Релігійна студія Росії»¹.

Це видання, як і сама поїздка, одразу набули міжнародного резонансу, а згодом стали предметом історичних досліджень. Першою розвідкою, яку, на жаль, досі не опубліковано, стала дисертація М.Г. Консільйо «Екуменізм п[атера] Вінченцо Ваннутеллі та православ'я», підготовлена і захищена на початку 1980-х років у Флорентійському університеті². Десять років потому до цієї теми звернувся відомий фахівець з історії Східної Європи професор

римського університету «Сапієнца» А. Тамборра. Своє бачення її він виклав як частину (окремим параграфом) монографії «Католицька церква і російське православ'я: Два століття конфронтації і діалогу. Від Священного союзу до наших днів»³. Зазначені праці, якими, власне, обмежується історіографія, висвітлюють діяльність Ваннутеллі у контексті проблеми об'єднання християнських церков, зв'язок його поглядів з екуменічною традицією на Заході. Це зумовило частковий аналіз матеріалів подорожі. На узбіччі студій опинилася тема, пов'язана з Україною, на значенні якої подорожник окремо наголошував у своєму звіті. Те ж, що можна віднести до української й російської історіографії, складає словникові довідки загального характеру про діяльність В. Ваннутеллі⁴.

Розгляд діяльності римського домініканця у Російській імперії передусім потребує з'ясування питання: в якому статусі він виступав? З опублікованого звіту випливає: формально це була приватна поїздка з метою дослідження церковних старожитностей. Виключно студійні інтереси католицького діяча відзначали часописи, що висвітлювали його перебування. Зокрема київські щоденники повідомляли, що він приїхав «для вивчення церковної історії», «має на меті відвідати і оглянути старожитності російських монастирів і познайомитися з археологією Росії», «старанно вивчає всі історичні пам'ятки Києва»⁵. У цих кореспонденціях немає жодної згадки про унійну проблему, яку, навпаки, Ваннутеллі широко афішує у своїх подорожніх нотатках, з'ясовує ставлення до неї з боку співрозмовників в Україні й Росії, висловлює пропозиції щодо її вирішення. Отже, ми маємо підстави принаймні говорити, що «приватна» подорож цілком вкладалася у рамки «східної політики» папського престолу. Більше того, із щоденникових записів самого Ваннутеллі, які збереглися у секретному архіві Ватикану, випливає, що його поїздка узгоджувалася на найвищому рівні у Римі. Готуючися до поїздки, дипломат відвідав кардиналів, які обіймали посади вікарія і державного секретаря. Окрема аудієнція була у Лева XIII, думка якого у записнику зафіксована так: «Відповідь папи не перешкоджає»⁶. Додамо, що Ваннутеллі не проминув також заручитися згодою російського посла в Римі О. Извольського.

У квітні 1891 р. він відбув пароплавом до Одеси, щоб спершу розпочати знайомство з Україною. Зазначимо, що під час подорожі дипломат вів щоденник, нотатки якого й склали докладний звіт у вигляді книги. Уже перші записи, зроблені в чорноморському місті, зосереджують увагу на питанні, яке було головним у цій неофіційній місії: «Безперечно, всіх, хто вірить у християнську релігію, мимоволі охоплює бажання союзу з католицькою церквою: вони почуваються, що їм бракує щось суттєве у християнстві, яке сповідують»⁷.

Найбільш докладно Ваннутеллі знайомиться тут з «двома головними закладами» освіти – Новоросійським університетом і Одеською духовною академією, зазначаючи велике поширення в місті західноєвропейської культури. Університетська бібліотека, за його висновком, – «чудова й багата на книги, надіслані переважно з нашої старої Європи». Однак він далекий від

того, щоб тільки втішатися цими зв'язками. Одеські навчальні заклади, нотує подорожник, є «провідними осередками бунтарських ідей і нігілізму», умо-настрої молоді відбивають «західні помилкові погляди». Відповідно у характеристиці суспільно-політичної обстановки він говорить про дії державної влади, яка за допомогою поліції придушує «будь-які революційні вияви»⁸.

Згадуючи історію розподілу Польщі, Ваннутеллі порушує питання про становище католицької церкви на теренах, приєднаних до Російської імперії: її діяльність суворо обмежена, за католицькими священиками здійснюється поліцейський нагляд. Утративши свою національну державність, зазначив він, поляки-католики опинилися відірваними від римського центру, що «створює стан постійної війни [...] з фатальними наслідками і для поляків, і для Російської імперії, а також для самої християнської релігії». Запобігти цьому, за уявленням папського дипломата, власне, може все той же союз церков. У польсько-католицькій справі, дізнаємося із звіту, він не хоче віддавати перевагу жодній стороні, а прагне прислужитися «істині, наскільки мені дано її пізнати у дуже болючій справі», яка виникла в межах «по суті однієї і тієї ж релігії»⁹.

Саме пошукам аргументів на користь об'єднання християн, незалежно від їх національної чи державної приналежності, Ваннутеллі присвятив свої студії у Києві, які починає з опису зовнішнього вигляду міста. Воно «вражає красивим видом пагорбів, рясно вкритих зеленню, де видніють передусім золочені бані церков, чудові дзвінниці із золотими гребінчастими дахами і хрестами, сяючими у сонячному промінні». Далі мандрівник пояснює вибір свого маршруту: Київ «особливо вабить своїми святинями й спогадами старовини і саме тому становить найважливішу тему для моєї праці про християн східного обряду»¹⁰.

Пам'ятки історії незмінно наводять Ваннутеллі на думку про спільність християнства, що утверджувалася у давні часи на київській землі. Відвідання пам'ятника князю Володимиру – хрестителю Русі – спонукає його до висновку: «у своїх витоках християнство перебувало в союзі з римською церквою», бо «тієї епохи на Сході ще не закоренілася схизма» і розкол, що стався згодом, спричинила не релігія, а «політика»¹¹.

Важливі докази для екуменічних інтерпретацій Ваннутеллі знаходить у схожості деяких обрядів у православних і латинян. На богослужінні в Софійському соборі його увагу привертає обладнання олтаря, де відсутні «балдахіни, що підтримуються чотирма колонами, як цього суворо додержуються греки, натомість тут застосовують обряд первісної римської церкви». Ще одним підтвердженням об'єднаної ідеї постає перед подорожником Андріївська церква, форми якої відтворюють один із характерних для католицького Заходу «художній стиль рококо»¹².

Свою студію про християнство мандрівник поповнює записами після візиту до Київської духовної академії на Подолі. На місці академічної церкви, зазначає він, раніше знаходився «латинський монастир ордена св.

Домініка, а також у цьому стародавньому місті існували інші латинські чернечі ордени». Предмети доби унії, створені під впливом «західних обрядів», домініканець виявляє в церковно-історичному музеї¹³.

У Києві патер, як його називали тут, зацікавився з різними діячами культури і науки, в тому числі з істориком мистецтва, професором університету св. Володимира А.В. Праховим, який став його гідом і консультантом. Експерсії і спілкування з ним допомогли Ваннутеллі позначити екуменічну проблему у ширшому контексті – міжнародних культурних зв'язків. Прахов, говориться у звіті, кілька років мешкав у Римі, займаючися студіями живопису. Італійський досвід професор використовував як у дослідженнях київських стародавніх храмів, так і в керівництві роботами з художнього оздоблення Володимирського собору. Біля храму, будівництво якого завершувалося в цей час, Ваннутеллі став свідком праці запрошених з-за кордону майстрів: «Тут перебуває велика кількість італійських робітників, зайнятих різьбленням коррарського мармуру»¹⁴.

Надзвичайний інтерес подорожника викликали художні розписи собору. Милуючися живописом, витриманим «у цілком північно-візантійському стилі», він запевняє, що зображені тут православні святі «геть усі є також католицькими святими». Ці образи «трохи наслідують італійських класиків», позначені рисами античного мистецтва, а деякі нагадують «слов'янські старожитності, які знаходяться у Римі в церкві св. Климента». «Усе, – підсумовує Ваннутеллі, – справляє чудове враження і я не виявив тут нічого такого, що хоча б найменшою мірою суперечило католицькій релігії». Там же у соборі домініканець мав нагоду особисто поздоровити художників з їхніми творами, що прикрасили храм, а розповідь про відвідини Володимирського собору завершив у притаманній священнослужителю формі: «Бог хоче, щоб цей храм [...] послужив проголошенню союзу християн Півночі з центром римської церкви; такими, принаймні, є мої побажання і сподівання»¹⁵.

Для визначення «християни Півночі» (так з погляду жителя Південної Європи подорожник називає киян і православне населення Російської імперії загалом) у звіті використовується ще термін – «народи». Народознавчий аспект проблеми союзу церков Ваннутеллі остаточно виокремлює після знайомства з Києво-Печерською лаврою – «з будь-якої точки зору однією з найбільш цікавих і гідних подиву пам'яток усього християнства»¹⁶. На прилеглих до монастиря вулицях і в церквах його вражають великі натовпи прочан. Спостереження і безпосереднє спілкування дало змогу побачити в них самобутню національну спільноту, згуртовану християнською вірою. Ваннутеллі у захопленні записує: «Цей народ Малоросії викликає великий інтерес». Папський дипломат вражений «дивовижним, екзотичним» одягом українських чоловіків і жінок, їхнім побутуванням. Однак головне, що вирізняє їх, – «глибоке релігійне почуття», що є джерелом «величезної» сили, здатної протистояти «будь-якому супротивникові». До цієї характеристики автор звіту повторно звертається,

називаючи українців силою, з якою «не може зрівнятися ніяка інша, найбільш організована потуга»¹⁷. Українська тема знайшла продовження в сюжеті про підпорядковані Києво-Печерській лаврі монастирі, розташовані у навколишніх містечках. Їх, за повідомленням Ваннутеллі, «близько двадцяти», серед яких він, проте, виокремлює лише один – «недавно заснований ченцями-козаками», які «під чернечою мантиєю зберігають іскру палких поривань своєї нації»¹⁸.

Самі київські візити і зустрічі папського екуменіста перетворювались у своєрідну маніфестацію католицько-православного єднання. Він активно вступав у контакти з представниками різних станів і верств – у церквах, навчальних закладах, на вулицях. На запитання перехожих, які вперше бачили його, зодягненого у вбрання домініканського монаха, звичайно відповідав: «Я архімандрит з Рима». Тому віруючі цілували його руку й просили благословення. Усюди, занотував Ваннутеллі, він відчував до себе «повагу і симпатію», пояснюючи це тим, що серед київських християн «ніколи не згасала пам'ять про єдність з римською церквою у давні часи»¹⁹. Приязне ставлення до патера-дипломата, отже й до західного християнства, яке він репрезентував, виявили також офіційні ієрархи православ'я. У Києві найважливішою у цих контактах стала особиста ініціатива митрополита київського, який запросив Ваннутеллі на зустріч до своєї офіційної резиденції²⁰.

Атмосферу доброзичливості в Україні навколо папського дипломата відображувала місцева преса. У повідомленнях щоденних газет «Киевское слово» і «Киевлянин», а в Західній Україні – «Діло» поставав образ ученого, поглиненого студіями історичної минувшини. Сповідалося, що «у найближчому засіданні одного з місцевих наукових товариств «патер Ваннутеллі має намір прочитати реферат про слов'янські старожитності, що зберігаються в сховищах старовини Рима»²¹. Громадськість також дізналася про відкриті ним у Києві рідкісні пам'ятки писемності – знайдені у приватній колекції одного з київських італійців працю Толомея де Ноццоліні (флорентійське видання 1635 р.) і написану Фабронієм історію Пізанського університету²².

З Києва Ваннутеллі відправився до Москви і Петербурга, де продовжував зустрічі й перемовини із представниками православної церкви. У російській столиці відбулася його аудієнція в обер-прокурора Священного синоду К.П. Победоносцева. Документи і матеріали подорожі дають можливість реконструювати основний зміст розмов, які вів папський дипломат в Одесі, Києві, Москві й Петербурзі у справі об'єднання церков. Для вирішення її, наголошував він, замало підтримки священників, бажання і згоди прочан. Адже ключовим складником проблеми є підпорядкованість православної церкви російському урядові. Отже церковний діалог вимагав участі політичних верхів імперії, усвідомлення ними вигід папського проекту. Його прийняття «стане потужним і ефективним засобом для утвердження Росією справи християнства у світі», а всередині країни усуне загрозу «впасти у прірву революції з її внутрішніми розколами та ухилом до абсолютної безбожності»²³.

Перекоаний у здійсненні цього проекту Ваннутеллі надіслав свою студію одразу після видання тим, хто міг володіти важелями впливу на розв'язання церковної проблеми. Нотатки його щоденника, що знаходяться у ватиканському архіві, розкривають два таких адресати в Петербурзі: російський імператор і обер-прокурор Священного синоду. У тому ж щоденнику зазначено про одержані від них подяки за надіслані примірники книжки²⁴. Лист Победоносцева, найближчої особи в оточенні імператора, разом з тим торкався самих унійних пропозицій, викладених у книзі домініканця, і, отже, був фактично неофіційною відповіддю російської влади на папський проект. Це, очевидно, спонукало Ваннутеллі ознайомити з його змістом активного провідника італійського католицького руху, редактора римської газети «La Voce della Verità» («Голос істини») Джузеппе Саккетті. На шпальтах цього видання з'явилися уривки з листа обер-прокурора і коментар під назвою «Російська церква і Рим». Матеріали, пов'язані з подорожжю Ваннутеллі, зацікавили Саккетті насамперед можливістю посилити критичне ставлення папського престолу щодо єдиної державної влади в Італії. «Голос істини» вихваляв Російську імперію, де православна церква послуговується становищем «світськи процвітаючої й спокійно існуючої під імперською мантією царя», тоді як «католицька церква збурюється змовою королів і правителів»²⁵. Посилаючися далі на лист Победоносцева, римський часопис змалював обер-прокурора синоду прихильником папської візії церковного союзу. Він стверджував, що православ'ю, що має свого «світського патрона» – «августейшого охоронця», бракує «глави духовного священного ордену, якого воно може набути завдяки союзу з Римом». З прийняттям його Росія знайде новий засіб «для великої місії, яка їй належить на християнському Сході. Це буде перемогою над політичним відступництвом раціоналізму і революції»²⁶.

Російська сторона не забарилася вступити в полеміку. У богословському журналі «Вера и разум» було оприлюднено повністю автентичний текст згадуваного листа Победоносцева, в якому однозначно заперечувалася роль папи як намісника Христа і, отже, право його стояти на чолі всього християнства. Супровідна стаття журналу, проте, обминала докладно розглядати католицький екуменічний проект, який торкався дражливого для самодержавства внутріполітичного становища імперії. Натомість зазначалося: «Усі політичні спроби досягти єдності церков є не тільки безплідними, а й небезпечними», об'єднання можливе лише на засадах «відродження первісного вчення християнства». Іншими словами, центральним пунктом розходжень між католицизмом і православ'ям залишалася питання про чільника майбутнього єдиного християнства. Однак дискусія, спричинена поїздкою «спеціального посланника» папи, засвідчувала й нове у католицько-православних відносинах: обидві церкви, як визнавав петербурзький журнал, «повільно, але поступово

наближаються до бажаного об'єднання», і між ними «більше не існує жорстких і ворожнечих стосунків»²⁷.

На відміну від Петербурга, в Україні звіт Ваннутеллі був сприйнятий без будь-яких публічних застережень і зауважень, а з його студійних висновків один здобувся на розголос – про українців. У грудні 1892 р. газета «Київське слово» опублікувала статтю «Італієць про Київ», де цитувалися виписки із книги домініканця, подані у православному журналі «Душеполезное чтение» священиком М. Толстим (який зустрічався з Ваннутеллі під час його подорожі й згодом перейшов у католицизм). Через два тижні її переклад з'явився у львівському «Ділі» під назвою «Монс[иньйор] Вікентій Ваннутеллі про русинів»²⁸. Газети наводили один і той же фрагмент із звіту ватиканського діяча, де із захопленням оцінювалася «сила» українського народу.

Отже, поїздка папського дипломата в Україну і Росію мала своїм результатом активізацію міжконфесійних і політичних міжнародних відносин навколо проблеми століть – об'єднання католицької і православної церков. Хоча пропонована Ватиканом модель створення союзу виявилася неприйнятною для російської сторони, самі спроби відновити міжцерковний діалог, продемонстровані діяльністю Ваннутеллі, позначали позитивну тенденцію – до зближення і порозуміння між віруючими різних обрядів, а отже між народами й культурами Східної і Західної Європи. Важливим підсумком студійної місії стало привернення уваги до українського народу та його історичної ролі в утвердженні й зміцненні християнства, поширення на Заході рецепції України у дзеркалі міжцерковних відносин.

Додатки

1. Київські часописи про перебування Вінченцо Ваннутеллі в Україні

В Києве в настоящее время находится брат известного папского дипломата кардинала Ваннутелли, патер Винченцо Ваннутелли, остановившийся в костельном доме. Патер Винченцо Ваннутелли прибыл в Россию для изучения церковной истории и с этой целью уже посетил Одессу, где подробно рассматривал городскую публичную библиотеку и находящиеся при музее местного общества истории и древностей все археологические, нумизматические и исторические коллекции. Патер Ваннутелли известен за большого знатока и любителя археологии.

Киевлянин, 1891, 8 мая, № 101.

Патер Винченцо Ваннутелли, приехавший в Россию для изучения церковной истории, занят в настоящее время подробным осмотром исторических достопримечательностей Киева. Патер Ваннутелли осмотрел Киево-Печерскую лавру, Киево-Софийский собор, духовную академию и многое другое. В ближайшем заседании одного из местных ученых обществ патер Ваннутелли намерен прочесть реферат о славянских древностях, хранящихся в различных древнехранилищах Рима.

Патер Ваннутелли прекрасно владеет почти всеми европейскими языками и совершенно свободно изъясняется на них.

Киевлянин, 1891, 12 мая, № 104.

Археолог патер В. Ваннутелли 14 мая с курьерским поездом выехал из Киева в Москву, где пробудет, по его словам, около 20 дней, после чего побывает в Сергиево-Троицкой лавре и затем уже отправится в Петербург. Патер Ваннутелли осматривал здесь с большим вниманием наши монастыри и отзывается о Киеве с большим восторгом. По поводу своей поездки по России В. Ваннутелли намерен издать особую книгу. В числе разного рода редкостей г. Ваннутелли нашел у одного из живущих здесь итальянцев редкий экземпляр сочинения Толомея де Ноццолини, напечатанный во Флоренции в 1635 г., и сочинение Фаброния – История Пизанской академии.

Киевское слово, 1891, 17 мая, № 1243.

2. 3 подорожнього звіту Ваннутеллі про український народ

Мою особливу увагу привернули численні групи паломників, які йшли пішки та йшли вулицями або зупинялися у різних місцях на перепочинок.

Цей народ Малоросії викликає великий інтерес! Дивовижні, мальовничі скупчення тутешніх людей могли б надихнути будь-якого художника на створення картин. Зберігаючи мовчання або стиха перемовляючись, вони пересуваються групами по двадцять, тридцять, сорок і більше осіб. Чоловіки – гарної статури, кремезні, у високих вовняних шапках, теплих кожухах до колін, ноги обв'язані ремнями або у великих чоботях. Жінки ще більш екзотичні – у короткому одязі, великих чоботях або сандалях з лика і, як у чоловіків, із плетивом навколо ніг. На голові щось на зразок тюрбана, складеного з довгастої тканини. Щойно прибулі паломники з костурами в руках, зігнувшись, несуть на спинах важкі торби з провізією. Таке стомливе ходіння триває не один день заради відвідин храмів Києва. Ті, хто звільнився від своєї важкої ноші, склавши її до купи, зосередженими й сумирними групами перетинають вулиці, переходячи від церкви до церкви. Інші, розташувавшись на широких ділянках вулиць, відпочивають, харчуються або чекають на дзвони, які сповіщають про відкриття церков для богослужіння. Воістину, цей народ гідний захоплених слів! Його релігійне почуття є джерелом порядку і послуху, а разом з тим величезної потуги, наданої ідеалом віри, щоб при потребі рушити проти будь-якого супротивника. В усьому відчувається його незалежна внутрішня сила і цілком природна свобода без будь-яких ознак штучності й умовності. Цей народ справляє враження глибоко переконаного в тому, що в світі немає нічого іншого, ніж підпорядкування владі й мирне життя в оточуючому довкіллі. Не видно жодних ознак безладу і сум'яття і навіть занадто суворого нагляду поліції. Усе відбувається невимушено, природно, відповідно до ества, глибоко властивого справжньому характеру народу.

Vannutelli V. Poccia. Studio religioso sopra la Russia. – Roma, 1892, parte I, pp. 145-147. Переклад з італійської.

¹ Vannutelli V. Poccia. Studio religioso sopra la Russia. – Roma, 1892.

² Consiglio M.G. L'ecumenismo di p. Vincenzo Vannutelli e l'Ortodossia. – Università di Firenze, facoltà di magistero, anno accademico 1982-1983, voll. 1-2 (Tesi).

³ Tamborra A. Chiesa cattolica e Ortodossia russa. Due secoli di confronto e dialogo. Dalla Santa Alleanza ai nostri giorni. – Milano, 1992.

⁴ Див., зокрема: Варварцев М. Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII – 20-ті рр. XX ст.). Історико-біографічне дослідження. Словник. – К., 2000. – С. 67-70 («Ваннутеллі»).

- ⁵ Киевлянин. – 1891. – 8 мая. – № 101; Киевское слово. – 1891. – 8 мая. – № 1240.
- ⁶ Consiglio M.G. Op. cit. – Vol. 2 (Appendici). – P. 59.
- ⁷ Vannutelli V. Op. cit. – P. 98.
- ⁸ Ibid. – P. 98.
- ⁹ Ibid. – P. 134.
- ¹⁰ Ibid. – P. 135.
- ¹¹ Ibid. – P. 144.
- ¹² Ibid. – P. 171, 186.
- ¹³ Ibid. – P. 187, 188.
- ¹⁴ Ibid. – P. 190.
- ¹⁵ Ibid. – P. 191, 192.
- ¹⁶ Ibid. – P. 200.
- ¹⁷ Ibid. – P. 145, 146, 196.
- ¹⁸ Ibid. – P. 224, 225.
- ¹⁹ Ibid. – P. 203.
- ²⁰ Ibid. – P. 227.
- ²¹ Киевское слово. – 1891. – 12 мая, 17 мая; Киевлянин. – 1891. – 12 мая. - № 101; Діло. – 15 (27) мая.
- ²² Киевское слово. – 1891. – 17 мая.
- ²³ Vannutelli V. Op. cit. – P. 336.
- ²⁴ Archivio Sergeto Vaticano, f. Kanzler – Vannutelli, b. XIV, diario Vannutelli.
- ²⁵ La Voce della Verità. – 1892. – 12 dicembre.
- ²⁶ Ibid.
- ²⁷ Вера и разум. – 1893. - № 1. – С. 354 та ін.
- ²⁸ Киевское слово. – 1892. – 31 декабря. – № 1782; Діло. – 1893. – 11 (23) січня. – № 7.

В статье рассматривается проблема католическо-православного церковного союза и ее влияние на формирование западноевропейской рецепции Украины в связи с деятельностью папского «специального посланника» в Российской империи в 1891 г.

Ключевые слова: *Проблема союза церквей, международные католическо-православные взаимоотношения, западная рецепция Украины.*

The article examines the problem of the union of Roman Catholic and Orthodox Churches and its impact upon the forming of occidental reception of Ukraine in connection with activities of Pope's «special envoy» in the Russian empire in 1891.

Key words: *problem of union of churches, international Catholic-Orthodox relations, occidental reception of Ukraine.*

Михайло Бур'ян, Тетяна Богданова

ПОСОЛ США У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ ДЖОН ХЕЙ І РОЗВИТОК АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН У 1897-1898 рр.

Статтю присвячено проблемі формування англо-американських відносин наприкінці XIX ст. Зокрема досліджено діяльність посла США у Великобританії Джона Хей та його роль у встановленні порозуміння між обома країнами.

Ключові слова: *Джон Хей, зовнішня політика США, Білий Дім, Уайтхолл, Далекий Схід, міжнародні відносини.*

Проведення експансіоністської політики США в далекосхідному регіоні та, як наслідок, проголошення доктрини «відкритих дверей» у Китаї, нерозривно пов'язано з ім'ям Джона Хей (1838-1905). Цей відомий дипломат і державний діяч у другій половині XIX – на початку XX ст. обіймав важливі посади, зокрема був послом США у Великій Британії та очолював Державний департамент у 1898-1905 рр. Йому вдалося не лише зміцнити відносини Вашингтона з європейськими країнами, особливо з Великою Британією, а й істотно посилити позиції своєї держави на міжнародній арені.

Історіографія проблеми формування зовнішньополітичної доктрини Сполучених Штатів наприкінці XIX ст. достатньо численна¹. До неї належать і праці, присвячені діяльності Джона Хей як політика та літератора. Передусім це дослідження Т. Деннетта, К. Клаймера, Л. Сірза, В. Таера та ін.².

Разом із тим, роль Джона Хей у формуванні та здійсненні американської політики відносно Великої Британії вивчена, з нашого погляду, ще недостатньо. Саме тому можна зробити висновок про необхідність додаткового аналізу джерел і літератури для більш повного відтворення картини формування міжнародних відносин на зламі XIX-XX ст.

Майбутній державний секретар США Джон Мільтон Хей народився 8 жовтня 1838 р. у м. Варсаві, штат Іллінойс. Після закінчення школи юнак перебрався до Пітцфілда на запрошення свого дядька Мільтона Хей, адвоката за фахом, який активно займався політикою і був досить впливовою людиною у своєму штаті. Саме дядько наполіг на тому, аби Джон здобував освіту в Броунівському університеті у м. Роуд Айленді³.

Після закінчення навчання в університеті 1858 року Джон студіював право у Спрінгфілдському коледжі. 1860 року Мільтон Хей запросив його на роботу до свого офісу помічником⁴. Фірма займалась юридичними

питаннями та вела справи різноманітних торгових підприємств. Це була одна з найавторитетніших та найуспішніших адвокатських контор на Заході. Ще у 40-х роках XIX ст. серед її партнерів значилися А. Лінкольн, Дж. Палмер, Ш. Каллом та ін.⁵. У 50-х роках Мільтон Хей співпрацював із фірмою «Лінкольн енд Херндон», яка розташовувалася поряд⁶, тому не дивно, що серед її клієнтів були відомі політичні й державні діячі. Дж. Хей отримав гарну нагоду реалізувати свій потенціал у світі великої політики, куди йому відчинялися двері завдяки новим знайомствам. Сам Лінкольн досить часто з'являвся в офісі й неодноразово давав молодому юристові корисні поради. Кмітливий Джон, якому на той час виповнилося лише двадцять два роки, сподобався Лінкольну. 1860 року після перемоги на виборах той запросив юнака до Вашингтона як «відданого друга та надійного компаньйона»⁷. Після інавгурації у березні 1861 р. Дж. Хей отримав посаду помічника особистого секретаря глави держави Дж. Ніколая.

Діяльність Дж. Хейя на цій посаді була достатньо різноманітною. Він допомагав Ніколаю у веденні кореспонденції президента, відповідав на листи, зустрічався із відвідувачами Білого Дому, підтримував контакти з політичними і громадськими діячами тощо⁸. Окрім того, Джон став практично частиною родини Лінкольна, адже постійно знаходився поруч та спілкувався з його дружиною і дітьми. Тому після трагічної смерті президента у квітні 1865 р. він не лише втратив свою посаду через зміну керівництва держави (1865 року до влади прийшов демократ Ендрю Джексон), а й залишився без друга й порадики. Єдиною втіхою був той факт, що нова адміністрація залишила для Хейя можливість займатися дипломатією. Так, 1865 року його було призначено на посаду секретаря посольства США у Парижі. Це дало змогу Дж. Хейю протягом двох років поподорожувати і познайомитися зі світом, міжнародним бізнесом, а також стало школою політичного виховання. 1867 року державний секретар Уільям Сьюорд (1861–1869 рр.) відправив його до Відня на посаду повіреного у справах США в Австро-Угорщині. Через два роки Хей вирушив до Іспанії як перший секретар американського посольства⁹.

Одразу після повернення 1870 року Джона Хейя до Нью-Йорка Уайтелоу Рейд, головний редактор «Нью-Йорк Трібьун», запропонував йому посаду журналіста в газеті, що на той час займала лідируючі позиції серед періодичних видань¹⁰. Джон прийняв пропозицію Рейда, з яким був знайомий ще під час свого перебування у Вашингтоні. Досвідченість у справах політики та дипломатії допомогла йому стати відомим аналітиком, який у своїх статтях висвітлював важливі проблеми тогочасного суспільства й міжнародних відносин. Згодом, обіймаючи посаду посла США у Лондоні, він підкреслював значення отриманого ним журналістського досвіду. «Бути послом, – констатував Хей, – це, по суті, майже те саме, що бути редактором»¹¹.

В останній рік своєї співпраці з виданням «Нью-Йорк Трібьюн» Дж. Хей одружився з донькою успішного фінансиста Амази Стоуна та переїхав до м. Клівленда, штат Огайо, де почав займатися бізнесом разом із тестем¹². Цей період його життя відзначився не лише досягненням успіху в фінансових справах (завдяки підтримці та порадам Амази Стоуна в галузі інвестицій у залізничне будівництво та операцій з нерухомістю), а й знайомством із промисловими магнатами К. Вандербільтом, Дж. Куком та Дж. Гоулдом¹³. Серед його друзів з'явилися також представники політичної еліти – Дж. Гарфілд, У. Мак-Кінлі, М. Ханна та Р. Хейс, які відіграли вирішальну роль у подальшому становленні Хейя на політичній арені, зокрема сприяли його поверненню до уряду¹⁴. 1878 року Хейя призначено на посаду асистента державного секретаря президента Ратерфорда Хейса (1877–1881 рр.).

Неабияке враження на Хейя справила його перша подорож до Лондона: «Лондон – найдивовижніший світовий феномен... Велика Британія – найчудовіша країна, яку я коли-небудь бачив. Духом ввічливості та порядку, старанності та кмітливості насичене все повітря», – згадував він у своєму листі до місіс Стоун¹⁵. Асистент державного секретаря не лише отримав естетичне задоволення, а й став ще більшим прибічником англо-американського союзу.

Проте справжній злет дипломатичної кар'єри Джона Хейя розпочався із приходом до влади президента Уільяма Мак-Кінлі (1897–1901 рр.). Протягом усієї підготовки до президентських виборів Хей виконував важливі доручення впливового промисловця та «боса» республіканської партії Маркуса Алонзо Ханни. Його головним завданням було досягти порозуміння із політиками різних штатів та отримати їхню згоду на обрання Мак-Кінлі президентом США¹⁶. Уже майже одразу після інавгурації останнього Хейя призначено послом Сполучених Штатів у Великій Британії.

Традиційно ця посада вважалася однією з найпрестижніших та найвідповідальніших. Наприкінці ХІХ ст. її значення ще більше зросло. Незважаючи на те, що правлячі кола США, як і раніше, дотримувалися політики ізоляціонізму¹⁷, число прихильників цієї зовнішньополітичної доктрини поступово почало скорочуватись. На порядок денний стала активізація експансіоністського зовнішньополітичного курсу Вашингтона. За цих умов необхідно було уникнути загострення відносин із головним суперником – Великою Британією¹⁸. Саме тому відомий англофіл Джон Хей виявився дуже потрібним. До того ж серед його друзів уже було чимало прихильників англо-американського зближення: міністр колоній Джозеф Чемберлен, британський посол у Вашингтоні Джуліан Паунсфот, майбутній прем'єр-міністр Великої Британії Артур Бальфур, відомий дипломат і секретар британського посольства у Вашингтоні Сесіль Спрінг Райс,

впливовий юрист та майбутній посол Великої Британії у США Джеймс Брайс, видатний представник британської інтелектуальної еліти Редьярд Кіплінг та ін.¹⁹.

Дж. Хей очолив посольство США у Великій Британії в травні 1897 р.²⁰. Значне зростання рівня економічного розвитку Сполучених Штатів змушувало американців шукати нові ринки збуту своєї продукції, зокрема на Далекому Сході. Окрім того, і Велика Британія, і США були зацікавлені у взаємній підтримці. Особливо це було вкрай важливо для Вашингтона, що знаходився на порозі війни проти Іспанії²¹. Загострення відносин із Німеччиною, Францією та Росією спонукало й Велику Британію перейти від ізоляціонізму до активного пошуку союзників²². У такій ситуації Джон Хей виявився дійсно «потрібною людиною у потрібному місці».

На той час в англо-американських відносинах негайного вирішення потребували питання не політичного, а економічного характеру. Правлячі кола обох країн спрямували свої зусилля на розв'язання двох проблем: полювання на Командорських островах та біметалізму²³. Суть першої полягала у несанкціонованому полюванні громадянами Канади на території, що належала Сполученим Штатам і Росії. Інтереси канадської сторони на міжнародній арені представляла Велика Британія. Інша проблема виникла через існування у США відмінного від інших європейських держав грошового стандарту – біметалізму, згідно з яким роль валютного металу виконували одночасно і золото, і срібло. Правлячі кола обох країн розуміли, що якщо не вирішити ці питання, то в подальшому це призведе до значних матеріальних збитків і до загострення й без того суперечливих відносин між Лондоном і Вашингтоном.

Реалізація цих завдань співпала з дуже важливою подією в історії Великої Британії. Свій 60-літній ювілей відзначала королева Вікторія. З одного боку, це ускладнювало ситуацію, оскільки увага Уайтхоллу була зосереджена на Букінгемському палаці, а не на міжнародних відносинах, але з іншого – це створювало сприятливі умови для розв'язання існуючих проблем у неформальній обстановці. Щойно призначений посол США мав враховувати всі аспекти ситуації, що склалася.

Представники Білого Дому сподівались отримати підтримку від керівників європейських держав, які прибули привітати Її Величність. У відповідь на запрошення Уайтхоллу Вашингтон планував відрядити американську делегацію на чолі з адміралами Дж. Міллером та К. Майлзом. Вони мали порозумітися з англійською стороною та досягти консенсусу в дискусійних питаннях. Рішення королеви про присутність на святкуванні лише по одному представнику від кожної країни змусило президента Мак-Кінлі переглянути попередні плани. До Лондона направили власника «Трібьюн» У. Рейда, який під час президентської

кампанії 1896 р. активно агітував на сторінках своєї газети за майбутнього президента. Рейд мав певний політичний досвід: у 1889–1892 рр. він обіймав посаду посла США у Франції, а 1892 року був претендентом на посаду віце-президента²⁴. Джон Хей підтримав вибір Мак-Кінлі. Як голова дипломатичного представництва він мав координувати дії Рейда та інформувати його про президентські вказівки. Діяльність Дж. Хея під час перебування у Лондоні значною мірою сприяла успіху місії У. Рейда. Американський посол справив на королеву неабияке враження і навіть обмінявся із нею фотокартками з автографами²⁵.

Після закінчення офіційних заходів, пов'язаних із ювілеєм королеви, Дж. Хей взявся за виконання поставлених завдань. Насамперед це стосувалося непорозуміння у морському полюванні в Беринговому морі. Ця проблема мала місце ще за часів президентства Гровера Клівленда (1893-1897 рр.)²⁶. Суперечка полягала у несанкціонованому полюванні на морських котиків, які кожного літа припливали до Прібіловських і Командорських островів на Півночі Тихого океану, що належали Сполученим Штатам й Росії. Оскільки ця галузь була досить прибуткова, то приваблювала інші держави, зокрема Канаду. Саме цей факт і викликав невдоволення Вашингтона²⁷.

Для урегулювання протиріч США на основі акта Конгресу від травня 1895 р. ініціювали створення комісії з чотирьох зацікавлених держав – Японії, Росії, США й Великої Британії. Перші дві підтримали цю ідею, але Уайтхолл не поспішав погоджуватись. Уряд Великої Британії розумів, що Канада, як обвинувачувана сторона, не матиме права голосу й одразу буде позбавлена тієї вигоди, яку отримувала з полювання²⁸. Із приходом до влади У. Мак-Кінлі цю проблему знову було винесено на порядок денний.

1897 року Вашингтон запропонував скликати міжнародну конференцію. У процесі її проведення планувалось утвердити низку законопроектів, що регламентували б суперечливі питання: об'єм дозволеного вилову, форми й засоби полювання, а також визначення для полювання території. Цього разу Сполучені Штати одночасно діяли на кількох «фронтах». Так, державний секретар Джон Шерман (1897–1898 рр.) вів переговори із послом Великої Британії у США Джуліаном Паунсфотом, який перебував у Вашингтоні, а Хею було доручено відновити переговори із Форін офісом. Американський посол наполягав на укладенні хоча б тимчасової угоди, розраховуючи на прийняття у майбутньому стабільнішого рішення. Також Дж. Хей звертав увагу на необхідність скликання конференції для урегулювання морського полювання у наступному сезоні. Ситуація загострювалася через невизначеність рішення Великої Британії. За цих умов уряд Мак-Кінлі відправив до Лондона колишнього державного секретаря Б. Гаррісона (1889-1893) генерала Джона Фостера. У травні 1897 р. його призначено головою Спеціальної місії у Лондоні²⁹.

Фостер мав доповідати Вашингтону про перебіг подій у Лондоні стосовно проблеми на Командорських островах. Хей прагнув домогтися згоди від Великої Британії на скликання конференції. У серпні 1897 р. після тривалих переговорів лорд Солсбері погодився на зустріч експертів від Сполучених Штатів, Канади та Великої Британії. Проте і на цей раз представники Великої Британії не з'явилися. Згодом у своєму листі Г. Адамсу Хей згадував: «Солсбері зауважив, що він пожартував, коли погодився на участь у конференції»³⁰. Американський посол розпочав довготривалі переговори з представниками Канади, що продовжувалися навіть за часи його перебування на посаді державного секретаря. Незважаючи на те, що бажаного результату в переговорах з Великою Британією так і не було досягнуто, зусилля Хей не були марними. У вересні 1897 р. все ж таки відбулася міжнародна конференція, на якій підписано Угоду про охорону морських котиків – одну із перших угод у міжнародній співпраці з охорони довкілля.

Наступним завданням на шляху порозуміння із Великою Британією стало розв'язання проблеми біметалізму. Довготривале існування цього виду металевого грошового обігу було особливістю грошової системи Сполучених Штатів Америки. Проте наприкінці XIX ст. більшість країн світу усвідомили переваги монOMETALІЗМУ. Стало зрозуміло, що біметалізм не відповідає вимогам розвинутого суспільства, суперечить природі грошей як єдиного товару та загального еквіваленту, а золоті монети завдяки високій вартості мають меншу вагу на відміну від срібла і тому зручніші для використання. Саме тому на Паризькій мирній конференції 1867 р. золото було визнано єдиною формою світових грошей. Незважаючи на це, прихильникам біметалізму в США все ж вдалося частково відновити чеканку срібла, а згодом домогтися його закупівлі казначейством. Лише наприкінці 1893 р. адміністрація Г. Клівленда скасувала закон Шермана про державну закупівлю срібла, але перемога прибічників цього металу на з'їзді демократичної партії 1896 року створила додаткові труднощі для золота.

Президент У. Мак-Кінлі – прихильник біметалізму – опинився у складній ситуації: він отримав перемогу під прапором єдиного обігу золота, а тому мав задекларувати це у відповідних актах. Разом із тим глава держави сподівався на збереження традиційного підходу³¹. Саме за цих непростих умов перед послом США постала складна проблема порозуміння з урядом Великої Британії.

За рішенням Конгресу від 3 березня 1897 р. до Європи була направлена комісія у складі сенатора Е. Волкотта, колишнього віце-президента А. Стівенсона та полковника Ч. Пейна для підписання міжнародної угоди щодо біметалізму. Напередодні їхнього візиту Мак-Кінлі доручив Дж. Хею зібрати інформацію про ставлення до цієї проблеми впливових політичних

і громадських діячів Великої Британії. Президент покладав надію на те, що посол підготує підґрунтя для взаємних домовленостей. Однак його сподівання не виправдались: 20 травня 1897 р. У. Мак-Кінлі отримав звіт, згідно з яким серед усієї політичної верхівки лише А. Бальфур (до речі, майбутній прем'єр-міністр Великої Британії. - М.Б., Т.Б.) був не проти срібла. Усі інші, у тому числі й міністр колоній Дж. Чемберлен, виявилися прихильниками золотого стандарту. Незважаючи на це, президент не відмовився від ідеї уникнути реформи будь-що. Спочатку представники комісії відвідали Францію.

Улітку 1897 р. комісія Волкотта прибула до Лондона³². Там її, як з'ясувалося остаточно, зовсім не чекали. Незважаючи на те, що Хею все ж таки вдалося організувати знайомство та безпосереднє спілкування представників Сполучених Штатів із впливовими політичними й громадськими діячами Великої Британії (серед яких відзначилися прем'єр-міністр Р. А. Солсбері, міністр фінансів М. Хікс-Біч, міністр військово-морських сил Г. Ф. Гошен, впливовий банкір і фінансист Ч. Ротшильд та ін.)³³, бажаного порозуміння досягнуто не було. Стосовно цього у листі Адамсу від 20 жовтня 1897 р. Хей зауважив: «Перебування комісії у Лондоні не має сенсу. Ставлення Уайтхоллу до біметалізму вельми негативне, що, з мого погляду, частково пов'язано із нерозв'язаністю проблеми у Беринговому морі. Велика Британія знає, що вона не права, а тому намагається уникнути будь-якого союзу з нами, аби звільнити себе від відповідальності»³⁴. Через три роки, коли Хей займатиме уже посаду державного секретаря, уряд Сполучених Штатів все ж буде змушений прийняти рішення про необхідність єдиного золотого стандарту.

Загалом Дж. Хею вдалося успішно розв'язати усі порушені перед ним завдання, згідно з планом, затвердженим ще до його відправки до Лондона. Проте вже на початку 1898 р. відбулася подія, що змусила Хею відкоригувати свої плани та перейти до вирішення тепер уже не економічних, а політичних питань. Розпочалась іспансько-американська війна.

Як сказано вище, у другій половині 90-х років ХІХ ст. Сполучені Штати значно активізували експансію в Тихоокеанському регіоні, ініціаторами якої виступили впливові фінансисти з Уолл-Стріт і підприємці. Як зазначалося в одному з офіційних американських видань, а саме в «Огляді світової торгівлі за 1898 р.», «індустрія Сполучених Штатів досягла того рівня, коли вона майже без ускладнень уже може забезпечувати своїми товарами значну частину світу»³⁵. Монополії, що охопили промисловість, транспорт, банківську справу, почали визначати характер та напрям не лише внутрішньої, а й зовнішньої політики³⁶. Головну увагу американських монополістів привернув і Китай як потенційний ринок збуту промислових виробів, джерело сировини і вигідний об'єкт інвестування капіталу. У ділових колах

США «Цинська імперія почала займати провідне місце у мріях про майбутні ринки для американської продукції»³⁷. Проте, через слабкість військово-морських сил Вашингтона спочатку було необхідно оволодіти важливою військово-стратегічною базою на шляху до Піднебесної. Таким опорним пунктом і мали стати Філіппінські острови, що на той час належали Іспанії.

Національно-визвольне повстання на Кубі, що тривало з 1895р. до 1898 р., та філіппінське повстання 1896 р. створювали для Сполучених Штатів сприятливий момент. Офіційно підтримавши боротьбу народів цих держав проти іспанського колоніального гніту, Вашингтон насправді сподівався використати її у власних цілях. Джон Хей опинився в непростій ситуації. З одного боку, він, як колишній секретар американського посольства у Мадриді, що мав добрі стосунки з іспанськими високопосадовцями, був проти воєнних дій. З іншого, він мав виконувати накази Вашингтона, який розумів, що активні воєнні дії можуть викликати невдоволення європейських країн. За цих умов Джону Хею було доручено знайти порозуміння з правлячими колами цих країн, і насамперед із британським істеблішментом. У той час, коли керівництво Іспанії спрямувало свою увагу на Кубу, Білий Дім скерував свою діяльність на вирішення долі Гавайських і Філіппінських островів.

Ще за президентства Гровера Клівленда, який виступав за освоєння внутрішнього ринку й був проти експансії у тихоокеанському регіоні, торгово-промислові кола намагалися переконати уряд у необхідності оволодіння Гавайськими островами. З приходом до влади Мак-Кінлі - прямого ставленика Рокфеллера - їх бажання почали стрімко здійснюватися. Улітку 1897 р. був підготовлений проект анексії Гаваїв, а наступного – ця територія вже належала США. Проте найбільшу увагу Вашингтона привертала Філіппіни як форпост на шляху до Китаю. Заступник міністра фінансів США зазначав, що «Філіппіни займають сприятливе положення не лише відносно тієї чи іншої країни Сходу, а відносно всього Сходу в цілому...»³⁸.

Готуючися до воєнних дій на території іспанської колонії, Сполучені Штати розраховували на підтримку з боку Великої Британії, що напередодні іспано-американської війни вже пішла назустріч Вашингтона у розв'язанні конфлікту з Венесуелою. І хоча цей «акт доброї волі» Уайтхоллу не знімав об'єктивних суперечок між обома країнами, це було свідченням прагнення сторін до пом'якшення напружених відносин і співпраці у боротьбі проти інших держав. Британський уряд схилився до визнання переважаючого впливу США у Карибському басейні та надання їм підтримки проти Іспанії за умови відповідної допомоги проти Росії у справах Далекого Сходу³⁹. Ці політичні обставини Дж. Хей мав врахувати при побудові діалогу із Лондоном.

Після тривалих переговорів зі Спрінгом Райсом та лордом Солсбері американський посол інформував Білий Дім про відсутність заперечень щодо початку бойових дій з боку Сполучених Штатів. І хоча він розумів, що Уайтхолл надає підтримку виключно із власних міркувань, він заспокоював себе думкою про те, що «Велика Британія єдина з європейських країн, яка не виступає принаймні відкрито ворожо проти США»⁴⁰.

Приводом до бойових дій став вибух 15 лютого 1898 р. в Гавані американського броненосця «Мен». Користуючися моментом, уряд Мак-Кінлі оголосив війну Іспанії. Через свої тісні зв'язки із торгово-промисловими колами Хей, як і більшість бізнесменів, непокоївся, що війна не покращить економіки, яка щойно почала відновлюватися після довготривалої економічної депресії 1893 р. Тим не менш, проаналізувавши ситуацію, що склалася на Кубі, та усвідомивши, що війна неминуча, голова американського посольства приступив до виконання вказівок свого керівництва⁴¹.

Головним завданням Дж. Хейя стало отримання військової та фінансової допомоги від Великої Британії для реалізації намірів Білого Дому⁴². І йому це певною мірою вдалося. Не дарма у листі від 15 квітня 1898 р., адресованому сенатору Лоджу, він зазначав, що завдяки зміцненню американо-англійських відносин можна буде на час війни «позичити» британський флот⁴³. Американський посол добре усвідомлював, що напруга між США та Іспанією забезпечить слушний привід пом'якшити громадське невдоволення його співвітчизників Великою Британією, якщо остання підтримає намагання Вашингтона вирішити ситуацію на Кубі з вигодою для себе⁴⁴. Ще одним вагомим аргументом на користь англо-американського зближення була поява на горизонті такого небезпечного супротивника, як Німеччина, що також претендувала на Філіппіни.

Саме тому під час перебування в Лондоні Дж. Хей постійно закликав до зміцнення союзу між двома державами. 21 квітня 1898 р. він виступив з промовою «Співпраця у благодіянні», яка принесла йому загальне визнання⁴⁵. Через два місяці у своєму виступі перед американською громадою у Лондоні він навів кілька важливих аргументів на користь англо-американського зближення, серед яких одне із перших місць займала ідея про «єдність англо-саксонських націй»⁴⁶. При цьому, як зазначав біограф Хейя Лоренцо Сірз, головним мотивом діяльності майбутнього державного секретаря було прагнення «зберегти те цінне у взаємовідносинах Вашингтона та Лондона, що вже було у наявності, та добиватися більшого, наскільки це буде можливо»⁴⁷.

У червні 1897 р. Хей отримав доручення від Мак-Кінлі зустрітися зі щойно призначеним послом США в Іспанії генералом С. Вудфордом, який зупинився у Лондоні на шляху до Мадрида. Становище Вудфорда було особливим: разом із донесеннями у державний департамент той доповідав

безпосередньо президенту. Після спілкування із Хеєм він у доповідній записці на ім'я Мак-Кінлі зазначив непохитну віру останнього у те, що іспано-американська війна, по-перше, сприятиме послабленню протиріч між двома державами, а по-друге, може також стати чудовою нагодою для піднесення авторитету США на міжнародній арені⁴⁸. Цей звіт повідомляв також і про відсутність заперечень з боку Великої Британії стосовно експансіоністських планів Білого Дому. За цих умов покращення відносин із Великою Британією, хоча й тимчасове, полегшило реалізацію планів Білого Дому у встановленні контролю над головними тихоокеанськими військово-морськими базами та, відповідно сприяло втручання у вирішення долі Цинської імперії.

Отже, перебування Джона Хея на посаді посла Сполучених Штатів співпало з дебютом Вашингтона на міжнародній арені та відзначилося встановленням «особливих відносин» із Великою Британією. Досягнення порозуміння відносно полювання у Беринговому морі, прийняття єдиного золотого грошового стандарту, надання фінансової допомоги Вашингтона протягом усієї іспано-американської війни з боку Лондона, усе це сприяло узгодженню дій обох держав. Хоча мотиви, що спонукали до такого зближення, були різними.

Велика Британія, «блискуча ізоляція» якої ставала дедалі небезпечнішою через швидке зростання торгово-промислового потенціалу конкурентів, потребувала союзника у реалізації власних зовнішньополітичних планів. США, що швидко набували військової та економічної могутності, не збиралися обмежувати себе будь-якими офіційними угодами з Уайтхоллом, і, якщо йшли на деякі поступки, то робили це, сповідуючи кожна свої інтереси. Так, захоплення військово-морських баз у Тихому океані надало б американському капіталу ключі від дверей Далекого Сходу. Саме з цим завданням і довелося мати справу Дж. Хею, якому згодом судилося очолити державний департамент США.

Загалом, розвиток англо-американського діалогу в досліджуваний період урешті-решт сприяв послабленню позицій Великої Британії та подальшому становленню Сполучених Штатів як світового лідера.

¹ Аварин В. Борьба за Тихий океан, агрессия США и Англии, их противоречия и освободительная борьба народов. – М., 1952; Зубок Л.И. Очерки истории США (1877-1918). – М., 1956; Иноземцев Н.Н. Внешняя политика США в эпоху империализма. – М., 1960; Согрин В.В. Политическая история США, 17-20 вв. – М., 2001; Coolidge A. The United States as a World Power. – New York, 1923.

² Dennett T. John Hay. From Poetry to Politics. – New York, 1934; Thayer W. R. The Life and Letters of John Hay. 2 vols. – Boston and New York, 1916; Haralson E.L., Hollander J. Encyclopedia of American Poetry: The Nineteenth Century. – London, 1998.

- ³ Sears L. John Hay. Author & Statesman. – New York, 1915. - S. 5-10.
- ⁴ Ibid. - S. 23.
- ⁵ Dennett T. Op. cit. - C. 74.
- ⁶ Clymer K.J. John Hay. The Gentleman as Diplomat. – Michigan, 1975. - S. 31.
- ⁷ Sears L. John Hay. Author & Statesman. - S. 23-25.
- ⁸ Thayer W.R. American Statesman. John Hay. In two volumes. - Vol.1. – Boston & New York, 1915. – S. 91.
- ⁹ Sears L. John Hay. Author & Statesman. - S. 36-40.
- ¹⁰ Thayer W.R. American Statesman... - S. 332.
- ¹¹ Dennett T. Op. cit. - S. 186.
- ¹² Thayer W.R. American Statesman... - S. 351.
- ¹³ Clymer K.J. Op. cit. - S. 44.
- ¹⁴ Sears L. John Hay. Author & Statesman. - S. 59.
- ¹⁵ Clymer K.J. Op. cit. - S. 87.
- ¹⁶ Ibid. - P. 58-59.
- ¹⁷ Аварин В. Указ. соч. - С. 15.
- ¹⁸ Sears L. Op. cit. - S. 79.
- ¹⁹ Dennett T. Op. cit. - S. 182.
- ²⁰ Sears L. John Hay. Author & Statesman., - S. 75.
- ²¹ Dennett T. Op. cit. - S. 181
- ²² Фурсенко А.А. Борьба за раздел Китая и американская доктрина «открытых дверей», 1895-1900. – М.-Л., 1956. - С. 129-130.
- ²³ Dennett T. Op. cit. - S. 186.
- ²⁴ Ibid. - S. 192-193.
- ²⁵ Sears L. John Hay. Author & Statesman. - S. 76.
- ²⁶ Clymer K.J. Op. cit. - S. 107.
- ²⁷ Dennett T. Op. cit.- S. 183.
- ²⁸ Ibid. - S. 185.
- ²⁹ Ibid. - S. 186.
- ³⁰ Letters of John Hay and Extracts From Diary. - Vol. 3. – Washington, 1908. - C. 96.
- ³¹ Rhodes J. The McKinley and Roosevelt Administrations, 1897-1909. – Canada.: The MacMillan Company, 1922. - C. 36
- ³² Dennett T. Op. cit. - S. 183.
- ³³ Sears L. M. John Hay in London, 1897-1898// Ohio Historical Society, 7 april, 2008. – Vol. 65. - P. 359.
- ³⁴ Letters of John Hay... - C. 100.
- ³⁵ Горелик С. Б. Политика США в Маньчжурии в 1898-1903 гг. и доктрина «открытых дверей». – М., 1960. - С. 12.

³⁶ Там само. - С. 11

³⁷ История дипломатии. Том II. Дипломатия в новое время (1871-1914). – М., 1963. - С. 388.

³⁸ Фурсенко А.А. Указ. Соч. - С. 115.

³⁹ История дипломатии. – Том II. – С. 391-393.

⁴⁰ Sears L. M. John Hay in London. - P. 367.

⁴¹ Clymer K.J. Op. cit. - S. 116.

⁴² Ibid. - S. 117.

⁴³ Dennett T. Op. cit. - S. 190.

⁴⁴ Clymer K.J. Op. cit. - S. 116-117

⁴⁵ Dennett T. Op. cit. - S. 189

⁴⁶ Clymer K.J. Op. cit. - S. 121.

⁴⁷ Sears L. John Hay. Author & Statesman. - С. 78.

⁴⁸ Clymer K.J. Op. cit. - S. 117.

Статья посвящена проблеме формирования англо-американских отношений в конце XIX в. В частности исследована деятельность посла США в Великобритании Джона Хэя и его роль в установлении взаимопонимания между двумя странами.

Ключевые слова: Джон Хэй, внешняя политика, США, Белый Дом, Уайтхолл, Дальний Восток, международные отношения.

This article is devoted to the problem of forming English-American Relations at the end of 19th centuries. Especially, to explore the role of ambassador of USA in Great Britain John Hay contribution to the case of establishment friend relations between two countries.

Key words: John Hay, foreign policy of USA, White House, Whitehall, Far East, Foreign relations.

Оксана Юрчук

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ У МІЖВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ: ПОГЛЯД ПОЛЬСЬКИХ КОНСЕРВАТОРІВ

У статті висвітлено концепції трактування національного питання (єврейського, німецького, білоруського та українського) у польському консерватизмі 20–30-х років ХХ ст. Здійснено спробу узагальнення основних візій національної проблеми на основі консервативної ідеології та її інтерпретацій у міжвоєнній Польщі. Увагу зосереджено на проблемі стабілізації відносин на польському східному прикордонні.

Ключові слова: міжвоєнна Польща, консерватори, національне питання, автономія, асиміляція, сегрегація, федералізм, національна свідомість.

Національне питання перебувало на вістрі головних проблем міжвоєнної Польщі. Одним із визначальних чинників його функціонування в Другій Речі Посполитій українські та польські дослідники визначають свідомісний аспект міжнаціональних відносин¹. Автори нещодавно виданої «Історії Польщі: 1918-1945» (Краків, 2006) Ч.Бжоза та А.Л.Сова слушно зауважують, що своєрідним барометром вимірювання міжнаціональної напруги всередині міжвоєнної Польщі було перманентне усвідомлення польської окупації слов'янським населенням непольських етнічних земель, адже «найчисельніші національні меншини, окрім євреїв, опинилися у складі польської держави проти своєї волі»². Зауважимо, що ані у період домінування парламенту (1919-1926), ані у роки «санації» (1926-1935), ані у добу правління полковників (1935-1939) політика Польської держави не відхилилася від реалізації оновленої польськими націонал-демократами Ягеллонської ідеї відродження Польщі «від моря до моря». Натомість польським політичним рухам, партіям, організаціям, що висловлювали інтерес до національного співжиття поляків і неполяків, залишалося переважно теоретизувати з приводу уявних моделей розв'язання національного питання у Другій Речі Посполитій. До таких політичних сил, безперечно, належали консерватори, окремим представникам яких навіть удалося апробувати власні конкретні проекти подолання протистояння на територіях із мішаним населенням (польсько-українським, польсько-білоруським та ін.).

Зауважимо, що у відродженій Польській державі консервативна доктрина не мала шансів протистояти ідеології націоналізму, що стрімко завоювала всю повоєнну Європу і знайшла своє втілення у формі національних держав. Натомість накопичений попередніми століттями, навіть під іноземним пануванням, колосальний політико-адміністративний досвід і прагнення

прислужитися молодій Польщі змусив консерваторів шукати шляхи й способи пристосування консервативної ідеології до реалій багатонаціональної міжвоєнної Польщі. Однією із галузей, через яку консерватори прагнули практично прислужитися до стабілізації внутрішньополітичного життя власної держави, стали міжнаціональні стосунки.

Через специфіку формування і функціонування польського консервативного руху міжвоєнного періоду (відсутністю чіткої політичної структури, повноцінних відповідно до європейських критеріїв політичних партій тощо) станом на 1920-і роки лише дві консервативні партії претендували на назву загальнопольських: західногалицьке Stronnictwo Prawicy Narodowej (СПН) (краківський консервативний осередок) та великопольське Chrześcijańsko-Narodowe Stronnictwo Rolnicze (ХНСР)³. Унаслідок формування 1926 року санаційно-консервативного блоку консервативний рух як самостійна політична сила дещо втрачає впливи навіть на традиційно контрольованих ним так званих кресових територіях і надалі розвивається радше як політична течія, представлена політичними клубами, видавничими осередками (великопольський осередок видання «Слово», варшавський неоконсервативний осередок часопису «Бунт Молодих», окремими особистостями: С.Мацкевич, В.Виджга, А.М. та А. Бохенські, К. і М. Прушинські, Я.С. Лось, Я. Радзивілл, Я. Бобжинський та ін.⁴.

Із середини 1920-х років активізувався інтерес консерваторів до національного питання. Частина консервативної еліти претендувала на формування власної візії національної проблеми, що характеризується певними елементами компромісового вирішення міжнаціональних антагонізмів, подолання яких ендеки вбачали у національній асиміляції більшості непольського населення. Саме у лоні консерватизму з'явилися конкретні програми ступеневого розв'язання проблеми співжиття поляків і неполяків в одній державі.

Згідно з Конституцією 1921 р. Польська держава гарантувала національним меншинам рівні з титульною нацією права і свободи. Натомість факт окупації Польщею заселених неполяками так званих західних і східних кресів породив вороже ставлення до Польської державності, а отже й діяльність, спрямовану на «підрив прав Польщі на заселені ними (неполяками. – О.Ю) терени»⁵. Складність проблеми полягала у тому, що йшлося про вагомий людський і суспільно-економічний фактор – третину населення міжвоєнної Польщі, національні потреби якого апріорі вступали у конфлікт як з базовою великодержавною ідеєю польського імперіалізму, так і методами її реалізації⁶.

Географія розселення меншин характеризувалася строкатістю й наявністю територій з автохтонним непольським населенням. Так, німецький елемент переважав на західних прикордонних теренах і Шльонська, білоруський та український – відповідно на землях від Німану на півночі до Бугу та Сяну на півдні⁷. Отже, на прикордонних територіях заходу, сходу й

півдня Польської держави переважало місцеве населення, включення якого до Польщі не відповідало національним інтересам білорусів, українців, німців. Сформоване у свідомості неполяків переконання про окупаційний характер польської влади на етнічно непольських землях щоразу підтверджувала сама польська політика колонізації, економічного визиску й нівелювання національних потреб меншин. На фоні політичної нестабільності періоду становлення польської держави 1918–1923 рр. національне питання у Польщі було своєрідним показником балансування польського політикуму (ендеків, християнських демократів, людовців, соціалістів тощо) між вимогами міжнародного права і великодержавною ідеологією оновленої Речі Посполитої⁸. На практиці постав вибір між унітаризмом і федералізмом.

Першим кроком на шляху до національної держави, а отже – загострення міжнаціональних антагонізмів, стала перемога націоналістичних сил на виборах до Законодавчого сейму (26 січня 1919 р.)⁹. Реалізація державного курсу на закріплення пріоритетного становища титульної польської нації розглядалася як єдина можлива перспектива для утвердження Польської держави в умовах повоєнної Європи. Зауважимо, що прагнення польської владної еліти відновити імперію Ягеллонів у ХХ ст. цілком відображали настрої переважної більшості польського суспільства, що характеризувалися нетерпимістю до неполяків, насамперед – білорусів та українців¹⁰.

Натомість сформовані у більшості консервативних політичних осередків візії співіснування титульної нації й меншин вирізнялися спробами узгодження потреб польського і непольського населення. Зауважимо, що віленські й краківські консерватори взагалі відкидали крайній націоналізм ендеківського гатунку як принцип розв'язання національного питання¹¹. Спостерігалася тенденція до зростання кількості опозиційних до ендеків консервативних осередків, передусім – у справі трактування національних інтересів і проблеми їх узгодження з потребами національних меншин¹². Адже, згідно з консервативною концепцією польської геополітики, головним дестабілізуючим фактором для польської державності був сепаратизм меншин, який залежно від зростання «фактора загрози» у польському суспільстві ототожнювали не лише з діяльністю антипольського підпілля, а навіть із самим фактом функціонування непольських культур-автохтонів, прикладами легальної політичної боротьби непольських партій, політичних груп у парламенті тощо¹³.

Натомість прогнозовано ближчою для консерваторів стала запропонована Ю. Пілсудським концепція прометеїзму (федералізму), згідно з якою національне питання вирішувалося шляхом запровадження автономізму територій із значним відсотком непольського населення¹⁴. Проте, як відомо, федералізм пілсудчиків із самого початку був лише тактичним кроком: створити ілюзію стабілізації міжнаціональних відносин на східних кордонах, а отже – прислужитися покращенню міжнародного іміджу Польщі¹⁵.

Підтвердженням цього є фактична відсутність суспільного резонансу з приводу прометеїстських теоретизувань польської еліти, яка й надалі конструювала нежиттєздатні концепції вирішення національного питання через трансформацію ідеї федералізму в умовах відродженої польської держави¹⁶.

Частина консерваторів, переважно членів СПН, пов'язувала відродження середньовічної Ягеллонської федерації поляків, литовців, українців, білорусів із запровадженням автономного статусу для етнічно непольських земель¹⁷. Міжнаціональні взаємовідносини передбачалося формувати на засадах патріотизму, згідно з яким захист інтересів польської нації вимагав співпраці з іншими народами на етичних засадах¹⁸. Ідея солідаризму польського й непольського населення в одній державі, активно пропагована СПН, отримала розуміння й серед віленських консерваторів («зубрів»). «Зубри» та «станьчики» визнавали право меншин на культурну автономію з широким самоврядуванням, проте за умови лояльності до держави і відмови від сепаратистських ідей. Уявлення про консервативне розуміння національної толерантності дає стаття С.Мацкевича (1921), присвячена реалізації положень Конституції 1921 р. про земське самоврядування. Автор розглядав самоврядування як ключ до вирішення національного питання у Польщі й пропонував утілити засаду толерантності стосовно неполяків через міжнаціональну співпрацю у самоврядних структурах для «заспокоєння прагнень непольських національних груп»¹⁹.

На формування бачення шляхів вирішення національного питання окремими консервативними партіями локального значення, зокрема СХН і східногалицьким СЗ, вагомий відбиток наклала співпраця з ендеками. Під впливом національно-демократичної концепції розвитку Польської держави члени крайніх правих консервативних партій розглядали національні меншини як чинник, що й надалі сприятиме обмеженню суверенітету польської нації і на цій підставі підлягає асиміляції²⁰.

Загалом у тактиці консервативних партій та осередків спостерігалися деякі відмінності. Упродовж 1918–1926 рр. консерватори, як і решта польської політичної еліти, заперечували наявність національної проблеми у Польщі²¹. До цього їх спонукала політична необхідність надати польській експансії на західноукраїнських землях легітимного характеру і захистити інтереси великого землеволодіння на цих теренах. Представники польського політикуму лише погодилися визнати факт існування розходжень між пропозиціями влади і вимогами національних меншин, значною мірою зумовлених історичним минулим.

У консервативній публіцистиці найбільше уваги приділялось єврейському та українському питанню, що пояснювалося роллю цих меншин у розвитку Польської держави. Зростаючий вплив євреїв в економіці й вільних професіях поляки розцінювали як загрозу економічній безпеці держави, а вагомий людський потенціал українців на прикордонних територіях – як

загрозу її інтегральній цілісності. Проблема трактування єврейського питання у консервативній публіцистиці та офіційних заявах консервативних партій першої половини 1920-х років практично не відрізнялася від позиції ендеків.

Один із підходів, умовно окреслений концепцією «стримування», представляли ХНСР і редакція наближеного до неї часопису «Газета Повшехна»²². Прихильники цієї концепції були переконані, що вирішити єврейське питання можна лише за допомогою розпалювання антисемітизму, зокрема на ґрунті боротьби проти єврейської економічної загрози. Проте послідовники теорії «стримування» не висунули жодних конкретних пропозицій, зосередившись на демагогічних заявах про необхідність зважених рішень, які б відповідали польським національним інтересам. Ядро концепції становила теза про необхідність максимального обмеження впливів євреїв в економіці та освіті шляхом обмеження їхніх прав та одночасного збільшення обов'язків²³. В економічній галузі пропонувалося зменшити впливи єврейського капіталу шляхом одержавлення єврейських інституцій, суспільній – через обмеження прав і свобод, особливо в урегулюванні чисельності євреїв у так званих вільних професіях (адвокати, лікарі тощо) і вищих навчальних закладах (закон *numerus clausus*)²⁴. Причому головним борцем проти єврейської загрози мало стати польське суспільство, у свідомості якого ендеківська пропаганда відродила стереотипи ворогів польської нації²⁵.

Дещо відмінну від попередньої концепцію асиміляції єврейського населення представляла поміркованіша у національному питанні СПН. Концепція краківських консерваторів передбачала можливість співпраці з євреями і гарантувала їм більшість громадянських прав замість втрати атрибутів власної національної ідентичності (мова, культура, традиції). У листі члена проводу СПН М. Хилінського, датованого 14 лютим 1922 р. і адресованого голові СПН Здзіславу Тарновському повідомлялось, що існує ймовірність укладення передвиборчого блоку з єврейськими організаціями²⁶. Можливість співпраці з лояльними до Польщі євреями розглядалася на засіданні СПН у вересні 1927 р., а підставою для її обговорення став лист равина Хайма Коннера із Сянока до З. Тарновського²⁷. СПН прагнула перетворити лояльних євреїв на «поляків моїсеєвого визнання», а стосовно решти вважала за доцільне надалі обмежувати громадянські й національні права²⁸. Невдовзі «асиміляційна» концепція відійшла на другий план, а більшість у СПН підтримала ідею «пацифікації» польсько-єврейських відносин. На практиці обидві концепції сформувались як програми максимум і мінімум у справі збереження оптимального рівня стабільності у польсько-єврейських стосунках.

Своєрідним продовженням пропозицій СПН стала розвинута у 1930-х роках неоконсервативна концепція «евакуації». Її автори були переконані, що асиміляція євреїв призведе до край негативно-наслідків для польської нації. Адже, як писав А.М.Бохенський, євреї насправді є найменш небезпеч-

ними для Польської держави, оскільки не висувають жодних територіальних вимог²⁹. 1938 року польський публіцист наголошував, що антисемітизм лише послаблює позиції Польщі на міжнародній арені, оскільки розглядається у західних країнах як явище, що суперечить християнській моралі³⁰. З іншого боку, зростаючий економічний потенціал євреїв загрожує безпеці Польської держави. Неоконсерватори закликали державні органи влади й суспільство сприяти масовій їхній еміграції як на добровільній, так і примусовій основі³¹. Ідея «поступового усунення надміру єврейської меншини без погромів» складала одну з головних засад програми польського великодержавного руху 1938 р.³²

Найґрунтовнішу концепцію вирішення єврейського питання, «сегрегації», було створено у середовищі віленських консерваторів, а її ідейними батьками та головними речниками стали С.Мацкевич і частина публіцистів варшавського часопису «Бунт Млодих». Її прибічники прагнули нейтралізувати негативний вплив євреїв на стосунки між меншинами і польським населенням шляхом часткової реалізації вимог меншин щодо запровадження автономії чи розширення самоврядування. Одночасно передбачалося зменшити представництво євреїв у державних інституціях. Практично йшлося про протиставлення євреїв іншим національним групам з метою їх ізоляції за національною ознакою³³. Основні засади цього підходу С.Мацкевич окреслив в одній із публікацій 1926 року, в якій пропонував зрівняти суспільно-економічні права євреїв і поляків за умови «ізоляції польського суспільства від єврейського чинника» та обмеження доступу євреїв до вищих навчальних закладів³⁴. Проте на початковому етапі С.Мацкевич все ж припускав можливість ситуативної співпраці консерваторів з єврейськими організаціями³⁵. Поступово еміграційна концепція вирішення єврейського питання у міжвоєнній Польщі стала домінуючою у суспільно-політичній думці польського консерватизму.

Німецьке питання висвітлювалось у програмних документах і публіцистиці великопольських консервативних партій, віленському «Слові» й краківському «Часі». Основну увагу консерватори приділяли проблемам німців західних прикордонних районів, чий сепаратистські настрої загрожували інтегральній цілісності Польщі. Підхід до німецької проблеми із самого початку був принципово іншим, аніж до решти³⁶. Так, 1923 року польський суспільно-політичний діяч В.Студницький писав, що німці вирізняються високим цивілізаційним рівнем і потребують особливого ставлення до власної культури, що в минулому сприяла культурному зростанню поляків³⁷. Загалом консерватори запропонували три концепції розв'язання німецької проблеми, дві з яких – «стримування» та «очікування» – пов'язували з питаннями зовнішньополітичної безпеки Польщі.

Вихідним пунктом концепції «стримування» була сформульована представниками ХНСР ідея протистояння, що значною мірою базувалася на про-

грамі економічного впливу, покликаною нейтралізувати ревізіоністські прагнення німецької *irredenty* щодо відлучення західного прикордоння від міжвоєнної Польщі³⁸. Особливість німецької проблеми полягала у безпосередньому сусідстві Німеччини, що змушувало поляків дотримуватися міжнародних зобов'язань з метою уникнення дестабілізації. Пропонувалась ідея досягнення рівності прав польського й німецького населення замість лояльності. З іншого боку, політика Польської держави стосовно німців, на думку Я.Бобжинського, перебувала у залежності від політики Німеччини щодо польської меншини й передбачала створення умов для протидії антипольській діяльності німецької спільноти у Польщі³⁹.

Концепція «стримування» передбачала необхідність зменшення частки німецьких власників у промисловості й землеволодінні, що мало на меті зміну суспільної структури прикордонних територій на користь поляків⁴⁰. Прагнучи пришвидшити процес ліквідації маєтків німецьких колоністів, передбачений окремим положенням Версальського трактату 1919 р., консерватори пропонували широкий спектр методів – від бойкоту товарів до проведення примусової парцеляції німецької власності⁴¹. У межах представленої концепції передбачалося надати уніатській церкві статус автокефальної, проте за умови її часткової полонізації, а отже переходу під контроль Польської держави⁴².

Ще один підхід до вирішення німецького питання – концепцію «асиміляції» – представляли публіцисти С.Мацкевич і В.Студницький. Її суть визначалася тезою про необхідність узгодження польських і німецьких інтересів з метою співпраці двох народів. 1927 року С.Мацкевич писав, що «поступова та розумна» асиміляція німців – єдиний спосіб вирішення німецького питання⁴³. При цьому передбачалося зберегти соціальний та економічний статус німецької спільноти, тобто німецькі маєтки й розгалужену сітку німецьких культурно-освітніх закладів. Отже, ідея сприяння економічному й культурному розвитку німецької спільноти поєднувалася з оптимістичними сподіваннями поляків про природний процес полонізації німецького елемента⁴⁴. Не відрізнялась оригінальністю концепція СПН, що включала елементи двох попередніх. Краківські консерватори обстоювали тезу про національну толерантність і повагу до національних прагнень німецького населення, проте водночас закликали державу рішуче протидіяти діяльності, скерованій на порушення інтегральної цілісності Польщі⁴⁵. У 1930-х роках із загостренням відносин між Польщею й Німеччиною зі шпальт польських консервативних видань практично зникли авторські публікації з німецькою тематикою. Польські неоконсерватори обстоювали ідею узалежнення національної політики стосовно німецької меншини від геополітичної ситуації, насамперед через маніпуляції з розпалювання німецько-радянських антагонізмів⁴⁶.

Білоруське питання у консервативній публіцистиці традиційно розглядалось у контексті проблеми «східних кресів» (пограниччя), разом із литовським та українським. Проте навіть серед крайніх правих консервативних партій (СХН) поширювалося переконання про необхідність культивувати позитивніше ставлення до слов'янських меншин. Причини цього корінілись у прагненні відродити Ягеллонську традицію співіснування слов'ян в одній державі⁴⁷. Одним із виявів ностальгії за середньовічною Річчю Посполитою була концепція створення блоку Серединно-Східної Європи, в якому українські й білоруські землі розглядались як частина заснованої під польським патронатом литовсько-українсько-білорусько-польської федерації⁴⁸. Проте федеративна концепція не отримала належної підтримки у суспільстві, оскільки польське населення розглядало її реалізацію як передумову розвитку сепаратизму, а українці й білоруси – як реальну загрозу втрати власної національної ідентичності.

Погляди кресових землевласників на питання приналежності південно-східних територій перебували у залежності від змінної політичної ситуації. Відмінні концепції відносно цього регіону висувалися до і після включення цих земель до Польської держави й перебували у тісній залежності від політики польських властей. Особливо у справі штучного адміністративного поділу компактних територій із білоруським та українським населенням, зокрема включення українських територій до Поліського воєводства, з перевагою білорусів⁴⁹. З іншого боку, польські політики користувались умовною шкалою лояльності, згідно з якою українці й білоруси розглядались як носії загрози інтегральній цілісності держави⁵⁰. У досить стислі терміни створений у грудні 1918 р. Союз поляків із кресів, який мав вагомий вплив на литовські й білоруські землі, за допомогою преси розгорнув кампанію про одвічну приналежність південно-східних територій до Польщі. До кампанії було залучено відомих публіцистів, пов'язаних із «кресами» – Е.Пашковського («Час»), С.Мацкевича («Слово»), С.Гуляницького («Дзеннік Познаньскі»)⁵¹.

Після польсько-української війни 1918–1919 рр. за прикордонними із СРСР територіями Польської держави закріпилося тавро («розсадника антипольських настроїв»)⁵². Як наслідок – у польській суспільній свідомості за сприяння державної пропаганди закріпилося переконання, що білоруське питання є результатом впливу зовнішніх чинників. За таких умов головним завданням польської влади, як 1927 року писав С.Мацкевич, повинна стати колонізація білорусів зокрема через внесення змін до виборчого законодавства (уведення національних курій) та ігнорування державою культурно-освітніх потреб білоруської спільноти⁵³. У 1920-х роках лише віленські консерватори припускали можливість розгляду білоруського питання виключно у контексті польсько-білоруської федерації⁵⁴.

Переважна більшість консерваторів розглядала його через призму концепції «злиття кресів із Польщею». В основі консервативного бачення білоруського питання – трактування білорусів на рівні етнографічної селянської маси, позбавленої власного культурного надбання, самоідентичності, а отже й національних прагнень⁵⁵. Підкреслюючи меншовартість білорусів, В.Студницький 1923 року порівнював білоруську національну культуру з варварством, а процес колонізації білоруського шкільництва розглядав як цивілізаційний крок поляків у напрямі обмеження негативних впливів «селянської» культури на польську⁵⁶. Висловлюючи протилежну думку, віленський консерватор С.Мацкевич розглядав питання забезпечення елементарних культурних потреб білорусів у початковій освіті через проблему сепаратизму непольських етнічних територій, уважаючи політику національної асиміляції каталізатором посилення відцентрових тенденцій на північно-східних теренах (Поліссі)⁵⁷. У ставленні ж до білоруського національного руху (як і українського) консерватори відзначалися непритаманною для них одностайністю, цілком і повністю заперечуючи навіть натяки на наявність національної ідеології у діяльності білоруської еліти. Цілком переконливо консерватори утверджували тезу про виключно соціально-економічні причини боротьби білорусів за збереження національної ідентичності⁵⁸.

Оптимальним способом розв'язання білоруської проблеми консерватори вважали національну асиміляцію непольського елемента відповідно до традицій Ягеллонської держави XVI–XVII ст. Йшлося про відродження ідеї польської політичної (шляхетської) нації. Пропагований С. Мацкевичем у статті «Молодь і націоналізм» (1923) принцип розвитку Польщі по висхідній виключно через територіальну й культурну експансію передбачав безперечну й цілковиту державну асиміляцію поліщуків-білорусів, як і галицьких, і частково волинських українців⁵⁹. Культурна експансія польського елемента на Поліссі розглядалась як вияв польської цивілізаційної місії, а піднесення культурного рівня білорусів – як етап на шляху до повноцінного громадянства в умовах діяльності сильної виконавчої влади, що стимулювала б місцеве населення в дусі лоялізму⁶⁰.

Прихильність до силових методів вирішення національного питання на східному прикордонні властива консервативній політичній риторичній першій половині 1920-х років і є, безперечно, віддзеркаленням непевності польського політикуму тривалості польської окупації Західної України і Західної Білорусі аж до остаточного підтвердження мандата Польщі на Східну Галичину в березні 1923 р.⁶¹. У статті «Асиміляція та моральність» (1923) В.Студницький виявив себе як прихильник ідеї крайнього шовінізму, наперед цинічно виправдовуючи будь-які методи насильницької асиміляції білоруського та українського населення у контексті цивілізацування польського прикордоння⁶². Консервативні видання значно посилювали у свідомості

польського суспільства образ «неполяка-ворога», стимулювали відчуття внутрішньої загрози з боку меншин і пропонували способи її подолання: від створення місцевої озброєної жандармерії до введення виняткового стану на прикордонні⁶³. З метою захисту «польськості» консерватори пропонували запровадити строгий контроль за формуванням адміністративного апарату⁶⁴.

Натомість спрямованість на утвердження міжнаціональної ворожнечі радше була винятком, аніж правилом для консервативних сил. Більшість консерваторів пов'язували заспокоєння потреб місцевого білоруського (як і українського) населення зі сприянням їхнього економічного розвитку шляхом стимулювання білоруської кооперації (передусім, через державне кредитування господарств)⁶⁵. Одночасно пропонувалося утверджувати польську господарську, адміністративну й культурну присутність на білоруських землях для підтримання «польськості» північно-східних територій⁶⁶.

Ключовим фактором польської присутності на кресах консерватори вважали розширення польського землеволодіння. У цьому контексті аграрна реформа 1920-х років, що передбачала парцеляцію великої земельної власності й безпосередньо зачіпала інтереси консервативного електорату, викликала неабиякий спротив з боку впливових консервативних кіл. Консерватори завжди розглядали проблему земельних відносин, особливо, на північно- й південно-східному прикордонні, через призму проблеми державної безпеки. Саме відносно оцінки стану справ у земельних стосунках між поляками й національними меншинами консерватори ніколи не припускали можливості компромісу на користь меншин, якщо такий крок не відповідав інтересам титульної нації⁶⁷. Можливість парцеляції частини маєтків консерватори припускали лише на добровільній основі й за умови передачі землі виключно полякам⁶⁸.

Натомість відверто негативну оцінку консервативних видань отримали активно стимульовані державою акції військового осадництва на білоруських та українських землях, що, безперечно, загострювали і без того складні міжнаціональні відносини на східному прикордонні. Найгострішою виявилася критика колонізації віленськими консерваторами. С. Мацкевич зокрема на противагу осадництву, запропонував альтернативу – посилення польського впливу на білоруських землях за рахунок штучного збільшення кількості місць для поляків в органах місцевого самоврядування⁶⁹.

Релігійний аспект міжнаціональних відносин переважно залишався на маргінесі польської консервативної думки, проте розглядався у межах налагодження позитивних польсько-білоруських контактів на поліетнічних теренах. Натомість проблема автокефалії православної церкви у Польщі викликала полеміку в середовищі консерваторів⁷⁰. На тлі домінуючої у консервативних колах думки про доцільність запровадження автокефалії з метою мінімізації російських впливів, віленські консерватори на чолі з

С. Мацкевичем сприяли збереженню російського характеру православ'я як розмінної монети в реалізації геополітичних інтересів Польщі⁷¹.

Українській проблемі консерватори надавали особливого значення. Ще на початку ХХ ст. намісник Галичини консерватор М.Бобжинський запропонував схему польсько-української співпраці на теренах колишнього Королівства Галичини й Лодомерії, що відповідала польським національним інтересам⁷². До листопада 1918 р. – захоплення українцями влади в Східній Галичині під гаслами Західноукраїнської Народної Республіки – українське питання цілковито ігнорувалося поляками в Австро-Угорщині⁷³. Кривава польсько-українська війна 1918–1919 рр. за західноукраїнські землі відродила негативні стереотипи міжнаціональної ворожнечі доби козаччини у свідомості поляків та українців у ХХ ст.⁷⁴.

Запропоновані консерваторами концепції розв'язання польсько-українського протистояння, безперечно, не були оригінальними, проте заслуговує на увагу сама спроба узгодити польську історичну традицію із вимогами українського автономізму⁷⁵. Частина консервативних теорій являла собою довільні роздуми над історичними подіями й перспективами їх втілення у тогочасних умовах. Характерним для консервативної полеміки навколо українського питання було виокремлення певних питань, ставлення до яких і визначало загальне бачення консерваторами української проблеми у Польщі. Серед таких ключових питань: «Українці – це нація чи народ?»; «Чи існує український національний рух?»; «Асиміляція українців – національна чи державна?» тощо.

Концепція державної асиміляції як стратегічної ідеї вирішення українського питання у Польщі саме у теоретичному доробку консерваторів набрала конкретних форм (пропозицій, планів, програм). Державну асиміляцію українського населення консерватори розглядали як шлях до формування нового українця, відповідального за розбудову Польської держави⁷⁶. Ідейну основу цієї концепції як у трактуванні консерваторів, так і офіційної Варшави, становив Ягеллонський міф про єдину польську політичну націю поляків, українців, білорусів, литовців, підсилений іншим, не менш значущим для польського традиціоналізму, міфом – шляхетської цивілізаційної «обраності» польського народу (сарматизму)⁷⁷. Саме через так зване добровільне «навернення» українців (як і білорусів) до «лона матері-Польщі», польської культури, спільної історії українці мали можливість долучитися, на переконання польської еліти, і до власного становлення у спільній державі⁷⁸.

Як послідовники традиціоналізму, консерватори утверджували думку про визначальну роль польської політичної традиції у формуванні ментальності «неісторичних націй» (українців, білорусів тощо)⁷⁹. Ідея домінування політичної традиції над етнічною, як наголошував варшавський неоконсерватор А.М.Бохенський, знайшла своє втілення у концепціях сарматизму й польського месіанізму⁸⁰. У міжвоєнний період, незважаючи на зростання

національної самосвідомості українців і білорусів, міф сарматизму еволюціонував до рівня концепції не лише культурної, а й загально-національної зверхності поляків над цими народами.

Польський національний етичний аристократизм наполягав на збереженні «внутрішньої національності» (національної традиції), яка б протистояла історичним обставинам. У польському консерватизмі Річ Посполита Ягеллонів розглядалася не лише як політична, а й незмінна ідеологічна вітчизна польського народу⁸¹. У давній традиції польського культурного та економічного експансіонізму консерватори бачили шлях до забезпечення рівноваги у Центрально-Східній Європі⁸².

На тлі переважно половинчатих та часто суперечливих концепцій розв'язання українського питання у міжвоєнній Польщі цілісністю, логічністю та аргументованістю вирізнявся теоретичний доробок аристократа, дипломата Я.С.Лося й варшавського неоконсервативного осередку. Передумовою успішної державної асиміляції граф уважав припинення насильницької колонізації українського населення⁸³. Натомість забезпечення культурно-національних вимог українців рекомендував здійснювати за формулою «*Gente Ruthenus Natione Polonus*» – своєрідному словесному втіленні ілюзії про національно-культурну єдність українців та етнічних поляків у міжвоєнній Польщі⁸⁴.

Українську територіальну автономію граф Я.С.Лось розглядав як оптимальну формулу для вирішення українського питання на південно-східних територіях. Йшлося про дотримання принципів рівноправного розвитку польського та українського народів на західноукраїнських землях. В одному з листів до О.Назарука від грудня 1938 р. граф писав: «Тривала співпраця між народами може опиратися лише на однаковому тривалому розумінні та врахуванні взаємних інтересів. Тоді витвориться раціональний паралелізм інтересів»⁸⁵. Ідея паралелізму передбачала рівнобіжний безпосередній культурно-національний і суспільно-господарський розвиток обох народів із гарантованою можливістю прямого контакту українців із Главою Держави (Польщі. – О.Ю.) через власний представницький орган для вирішення питань, що торкалися функціонування української спільноти у міжвоєнній Польщі⁸⁶.

З метою примирення інтересів непольського й польського населення граф пропонував польській стороні розпочати «приведення до організації згідного співжиття обох народів на полудневім сході»⁸⁷. Запропонована графом концепція «конструктивної політики» передбачала втілення програми конкретних кроків, скерованих на зрівняння прав українців і поляків у соціально-економічній і культурній галузях⁸⁸. Йшлося про реальне визнання об'єктивного факту – існування та функціонування у межах Польської держави «чисельно сильної», відмінної від поляків, самодостатньої гілки українського народу⁸⁹.

Пропагуючи тезу про можливість узгодження українських і польських інтересів в одній державі, Я.С.Лось уважав неприпустимим з точки зору польської державної безпеки ігнорувати потужний український чинник на південно-східних теренах⁹⁰. Граф стверджував, що «польська політика викривила структуру обидвох народів і повинна се зло направити» шляхом відмови держави від «полонізаційних стремлінь у школі, в уряді і в господарському життю»⁹¹.

У політичній публіцистиці варшавських неоконсерваторів, зосереджених навколо варшавського часопису «Бунт Млодих» (з 1937 р. – «Політика»), українському питанню належало вагоме місце. Ягеллонський міф неоконсерватори розглядали як концепцію «морального імперіалізму», де ідея національної толерантності й стабільності міжнаціональних взаємин становила одну із засад польської національної безпеки⁹². 1937 року А.М.Бохенський проаналізував положення Ягеллонського міфу через призму польсько-українських відносин міжвоєнного періоду і дійшов висновку, що спроба відродження свідомісного та історичного аспектів міфу лише посилить міжнаціональне протистояння на західноукраїнських землях⁹³. З іншого боку, реалізацію політико-територіальної складової Ягеллонського міфу польський неоконсерватор уважав історично обґрунтованою й життєвонеобхідною для майбутнього Польщі.

Визнання права українців на саморозвиток – вихідний пункт запропонованої неоконсерваторами програми державної асиміляції українського населення (Александр Бохенський «Політична проблема Червенської землі» (1938)⁹⁴. Кілька років перед тим, у статті «Політичне обличчя національної асиміляції» (1935), його брат Адольф М.Бохенський писав, що українське питання – об'єктивний фактор розвитку Центрально-Східної Європи, а національно-визвольні змагання українців у ХХ ст. – безперечний доказ відродження оновленої української нації⁹⁵. При цьому польський неоконсерватор наголошував, що подальша полонізація українців не лише не зупинить їхній національний розвиток, а й загострить локальний польсько-український конфлікт на західноукраїнських теренах. На глибоке переконання А.М.Бохенського, лише формування системи позитивного взаємсприйняття сприятиме подоланню національної нетерпимості між поляками та українцями на східному пограниччі Польської держави⁹⁶.

Отже, представлені у межах польської консервативної суспільно-політичної думки візії вирішення національного питання в Польщі не вирізнялися оригінальністю й розвивалися в руслі загальнодержавної концепції побудови національної польської держави. Проте консервативні концепції вирішення національного питання, насамперед, слов'янського, вигідно вирізнялися непритаманною решті польського політикуму толерантністю та обґрунтованістю. Консерваторам удалося на теоретичному

рівні виокремити короткотермінові завдання на найближчу перспективу в розв'язанні найголовнішого з-поміж міжнаціональних антагонізмів – польсько-українського, натомість утопічний проект узгодження польських та українських (чи навіть білоруських) національних інтересів у межах міжвоєнної Польщі був приречений на поразку.

¹ Див. докладніше: Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна – Польща: історична спадщина та суспільна свідомість. Матеріали міжнародної наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 29- 31 травня 1992 року). – Київ, 1993. – С.23-29; A. Chojnowski, *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*, [w:] *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku*. – t. 3. – Wrocław i in., 1979; Сосновська Д. Стереотип України та Українця в польській літературі // «І» Незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – № 10. – С. 88-96; Mich W. *Obcy w polskim domu (Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych)*. – Lublin, 1994; Ejusd. *Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)*. – Lublin, 1992; Tomaszewski J. *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1928-1939*. – Warszawa, 1985; Wrzeńska K. *Obraz mniejszości narodowych w poznańskiej prasie konserwatywnej w latach 1918–1939*. – Poznań, 2000; Wapiński R. *Mit dawnej Rzeczypospolitej w epoce porozbiorowej // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku / Pod red. W. Wrzeńskiego*. – T. IX. – Wrocław i in., 1994. – S. 77-92; Ejusd. *Polska na styku narodów i kultur. W kręgu przeobrażeń narodowościowych i cywilizacyjnych w XIX i XX wieku*. – Gdańsk, 2002.

² Brzoza Cz., Sowa A.L. *Historia Polski 1918-1945*. – Kraków, 2006. – S.162.

³ Biblioteka Jagiellońska. Oddział rękopisów. Rkp3 37-38/69. *Wobrzyński J. Zwierciadło gasnącego światła. Pamiętnik z ćwierćwiecza na służbie Ojczyzny*. – S. 161-164. Див. також: Mich W. *Myśl polityczna polskiego ruchu konserwatywnego*. – Lublin, 1994. – S. 5.

⁴ Докладніше про офіційні та неофіційні консервативні видання див.: Paczkowski A. *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1918-1939*. – Warszawa, 1971. – S. 42-49, 366-371. Джерела свідчать, що з консервативних видань міжвоєнного періоду найбільшою популярністю користувались краківський «Czas» (Stronnictwo Prawicy Narodowej), «Dziennik Poznański» (Stronnictwo Chrześcijańsko-Rolnicze), «Słowo» (віленський консервативний осередок). Зазначимо, що перераховані консерватори були найвидатнішими публіцистами свого часу і співпрацювали не лише з консервативними часописами, див.: Krol M. *Style politycznego myślenia. Wokół «Buntu Młodych» i «Polityki»*. – Paris, 1979; Jaruzelski J. *Stanisław Cat-Mackiewicz 1986–1966*. – Wilno-Londyn-Warszawa. Warszawa, 1998. – S. 31-57.

⁵ Brzoza Cz., Sowa A.L. *Historia Polski 1918-1945...* – S.162.

⁶ Żarnowski J. *Spółeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939*. – Warszawa, 1973. – S. 374-376. Польський дослідник зазначав: з 27,2 млн. населення міжвоєнної Польщі меншини становили 30,7% (українці – 14,3%, євреї – 7,8%, білоруси – 3,9%, німці – 3,9%) (згідно з переписом 1921 р.). У всепольському переписі 1931 р. відзначено зростання чисельності всередині меншин на 1% (окрім німців).

⁷ Adamowicz Z. *Mniejszości narodowe w Polsce // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku / Pod red. J. Jachymka*. – Lublin, 1992. – S. 11.

⁸ Miciewski A. *Z geografii politycznej II Rzeczypospolitej. Szkice*. – Warszawa, 1964. – S. 101-112.

⁹ Brzoza Cz., Sowa A.L. Historia Polski 1918-1945... – S.162; Pzepecki T. Sejm Rzeczypospolitej 1919 roku (z życiorysami i podobiznami 311-stu listów sejmowych i in.). – Poznań, 1920.

¹⁰ BJ. Oddział rękopisów. Rkps 37-38/69. Bоврзыński J. Zwierciadło.... – K. 237.

¹¹ Trzaska A. Nacjonalizm w Polsce // Dzień Polski. – Nr 126. – 7 maja 1928. – S. 1.

¹² May E. Mniejszości narodowe w myśli politycznej Narodowej Demokracji (1918–1939) // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku / Pod red. J. Jachymka. – Lublin: UMCS, 1992. – S. 35.

¹³ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej – APL). Zespół 80 (Archiwum Łosiów z Niemiec) (dalej – Łoś). Sygn. 355 (Materiały St. Łosia na temat polityki polskiej względem mniejszości narodowych 1922-1939). Aide-memoire (1922). – K. 59; Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej – APKr). Archiwum Dzikowski Tarnowskich (Oddział na Wawelu) (dalej – AdzT). Sygn. 673 (SPN, Posiedzenia, 1922-1931). – K.63, 66.

¹⁴ Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu pilsudczykowskiego w latach 1926–1935 // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku / Pod red. J. Jachymka. – Lublin, 1992. – S. 145-173.

¹⁵ Kulesza W. Koncepcje ideowo-polityczne obozu rządzącego w Polsce w latach 1926-1935. – Wrocław-Warszawa-Kraków i in., 1985. – S. 39-43.

¹⁶ Ibid. S. 83-85.

¹⁷ Jaskólski M. Kaduceus polski. Myśl polityczna konserwatystów krakowskich 1966–1934. – Warszawa-Kraków, 1990. – S. 117.

¹⁸ Mich W. Obcy w polskim domu (Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939). – Lublin, 1994. – S. 14.

¹⁹ Mackiewicz S. Samorząd ziemski // Polska. – Nr 7. – 29 czerwca. – 1921. – S. 5.

²⁰ Pomniejszyciele Polski // Gazeta Powszechna. – Nr 206. – 14 września. – 1922. – S. 1.

²¹ Юрчук О.Ф. Українське питання в діяльності польських консерваторів (1919-1923) // Проблеми слов'язнознавства. Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 2008. – №57. – С. 73-86.

²² APKr. ADzT. Sygn. 703 (SPN, broszury polityczne i biuletyny, 1925-1930). – K. 25-28.

²³ Ibid. – K.26.

²⁴ Mich W. Obcy w polskim domu (Nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939). – Lublin, 1994. – S. 80-81.

²⁵ Chłapowski M. Mniejszości narodowe // Gazeta Powszechna. – Nr 196. – 28 sierpnia 1926. – S. 2; Asymilator. Odpadki // Czas. – Nr 208. – 12 września. – 1929. – S. 1.

²⁶ APKr. ADzT. Sygn. 678 (Wybory 1922). – K. 103.

²⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie. Sygn. 678 (Wybory 1922) Archiwum Dzikowski Tarnowskich (Oddział na Wawelu). –²² APKr. ADzT. Sygn. 703 (SPN, broszury polityczne i biuletyny, 1925-1930). – K.25-28, K 333.

²⁸ Sztuczna hodowla antysemityzmu w Polsce // Czas. – Nr 193. – 1 sierpnia 1919. – S. 1; Asymilator. Odpadki. // Czas. – Nr 208. – 12 września. – 1929. – S. 1.

²⁹ Asymilator. Odpadki // Czas. – Nr 208. – 12 września 1929. – S.2; Bocheński A. M. Historia i polityka. Wybór publicystyki / Wybrał, opracował i przedmową poprzedził Marcin Król. – Warszawa, 1989. – S. 227.

³⁰ Bocheński A. M. Historia i polityka. Wybór publicystyki / Wybrał, opracował i przedmową poprzedził Marcin Król. – Warszawa, 1989. – S. 150.

³¹ Poklewska-Kozieł A. Paszporty palestyńskie // [Tydzień Akademicki] Słowo. – Nr 14. – 11 grudnia. – 1935. – S. 7; Łubieński H. I. Pozytywny program w sprawie żydowskiej // Czas. – Nr 100. – 10 kwietnia. – 1936. – S. 1.

³² Polska idea imperialna. – Warszawa, 1938. – S. 17.

³³ Cat. Powtarzamy stale // Słowo. – Nr 66. – 22 marca. – 1927. – S. 1.

³⁴ Cat. Rokowania z żydami // Słowo. – Nr 131. – 13 czerwca. – 1926. – S. 1.

³⁵ Ibid.

³⁶ Hauser P. Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918–1939 // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – T. VIII. – Wrocław i in., 1992. – S. 31-32.

³⁷ Studnicki W. Kwestja białoruska // Słowo. – Nr 47. – 28 lutego. – 1923. – S. 1.

³⁸ Germanizacja w Polsce // Gazeta Powszechna. – Nr 203. – 5 września. – 1926. – S. 1-2.

³⁹ Bobrzyński J. Uproszczony ustrój Państwa Polskiego. Projekt przyjęty przez komisję porozumiewawczą Związku Polskiej Myśli Państwowej i Stronnictwa Narodowych Monarchistów. – Warszawa, 1939. – S. 19.

⁴⁰ Niemcy na Kresach Zachodnich // Dzień Polski. – Nr 175. – 31 lipca. – 1924. – S. 2.

⁴¹ Kłafkowski K. Dysproporcje zagadnienia niemieckiego w Wielkopolsce // Dziennik Poznański. – Nr 246. – 22 października. – 1936. – S. 1.

⁴² A. D. Państwo w państwie // Dzień Polski. – Nr 211. – 13 września. – 1924. – S. 1.

⁴³ Cat. Powtarzamy stale // Słowo. – Nr 66. – 22 marca. – 1927. – S. 1.

⁴⁴ Studnicki W. Niemcy w Polsce // Słowo. – Nr 64. – 20 marca 1923. – S. 3.; Cat. Polska a Gdańsk // Słowo. – Nr 154. – 17 lipca. – 1923. – S. 1.

⁴⁵ Nasza polityka wobec Niemców polskich // Czas. – Nr 83. – 15 września. – 1921. – S. 2.

⁴⁶ Polska idea imperialna. – Warszawa, 1938. – S. 30.

⁴⁷ Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). – Lublin, 1992. – S. 120.

⁴⁸ Biblioteka Jagiellońska. Oddział rękopisów. Rkps 37-38/69. Bobrzyński J. Zwierciadło gasnącego światła. Pamiętnik z ćwierćwiecza na służbie Ojczyzny. – S. 252; Gzeła J. Myśl polityczna Władysława Studnickiego na tle koncepcji konserwatystów polskich (1918–1939). – Toruń, 1993. – S. 186.

⁴⁹ Bocheński A. O istotę sprawy ukraińskiej // Czas. – Nr 290. – 18 grudnia. – 1930. – S. 1.

⁵⁰ Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939). – Lublin, 1992. – S. 35.

⁵¹ Rudnicki S. Działalność polityczna polskich konserwatystów 1918–1926. – Wrocław i in., 1981. – S. 87-90.

⁵² Bartoszewicz J. Znaczenie polityczne Kresów Wschodnich dla Polski. – Warszawa, 1924. – S. 34.

⁵³ Cat. Polityka naopak // Słowo. – Nr 150. – 5 lipca. – 1924. – S. 1.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Studnicki W. Kwestja białoruska // Słowo. – Nr 47. – 28 lutego. – 1923. – S. 1.;

Klaffkowski K. Dysproporcje zagadnienia niemieckiego w Wielkopolsce // Dziennik Poznański. – Nr 246. – 22 października. – 1936. – S. 1.

⁵⁶ Studnicki W. Kwestja białoruska // Słowo. – Nr 47. – 28 lutego. – 1923. – S. 1.

⁵⁷ Jaruzelski J. Stanisław Cat-Mackiewicz (1896–1966). – Wilno – Londyn – Warszawa. – Warszawa, 1987. – S.63.

⁵⁸ Klaffkowski K. Dysproporcje zagadnienia niemieckiego... – S. 1.

⁵⁹ Cat. Młodzież i nacjonalizm // Słowo. – Nr 42. – 22 lutego. – 1923. – S. 1.

⁶⁰ O Kresy Wschodnie // Gazeta Powszechna. – Nr 45. – 25 lutego. – S. 1.

⁶¹ Ibid.

⁶² Studnicki W. Asymilacja a moralność // Słowo. – Nr 59. – 14 marca. – 1923. – S. 1.

⁶³ Cat. Wał ochronny Rzeczypospolitej // Słowo. – Nr 29. – 7 lutego. – 1923. – S. 1-2.

⁶⁴ Fr. O administrację na Kresach Wschodnich // Czas. – Nr 161. – 22 lipca. – 1923. – S. 1-2.

⁶⁵ Zawisza B. Rola Stronictwa Rolniczego // Gazeta Powszechna. – Nr 202. – 2 września. – 1924. – S. 1; Radziejowski L. Zadania kresowe // Warszawianka. – Nr 35. – 5 lutego. – 1927. – S. 1.

⁶⁶ P. Konieczność jasnych decyzji // Dzień Polski. – Nr 278. – 15 października. – 1929. – S. 2.

⁶⁷ Problem Wołyński // Biuletyn Stronictwa Zachowawczego. – 1924. – Nr V-VI. – S. 9-10.

⁶⁸ Kolonizacja Kresów Wschodnich // Dziennik Poznański. – Nr 83. – 8 kwietnia. – 1924. – S. 1; Studnicki W. Kwestja białoruska // Słowo. – Nr 47. – 28 lutego. – 1923. – S. 1.

⁶⁹ Cat. Regionalizm // Słowo. – Nr 27. – 4 lutego. – 1923. – Nr 27. – S. 1-2.; Cat. Program polityki kresowej // Słowo. – Nr 209. – 21 września. – 1923. – S. 1.

⁷⁰ Grocholski L. Na marginesie autokefalii // Czas. – Nr 141. – 25 czerwca. – 1922. – S. 1.

⁷¹ Stanisław Cat - Mackiewicz. Teksty // Wybrał, opracował oraz wstępem poprzedził J. Jaruzelski. – Warszawa, 1990. – S. 322-327.

⁷² Biblioteka Jagiellońska. Oddział rękopisów. Rkps. 8106 III. Materiały do historii Galicji na początku XX w. – T. 1. – 1910–1913 r. – K.34.

⁷³ Łukomski G., Partacz C., Polak B. Wojna polsko-ukraińska 1918–1919. Działania bojowe – aspekty polityczne – kalendarium. – Koszalin-Warszawa, 1994. – S. 12.

⁷⁴ Kęsik J. Ukraińska mniejszość narodowa a II Rzeczpospolita 1918–1939. // Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – T. XI. – Wrocław, 2001. – S. 267-278.

⁷⁵ Kierski K. Problemat ruski // Dziennik Poznański. – Nr 244. – 22 października. – 1933. – S. 1.

⁷⁶ APL. Łoś. Sygn. 355 (Materiały St. Łosia na temat polityki polskiej względem mniejszości narodowych 1922-1939). List J.S. Łosia do MWRiOP. – 26.04. – 1932. – K. 136.

⁷⁷ Przedmurze chrześcijaństwa // Dziennik Poznański. – Nr 20. – 25 stycznia. – 1919. – S. 1.

⁷⁸ Studnicki W. Asymilacja a moralność // Słowo. – Nr 59. – 14 marca. – 1923. – S. 1.

⁷⁹ Bocheński A. M. Historia i polityka. Wybór publicystyki / Wybrał, opracował i przedmową poprzedził Marcin Król. – Warszawa, 1989. – S.65.

⁸⁰ Ibid.

⁸¹ Bobrzyński J. Problem ukraiński na tle rzeczywistości. Odbitka artykułu z tomu XXXIX wrzesień–październik 1934 r. miesięcznika «Nasza Przyszłość». – Warszawa, 1934. – S. 7-8.

⁸² Cat. Jedność obozu konserwatywnego // Słowo. – Nr 94. – 11 listopada. – 1922. – S. 1.

⁸³ Лось С. За конструктивну політику на Червоній Русі. – Львів, 1933. – С. 39-40.

⁸⁴ APL. Łoś. Sygn. 355 (Materiały St. Łosia na temat polityki polskiej względem mniejszości narodowych 1922-1939). Aide-memoire (1922). – K.59.

⁸⁵ Центральний державний історичний архів України. – Ф. 359 (Осип Назарук). – Оп. 1. – Спр. 279 (Листи Лося Станіслава 1932-1940). – Арк. 118-119.

⁸⁶ Там само. – Арк. 124.

⁸⁷ Лось С. За конструктивну політику ... – С.21.

⁸⁸ Там само. – С. 23.

⁸⁹ Там само. – С. 67.

⁹⁰ Łoś S. Galicja Wschodnia // Droga. – 1931. – Nr 7-8. – S. 549, 559.

⁹¹ Лось С. За конструктивну... – С.68.

⁹² Czerwi[ń]ski F. Polski imperializm ideowy // Polityka. – Nr 3. – 10 lutego – 1938. – S. 4-5.; Ideologia myśli mocarstwowej // Dzień Akademicki. – Nr 1. – 8 października. – 1930. – S. 2-3.

⁹³ Bocheński A. M. Historia i polityka. Wybór publicystyki / Wybrał, opracował i przedmową poprzedził Marcin Król. – Warszawa: PIW, 1989. – S. 63.

⁹⁴ Bocheński Al. Problem polityczny Ziemi Czerwieńskiej // Bocheński A., Łoś S., Bączkowski W. Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej. – Warszawa, 1938. – S. 13-14, 30.

⁹⁵ Bocheński A. M. Polityczne oblicze asymilacji narodowej // Historia i polityka. Wybór publicystyki / Wybrał, opracował i przedmową poprzedził Marcin Król. – Warszawa: PIW, 1989. – S. 237.

⁹⁶ Bocheński A. M. Aktualność idei jagiellońskiej // Bocheński A.M. Historia i polityka.. S. 68.

В статье освещены концепции видения национального вопроса (еврейского, немецкого, белорусского, украинского) в польском консерватизме 20-30-х годов XX ст. Предпринята попытка обобщения основных видений национальной проблемы посредством консервативной идеологии и ее интерпретаций в условиях междувоенной Польши. Внимание сконцентрировано на проблеме стабилизации отношений на польском восточном рубеже.

Ключевые слова: *междувоенная Польша, консерваторы, национальный вопрос, автономия, ассимиляция, сегрегация, федерализм, национальное сознание.*

The objective of this article is to elucidate main concepts interpretation of national issue (Jewish, German, Byelorussian, Ukrainian) in the Polish conservatism in the 1920–s–1930–s. The attempt has been made to generalized the main visions of national issue on the conservative ideology base and it's interpretations in interwar Poland. Attention has been concentrate on the problem of stabilization of east border mutual relations.

Key words: *conservatists, national question, authonomy, asymilation, segregation, federalism, national consciousness.*

Теофіл Рендюк

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА КОРОЛІВСЬКОЇ РУМУНІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ТА ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті досліджено національну політику румунських урядів міжвоєнного періоду та під час Другої світової війни, її особливості та наслідки для національних меншин в Румунії.

Ключові слова: *Румунія, національна політика, національні меншини.*

Зародження українсько-румунських суперечок на територіальному і національному ґрунті пов'язане з Першою світовою війною, яка спалахнула в основному за перерозподіл чи утримання територій і розширення попередніх ринків існуючих на той час держав та імперій. Дворічні переговори між країнами Антанти й Румунією щодо вступу останньої у війну закінчилися укладенням 17 серпня 1916 р. договору, що передбачав зокрема передачу румунській державі заселених переважно етнічними українцями територій, охоплених між верхньою частиною Прута, починаючи з існуючого на той час пункту між Австро-Угорщиною, Румунією та Росією кордону (Вама/Митниця, розміщеного між відповідними населеними пунктами трьох держав того часу: Цурень, Маморниця та Новоселиця. – Т.Р.), з продовженням у північний напрям уздовж річки до тодішніх кордонів Галичини, де Черемош впадає в Прут. Це було умовою Бухареста, а для союзників – своєрідною платою за участь Румунії у війні на їх боці.

Тобто вступ Румунії у війну мотивувався лише її прагненням приєднати території, що їй ніколи не належали, але які вона хотіла мати у своїх кордонах, базуючися не стільки на об'єктивних юридичних та національних аргументах, скільки на так зване «історичне право» та суб'єктивних патріотично-націоналістичних амбіціях румунського політичного істеблішменту того часу.

Світова війна 1914-1918 рр. завершилася надзвичайно вигідно для майже непомітної до того часу на політичній карті Центрально-Східної Європи Румунії, яка з кінця ХІХ ст. рішуче висувала уніоністські/соборницькі ідеї прилучення до неї порубіжних територій, заселених переважно українцями, які на той час були складовими Росії або Австро-Угорщини. Користуючися тотальним воєнно-політичним хаосом, що виник унаслідок розпаду протягом 1917-1918 рр. двох антагоністичних імперій – Російської та Австро-Угорської, а також відповідними революційними заворушеннями у Німеччині та в інших країнах, в атмосфері політичної безконтрольності та воєнної всюдозволеності у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі,

королівська Румунія анексувала 27 березня 1918 р. Бессарабію. (До складу Бессарабії входили прадавні українські території – нинішній Хотинський район Чернівецької області, а також Арцизьський, Болградський, Білгород-Дністровський, Ізмаїльський, Кілійський, Ренійський, Саратський, Тарутинський, Татарбунарський райони Одеської області. – Т.Р.). 11 листопада того ж року Румунія порушила важливу норму міжнародного права, загарбавши шляхом воєнної інтервенції територію Північної Буковини. І це при тому, що 3 листопада 1918 р. в Чернівцях понад 10-тисячне Буковинське народне віче закріпило законне право українського населення регіону на національно-державне самовизначення, проголосивши споконвічне бажання «прилучення австрійської частини української землі до України»¹. (До складу цієї території входили нинішні Кіцманський, Заставнівський, Вижицький, Путильський, Сторожинецький, Глибоцький та частина Герцаївського районів Чернівецької області. – Т.Р.).

Природне прагнення буковинських українців ідентифікувати себе з українцями Української Народної Республіки (УНР) унаслідок протиправних, нецивілізованих дій королівської Румунії, породило тривале протистояння на політичному, національно-культурному, мовному й релігійному ґрунті.

Слід зазначити, що незаконне включення Румунією до свого складу українських територій Бессарабії та Північної Буковини не визнавалося ані Українською Народною Республікою, ані Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР), ані Українською державою гетьмана П. Скоропадського, ані, тим більше, Радянською Україною. Так, 13 квітня 1918 р. Центральна Рада Української Народної Республіки схвалила спеціальну «Заяву румунському уряду», в якій приєднання Бессарабії до Румунії засуджувалось як «анексія»². Своєю чергою, Генеральний комісар Генерального комісаріату Української держави в Румунії (керівник дипломатичної місії гетьманського уряду. – Т.Р.) М.Чеботаренко у листопаді того ж року заявив протест офіційному Бухаресту через окупацію румунськими королівськими військами Бессарабії, зокрема Хотинського повіту³. Протягом 1918-1919 рр. доля українських земель стала предметом жвавого нотного листування між Києвом та Бухарестом, а також чисельних зустрічей Генерального комісара Генерального комісаріату Української держави в Румунії Г.Гасенка й, відповідно, Голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії К.Мацієвича, під час яких українська сторона наполегливо обстоювала інтереси українського населення на окупованих Румунією територіях.

Незаконність дій румунських окупантів була настільки очевидною, що навіть окремі румунські політичні діячі виступали проти цього акту. Наприклад, один із лідерів діючої на той час румунської християнсько-

соціальної партії Аурел Ончу в листопаді 1918 р. спеціально поїхав до м. Ясс, де тимчасово перебував румунський уряд, щоб заявити протест проти введення королівських військ до Північної Буковини, за що був заарештований та ув'язнений⁴.

Зі свого боку уряд Західноукраїнської Народної Республіки також не визнав анексії Румунією Північної Буковини. Уважаючи незаконним сам акт загарбання північної частини Буковини військами королівської Румунії, порушення суверенітету і територіальної цілісності ЗУНР, уряд останньої у ст. 11 «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії» заявляв: «Простір Західноукраїнської Народної Республіки покривається суцільною етнографічною областю в межах бувшої Австро-Угорської монархії – то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковиною...»⁵. Отже, керівництво ЗУНР, незважаючи на окупацію Румунією Північної Буковини де-факто, продовжувало розглядати цей регіон як власну територію. Однак, не маючи достатніх сил вести одночасну боротьбу проти загарбницьких дій Польщі та Румунії, уряд ЗУНР обмежився дипломатичними протестами, сподіваючися на справедливе вирішення цього питання на Мирній конференції. Ця позиція висловлювалася румунській стороні українською делегацією, що відвідала Бухарест наприкінці березня 1919 р.⁶.

До цього слід додати і адресовану офіційному Бухаресту спільну ноту протесту урядів Радянської Росії та Радянської України від 1 травня 1919 р., в якій також порушувалося питання щодо анексованих українських територій⁷, а також ноту уряду Радянської України від 2 травня 1919 р., де вперше зазначалося, що Україна «пов'язана з Буковиною не лише зв'язками солідарності, що об'єднує трудящі маси всіх країн, а й спільністю етнографічної солідарності значної частини населення Буковини»⁸.

Унаслідок захоплення інших територій, а саме: болгарської Добруджі, угорської Трансільванії та частини сербського Банату, в цій частині Європи виникло нове державоутворення під назвою Велика Румунія (Роминія Маре), яке, через свою штучність по суті, проіснувало всього 22 роки - до 1940 р. Незаконні приєднання та прямі анексії призвели до того, що територія Румунії наприкінці 1918 р. збільшилася з 137 903 кв. км до 294 967 кв. км, а чисельність населення, відповідно, з 8 до 16 млн. осіб⁹. Нові кордони Румунії, за складних умов утвердження незалежної Української держави на міжнародній арені, та внаслідок цілеспрямованої діяльності румунської дипломатії, були визнані європейським і світовим співтовариством за підсумками Паризької мирної конференції, у тому числі Севрським мирним договором про майбутні кордони Румунії від 10 серпня 1920 р., Сен-Жерменським мирним договором про відмову Австрії від

Буковини на користь Румунії від 10 вересня 1920 р., а також Паризьким договором між Румунією, Великою Британією, Францією, Італією та Японією про об'єднання з Бессарабією від 28 жовтня 1920 р. Отже, при укладенні цих міжнародних документів було знехтувано правами українського мажоритарного населення Північної Буковини, Північної та Південної Бессарабії, у тому числі на самовизначення. Великі держави розв'язали свої тогочасні проблеми за рахунок «недержавних націй», права яких як національних меншин у Румунії міжвоєнного періоду не забезпечувались. Країни-переможниці не підтримали прагнення всіх українців об'єднатися в єдиній соборній Україні і, навіть, зупинили цей процес, передавши Північну Буковину та Бессарабію до складу королівської Румунії.

Проте загарбницькі дії Румунії дали небажаний і неочікуваний для Бухареста результат: майже одну третину населення Великої Румунії (28,8%) становили захоплені всупереч своєї волі національні меншини. За цим показником Румунія опинилася на третьому місці в Європі – після Чехословаччини (34,6%) та Польщі (31,2%), випереджаючи Латвію (26%), Сербсько-Хорватсько-Словенське королівство (20,7%), Туреччину (20,2%), Литву (19,8%), Болгарію (16%), Угорщину (10,4%), Албанію (8,8%) та Грецію (7%). В основному йшлося про представників сусідніх із Румунією народів (угорці -17%, українці/руські - 3%¹⁰, а також болгари, серби тощо), які однозначно сприймали румунів як окупантів, прагнучи до возз'єднання з відповідною історичною батьківщиною.

Таке ставлення до румунських властей особливо було характерно для поневолених українців. На території Північної Буковини, наприклад, відкриті бої проти румунських військ відбувалися протягом усього початкового періоду окупації, про що свідчить збройний опір українських добровольців біля Лужан, Кіцманя та Заставни у листопаді 1918 р., а також антирумунське повстання 113 піхотного полку в м. Чернівцях 17 листопада 1919 р.¹¹

Масштабними антирумунськими виступами стали Хотинське повстання у січні-лютому 1919 р., Татарбунарське повстання навесні 1924 р., а також масовий спротив та підпільний рух українців Північної Буковини та Південної Бессарабії за возз'єднання з Україною до подій 28 червня 1940 р.

Слід підкреслити, що згідно з Резолюцією Національних Зборів усіх румунів, схваленої 1 грудня 1918 р. у м. Албі Юлії (Трансільванія, Румунія), новоутворена Велика Румунія зобов'язувалася забезпечувати «повну національну свободу для всіх співіснуючих народів». У цьому фундаментальному для Румунії того часу документі зокрема уточнювалося, що «представники кожного народу матимуть право на навчання, самоврядування, судочинство рідною мовою через своїх представників і отримують право на представництво у законодавчих та виконавчих органах країни, пропорційно від його чисельності»¹².

Своєю чергою, у ст. 1 Конституції Румунії від 23 березня 1923 р. чітко зазначалося, що Румунське королівство є «національною, унітарною та неподільною» державою¹³. Водночас у ст. 7 фіксувалося положення про те, що «в Румунії приналежність до різних віросповідань і конфесій, до іншої національності та мови не є перешкодою для отримання цивільних і політичних прав та для користування ними»¹⁴. Аналогічне, у тій або іншій формі, гарантувалось у статтях 5, 8, 22, 28, 29, 64, 108 та 119. Авторитарна Конституція Румунії короля Карола II (1930-1940 рр.) від 27 лютого 1938 р., в ст. 5 також повторювала положення про те, що «всі румунські громадяни, незалежно від етнічного походження та віросповідання, рівні перед законом...»¹⁵.

Окрім цього, відповідні статті міжнародних документів, підписаних Румунією в рамках Версальської Мирної Конференції, а саме Договору між Союзними Силами та Румунією (Париж, 9 грудня 1919 р.) та Договору між Румунією та Великобританією, Францією, Італією, Японією про об'єднання з Бессарабією (Париж, 28 жовтня 1920 р.), передбачали, щоб румунська сторона захищала інтереси національних меншин, в тому числі й етнічних українців, які опинилися на її території внаслідок укладення цих угод.

При цьому слід зазначити, що з початку свого самоутвердження 1918 року як на окупованих українських територіях (Північна Буковина та Південна Бессарабія), так і в місцях компактного проживання автохтонних українців у Румунії (Мараморощина, Південна Буковина, Банат, Добруджа тощо) новий режим упроваджував форсовану політику денационалізації українського етносу. Так, насамперед, щоб остаточно розгромити український спротив, румунські військові власті провели в регіонах компактного проживання українців арешти серед священиків, учителів, селян, установили жорсткий контроль і поліцейний нагляд за «підозрілими» особами. Водночас, до новоприєднаних українських міст і сіл, услід військовій окупації, з Бухареста та інших населених пунктів старого румунського королівства прибували «перевірені румунські патріоти» – представники нової румунської адміністрації, керівники і спеціалісти, жандарми, посадовці служби безпеки («Сігуранца». – Т.Р.), священнослужителі, університетські професори, викладачі ліцеїв і сільська інтелігенція, журналісти й працівники для новостворених засобів масової інформації, комерсанти, обслуговуючий персонал тощо.

Розпочався масовий процес усунення місцевих українців із обійманих ними раніше посад при Австро-Угорській імперії (Буковина, Мараморощина та Банат. – Т.Р.), царської Росії (Південна Бессарабія. – Т.Р.) і, навіть Старого королівства (Добруджа. – Т.Р.) та їх груба заміна новоприбулими «фахівцями» з Румунії. Так, примарами (мераами міст, головами сільських рад. – Т.Р.), державними службовцями всіх рангів, керівниками підприємств

та установ, воєначальниками, керівниками і посадовцями спецслужб, жандармерії й поліції, ректорами Чернівецького університету, директорами ліцеїв, семирічних і початкових шкіл, завідувачами закладів культури тощо виключно всіх населених пунктів регіонів компактного проживання етнічних українців в обов'язковому порядку призначалися румуни за національністю, зазвичай, вихідцями з регіонів старого королівства. Конкретними ознаками встановлення нового окупаційного режиму в місцях компактного проживання етнічних українців стали такі процеси та явища:

1. Уведення стану десятилітньої (1918-1928 рр.) військової облоги на Буковині та у Бессарабії, що паралізувало можливість будь-якої діяльності щодо підтримки та розвитку українського національного руху в цих регіонах.

2. Поява у громадських місцях, державних установах, судах, навчальних закладах і на вулицях міст і сіл чисельних надписів «Vorbiți numai românește» («Розмовляйте лише румунською мовою». – Т.Р.) з одночасним упровадженням румунськими окупаційними властями системи каральних заходів стосовно тих українців, які мали сміливість користуватися рідною мовою, незалежно від віку, а саме: нанесення чисельних ударів лінійкою по долонях учнів, які в румунізованих школах вживали українську мову; примушування молодих людей українського походження за виконання українських пісень або колядок рухатись одночасно на ногах і руках у громадських місцях; позбавлення їх права носити українські національні костюми; нескінчені штрафи та санкції тощо.

3. Різде переведення всієї системи оформлення документації на румунську мову й запровадження її як єдиної офіційної в усіх органах влади та установах.

4. Ліквідація колишньої мережі періодики, у тому числі й україномовних друкованих видань, і заснування нових, виключно румунських засобів масової інформації.

5. Призначення в українських парафіях румунських священників і впровадження церковної служби лише румунською мовою.

6. Відмова Урядом А. Авереску в квітні 1920 року від формальних автономних структур – Секретаріату Буковини й Директорату Бессарабії – та включення цих територій до єдиної адміністративної системи повітів, кількість яких збільшилася за їх рахунок до 72 одиниць.

7. Штучне перейменування, згідно із спеціальним декретом румунського уряду від 21 липня 1919 р., географічних назв українських населених пунктів на суто румунські, на кшталт: Глибока – на Адинкату, Білгород-Дністровський – на Четатя Албе, Новоселиця – на Ноуа Суліца, Бендери – на Тігіну, Нагірне – на Мунтень, Кам'янка – на Петрічанка, Каплівка – на Капул Лупчей, Анадоли – на Антонешть, Оршівці – на Оршань, Калиновці –

на Келниешть або румунізація назв українських міст і сіл, наприклад: Чернівці – на Чернеуць, Добринівці – на Добренеуць, Вашківці – на Вашкеуць, Іванча – на Іванкеуць, Млинки – на Млінкеуць, Балківці – на Балкеуць, Щербівці – на Шербеуць тощо. При цьому в тому ж офіційному документі зазначалося, що нібито відповідним «населеним пунктам присвоюються їх давні історичні назви»¹⁶.

8. Насильницьке нав'язування етнічним українцям румунських прізвищ та імен з метою зміни на свою користь етнічного складу населення окупованих територій. Унаслідок цього, в багатьох випадках, Боднарюки стали Бутнарами або Боднарашами, Констанчуки – Констанчанами, Куневичи – Кунеску, Кравецький – Краєску, Поповичі – Попеску тощо. Модними іменами, які також наполегливо рекомендувалися батькам-українцям при реєстрації та хрещенні новонароджених дітей за доби Великої Румунії були: Кароліке/Кароліна, які походили від імені румунського короля Карола II, Антон/Антоніна – від імені диктатора І.Антонеску (1940-1944 рр.), Марія – від імені королеви Марії – дружини короля Фердинанда I (1914-1928 рр.), Єлена – від імені дружини Карола II тощо. Про результативність таких методів яскраво свідчить такий приклад: якщо за переписом населення 1926 р. в с. Зарожанах Хотинського повіту проживало 2 346 українців і лише 23 румуни, то перепис 1943 р. дав прямо протилежні результати – 2 040 румунів і 32 українці¹⁷. Концепція «Українці – це румуни, які забули рідну мову своїх предків» стала офіційно узаконеною політикою окупаційного режиму і знайшла своє відображення у доповненні до конституції Румунії 1923 р., схваленому 26 липня 1924 р.¹⁸. Утім, були сім'ї, що з гідністю вистояли цілеспрямованій політиці румунських властей і, відповідно, церкви щодо якомога швидшої румунізації українців. Наприклад, сім'ї Іванюків, Іванесків або Іваненків не стали Іонесками, Біленькі або Білецькі – Албу, Рендюки - Риндянами, як їм тривалий час нав'язувалося, тощо.

9. Ліквідація існуючої за доби Австро-Угорської імперії системи українських початкових шкіл, гімназій та ліцеїв, їх насильницька заміна румунськими навчальними закладами, а також позбавлення, наприклад, українців із Буковини можливості навчатись у Чернівецькому університеті. Так, Декретом-законом короля Румунії Фердинанда I за № 4091 від 23 вересня 1919 р. Чернівецький університет, починаючи з 1 жовтня того ж року, був оголошений румунським. Першим його ректором став запеклий борець за приєднання Північної Буковини до Румунії, професор цього університету І.Ністор¹⁹. З тієї дати у Чернівецькому університеті було впроваджено викладання виключно румунською мовою, а студентами могли стати лише її носії. Це стало справжнім актом дискримінації щодо української молоді, насамперед Буковини, яка до того, зрозуміло, румунської мови не знала. Унаслідок цього, чисельність студентів-українців різко скоротилася: у перші

роки румунської окупації студенти українського походження в університеті практично не навчались, а 1933-1934 навчального року їх питома вага, передусім, через необхідність примусового вивчення румунської мови, становила 4,8%, тобто 155 осіб із 3 207 студентів у цілому, на той час як студенти-румуни становили 66,4%. При цьому цей показник поступово скорочувався. Наприклад, 1934-1935 навчального року студентів-українців було 138, а 1938-1939 – їх чисельність становила 53 особи, або 2,9%, на той час як румуни – 83,4% із 2 630 студентів цього університету. Про суцільну румунізацію цього колись престижного вищого навчального закладу європейського рівня можна стверджувати і через факт закриття 1923 року діючої при Австрії кафедри україністики²⁰. Окрім цього, вже 1920 року на Півночі Буковини було закрито 84 українські школи, а станом на 1927 р. таких узагалі не стало. Були також закриті українські гімназії у Чернівцях, Кіцмані, Вижниці тощо²¹. Учителів-українців примусово відправляли на курси румунської мови, а тих, хто не хотів румунізуватися, переводили на роботу в глибинні румунські села старого королівства.

10. Насильницька румунізація українського селянства через проведення започаткованої 1920 року на території Бессарабії та 1921 року на Буковині аграрної реформи підривала економічну незалежність сільського населення українського походження й призвела до колонізації цих регіонів румунськими переселенцями. Так, місцевим селянам виділялося від 4 до 6 га землі, а колоністам – до 10 га²², що заохочувало масовий переїзд до окупованих територій етнічних румунів. Унаслідок такої політики на околицях низки українських населених пунктів Північної Буковини були засновані штучні поселення румунів, таких, як Арборень – біля с. Рокитного, Бучь – біля с. Раранчі, Ністорень – біля с. Топорівців, Дука – біля с. Юрківців тощо, які з часом змінили етнічну структуру цих населених пунктів. Окрім цього, однією з умов одержання землі вважалася належність селян до румунської нації, що примушувало багатьох українців записатися румунами.

Отже, румунські окупаційні власті встановили у регіонах компактного проживання українців жорсткий режим управління. Серед заходів, здійснюваних властями, було встановлення підвищеного контролю за відповідними територіями, посилення нагляду за мешканцями прикордонних з Україною повітів силами жандармерії, таємної поліції та військових. На їхній території заборонялося носіння зброї, проведення зборів, обмежувалося пересування громадян, запроваджувалася цензура преси тощо. Спеціальними органами окупаційного режиму, що застосовували специфічні заходи у боротьбі проти інакомислячих, була служба «сігуранце» і жандармський батальйон «Молдова»²³. Певна роль відводилася румунським військовим підрозділам. Уся окупована територія поділилася на округи, де «виховну» роботу проводили військовослужбовці, у тому числі шляхом участі у різних

святкових заходах. Справжньою метою такої роботи було проведення більш ефективного нагляду за населенням нерумунської національності. За порушення встановлених порядків із мешканцями окупованих земель суворо розправлялись. Серед покарань найпоширенішими були традиційні для Старого королівства жорстокі тілесні ушкодження, що особливо широко застосовувалось в армії, пенітенціарній та освітній системах. Часто в українських населених пунктах влаштовувались обшуки та реквізиції, а солдати румунської армії нестримно грабували їх жителів. Це ще більше посилювало невдоволення українського населення. Як зазначалося 1924 року в одній із лівих чернівецьких газет, «робітники Буковини заявляють про те, що якими б суворими не були переслідування українців за часи австрійської імперії, вони блідніють перед жорстокістю, насильством і терором, який практикується в Румунії...Національні меншини зовсім придушені. Вони позбавлені права розмовляти рідною мовою, тим більше – мати власну національну пресу. Економічне становище національних меншин жахливе. Усі, хто не належать до румунської нації, засуджені до голодування, оскільки не можуть знайти роботу...»²⁴.

Слід зазначити, що факт примусової румунізації українського населення протягом міжвоєнного періоду визнають і самі румунські дослідники. Показовим у цьому плані є праця головного редактора «Румунського журналу з питань прав людини», засновника Організації «Ombudspersons for National Minorities» Габрієла Андрееску «Нації та меншини», що вийшла 2004 року в Бухаресті, та в якій щодо розглянутого нами питання чітко зазначено: «У рамках кампанії румунізації на початку 30-х років румунський уряд закрити або розсунував школи, газети й заклади культури українців. У суспільному житті українську мову було заборонено, а порушення відповідного закону передбачало втручання поліції. Українці були названі «румунами, які забули рідну мову»²⁵.

Іншим переконливим прикладом щодо цього є новітнє двотомне дослідження румунського автора українського походження Д. Гренчука «Послідовність та зміни: інтеграція національних меншин історичної Буковини у королівство Велика Румунія (1918-1940 рр.)», перший том якої видано 2005 року, а другий – 2007 року. Так, науковець справедливо стверджує, що «буковинські українці не погодилися з об'єднанням Буковини із Румунським Королівством 28 листопада 1918 р.». Тому, «для української громади Буковини період 1918-1928 рр. став етапом глибоких перетворень у політичному, соціальному, освітньо-виховному, духовному й ментальному плані, порівняно з існуючими реальностями у добу Австро-Угорської імперії.»²⁶. Унаслідок таких трансформацій, як визнає сам автор, із самого початку румунського панування чисельність українського населення регіону «різко скоротилась» – з 38,4%, що було встановлено під час австрійського перепису

населення 1910 р., до 28% (227,4 тис. осіб) 1919 року. Серед причин цього негативного для українського етносу явища автор називає «колонізацію території між Прутом і Дністром румунськими сім'ями», а також реєстрація гуцулів протягом міжвоєнного періоду як відокремлену від українців національність²⁷.

Про кардинально різучі умови становища українців під час Австро-Угорської імперії та королівства Велика Румунія свідчить виступ керівника делегації українських жіночих організацій Буковини Ольги Гузар на першому з'їзді жіночих товариств-представників національних меншин Румунії, що відбувся 25-27 жовтня 1925 р. в Бухаресті (пізніше, 1941 року, О. Гузар було заарештовано румунськими окупаційними властями за активну участь в українському національному русі. – Т.Р.). Так, у переданому організаторам з'їзду Меморандумі йшлося про те, що на той час на території Північної Буковини компактно проживало не менше 320 тис. українців, які під Австро-Угорською імперією мали 808 навчальних закладів з рідною мовою викладання, серед яких 4 українські ліцеї, 3 вчительські семінарії, 1 школу з підготовки фахівців деревообробної промисловості, 800 початкових шкіл і гімназій, приблизно 1000 культурних товариств та осередків. «Ці культурні здобутки українців, – зазначалось у Меморандумі, – систематично знищив румунський режим, що видно з наступного: у цілому краї немає тепер жодної початкової, середньої або вищої школи з українською мовою викладання... Українській молоді греко-православного віросповідання, яка становить більшість школярів, навіть релігія не викладається українською мовою»²⁸.

Торкаючися загальної чисельності українців Румунії та їхніх проблем, тижневик української еміграції «Тризуб» у номерах 4-5 від 22 січня 1928 р. писав про те, що в Румунії на той час проживало щонайменше 1,5 млн. українців, у тому числі в північній частині Буковини – 400 тис., на території Бессарабії та Добруджі – 600 тис. та на Мараморощині 100 тис. осіб. «Тепер, – уточнювало видання, – на всіх цих українських землях немає жодної української школи. Навіть наука релігії проводиться незрозумілою для населення румунською мовою.»²⁹. Тезу про те, що внаслідок невдалих визвольних змагань прибічників незалежної України 1917-1921 рр. чисельні анклавні етнічних українців опинилися на території чотирьох сусідніх з Україною держав, у тому числі 800 тис. – в Румунії, послідовно проводив 1940 року і В. Соловій – автор надрукованої в журналі «Тризуб» статті «Українські визвольні змагання на тлі міжнародної політичної ситуації»³⁰, а його ровесник Д. Чепіга рішуче стверджував, «що коли б навіть тимчасово та чи інша українська земля опинилася під чужою державою, українці мусять домагатися територіальної чи, залежно від обставин, культурної автономії. Права українців скрізь мусять бути забезпечені»³¹.

Проте реалізувати ці прагнення в Румунії було неможливо. Румунська влада чинила цілеспрямовані перепони розвитку освіти, культури та віросповідання мовами національних меншин та етнічних груп, насамперед українською. Увесь потенціал державно-пропагандистського апарату Великої Румунії, її освітньо-виховної системи, церкви, мас-медіа, правоохоронних органів, армії був спрямований на нав'язування політичного, психологічного, етнічного та конфесійного панування титульної румунської нації над національними меншинами, центру над регіонами, столиці над провінціями. Розуміючи, що репресіями не можна утримати українців від боротьби за своє національне визволення, румунські окупаційні власті вели шалену шовіністичну пропаганду. Наприклад, у Чернівцях та в усіх повітових центрах Північної Буковини були створені контрінформаційні комісії для «організації контрпропаганди, виховання національного, релігійного і культурного характеру»³². Комісія складалася з трьох відділень: культурного, фінансового і безпеки³³. До неї входили представники місцевих адміністративних властей, 8-ї дивізії румунської армії, що 1918 року окупувала Північну Буковину, жандармського полку, префектури поліції, служби сигуранци, інспекції праці та церкви. Фактично це був орган, що координував каральну діяльність місцевих органів влади. Водночас у Кишиневі для налагодження аналогічної роботи на території Бессарабії у липні 1927 р. відбулася нарада представників цивільних, військових та релігійних властей, «на якій обговорювали способи румунізації «руської» Бессарабії»³⁴.

Унаслідок насильницької румунізації, на початку 30-х років минулого століття етнічний образ Великої Румунії суттєво змінився на користь титульної нації. На момент проведення перепису 1930 р. загальна чисельність населення досягла 18 057 028 осіб, з яких 71,9% становили румуни, 7,9% – угорці, 4,4% – німці, 4% – євреї, 3,2% – українці, 2,3% – росіяни/липовани, 2% – болгари, 1,5% – цигани, 1% – турки й татари, 0,8% – гагаузи, 0,3% – чехи й словаки, 0,1% – греки та менше 0,1% – албанці й вірмени³⁵. Проте в регіонах компактного проживання українців їхня питома вага продовжувала зберігатися на достатньо високому рівні: на Буковині, наприклад, українці становили 27,7% населення регіону³⁶. При цьому їхні національні права і надалі грубо порушувалися, що впливає з донесень румунських спецслужб того часу (1938 р.) про те, що, наприклад, в українських селах Черепківці та Добринівці Чернівецького повіту група священиків українського походження проводили релігійну службу українською мовою, а вчителька Ярослава Іварюк із с. Дихтинця «у розмовах з учнями використовувала лише українську мову», за що всі вони були заарештовані за «іредентистську пропаганду»³⁷. Ті ж спецслужби королівської Румунії 1 листопада 1938 р. вилучили у Чернівцях видану в

Ужгороді брошуру під назвою «Під румунською п'ятою», в якій вміщувався заклик до «українців усіх українських територій Польщі, а також Буковини й Бессарабії готуватися до величної митті звільнення з рабства». Безперечно, такі випадки були непоодинокі й вони вповні відображали настрої українського населення окупованих територій³⁸.

Особливих утисків зазнали національні меншини Румунії наприкінці 30 – початку 40-х років ХХ ст., під час королівської диктатури короля Карола II та військово-фашистського режиму маршала І.Антонеску. Так, 27 лютого 1938 р. схвалено нову, але консервативнішу конституцію, що, на думку румунського правника П.Негулеску, була покликана максимально сприяти формуванню «румунського національного почуття»³⁹. Це підтвердилося включенням до тексту основного закону та імплементацією низки положень, відверто спрямованих проти прав та інтересів національних меншин, які проживали на території Румунії. Один із провідних юристів міжвоєнної Румунії, голова Вищого Касаційного суду Румунії, член Румунської академії А.Редулеску, в серії власних виступів, переданих по загальнонаціональному румунському радіо протягом 1938 р. з метою пропаганди нової конституції, визначив ідею первинності румунської нації у державі, порівняно з іншими національностями, як квінтесенцію філософії зазначеного вище основного закону. Він, наприклад, вітав включення до ст. 29 конституції 1938 р. положення про «румунську націю», замість положення про «націю» загалом, що фігурувало в тексті попереднього основного закону Румунії⁴⁰. Ст. 27 фіксувала суттєву різницю у правах між громадянами Румунії «румунського походження й натуралізованими румунами», (останні, наприклад, не мали право на придбання та утримання власності у сільських місцевостях країни), а ст. 67 чітко зазначала, що в Румунії «міністром може стати лише румун у третьому поколінні»⁴¹. Такий дискримінаційний підхід не міг не викликати занепокоєння представників національних меншин країни, у тому числі й українців.

Усе це дало підстави сучасному румунському досліднику К.Сандаке зазначити, що «дух конституції 1938 р. певною мірою був націоналістичним». На його думку, «більш уважний аналіз її змісту доводить, що антидемократичні заходи того режиму призвели до чіткого регресу румунського суспільства як з юридичної точки зору, так і в плані моральних цінностей, і жодним чином не можуть бути виправдані»⁴².

Процес імплементації нової конституції викликав схвалення низки відповідних законів. У червні 1938 р., наприклад, прийнято закон про перевірку громадянства і надання переваг особам румунської національності. У такий спосіб, офіційно проголошувався курс на впровадження додаткових, більш жорстких заходів, спрямованих на посилену румунізацію регіонів компактного проживання національних меншин, у тому числі й української

громади. Так, на всій території країни суворо заборонялося використання будь-якої мови, окрім румунської. Терміновим розпорядженням королівського резидента на Буковині Г.Алексяну від 1 грудня 1938 р. повсюди у громадських місцях (магазинах, банках, навчальних закладах, на підприємствах тощо) знову, як 1918 року, з'явилися вивіски з вимогою «Розмовляйте лише румунською мовою»⁴³.

Проте слід підкреслити, що режим маршала І.Антонеску, який, унаслідок державного перевороту, здійсненого за підтримки фашистських легіонерів «Залізної гвардії», прийшов до влади в Румунії 6 вересня 1940 р., скасував дію конституції 1938 р. та ліквідував усі громадянські права. Пропагандистський апарат режиму І.Антонеску із самого початку робив ставку на поширення у середовищі національних меншин Румунії шовіністичної ідеології. Один із авторів «націонал-християнської доктрини» А.К. Куза – засновник першої фашистської партії в Румунії – стверджував, що у країні повинна бути лише одна нація, що будь-який народ «природно і логічно» намагається грабувати інші народи для розширення можливостей свого існування. Водночас у Румунії широко пропагувалися ідеї так званої концепції «легіонерської держави», згідно з якою всі громадяни мали підкорятися «органічній єдності нації», що заперечувала будь-які права для національних меншин.

Шовіністичний угар ще більше поширився в Румунії після її вступу 22 червня 1941 р. в загарбницьку війну проти Радянського Союзу як союзниці гітлерівської Німеччини. Румунські правлячі кола намагалися спекулювати на почуттях тієї частини населення, що була під впливом тривалої шовіністичної, антирадянської та антиукраїнської пропаганди, нав'язуючи їм ідею, що війна Румунії проти СРСР мала справедливий характер і її мета – звільнити «окуповані» ним 28 червня 1940 р. «споконвічні румунські території – Бессарабію, Північну Буковину та Герцаївський край». Так, о 10-й годині вранці 22 червня 1941 р. в своєму виступі по румунському радіо державний секретар тодішнього румунського уряду М.Антонеску (однофамілець І.Антонеску та його перший заступник. – Т.Р.) зокрема зазначив, що розпочата війна проти Радянського Союзу не була агресією з боку Румунії, а справжньою «боротьбою за життя румунського народу, а перемога буде високим актом історичної справедливості»⁴⁴. Привертає увагу те, що таку ж позицію поділяють і чимало сучасних румунських дослідників. Прикладом може послужити твердження згаданого вище К.Сандаке, автора виданої 2007 року в Бухаресті книги «Європа диктатур та передумови румунсько-радянської війни», який відверто пише: «Румунія, фактично, вела власну війну – збройний конфлікт, який був виправданий безперечними історичними правами на Бессарабію, Північну Буковину та Герцаївський край»⁴⁵.

Проте безпідставність такої пропаганди стала очевидною, коли румунські війська не зупинили наступ на Дністрі, де, нібито, мав бути «справжній румунський кордон», а разом із німецько-фашистськими збройними силами окупували південноукраїнські території, де панували та грабували місцеве населення до 1944 р. Щоб виправдати свої окупаційну політику, була видумана нова концепція – «хрестовий похід проти комунізму». Про масштабність участі румунських окупаційних військ у бойових діях на території України свідчать статистичні дані щодо нагородження їх учасників медаллю «Хрестовий похід проти комунізму», заснованої королівським указом № 1 014 від 1 квітня 1942 р. Так, відповідну бронзову нагороду отримали 74 тис. румунських солдат і офіцерів за участь у бойових діях на території Північної Буковини, 46 тис. – Одеси, 40 тис. – у Криму і 12 тис. – на теренах Донецької області. Срібну ж медаль отримали 21 тис. учасників боїв на території Бессарабії, 141 тис. – за форсування Дністра, 395 тис. – окупацію Одеси, 57 тис. – переправу через Південний Буг, 57 тис. – за Дніпро, 67 тис. – за бої на Азовському морі, 53 тис. – у Криму і 44 тис. – у Донецькій області⁴⁶.

При цьому, румунським окупантам так і не вдалося створити масштабну імперію за рахунок територіальних загарбань на Сході, передусім, на території Півдня України та у Криму. Справа обмежилася лише тим, що у серпні 1941 р. фюрер дозволив І. Антонеску, в обмін на подальшу участь румунської армії у воєнних діях проти Радянського Союзу за Дністром, створити на території сучасної Одеської, частини Вінницької області України та з охопленням нинішнього Придністровського регіону Республіки Молдова так звану провінцію Трансністрія. Там було встановлено тимчасову румунську адміністрацію (серпень 1941 – березень 1944 рр.), очолювану губернатором Г.Алексяну, яка не лише пограбувала ці українські території, але й намагалася повністю позбавити її української ідентичності, насамперед шляхом масової депортації до цього регіону румунських євреїв та циган-криміналів, розселення останніх у середовищі українців, у тому числі в їхніх помешканнях, що часто призводило до вимушеного залишення місцевим населенням рідних місць. Проте окупаційним режимом переслідувалася подвійна мета: позбавлення слов'янського етносу як у межах новоствореної провінції, так і на «споконвічних румунських територіях» Північної Буковини і Бессарабії. Так, І.Антонеску під час засідання Ради Міністрів Румунії від 8 липня 1941 р. зокрема заявив: «...я за прискорене виселення всього єврейського елемента із Бессарабії та Буковини, що має бути викинутий за кордон. Я також за прискорене виселення українського елемента, який не має що тут шукати...»⁴⁷.

Проте самим небезпечним явищем для етнічних українців, які опинилися в межах Румунії воєнного періоду, мав стати масштабний план

І.Антонеску щодо проведення повної етнічної чистки румунської території, який передбачав тотальне переселення мільйонного українського населення на схід від Дністра. Згідно з цим планом, за межі Румунії мали бути виселені не лише етнічні українці з приєднаних 1918 року територій Бессарабії й Буковини, але й з Дельти Дунаю, де, як відомо, нащадки українських козаків проживають здавна. Пронизана профашистським духом концепція створення «етнічно однорідної Румунії, яка б охопила всіх румунів» шляхом «здійснення тотального обміну населенням» належала тодішньому директору Центрального інституту статистики Румунії С.Мануїле, який 15 жовтня 1941 р. вручив І.Антонеску спеціальний меморандум⁴⁸, згідно з яким 991 265 етнічних українців та росіян/липован із зазначених вище територій мали б бути примусово вислані за Дністер, а звільнені внаслідок такої операції території планувалося заселяти 800 тисячами румунів та молдован, які на той час проживали в Україні та Росії. Як визнають самі румунські автори, «шляхом примусового обміну населення Україна мала б втратити після війни будь-яку можливість порушувати територіальні претензії до Румунії» (мається на увазі законні права на етнічні українські землі Північної Буковини, Північної й Південної Бессарабії. – Т.Р.), оскільки Україна, на їхню думку, як і 1918 року, після Другої світової війни знову могла б використовувати етнічний чинник для обстоювання власних національних і територіальних інтересів. Ініціатива С.Мануїле настільки підійшла І.Антонеску, що він порушував це питання на кількох засіданнях Ради Міністрів Румунії, починаючи з 16 грудня 1941 р.⁴⁹ За його вказівками, станом на 1943 р. робота над планом примусового переселення етнічних українців була завершена і лише воєнна поразка Німеччини під Курськом та вимушений прискорений відхід її союзників, у тому числі й Румунії, на Захід унеможливило реалізацію цих намірів щодо етнічної чистки румунської території від автохтонного українського етносу. Позиція І.Антонеску щодо українців чітко зафіксовано у матеріалах суду над ним 1946 року, в яких наводилося його висловлювання на початку війни про те, що він виступав «за форсоване виселення українського етносу із Бессарабії та Буковини» і що для цього «в історії не існувало більш вигідного моменту»⁵⁰.

Проте під час Другої світової війни шовіністична політика правлячих кіл Румунії зазнала повний крах. Тверезомислячі сили країни влітку 1943 р. створили Патріотичний антигітлерівський фронт, політична платформа якого вимагала зокрема негайного звільнення всіх жертв фашистського терору, які знаходилися на той час у в'язницях і концентраційних таборах, і припинення національного гноблення. У цьому контексті підкреслювалася необхідність забезпечення рівноправ'я для національних меншин, які продовжували знаходитись у румунському поневоленні. Вимагалось також

покарати воєнних злочинців на чолі з І.Антонеску, які вбивали і грабували євреїв, молдаван, українців, росіян та ін.⁵¹. Страта І.Антонеску, М.Антонеску та Г.Алексяну відбулася 1 червня 1946 р.

У цьому контексті не можна не привернути уваги до спроби безпрецедентного рішення Апеляційного суду м. Бухареста від 15 грудня 2006 р. про перегляд Рішення Народного трибуналу Румунії від 17 травня 1946 р. щодо складу злочинності у воєнних діях І. Антонеску, 21-го члена Уряду Румунії періоду війни, спрямованих проти Радянського Союзу⁵², що означало б їх часткову реабілітацію. Проте, після півторарічних дебатів, 6 травня 2008 р. Вищий Касаційний суд Румунії (верховна судова інстанція Румунії) скасував зазначене вище рішення Апеляційного суду м. Бухареста щодо часткової реабілітації І.Антонеску. Це рішення є остаточним, і тому румунський маршал як воєнний злочинець не може бути реабілітованим⁵³.

Отже, національна політика всіх румунських урядів міжвоєнного періоду та доби Другої світової війни відрізнялася своєю спрямованістю на примусову асиміляцію й румунізацію меншин, які поза своєї волі опинилися в межах Великої Румунії. У діях і планах урядовців тих часів помітною була антиукраїнська складова цієї політики. Усвідомлення її особливостей та наслідків стає важливим для подальшого аналізу становища етнічних українців в Румунії протягом зародження народної демократії, будівництва соціалізму, «золотої епохи Н.Чаушеску» та перехідного періоду 1990-2006 рр.

¹ Газета «Буковина». – 1918. – 10 листопада.

² Буковина: історичний нарис. – Чернівці, 1998. – С. 220.

³ Там само. – С. 221.

⁴ Nistor I. Unirea Bucovinei 28 noiembrie 1918. Studii și documente. – București, 1928. – P. 108-109.

⁵ Конституційні акти України. 1917–1920. – К., 1992. – С. 96.

⁶ Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 364.

⁷ Нариси з історії Північної Буковини. – К., 1980. – С. 256.

⁸ Документи внешней политики СССР. – М., 1958. – Т.2.: 1 января 1919 г. - 30 июня 1920 г. – С. 152.

⁹ История Румынии. – М., 1971. – С. 36.

¹⁰ Andreescu G. Națiuni și minorități. – București, 2004. – P. 139.

¹¹ Буковина: історичний нарис. – С. 223-224, 229.

¹² Andreescu G. Op. cit. – P. 139.

¹³ Constituția României din 1923. – București, 1923. – P. 3.

¹⁴ Ibid. – P. 5.

¹⁵ Constituția României din 1938. – București, 1938. – P. 4.

¹⁶ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. 530. – Оп.1. – Спр. 2. – Арк. 72.

¹⁷ Буковина: історичний нарис. – С. 260.

¹⁸ Курило В., Ліщенко М., Романець О. та ін. Північна Буковина, її минуле та сучасне. – Ужгород, 1969. – С. 91.

¹⁹ Чернівецький Національний університет імені Юрія Федьковича. – К., 2005. – С. 19.

²⁰ Там само. – С. 20.

²¹ Буковина: історичний нарис. – С. 230.

²² Там само. – С. 233-234.

²³ Там само. – С. 227.

²⁴ Боротьба трудящих Буковини за соціальне і національне визволення і возз'єднання з Українською РСР. (1917-1940 pp.). Документи і матеріали. – Чернівці, 1958. – С. 228.

²⁵ Andreescu G. Op. cit. – P. 140.

²⁶ Hrenciuc D. Continuitate și schimbare: integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în Regatul României Mari. (1918-1940 pp.). Vol.1. (1918-1928 pp.) – Rădăuți, 2005. – P. 131.

²⁷ Ibid. – P. 118-119.

²⁸ З'їзд представниць жіночих товариств меншостей Румунії // Тризуб. – Париж, 1925. – № 5. – С. 26.

²⁹ На українських землях: на Буковині та Бессарабщині // Там само. – 1928. – № 4-5. – С. 45.

³⁰ Соловій В. Українські визвольні змагання на тлі міжнародної політичної ситуації // Там само. – 1940. – № 13-14. – С. 5.

³¹ Чепіга Д. Міжнародна політика УНР протягом 20 років // Там само. – № 9-10. – С. 8.

³² ДАЧО. – Ф. 30. – Оп.4. – Спр. 5106. – Арк. 15.

³³ Там само. – Оп.4. – Спр. 5106. – Арк. 16.

³⁴ Румунізація українського населення // Тризуб. – Париж, 1927. – № 30-31. – С. 36.

³⁵ Georgescu V. Istoria românilor de la origini până în zilele noastre. – București, 1995. – P. 207.

³⁶ Hrenciuc D. Continuitate și schimbare: integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în Regatul României Mari. (1918-1940 pp.). Vol.2. (1928-1940 pp.) – Suceava: Mușatinii, 2007. – P. 112.

³⁷ Ibid. – P. 116.

³⁸ Ibid. – P. 117.

³⁹ Sandache C. Europa dictaturilor și originile războiului româno-sovietic. – București, 2007. – P. 141.

⁴⁰ Ibid. – P. 142.

⁴¹ Constituția Regatului României Mare din 27 februarie 1938. – București, 1938. – С. 12, 34.

⁴² Sandache C. Op. cit. – P. 143.

⁴³ Hrenciuc D. Continuitate și schimbare: integrarea minorităților naționale din Bucovina istorică în Regatul României Mari. (1918-1940 pp.). Vol.2. (1928–1940 pp.). – P. 116.

⁴⁴ Duțu A.D., Retegan M. Ostași, vă ordon: treceți Prutul! – București, 1941. – P. 36.

⁴⁵ Sandache C. Op. cit. – P. 336.

⁴⁶ Rotaru J., Burcin O., Zodian V., Moise L. Mareșalul Antonescu la Odesa. – București, 1999. – P. 235-236.

⁴⁷ Procesul Mareșalului Ion Antonescu. Documente. – București: Editura Seaculum, 1995. – P. 45.

⁴⁸ Achim V. Proiectul Guvernului de la București vizând schimbul de populație româno-ruso-ucraïneană (1943) // Revista istorică. Serie nouă, tom XI. – București, 2000. – № 5–6.– P. 3-4.

⁴⁹ Stenogramele ședințelor Consiliului de Miniștri. Guvernarea Ion Antonescu. Vol.V (octombrie 1941-ianuarie 1942). – București, 2001. – P. 472.

⁵⁰ Scînteia. – 1946. – 17 mai.

⁵¹ История Румынии. – М., 1971. – С. 371.

⁵² Realitatea românească. – 2007. – 20 februarie. – P. 7.

⁵³ Gândul. – 2008. – 7 mai. – P. 3.

В статье исследуется национальная политика румынских правительств междувоенного периода и во время Второй мировой войны, ее особенности и последствия для национальных меньшинств в Румынии.

Ключевые слова: Румыния, национальная политика, национальные меньшинства.

In the article the national policy of the Romanian governments of interwar and the Second world war period is probed, with it's feature and consequence for national minorities in Romania.

Key words: Romania, national policy, national minorities.

ПОЗИЦІЯ ЄС В УРЕГУЛЮВАННІ АРАБО-ІЗРАЇЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ ВІД ПОЧАТКУ XXI ст.

У статті розглянуто роль Європейського Союзу в урегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту на початку XXI ст. Особливо увагу приділено особливостям позиції ЄС, що базуються на різному ставленні до сторін конфлікту країн-членів Євросоюзу. Аналізуються нові спроби активізації ЄС у процесі арабо-ізраїльського врегулювання після набуття чинності Лісабонського договору та введення посади верховного представника ЄС із закордонних справ і політики безпеки.

Ключові слова: *Близький Схід, Європейський Союз, арабо-ізраїльський конфлікт, мирний процес, Лісабонський договір*

Близький Схід нині уявляє собою регіон, що вносить ледь не найбільшу дестабілізацію у світові політичні процеси. Допоки існує проблема сприйняття на Близькому Сході держави Ізраїль як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин і суверенної держави, а також поки не врегульована проблема окупації території Палестини, доти в регіоні набиратиме силу мусульманський екстремізм, що являє собою сприятливе середовище для розвитку різноманітних терористичних організацій.

Ізраїльсько-палестинський конфлікт залишається однією з найбільш «гарячих точок» не лише на Близькому Сході, а й загалом у світі. З метою вирішення арабо-ізраїльського питання останніми роками скликано чимало міжнародних конференцій: Мадридська конференція 1991 року, конференція в Осло (Норвегія) 1993 року, конференція в Кемп-Девіді (США) 2000 року, ухвалення Квартетом міжнародних посередників (США, ЄС, ООН, Росія) плану «Дорожня карта» у квітні 2003 р. тощо. При цьому, попри значну кількість переговорних заходів, проблема і надалі продовжує залишатися нерозв'язаною. Рівень насильства з обох сторін не знижується, в той час як спроби реанімувати переговорний процес після конференції в американському Анаполісі наприкінці 2007 р. практично не дають жодних результатів. Кожна зі сторін продовжує демонструвати неготовність відновлення переговорів на базі принципу «двох держав».

Особливості позиції ЄС щодо процесу арабо-ізраїльського врегулювання з початку 2000-х років

Досвід подолання кризових ситуацій першої половини 90-х років, висновки після невдалих спроб одностороннього вирішення конфліктів, призвели до формування в європейському співтоваристві думки про

звуження окремих можливостей будь-якої держави у справі конфліктного врегулювання в умовах глобалізації та інтеграції.

Із середини 1990-х років Європейський союз, відчуваючи свою зростаючу економічну й політичну роль у Середземноморському регіоні, насамперед завдяки перспективам, що склалися у форматі програми Євро-Середземноморського партнерства (т.зв. Барселонського процесу¹), подальшому розвитку Спільної зовнішньої політики і безпеки ЄС та планам розширення на схід і південь, у справі близькосхідного мирного процесу прагне вийти на рівень гравця, подібного США².

У цьому контексті географічне розширення ЄС та його територіальне наближення до нестабільного Близького Сходу, враженого регіональними кризами через економічні, соціальні й безпекові причини, значно підвищує комплекс загроз і ризиків безпосередньо для Європейського Союзу, серед яких тероризм, нелегальна імміграція, контрабанда, поширення зброї масового ураження тощо. Відповідно зрозумілою є позиція Європейського союзу в підходах до безпеки регіону, орієнтована на ширший вимір, не звужуючись до виключно військової складової³. Так, надзвичайну вагу має істотна залежність Євросоюзу від імпорту енергоносіїв із регіону БС. Європейські країни, за виключенням Великобританії й Норвегії, залежать від імпорту нафти на 50%. При цьому більша частина нафтового імпорту надходить з Близького Сходу та Північної Африки. Велика залежність Європи від імпорту нафти наразі також значно впливає на зацікавленість ЄС у розв'язанні арабо-ізраїльської проблеми і встановленні стабільності в близькосхідному регіоні протягом останнього десятиліття та у перспективі.

Щодо вибудови ефективної стратегії зовнішньої політики ЄС на Близькому Сході, то слід зазначити, що позиція Євросоюзу протягом довгого часу губилася у прихованому суперництві європейських держав між собою, зумовленому різноманітним історичним досвідом, географічним розташуванням, культурою та історичною роллю в регіоні. Більше того, можна стверджувати, що навіть із визначенням і розвитком спільних зовнішньополітичних пріоритетів, позиції окремих держав Євросоюзу значно впливають на загальноєвропейський курс. Розглядаючи країни Європи, очевидно є «неоднорідність» їх інтересів та ступінь впливу у близькосхідному регіоні⁴.

Так, південні країни ЄС (Іспанія, Португалія, Греція, Італія) мають глибокі історичні зв'язки з арабським світом та сучасні економічні двосторонні інтереси. Наприклад, Італія має міцні торговельні зв'язки з Лівією, що надає Риму значні обсяги своєї нафти. Ситуація в Греції дещо складніша внаслідок невирішеності кіпрського питання – помітним є охолодження відносин з Ізраїлем в силу розвитку партнерства між Ізраїлем та Туреччиною⁵. Проте, не маючи достатньої політичної ваги для впливу на рішення

офіційного Брюсселю, південноєвропейські держави найчастіше підтримують позиції більш впливових партнерів по ЄС.

Такі країни, як Бельгія, Люксембург, Данія, Ірландія пріоритетним вважають економічний напрям, підтримуючи відповідні загальноєвропейські ініціативи. До цієї ж групи можна віднести і Нідерланди, зазначивши їх традиційно теплі відносини з Ізраїлем.

Франція, через своє колоніальне минуле, давні й потужні зв'язки з усіма впливовими акторами регіону (особливо це стосується Лівану з його християнською общиною та підтримкою іракської БААС у минулому), завжди вирізнялася особливою самостійною позицією, найбільш лояльною до арабів⁶.

Німеччина в політиці вважається найбільш проізраїльски налаштованим членом ЄС, що традиційно пояснюється наявним комплексом історичної провини за Голокост⁷. Проте останнім часом економічні міркування істотно впливають на німецькі позиції, змушуючи їх враховувати арабські інтереси.

Велика Британія найбільше з усіх європейців пов'язана із Близьким Сходом історично, має потужні, перевірені часом торговельні зв'язки з Йорданією, Саудівською Аравією, Кувейтом і Оманом. Однак у політичному плані британські позиції дедалі більше співпадали і навіть асоціювалися з політикою Сполучених Штатів.

У контексті зазначеного вище очевидно є складність процесу досягнення консолідованої позиції ЄС відносно регіону Близького Сходу загалом та особливо арабо-ізраїльського конфлікту, навіть із запровадженням посади спецпредставника з близькосхідного регіону, покликаною зняти усі, принаймні, зовнішні протиріччя у цьому напрямі загальноєвропейського зовнішньополітичного курсу. Проте, зовнішня політика Євросоюзу на сучасному етапі не спроможна перетворити ЄС на активного і впливового учасника близькосхідного процесу. Окремі представники європейських країн у регіоні були малопомітними, вони не запам'ятовуються своєю діяльністю чи заявами. Частково це відбувалося через існуючі на той час принципи функціонування європейських політичних інститутів, що зумовлювали часту зміну політиків на зовнішньополітичному напрямі.

Окрім того, не можна не зазначити фактора впливу США – не лише на загальну ситуацію в регіоні Близького Сходу в конкретний період, а й прямо та опосередковано, на позиції Євросоюзу в цьому питанні. Як підкреслюють деякі дослідники, арабо-ізраїльський конфлікт є однією із основних зон протиріч і конкуренції між США та ЄС.

Доволі енергійна позиція американців у регіоні БС і зоні арабо-ізраїльського конфлікту, а також відсутність визначеності щодо форм і методів участі європейців у справі врегулювання, фактично звели нанівець європейські зусилля. При цьому доцільно підкреслити, що Європейський Союз демон-

стрував і продовжує демонструвати прагматичнішу політику щодо БС та арабо-ізраїльського врегулювання, аніж США, оскільки європейці наполягають на першочерговому вирішенню регіональних криз, насамперед, в розрізі відносин між Ізраїлем та арабськими громадами в регіоні.

З точки зору Сполучених Штатів, головний напрям політики визначається ідеєю про те, що лише демократія принесе безпеку Близькому Сходу, а отже і Європейському Союзу. Водночас ЄС регулярно підкреслює, що складно внести і запровадити економічні й політичні моделі у регіоні, який має власні історичні традиції, іншу цивілізацію, культуру, спосіб життя, побудову суспільства.

Окрім того, якщо традиційно політичні симпатії американців належали переважно Ізраїлю, то позиція Євросоюзу, хоча традиційно і вважається проарабською (що пов'язують саме з енергетичною залежністю Європи), насправді коливається між традиційно дружніми заявами відносно палестинців і наданням Ізраїлю привілейованого статусу у відносинах з ЄС. Як скептично зазначають арабські експерти, європейська політика багато в чому полягає в одночасному заграванні з Ізраїлем та підкупом палестинської автономії, причому в результаті не досягається ані визнання, ані значимість європейських зусиль. Палестинці продовжують уважати європейську допомогу незначною, а ізраїльтяни звинувачують європейців у «фінансуванні палестинського тероризму»⁸.

Окремим фактором тиску на політику ЄС щодо Близького Сходу в ракурсі проблеми арабо-ізраїльського конфлікту можна вважати ставлення населення Євросоюзу до Ізраїлю, яке більшість дослідників схильна характеризувати більше як негативне, пояснюючи це зокрема і тим, що близько 10% населення країн Північної Африки (Магрибу) живуть у державах ЄС. Із них 3 млн. осіб – лише в одній Франції. У Німеччині мешкають близько 2 млн. турок паралельно з 400 тис. етнічних курдів. Мусульманські громади вже вийшли на етап створення власних лобі на місцевому і загальнополітичному рівні у провідних країнах Старої Європи⁹.

Проте, існує позиція, що вважає таку мотивацію хибною. Так, на думку арабських експертів, упередженість європейців щодо Ізраїлю є сумнівним. Більше того, стверджується, що саме завоювання довіри Ізраїлю стало необхідною умовою отримання Європою власної ролі у процесі мирного врегулювання. І що саме заради цієї мети європейці пішли і на передачу технологій, і на інтенсифікацію відносин та угоду про співпрацю аж до майбутньої перспективи приєднання до ЄС¹⁰. Окрім того, не варто забувати про наявність в ЄС і потужних єврейських та інших проізраїльських організацій, що також активно впливають на владу і формування зовнішньої політики ЄС до арабо-ізраїльського конфлікту і близькосхідного регіону загалом.

У контексті вищезазначеного, характеризуючи відносини між Європейським Союзом та Ізраїлем, підкреслимо, що найвиразнішою їх структурною ознакою є асиметрія між політикою та економікою. З одного боку, ЄС постійно займає у конфлікті Ізраїлю з палестинцями позицію, принципово відмінну від ізраїльської. Зокрема ЄС визнає ізраїльську потребу в безпеці, але, незалежно від цього, висловлюється за створення палестинської держави і різко критикує ізраїльську політику будівництва поселень на окупованих територіях. Ще у червні 1997 р. на саміті в Амстердамі заявлено, що ЄС підтримує «право палестинців на самовизначення, не виключаючи можливості створення держави»¹¹, а у березні 1999 р. на саміті в Берліні підтверджено «тверде і необмежене право палестинців на самовизначення, включаючи можливість створення своєї держави»¹². Окрім того, європейці продовжують заявляти, що не готові розглядати Єрусалим як столицю Ізраїлю. Зокрема навесні 2005 р. Євросоюз наполегливо пропонував надати палестинському лідеру М.Аббасу гарантії, згідно з якими в рамках Палестино-ізраїльських переговорів, Єрусалим має розглядатись як столиця двох держав – Ізраїлю та Палестини (відхилено американською стороною)¹³. Через зазначені принципи розходження Ізраїль не визнає ЄС як об'єктивного і справедливого партнера в переговорах з мирного процесу.

З іншого боку, існують добре розвинуті економічні зв'язки: Європа – найважливіший торговельний партнер Ізраїлю. Окрім того, Ізраїль має полегшений доступ до внутрішнього ринку Євросоюзу, що викликає недвозначні звинувачення палестинської сторони стосовно «фінансування ізраїльської окупації Газа і Західного берега» і вже має прецедент у судовій практиці ЄС¹⁴.

Підсумовуючи, зазначимо, що у процесі врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту Європейський Союз сприймається як більш нейтральна сторона, що не має експансіоністських намірів. Тим більш, що саме арабські країни мають більш позитивні й глибокі відносини з ЄС, аніж США, і перебувають у постійному діалозі з європейськими столицями. Як показує практика, ЄС більш прогнозований і менш радикальний, аніж США, що підвищує рівень довіри до його політики. Виходячи з цього, більш активна і рішуча позиція Євросоюзу на Близькому Сході мала б шанси на значний успіх і високий рівень довіри серед країн регіону. Ще 1995 року ізраїльський прем'єр-міністр І.Рабін навіть дав зрозуміти, що цілком може собі уявити присутність на Голанських висотах європейських і навіть німецьких миротворчих сил. Проте ЄС виявився не готовим до такого запрошення. Навіть серед миротворців ООН, які нині присутні на Близькому Сході, з країн ЄС представлені лише Австрія, Польща і Словацька Республіка.

Розробка концепції Спільної зовнішньої політики й політики у галузі безпеки ЄС, безперечно, сприяла уніфікації зовнішньополітичних орієнтирів європейських країн. Проте, навіть формально, до набуття чинності

Лісабонського договору в грудні 2009 р., ЄС на інституційному рівні не здатен був виробити єдиний підхід до проблеми арабо-ізраїльського врегулювання.

Отже, можна стверджувати лише про формування деяких загальних тенденцій в європейській політиці щодо регіону Близького Сходу впродовж 2000-х років, а саме: у зазначений період остаточно сформувалося прагнення ЄС активізуватись у справі мирного врегулювання в арабо-ізраїльському конфлікті саме в ролі політичного гравця, оскільки роль спонсора й стороннього спостерігача вже не влаштовувала європейців.

Європейський Союз і «Дорожня карта»

Новою можливістю для Євросоюзу став план «Дорожня карта» і активна робота в рамках групи міжнародних посередників – т.зв. «Близькосхідного квартету» в складі США, ЄС, ООН і Росії, створеного 2002 року за ініціативи тодішнього прем'єр-міністра Іспанії Х.М. Аснара через чергову ескалацію конфлікту, зокрема піку «інтифади Аль-Акса»¹⁵.

У червні 2002 р. президент США Дж.Буш-молодший виступив із промовою, що поклала початок утілення нового плану з врегулювання арабо-ізраїльського конфлікту, що наразі є основою міжнародних зусиль у розв'язанні цієї проблеми.

Квартет міжнародних посередників підтримав американську ініціативу, розробивши під час численних зустрічей на рівні спецпредставників і міністрів закордонних справ вказаних держав із залученням міністрів Єгипту, Йорданії, Саудівської Аравії, розгорнутий план розв'язання палестинської проблеми, що отримав назву «Дорожня карта»¹⁶. Опублікованим 30 квітня 2003 р. документом фіксувалося досягнення остаточно врегулювання шляхом послідовного виконання основних етапів процесу протягом 3-х років:

I. Призупинення (до 31 червня 2003 р.) терору і насильства з обох боків, виведення ізраїльських військ на позиції до початку інтифади, призупинення поселенської діяльності на палестинських територіях, проведення в Палестинській національній автономії (ПНА) політичних реформ (включаючи розробку Конституції й проведення вільних виборів);

II. Створення (до грудня 2003 р.) незалежної Палестинської держави з тимчасовими кордонами і відповідними атрибутами, але заснованої на новій Конституції, проведення демократичних виборів на території ПНА, скликання міжнародної конференції для підтримки палестинської економіки, початок процесу включення нової країни в число членів ООН;

III. Стабілізація (у 2004 – 2005 рр.) всіх палестинських структур влади, встановлення постійного статусу Палестини, вирішення питань про остаточні кордони Палестинської держави, палестинських біженців, ізраїльських поселень, статусу Єрусалима, нормалізації відносин Ізраїлю із Сирією, Ліваном та

іншими арабськими країнами, скликання другої міжнародної конференції з Близького Сходу і в підсумку створення ефективної системи безпеки для всіх держав регіону в спільному контексті арабо-ізраїльського врегулювання¹⁷.

План «Дорожня карта» передбачав «міжнародний контроль» за його виконанням, який мали здійснювати ЄС, США, Росія та ООН. Урегулювання процесу розподілялося на три етапи, в результаті завершення яких на Західному березі Йордану і в Секторі Гази до 2005 р. мала бути утворена незалежна держава Палестина.

У кінцевому підсумку, «Дорожня карта» не спрацювала, хоча в грудні 2003 р. ізраїльський представник І.Бейлі й колишній міністр інформації ПНА Я.А.Раббо заявили в Женеві (Швейцарія) про досягнуту домовленість перегляду концепції всієї «Дорожньої карти» з метою її практичного втілення в життя¹⁸.

Палестинці ухвалили рішення фактично відмовитися від свого права на повернення в обмін майже на всю територію Західного берега р. Йордан. Ізраїль, своєю чергою, змушений був протягом короткого часу демонтувати деякі зі своїх великих поселень, зокрема Аріель, а натомість віддати палестинцям частину своєї. Окрім того, палестинці, у разі реалізації «Дорожньої карти», отримали б право називати східний Єрусалим своєю територією, а ізраїльтянам залишився б суверенітет над Стіною Плачу в Старому Місті.

Іншу неформальну домовленість досягнуто між колишнім головою ізраїльської служби контррозвідки «Шин Бейт» А.Аялоном і колишнім представником ООН в Єрусалимі С.Нусейбехом. Нею передбачено повернення до кордонів 1967 року, відкритий статус Єрусалима і відмову палестинців від претензій на право власних будинків, залишених при створенні Ізраїлю 1948 року. Тим не менш територіальні ізраїльсько-палестинські суперечності виявилися невіддільними від багатьох політичних обставин, найважливішою з яких був фактор ХАМАСу, що означав прихід до влади в ПНА ісламських радикалів¹⁹.

У рамках виконання «Дорожньої карти» Європейський Союз виступав за термінове призупинення Ізраїлем будівництва нових поселень без будь-яких попередніх умов. США продовжували дотримуватися традиційної позиції, яка полягала в тому, що поселення – основна перешкода для миру, але заморожувати їх будівництво поки не зупинилися теракти з палестинської сторони, недоцільно. Отже, узгодження позицій між учасниками квартету також не сприяло успішній реалізації плану «Дорожня карта».

На думку багатьох близькосхідних дослідників, ледь не єдиним конкурентним результатом реалізації «Дорожньої карти» став прихід до влади в Палестинській національній автономії екстремістського ісламського руху ХАМАС. У результаті кардинальним чином змінилася вся система ізраїльсько-палестинських відносин. Саме «Дорожня карта» вимагала від палестинців проведення відкритих і чесних виборів. Завдяки частковій реалізації

цього документа до влади в ПНА прийшли сили, що не визнають само право держави Ізраїль на існування за будь-яких його кордонів, а весь переговорний процес виявився відкинутим на десятиліття назад, в епоху, що передувала не лише угодам в Осло (1993), а й Мадридській конференції (1991)²⁰.

Слабка участь ЄС в реалізації «Дорожньої карти» стала результатом неузгодженої політики між самими країнами у рамках Євросоюзу. Показово, що 2004 року представник із зовнішньої політики Європейського Союзу Х.Солана визнав, що ЄС ніколи не відіграватиме вирішальної ролі у врегулюванні близькосхідного конфлікту. Кажучи про потенціал Євросоюзу, Х.Солана підкреслив, що безпосередній внесок ЄС у процес містився у підтримці й проведенні переговорних форумів і підтримки переговорних ініціатив, таких, як Європейсько-середземноморська конференція, сприяння реалізації плану «Теннета-Мітчелла» і плану «Дорожня карта», а також робота в рамках «близькосхідного квартету»²¹.

Позиція ЄС щодо арабо-ізраїльського конфлікту після прийняття Лісабонського договору

З набуттям 1 грудня 2009 р. чинності Лісабонського договору про реформу принципів функціонування Європейського Союзу позиція ЄС щодо Близького Сходу загалом та арабо-ізраїльського конфлікту зокрема набула дещо іншої тональності. Пов'язано це з тим, що від цього часу в ЄС відбулося створення єдиної координаційної посади у зовнішньополітичній галузі – Верховного представника Європейського Союзу із закордонних справ і політики безпеки, що отримав у підпорядкування створювану нову зовнішньополітичну й дипломатичну інституцію – Європейську службу зовнішніх дій. Таким формальним головою зовнішньої політики ЄС з початку 2010 р. обрано британську баронесу К.Ештон.

Невдовзі після свого обрання на посаду К.Ештон зазначила, що, з її погляду, Близький Схід – це головний пріоритет міжнародної політики Євросоюзу. На підтвердження сказаного, протягом 14-18 березня 2010 р. відбувся перший візит нового верховного комісара із зовнішньої політики й політики безпеки ЄС на Близький Схід, де вона відвідала Єгипет, Ліван, Йорданію та Ізраїль.

У Каїрі (Єгипет) на засіданні Ліги арабських держав К.Ештон заявила, що Євросоюз готовий активізувати свою роль на Близькому Сході й пояснила, що ЄС підтримує створення палестинської держави з погодженими змінами кордонів 1967 року і перетворенням Єрусалима на столицю двох держав. За словами К.Ештон, Європейський Союз також готовий здійснити допомогу палестинцям у разі просування на шляху створення двох держав для двох народів і обдумати подальші політичні, фінансові й безпекові гарантії²².

Саме фінансові гарантії були питанням, що найбільше зацікавило керівництво всіх чотирьох ключових країн арабо-ізраїльського врегулювання. Зокрема прем'єр-міністр Лівану С.Харірі зазначив, що відновлення країни після війни 2006 року відбувається повільно; король Йорданії Абдалла Другий висловив жаль щодо поведінки ізраїльської влади, що продовжує забудову Східного Єрусалима. Також в Єгипті, Лівані та Йорданії на різних рівнях К.Ештон почула від своїх співрозмовників, що масована фінансова допомога Євросоюзу допоможе уникнути політичної дестабілізації й небезпеки переходу влади до рук ісламських екстремістів.

По приїзді до Ізраїлю К.Ештон зустрілася з президентом Ш.Пересом і виступила на спільній прес-конференції з міністром закордонних справ А.Ліберманом. Під час зустрічей з ними вона сказала, що її візитом передбачено підтримку мирного процесу і поглиблення двосторонніх відносин з Ізраїлем та Євросоюзом, особливо в економіці, для чого в делегації з боку ЄС був присутній численний штат економістів.

Під час свого близькосхідного турне К.Ештон отримала дозвіл на відвідування Сектора Газа, що перебуває під контролем радикального ісламського руху ХАМАС. Європейський Союз надав і продовжує надавати значну фінансову допомогу на відновлення Сектора, тому, за словами К.Ештон, вона бажала на місці ознайомитися з тим, як використовуються виділені кошти²³.

Загалом, варто зазначити, що ЄС, надаючи допомогу палестинській стороні, концентрує свої зусилля саме на Секторі Газа. На це вказують і підсумкові положення наради глав МЗС 27 країн ЄС, що відбулась у грудні 2009 р. У них особливо підкреслювалось, що Євросоюз «ніколи не визнає анексію Єрусалима». Важливо також, що Брюссель висунув до Ізраїлю вимоги відкрити прикордонні переходи Сектора Газа. Очевидно, що на тлі нових спроб урегулювати арабо-ізраїльський конфлікт з боку адміністрації Б.Обами і контрзаходів керівництва Ізраїлю, що призвели до різкого погіршення американо-ізраїльських політичних відносин, ЄС прагнутиме знайти власні важелі впливу на розвиток ситуації²⁴.

Варто зазначити, що результати першого близькосхідного турне керівника європейської дипломатії оцінюють доволі скептично навіть представники зацікавлених сторін. І якщо арабські експерти критикують К.Ештон за відсутність прогресу і невідповідність практичних зусиль європейців деклараціям²⁵, то ізраїльські дослідники набагато жорсткіші у своїх оцінках. На їхню думку, Верховний представник ЄС фактично провалила перший відповідальний тест на відповідність своїй посаді, яким для неї став близькосхідний вояж у березні 2010 р.²⁶. На думку ізраїльтян, К.Ештон в ролі друга і головного спонсора палестинців проголосила набір кліше, що вже став традиційним для представників ЄС: важливість відносин між Європою та арабським світом; небезпека ядерної програми Ірану та важли-

вість і невідкладність мирного процесу, причому з наголосом на недовіру до уряду Нетаньягу й «потуранням арабським диктаторам»²⁷. Отже, незважаючи на протилежні позиції, обидві конфліктуючі сторони зійшлись у висновку, що візит пані Ештон підтвердив фактичне повернення Євросоюзу до його традиційної ролі: риторичні заяви за відсутності практичних дій.

Висновки

Аналізуючи підсумки останніх міжнародних переговорів найвищого рівня щодо палестино-ізраїльського врегулювання, можна констатувати фактичне безсилля міжнародного співтовариства і відсутність практичних важелів впливу на ворогуючі сторони²⁸. Напруженість ситуації не дає можливості сподіватися на вироблення швидкого рішення і взагалі ставить під сумнів імовірність процесу мирного врегулювання. Тим більше, що наразі розстановка сил у регіоні Близького Сходу значно змінилась, і арабо-ізраїльське протистояння, що традиційно вважалось основним вогнищем конфлікту в регіоні, перетворилося на одне з багатьох проблемних питань, тісно пов'язаних між собою і таких, що несуть потенційну загрозу глобального характеру – ситуація навколо Ірану, війна в Іраку, зростання «конфліктного потенціалу» на території Африканського рогу тощо.

Отже, розгляд питання арабо-ізраїльського протистояння перейшов в інший вимір, він потребує пошуків вирішення у набагато ширшому регіональному контексті, що несе в собі додаткове навантаження для всіх учасників процесів врегулювання.

У цій ситуації, щоб мати можливість впливати на розвиток подій, міжнародним гравцям потрібно докорінно переглянути власні позиції щодо близькосхідного конфлікту. Європейський союз, отримавши новий імпульс до розвитку зовнішньополітичної складової у вигляді положень Лісабонського договору, має всі необхідні можливості для посилення своєї геополітичної ваги через вироблення нової стратегії для Близького Сходу та передусім активізацію участі в арабо-ізраїльському врегулюванні. Утрата цієї нагоди зокрема через відсутність консолідованої позиції всередині ЄС щодо проблем Близького Сходу і невизначеність пропозицій загрожує Брюсселю подальшим відстороненням від реального процесу ухвалення рішень світового масштабу.

¹ Орлик В., Рукомеда Р. Близькосхідний вимір зовнішньої політики ЄС // Близький Схід: міжнародна безпека, регіональні відносини та перспективи для України. – К., 2008. – С.168-171.

² Мансуров П. Проблемы и перспективы отношений ЕС с Израилем // Востоковедный сборник (выпуск пятый) / Институт востоковедения РАН. – Москва, 2003. – С.178.

³ Полсен Т. Сложные отношения // Международная политика. – Выпуск № 7. – Июль 1999. – <http://www.deutschebotschaft-moskau.ru/ru/bibliothek/internationale-politik / 1999-07/article03.html>.

⁴ Зыкова О.А. Отношения Европейского Союза и Израиля в контексте арабо-израильского конфликта // Востокведный сборник. – Вып. 5. – М., 2003. – С.168.

⁵ Altunisik M. The Turkish-israeli rapprochement in the post-cold war era. // «Middle eastern studies». – L., 2000. – № 2. – Vol. 36. – P. 191.

⁶ Кузнецов Д.В. Арабо-израильский конфликт и Франция: внешняя политика и общественное мнение в период президентства Ф. Миттерана (1981-1995 гг.). – Благовещенск, 2005. – С. 171.

⁷ Шелест А., Синовец П. Позиции США и ЕС относительно решения кризисных ситуаций на Ближнем Востоке: сотрудничество и разногласия // Востокведный сборник (выпуск седьмой) / Институт востоковедения РАН. – М., 2006. – С. 218.

⁸ Choukri Fishere E. Taxing the Israeli Occupation // Project Syndicate. – 2010. – 17. 03.

⁹ Moss K. Europe, the Mediterranean and the Middle East // MERIA. – 2000. – № 1. – P. 82.

¹⁰ Мансуров П. Проблемы и перспективы отношений ЕС с Израилем // Востокведный сборник (выпуск пятый) / Институт востоковедения РАН. – Москва, 2003. – С.179.

¹¹ Sala I.M. Comment 1'Europe peut faire pression sur Israel // Le Monde Diplomatique. 1998. – № 532.

¹² Полсен Т. Указ соч.

¹³ США разрушили надежды палестинцев на раздел Иерусалима. 1 мая 2005г. <http://www.obozrevatel.com/news/2005/5/1/10621.htm>.

¹⁴ Европейский суд: Оккупированные территории не являются частью Израиля // Deutsche Welle, 25.02.2010 <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,5286848,00.html>.

¹⁵ Мамед-заде П.Н. Интифада «Аль-Акса»: некоторые итоги 4-летнего палестинского восстания // <http://www.iimes.ru/rus/stat/2004/27-10-04.htm>.

¹⁶ Панкратьев В. П. Палестино-израильский конфликт или куда ведет «дорожная карта» <http://www.vostokoved.ru/articles/2-articles/35>.

¹⁷ Эпштейн А. Почему провалилась «дорожная карта»? О причинах прошлых дипломатических неудач и возможных новых инициативах в целях снижения остроты палестино-израильского конфликта. – М., 2006. – С. 37–41.

¹⁸ Білан В. Близькосхідний мирний процес: відчайдушні спроби дипломатії // Дзеркало тижня. – 2010. – 20- 26 березня.

¹⁹ Юрченко В.П. Военно-политическая составляющая отношений государств Ближнего Востока и Северной Африки с США и Западной Европой// Современный исламский восток и страны Запада. – М., 2004. – С.54-57.

²⁰ Мирский Г. После Арафата // Россия в глобальной политике. – № 6. – Декабрь, 2004. – С. 66.

²¹ Кушнир. П.Т. Международные принципы ближневосточного урегулирования// Востокведный сборник. – М., 2004 - № 6 – С. 17-18.

²² Speech by HR Catherine Ashton, at the League of Arab States A Commitment to Peace – the European Union and the Middle East Cairo, 15 March 2010 // www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/EN/foraff/113352.pdf.

²³ Choukri Fishere E. Op. cit.

²⁴ Білан В. Вказ. праця.

²⁵ Baabood A. What an effective Arab strategy for the EU should look like // EUROPE'S WORLD - SPRING 2010 - #14. P.144-150.

²⁶ Rubin B. Ashton's Ashes: How Europe's Foreign Minister Repeats the Middle East's Biggest Cliche and Why She's Wrong // 24 March 2010, <http://www.gloria-center.org/gloria/#Israel-Palestinian-Issues>.

²⁷ Ottolenghi E. Analysis: Baroness Ashton fails first big Arab test // 18.03.2010 - THE JEWISH CHRONICLE ONLINE <http://www.thejc.com/news/world-news/29675>.

²⁸ Карасова Т. К вопросу о результатах московской встречи «квартета» ближневосточных посредников // Новое восточное обозрение, 29.03.2010 <http://www.journal-neo.com/php/content.php?id=714>.

В статье освещается роль Европейского Союза в урегулировании арабо-израильского конфликта в начале XXI ст. Значительное внимание уделяется особенностям позиции ЕС, базирующимся на различном отношении государств-членов Евросоюза к сторонам конфликта. Анализируются новые попытки активизации ЕС в процессе арабо-израильского урегулирования после вступления в силу Лиссабонского договора и введения должности верховного представителя ЕС по иностранным делам и политике безопасности.

Ключевые слова: Ближний Восток, Европейский Союз, арабо-израильский конфликт, мирный процесс, Лиссабонский договор.

The article deals with the role of the European Union in the Arab-Israeli conflict regulation at the beginning of the 21st century. Special attention is paid to the peculiarities of the EU position that are based on the different attitude to the sides of the conflict from the state-members of the EU. The new attempts of the EU role activation in the process of the Arab-Israeli conflict regulation are being analyzed especially in the context of Lisbon treaty work and the establishment of the new post of the EU's foreign policy chief.

Key words: Middle East, European Union, Arab-Israel conflict, peace process, Lisbon treaty.

Наталія Чабала

ПОЛІТИКА ЄС ЩОДО ПІВДЕННО-СХІДНОЇ АЗІЇ: СПІВПРАЦЯ У РАМКАХ АСЕМ

Статтю присвячено історії й витокам створення Форуму Азійсько-Європейської співпраці (ASEM), завданням і принципам його діяльності, напрацюванням з початку створення й ролі ЄС у цьому процесі.

Ключові слова: *Європейський Союз, Південно-Східна Азія, співпраця, Азійсько-Європейський Форум.*

У країнах Західної Європи наприкінці 90-х років ХХ ст. відбулося поглиблення інтеграційних процесів. Початок новому етапові розвитку інтеграції покладено підписанням Маастрихтського договору 1992 року, згідно з яким було засновано Європейський Союз на базі Європейських Співтовариств. Країни-члени ЄС стали на шлях об'єднання зусиль у реалізації спільної зовнішньої політики й політики безпеки, будівництва економічного й валютного союзу, запровадження єдиної європейської валюти. Інтеграція в межах ЄС значно вплинула на зростання політичної ролі ЄС у світі, посилення позицій ЄС у світовій економіці.

Одним із важливих напрямів політики ЄС є співпраця з країнами Південно-Східної Азії. Бурхливий економічний розвиток азійських країн наприкінці ХХ ст. збільшив інтерес ЄС до цього регіону, що надало поштовх для налагодження торговельно-економічних зв'язків, здобуття нових ринків для європейських товарів, поглиблення політичних відносин, поширення демократичних цінностей. Країни Південно-Східної Азії прагнули отримати нові технології з Європи, розширити свої торговельні зв'язки, поглибити політичний діалог. Загалом, взаємовигідна співпраця значно посилила політичні та економічні позиції як однієї, так й іншої сторони на світовій арені.

Важливим етапом у розвитку взаємовідносин між ЄС і країнами Східної Азії стало створення 1996 року Форуму Азійсько-Європейської співпраці (АСЕМ) – (Asia-Europe Meeting – ASEM). Уперше сформувався механізм постійного діалогу, рівноправного стосовно всіх партнерів двох частин світу, різноманітного за змістом, починаючи з політики, економіки, культури і закінчуючи іншими галузями діяльності суспільства. Утворення АСЕМ стало необхідністю, що відображало тенденцію зміцнення співпраці між країнами і регіонами, зростаючу роль Азійського регіону, прагнення як Азії, так і Європи до діалогу.

З початку свого існування азійсько-європейська співпраця сприяла значному розширенню багатогранних зв'язків між країнами двох континентів. Шукаючи свої перспективи участі у Форумі, багато країн Азійсько-

Тихоокеанського регіону, такі, як Індія, Пакистан, Австралія, Нова Зеландія та Росія невдовзі висловили бажання приєднатися до цього процесу.

Наразі Форум об'єднує 45 партнерів з обох континентів, у тому числі Європейську Комісію ЄС, Секретаріат АСЕАН, налічує понад 3 млрд. людей (58% населення планети), охоплює 60% усієї світової торгівлі й 50% ВВП світу, пов'язуючи практично всю Європу та Азію¹.

На майбутньому Саміті АСЕМ у Брюсселі (Бельгія) 4-5 жовтня 2010 р. країни-члени знов розглянуть багато нагальних питань взаємовідносин: від подолання економічної кризи й проблем збереження навколишнього середовища до теми морського піратства, регіональних проблем (Бірма/М'янма, Корейський півострів) та освітніх проектів, академічних обмінів науковцями й студентами. Важливим і епохальним кроком буде прийняття нових членів: Росії та Австралії².

Важливу роль у політиці України відіграють як відносини з Європейським Союзом, так і країнами Південно-Східної Азії. Для українських дослідників і політиків актуальною темою є взаємовідносини між ЄС і регіоном Східної Азії, зважаючи на значний розвиток і посилення їх позицій у світі за останні десятиліття. Україна могла б також використати досвід міжрегіональної співпраці в побудові свого стратегічного курсу як щодо Азійського регіону, так і ЄС.

Аналізуючи дослідження й публікації, присвячені проблемам трансрегіональної співпраці у рамках АСЕМ, можна свідчити про недостатнє висвітлення цієї теми українськими дослідниками. Водночас європейські та азійські дослідники приділяють значну увагу питанням взаємовідносин Європи та Азії у рамках АСЕМ. Серед європейських науковців варто виділити наступних: Юрген Руеланд, Поль Велфенс, Поль ван дер Велде, Сілліан Ріан, Франц Ніппінг. Проблеми міжрегіональної співпраці й діяльності АСЕМ у своїх працях розглядали такі азійські дослідники, як Лей Ві Йео, С.Сутіфанд, Нгуен Зуї Куї та ін. Багато розробок проводяться на базі інституту Азійсько-Європейських студій в Сінгапурі при Фундації «Азія-Європа» (ASEF – Asia-Europe Foundation), створеної 1997 року як елемента процесу АСЕМ, з метою поширення співпраці через культурні, інтелектуальні обміни.

Метою цієї розвідки є дослідження передумов та історії налагодження взаємовідносин між ЄС і країнами Південно-Східної Азії в другій половині ХХ ст., розкриття витоків АСЕМ, його ролі у регіоні й на міжрегіональному рівні, аналіз структури роботи і механізму взаємодії Форуму, порядку прийняття рішень, з'ясування мети і принципів діяльності АСЕМ і висвітлення деяких досягнень за період 14-літньої діяльності.

З початком інтеграційних процесів у 60-80-х роках ХХ ст. Європейські Співтовариства виявляли інтерес до азійського регіону і прагнули налагодити співпрацю більшою мірою в економічній галузі. Азійські країни, зі

свого боку, також були зацікавлені у встановленні зв'язків із країнами Європи. Після Другої світової війни більшість азійських країн брали участь у багатосторонніх відносинах з Європейським Співтовариством. Так, Таїланд першим установив відносини з ЄС 1962 року, Філіппіни 1964 року, Малайзія та Сінгапур 1972 року. Однак у період «холодної війни» США приділяли особливу увагу Азійсько-Тихоокеанському регіону, а саме Південно-Східній Азії, що не могло не вплинути на відносини між ЄС і цими країнами, обмежуючи їх потенціал³.

Із заснуванням 1967 року АСЕАН (Асоціації країн Південно-Східної Азії), куди ввійшли Індонезія, Малайзія, Сінгапур і Таїланд, відносини з ЄС погнали і вже 1972 року відбулася перша зустріч задля встановлення відносин з ЄС. На початку відносини ЄС-АСЕАН були, переважно, торговельно-економічними і мали на меті отримання більшого доступу до ринків збуту⁴. У вересні 1974 р. сформовано Об'єднану групу по вивченню можливостей подальшої співпраці, що дало поштовх до її розширення не лише у торгівлі, а й сільському господарстві, промисловості, спільній розвідці природних копалин АСЕАН, мобілізації капіталу для фінансування проектів АСЕАН⁵. З 1978 р. політичний діалог став важливою частиною порядку денного для Зустрічі міністрів АСЕАН – ЄС. Угоду про Співпрацю між АСЕАН та ЄЕС (Європейське Економічне Співтовариство) підписано в березні 1980 р. в Куала-Лумпурі. Вона передбачала поглиблення економічних, а також соціальних і культурних зв'язків двох регіонів, погнання міжнародної торгівлі. Дві Сторони погодилися надати одна одній статусу привілейованого партнера в торгівлі. Відносини між регіонами піднесли на новий щабель розвитку⁶.

Незважаючи на всі позитивні моменти, відносини ЄС-АСЕАН, більшою мірою, розглядалися як відносини «донора – отримувача». Це були нерівноправні стосунки, де країни АСЕАН неминуче були у слабшому торговельному становищі⁷.

Протягом 80-х – першої половини 90-х років співпраця ЄС та АСЕАН нарощувала оберти як в економіці, так і політиці. ЄС почав розглядати країни АСЕАН як надійного партнера в регіоні, особливо в економічній галузі, та як плацдарм для розширення азійсько-європейських відносин загалом. Швидко зростаючий ринок з 500-мільйонним населенням приваблював європейські держави. Тому ЄС вирішив акцентувати увагу на чутливих політичних питаннях (права людини, демократизація тощо) та зосередитися на прагматичному курсі: сфокусуватися на розвитку економічних відносин. Це також треба розглядати у контексті кардинальної зміни політики ЄС стосовно Азії, що яскраво відображено у Повідомленні Європейської Комісії «В напрямі Нової Азійської Стратегії» 1994 р. Згідно з цим документом, відносини між ЄС та АСЕАН визначалися як пріоритетні та основоположні для подальшої співпраці нового рівня, що ЄС планував в Азії.⁸

Країни Північно-Східної Азії, зокрема Японія, Китай, Південна Корея, мали різнопланові відносини з Європейським Співтовариством. Японія прагнула використовувати зв'язки з ЄС, здебільшого, для того, щоб отримати торговельні преференції в рамках Генеральної Угоди щодо тарифів і торгівлі (ГААТ). На початку 1980-х років зріс інтерес японських інвесторів до європейського ринку. 1981 року японські інвестиції в ЄС становили 5,3 млрд. дол., що є 11,6 % загальних прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в інші країни. 1985 року показник ПІІ Японії в Європу подвоївся до 11 млрд. дол. Між 1985-1989 рр. інвестиції становили 45 млрд. дол., із середнім щорічним показником 14,8 млрд. дол.⁹.

У 1960-х роках показники китайського експорту в торгівлі з ЄС становили 20%. Під час Культурної революції в Китаї відносини з ЄС різко погіршились. У травні 1975 р. ЄС установив дипломатичні відносини з Китаєм. 1978 року підписано Угоду про Всесторонню Торгівлю, за якою Європа надала Китаю статус Привілейованого Торгового Партнера як виключення для країни не члена ГААТ. 1988 року ЄС відкрило офіс Європейської Делегації в Пекіні, започаткувавши нову фазу співпраці між Китаєм та ЄС¹⁰.

Південна Корея стала останньою східно-азійською країною, з якою ЄС установив дипломатичні відносини у 1980-х роках. До 1970-х років економічні й торгові зв'язки були незначними: лише 7,8 % південнокорейського експорту йшло в ЄС, водночас як 70% – до США. У листопаді 1993 р. ЄС і Південна Корея підписали Угоду про співпрацю в торгівлі¹¹.

Загалом 80-і роки ХХ ст. характеризувалися значним зростанням японської економіки, посиленням економічного впливу Тайваню, Південної Кореї та Сінгапуру, політикою заохочення іноземних інвестицій Китаєм. У цей період ЄС посилювало своє економічне становище та зміцнювало зв'язки з АСЕАН і Східно-Азійськими країнами, підписуючи різноманітні угоди, надсилаючи представницькі делегації в ці країни, щоб підготувати платформу для подальшого розвитку Азійсько-Європейської Співпраці.

Країни Північно-Східної Азії (Японія, Китай та Південна Корея) вітали започаткування азійсько-європейського діалогу. Японія бажала розширити свої відносини з ЄС, покращити доступ своїх товарів та інвестицій до його ринків. Це допомогло б їй зменшити залежність від США та посилити свою присутність та участь в азійських справах. Китай також вітав ініціативу АСЕАН про Азійсько-Європейський Форум. Пекін бажав отримати більше інвестицій від ЄС. Південна Корея з новою індустріалізованою економікою воліла посісти помітне місце на міжнародному ринку, особливо в Азії та порушити своє «болоче» політичне питання про возз'єднання Північної та Південної Кореї.

Для країн ЄС поштовхом до більш тісної співпраці з Азією на початку 1990-х років можна вважати події, що відбувалися на міжнародній арені на той час. Сполучені Штати готували північноамериканську Угоду про вільну

торгівлю (NAFTA) та посилювали транстихоокеанську співпрацю через Азійсько-Тихоокеанську економічну співпрацю (АПЕК) (1989 р.) спочатку з 12 учасниками, 1991 року – 15 країнами, а 1994 року країн-членів налічувалося вже 18. АПЕК стала відігравати все більш значиму роль в об'єднанні північноамериканських та азійських економічних систем.

Прем'єр-міністр Сінгапуру Го Чок Тонг запропонував зміцнити співпрацю між Азією та Європою під час візиту в Німеччину й Велику Британію у квітні 1994 р. і потім на Саміті вищого рівня регіональних економістів Європи і Східної Азії в Парижі у вересні 1994 р. У жовтні 1994 р. Прем'єр-міністр Го Чок Тонг офіційно висловив цю пропозицію Прем'єр-міністру Франції Е. Баладуру, який обіймав посаду Голови Комісії ЄС із проблем організації самітів вищого рівня Європи та Азії. У грудні 1994 р. Європейський Союз оголосив Нову Азійську Стратегію на підтримку пропозиції Сінгапуру¹².

1-2 березня 1996 р. в Банкоку (Таїланд) відбувся перший азійсько-європейський Саміт вищого рівня, в результаті якого офіційно утворився АСЕМ. У ньому взяли участь 10 азійських країн (Бруней, Корея, Індонезія, Малайзія, Японія, Філіппіни, Таїланд, Китай, Сінгапур, В'єтнам), 15 країн Європейського Союзу (Ірландія, Велика Британія, Австрія, Бельгія, Португалія, Данія, Німеччина, Голландія, Греція, Італія, Люксембург, Франція, Фінляндія, Іспанія, Швеція) та Європейська Комісія (ЄК).

Утворення Форуму азійсько-європейської співпраці мало велике значення у відносинах двох частин світу. Кажучи про значення цієї події, Голова Європейської Ради Ж.Сантер підкреслював: «Поява АСЕМ – це значна віха в розвитку відносин між Європейським Союзом та Азією, що відображає заповітне прагнення двох частин світу до зближення»¹³.

На першому саміті (АСЕМ 1) досягнуто домовленості з 17 питань у галузі торгівлі, інвестицій, фінансів, митних відносин, навколишнього середовища, народної дипломатії, здійснені деякі проекти, такі, як будівництво загальноазійської залізничної системи, план співпраці в Мікрорегіоні Меконг, проект будівництва Азіатсько-європейського центру технологій захисту навколишнього середовища.

Саміт АСЕМ 2 відбувся у Лондоні (Велика Британія) 3-4 квітня 1998 р. На цьому Форумі були прийняті Декларація про фінансово-економічне становище Азії, а також Домовленості про заходи Європи щодо надання допомоги Азії у подоланні фінансової кризи 1997 року. На Саміті також були прийняті 6 важливих документів для подальшого функціонування АСЕМ: «Рамки азійсько-європейської співпраці» (Asia-Europe Cooperation Framework, AECF), План дій у сприянні торгівлі (TFAP – Trade Facilitation Action Plan), План дій сприяння розвитку інвестування (IPAP – Investment Promotion Action Plan), Акт про створення Групи фахівців з інвестицій, Акт про створення Групи азійсько-європейських перспектив й Акт про

створення Азіатсько-європейського Центру охорони навколишнього середовища в Таїланді. Саміт затвердив 8 пропозицій по зміцненню співпраці у галузі науки і технологій, охорони історичної та культурної спадщини, медицини, добробуту дітей.

Зустріч на вищому рівні АСЕМ 3 відбулася в Сеулі, Корея (20-21 жовтня 2000 р.). Тема Саміту 3: «Партнерські відносини в ім'я процвітання і стабільності в новому тисячолітті». На ньому були прийняті такі важливі для подальшого діалогу документи, як «Рамки азіатсько-європейської співпраці 2000» (AECF-2000), що стали Статутом Форуму; Сеульська декларація про мир на Корейському півострові¹⁴.

22-24 вересня 2002 р. проведено Саміт вищого рівня АСЕМ 4 у Копенгагені (Данія). Основними темами дискусій стали: ситуація у світі після подій 11 вересня 2001 р. та нові проблеми безпеки, пріоритет економіки, фінансів Регіону в умовах глобалізації, зміцнення співпраці в галузі політики й безпеки, стимулювання економічної співпраці (торговельний і фінансовий обмін, підтримка у колі переговорів з ВТО (WTO), співпраця з розвитку трудових ресурсів, у розв'язанні соціальних проблем (релігія, раси, ліквідація голоду і зменшення бідності). Саміт прийняв Декларацію Форуму про боротьбу проти міжнародного тероризму, Декларацію про мир на Корейському півострові.

АСЕМ 5 відбувся у Ханой (В'єтнам) 8-9 жовтня 2004 р. під гаслом: «Шлях до більш реалістичних та істотних азіатсько-європейських партнерських відносин». Це був історичний Саміт, тому що вперше АСЕМ розширився з 26 до 39 членів. Було прийнято 13 нових учасників, серед яких 3 азіатські країни (Камбоджа, Лаос і М'янма – члени АСЕАН) і 10 нових членів ЄС (Кіпр, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина і Словенія)¹⁵.

У межах форуму АСЕМ 5 відбулося багато різноманітних суспільних заходів: третя конференція азіатсько-європейських партнерів-парламентів, народний форум Азія-Європа, Азіатсько-європейський форум профспілок, 9-й Азіатсько-європейський форум підприємців, семінар про досягнення й перспективи азіатсько-європейської співпраці, виставка-ярмарок з торгівлі, освіти, туризму, Азіатсько-європейський форум культурної розмаїтості та обміну, концерт азіатських та європейських мистецьких колективів, тиждень азіатських та європейських фільмів.

На саміті вперше прийнято Ханойську декларацію про більш тісні партнерські економічні відносини між Європою та Азією, а також Декларацію про діалог культур, цивілізацій і напрямів у роботі АСЕМ¹⁶. Було прийнято і 9 пропозицій по зміцненню співпраці між Європою та Азією за такими напрямками: Співпраця АСЕМ із впровадження телекомунікаційних та інформаційних технологій у розвиток трудових ресурсів і підвищення їх можливостей, організація семінару в рамках АСЕМ з питань азіатсько-європейської науково-технологічної співпраці, розвиток азіатсько-європейсь-

кої співпраці з питань контролю й протидії поширенню СНІДу, проведення азійсько-європейської торгово-інвестиційної виставки, розробка Установчих документів Азійсько-європейського форуму молодих керівників вищого рівня, упровадження пропозицій зі зміцнення безпеки в азійсько-європейському регіоні, проведення 2-го етапу Програми стипендій ASEM DUO, налагодження діалогу між релігіями, створення Азійсько-європейського дослідницько-освітнього центру з питань безтермінового навчання¹⁷.

Оцінюючи АСЕМ 5 у Ханой, Прем'єр-міністр В'єтнаму Фам Ван Кхай підкреслив: «Вищий рівень АСЕМ – це вищий рівень прагнення і рішучості до змін з метою просування партнерських відносини між Азією та Європою на етап більш істотної та ефективної співпраці»¹⁸.

Мета і принципи роботи АСЕМ відображені у «Рамках азійсько-європейської співпраці» (AECF), прийнятих на АСЕМ 2 і доповнених «AECF-2000» на АСЕМ 3. Хоча це і не юридичний документ, що не вимагає обов'язкового виконання (Форум не є структурованою організацією), «Рамки співпраці» були одногосно прийняті всіма членами, тому всю діяльність підпорядковано зазначеним там цілям і принципам¹⁹.

Основні цілі діяльності Форуму зафіксовані в Декларації Голови саміту АСЕМ 1 у Банкоку: «Створення загальних партнерських відносин в ім'я розвитку і зміцнення Азії та Європи», а також створення глибокого розуміння між рівноправними партнерами²⁰. Усі учасники підкреслили те, що загальна мета – це «збереження і зміцнення миру, стабільності, а також створення необхідних умов для розвитку економіки і міцного суспільства»²¹. Посилення політичного діалогу, зміцнення економічної співпраці не лише між урядами, а й промисловими регіонами, усіма прошарками суспільства – це і є завдання АСЕМ.

Основні принципи, на яких базується діяльність АСЕМ:

- Рівноправність і повага один до одного. У минулому відносини між країнами Азії та Європи були колоніальними, потім, після Другої світової війни, це були стосунки «донора – отримувача», де європейські країни, надаючи фінансову допомогу, намагалися впливати на колишні країни-колонії. Європа завжди була у пануючому становищі щодо Азії. Збереження принципу рівноправності й поваги один до одного є дуже важливим для розвитку АСЕМ в умовах розмаїтості культури, історії, суспільно-політичного ладу і рівня розвитку країн-учасників АСЕМ.

- Принцип неофіційності. Він виявляється в тому, що АСЕМ – це лише форум із співпраці, що не має регламентованої структури керування. Принцип неофіційності створює для учасників діалогу умови прямоти, реалістичності та ефективності.

- Принцип єдності. Усі рішення підлягають обговоренню та узгодженню, не існує переговорів, підписання або голосування. Принцип єдності допоміг у закладенні основи співпраці²².

Діяльність АСЕМ базується на політичному діалозі, тому основна *структура роботи* Форуму – це система засідань. Саміт на вищому рівні – це вищий вирішальний рівень АСЕМ. Його учасники – це глави держав або урядів країн-учасниць, а також Голова Європейської Комісії та Секретар від АСЕАН. Саміт проводиться один раз у два роки, по чергово то в Європі, то в Азії. До нині було 7 Самітів на вищому рівні, 8-й відбудеться у Бельгії у жовтні 2010 р.

Міністри закордонних справ і дипломатичні працівники вищого рангу (Senior Official's Meeting) відповідають за загальне керівництво діяльністю АСЕМ. Засідання Міністрів закордонних справ (Foreign Minister's Meeting, (FFM)), Міністрів економіки (Economic Minister's Meeting) і Міністрів фінансів (Financial Minister's Meeting) періодично скликаються для обговорення конкретних заходів для впровадження рішень Самітів на вищому рівні.

Засідання дипломатичних чиновників вищого рангу (SOM) відбувається один раз у два роки і готує пропозиції по загальній співпраці для доповіді на FMM. Саміт на вищому рівні може винести рішення дострокових зборів за необхідністю, якщо на те є загальна згода. Чиновники вищого рангу в галузі комерції та інвестицій (SOMTI), Заст. міністрів фінансів, митниці керують співпрацею відповідно у своїй галузі²³.

АСЕМ не має секретаріату, тому його постійною діяльністю керують 4 координатори, два з них – представники Азії та два – Європи. В обов'язки Координаторів входить збір і подача інформації від усіх членів, заміна представників свого регіону за спільною згодою, попередня підготовка всіх видів діяльності. Керуючі координатори можуть проводити засідання в будь-який час за необхідністю і спільною згодою. З боку Азії, Північно-Східна Азія обирає одного керуючого, АСЕАН також направляє одного. З європейської сторони, Європейська Комісія є постійним Координатором, і дійсний Голова ЄС – другий координатор. Міністерство закордонних справ кожної країни обирає одного дипломатичного працівника для постійного зв'язку з координаторами АСЕМ.

Кожен член АСЕМ має право внести пропозиції. Для схвалення ініціативи вона повинна бути підтримана всіма членами, відповідати цілям і принципам «Рамок співпраці 2000». Існують такі критерії відбору раціоналізаторських пропозицій: їх вагомість внесення в реалізацію завдань і перспектив АСЕМ; рівень забезпечення участі багатьох членів; мають бути накреслені чіткі цілі, усі сторони-учасниці, предмет обслуговування, можливі витрати і фінансові можливості, не схожість з іншими пропозиціями; вітається наявність співавтора. Висловлювати ініціативи мають право, переважно, члени АСЕМ, однак можуть бути запрошені й учасники поза АСЕМ, затверджені на SOM.

АСЕМ – відкритий форум. Прийняття нових членів відбувається у кілька етапів. Вступ нового учасника має бути одногосно схвалений усіма

керівниками АСЕМ, а також виконані всі умови «Рамок азійсько-європейської співпраці 2000». У процесі прийняття розглядаються сильні сторони претендента і можливості внесення ним своєї долі в розвиток АСЕМ. Вступ проходить у два етапи. Перший крок: потрібно одержати підтримку членів свого регіону, тобто Азії чи Європи. Потім країна-претендент затверджується на Саміті АСЕМ вищого рівня за згодою всіх країн-членів. АСЕМ не має спостерігачів²⁴.

Для здійснення накреслених завдань, Азія та Європа докладають чимало спільних зусиль для співпраці у політиці, економіці, культурі тощо. Пройшло вже 7 самітів вищого рівня, проведено сотні заходів і безліч ініціатив з трьох основних напрямів: політичного діалогу, економічної співпраці, культурного обміну. Особливо потрібно виділити величезну кількість заходів Азійсько-Європейської Фундації, що покликана об'єднувати народи двох континентів і робить свій внесок у зміцнення інтеграції, дружби між двома частинами світу.

Стосовно політичного діалогу, АСЕМ концентрується на проблемах, що цікавлять усі сторони, на основі прийнятих принципів. Політичний діалог зосереджений переважно на глобальних проблемах безпеки і розвитку, контролю над озброєнням, боротьби проти міжнародного тероризму, традиційних проблемах безпеки й нетрадиційних (організована злочинність, торгівля наркотиками, відмивання грошей, торгівля жінками і дітьми тощо), проблемах навколишнього середовища, здоров'я суспільства (СНІД, САРС) тощо. Особливу увагу АСЕМ приділяє ролі та реорганізації ООН, значенню багатогранної співпраці, оголошенню декларацій про гострі світові проблеми, такі, як ситуація на Корейському півострові, Близькому Сході тощо.

Економічна співпраця – один із головних напрямів азійсько-європейської співпраці, зосереджений на стимулюванні торгівлі, інвестицій між Європою та Азією, зміцненні співпраці в комерційному світі. АСЕМ визначив три основних інструменти економічної співпраці: план дій у сприянні торгівлі (ТФАР), план дій щодо інвестицій (ІРАР) та азійсько-європейський форум підприємців (Asia-Europe Business Forum - АЕВФ)²⁵.

План дій у сприянні торгівлі (ТФАР) конкретизував цілі й напрями економічної співпраці загальними зобов'язаннями по зменшенню бар'єрів безмитної торгівлі, підвищенню прозорості й посиленню розвитку торгівлі між Азією та Європою. Плани створюються для кожної галузі й кожного періоду. ТФАР на період 1998-2000 рр. виокремив сім пріоритетних сфер – спрощення митних процедур, урядові закупки, профілактика епідемій, право інтелектуальної власності, свобода пересування комерсантів та інших комерційних послуг. ТФАР на період 2000-2002 рр. був доповнений торгівлею електронікою.

План дій сприяння розвитку інвестицій (IPAP) проводився за двома напрямками: 1) політичний діалог з метою створення сприятливих умов для торгівлі, інвестицій, 2) безпосередні заходи для сприяння торгівлі та інвестиціям. У підсумку створено Інвестиційну мережу АСЕМ, інформаційну базу з інвестицій і Мережу зв'язку АСЕМ²⁶.

Азіатсько-європейський форум підприємців є важливим інструментом для ділових кіл Азії та Європи для обміну інформацією, зустрічей та співпраці. Окрім того, існує співпраця в галузі фінансів. Створено Трастовий Фонд АСЕМ (ASEM Trust Fond) і Мережу європейських фінансових фахівців. Фонд довіри створено у червні 1998 р. Фонд із 42 млн. євро взяв зобов'язання на виконання понад 70 конкретних проектів із надання допомоги азійським учасникам для врегулювання банківсько-фінансової системи. Учасники АСЕМ також співпрацюють у багатосторонніх економічних форумах, особливо в рамках Всесвітньої Торговельної Організації (WTO).

Форум Азійсько-Європейської співпраці, однак, має й певні труднощі: інтереси, пріоритети азійських країн відрізняються від європейських. Азійська Сторона прагне до інтенсивної торгово-економічної співпраці, а країни ЄС наполягають на більш тісному політичному діалозі, проблемі демократії в азійських країнах.

Співпраця європейських та азійських країн у рамках АСЕМ протягом років поступово зміцнюється, позиція країн-учасниць на світовій арені посилюється, що є здобутком для обох сторін. Зміст двосторонньої співпраці якісно розширюється з роками, кількість учасників та їх активність у роботі Форуму підвищується, що загалом є значним внеском у стимулювання багатогранної співпраці²⁷.

У результаті проведеного дослідження можна зробити низку висновків та узагальнень. АСЕМ є найбільшим форумом із співпраці між Європою та Азією. Він може розглядатися як цінний експеримент складної інституалізаційної системи, що складається з багатьох різнопланових складових і поєднує в собі різні національні, ментальні підходи до міжнародної співпраці.

Спільна діяльність ЄС і країн Південно-Східної Європи в рамках АСЕМ за 14 років свого існування пройшла значний шлях формування, розвитку й виявлення загальних інтересів та аспектів взаємовигідного, рівноправного, ефективного діалогу в політиці, економіці, на рівні міжсуспільних відносин й досягла значних результатів.

АСЕМ являє собою форум міжцивілізаційного діалогу між Європою та Азією. Два континенти мають давні культурні й торговельні зв'язки, що стали підґрунтям для нового етапу розвитку взаємовідносин між ЄС та країнами Південно-Східної Азії наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття.

Після розпаду біполярної системи світу на початку 1990-х років, Південно-Східна Азія стала ареною боротьби за вплив у цьому регіоні між ЄС та США.

Багатогранна співпраця у рамках АСЕМ посилила політичні та економічні позиції ЄС та країн Південно-Східної Азії на світовій арені. Для Європейського Союзу, Форум Азійсько-Європейської співпраці став інструментом впливу в регіоні Північної та Південно-Східної Азії з метою отримання доступу до величезних азійських ринків, преференції в торгівлі, здійснення спільних проєктів в галузях промисловості. ЄС відіграє стабілізуючу та збалансовуючу роль у регіоні.

АСЕМ хоч і не набув статусу організації, а є форумом для діалогу й співпраці, посідає значне місце в Спільній зовнішній і безпековій політиці Європейського Союзу щодо Азійського регіону.

Країни Південно-Східної Азії, завдяки спільній діяльності в рамках АСЕМ, поглибили співпрацю в межах регіону та інтенсифікували власні інтеграційні процеси. Азійсько-Європейський Форум виявив значний потенціал для розвитку відносин у різних галузях для всіх його учасників. Співпраця більш ніж 40 країн світу в рамках Форуму допомагає зміцненню миру, стабільності, подоланню бідності в світі, підвищенню ефективності в спільній боротьбі проти тероризму, СНІДу та інших загроз і викликів безпеці на міжрегіональному рівні. Можна спрогнозувати, що, незважаючи на низку труднощів, АСЕМ буде зміцнюватися і розвиватися, з огляду на постійне зростання інтересу до нього як в Європі, так і Азії й поступове розширення кількості членів Форуму.

¹ Presentation /[Електронне джерело]/. – офіційний сайт АСЕМ 8 Summit in Brussels. – режим доступу: www.asem8.be/presentation. – P.1,2.

² Presentation /[Електронне джерело]/. – офіційний сайт АСЕМ 8 Summit in Brussels. – режим доступу: www.asem8.be/presentation. – P.1,2.

³ Asia-Europe Cooperation and the role of Vietnam/ edited by Nguyen Duy Quy, Nguyen Thu My, Duong Phu Hiep. Vietnamese Academy of social sciences. –Hanoi: National Political Publishers, 2004. – P.25.

⁴ Lay Hwee Yeo. Political Cooperation between the EU and ASEAN: Searching for a Long-Term Agenda and Joint Projects // EU - ASEAN: facing economic globalisation. / Editors: Paul J. J. Welfens, Cillian Ryan, Suthiphand Chirathivat, Franz Knipping. – Berlin –London, 2009. .- P.47.

⁵ Див. Luhulima, C.P.F. Asia-European Community Relations: Some Dimensions of Inter-regional cooperation. Paper presented at International Conference on Asean and European Community. – Singapore, 1992.

⁶ Lay Hwee Yeo. Political Cooperation between the EU and ASEAN: Searching for a Long-Term Agenda and Joint Projects // EU - ASEAN: facing economic globalisation. / Editors: Paul J. J. Welfens, Cillian Ryan, Suthiphand Chirathivat, Franz Knipping. – Berlin – London, 2009. – P.50.

⁷ Rueland J. The Asia-Europe Meeting (ASEM): Towards a New Euro-Asean Relationship. Universitat Rostock (Rostock Information zu Politik und Verwaltung.5). –2006. – P.16-17.

⁸ Towards a New Asia Strategy. Communication from the Commission to the Council. July 1994. /*COM/94/314 FINAL */ [Електронне джерело]/. – офіційний сайт Європейської Комісії ЄС – режим доступу: / http://ec.europa.eu/external_relations/asem/index_en.htm

⁹ Asia-Europe Cooperation and the role of Vietnam/ edited by Nguyen Duy Quy, Nguyen Thu My, Duong Phu Hiep. Vietnamese Academy of social sciences. –Hanoi, 2004. – P.26.

¹⁰ Ibid. – P.26.

¹¹ Ibid. – P.28.

¹² Towards a New Asia Strategy. Communication from the Commission to the Council. July 1994/*COM/94/314 FINAL * /[Електронне джерело]/. – офіційний сайт Європейської Комісії ЄС – режим доступу: / http://ec.europa.eu/external_relations/asem/index_en.htm

¹³ АСЕМ – Форум співробітництва. – Ханой, 2004.– С.12.

¹⁴ Asia-Europe Cooperation and the role of Vietnam/ edited by Nguyen Duy Quy, Nguyen Thu My, Duong Phu Hiep.Vietnamese Academy of social sciences. –Hanoi, 2004. – P.26.

¹⁵ Ibid. – P.26.

¹⁶ Фан Ван Кхай. Заключительное выступление на АСЕМ 5 //Нянзан – 2004. – 10 октября.

¹⁷ Asia-Europe Cooperation and the role of Vietnam/ edited by Nguyen Duy Quy, Nguyen Thu My, Duong Phu Hiep.Vietnamese Academy of social sciences. – P.28.

¹⁸ Фан Ван Кхай. Заключительное выступление на АСЕМ 5. //Нянзан – 2004. – 10 октября.

¹⁹ The Asian-Europe Cooperation Framework, 2000. /[Електронне джерело]/. – офіційний сайт Європейської Комісії. – режим доступу: http://ec.europa.eu/external_relations/asem/index_en.htm

²⁰ Chairman’s Statement, ASEM1. Bangkok, March, 1996 /[Електронне джерело]/. – офіційний сайт АСЕМ5 – режим доступу: www.asem5.gov.vn

²¹ Рамки азиатско-европейского сотрудничества 2000. АСЕМ Форум азиатско-европейского сотрудничества. Путь к более реалистичным и существенным партнерским отношениям.– Ханой, 2004. – С.168-178.

²² Asia-Europe Cooperation and the role of Vietnam/ edited by Nguyen Duy Quy, Nguyen Thu My, Duong Phu Hiep.Vietnamese Academy of social sciences. – P.75.

²³ Ibid. – P.77.

²⁴ Ibid. – P.78-79.

²⁵ Ibid. – P.97.

²⁶ Ibid. – P.99.

²⁷ Нгуен Зи Ниен. Развитие АСЕМ и Саммит высшего ранга АСЕМ 5 в Ханое //Коммунистический журнал. –2004. – № 19.

Статья посвящена истории образования Форума Азиатско-Европейского сотрудничества (АСЕМ), целям, принципам его деятельности, достижениям и роли ЕС в этом процессе.

Ключевые слова: *Европейский Союз, Юго-Восточная Азия, сотрудничество, Азиатско-Европейский Форум.*

This article is about the history of creation of Asia-Europe Meeting (ASEM), mechanism and principles of ASEM activities, what Forum has been doing since its establishment and the role of EU in the ASEM process.

Key words: *European Union, Asia Pacific, collaboration, Asiatic-European Forum.*

Шахла Шахі Гахраманова

РЕГІОНАЛЬНІ Й ГЛОБАЛЬНІ НАСЛІДКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ КОСОВО

У статті розглянуто регіональні й міжнародні аспекти проголошення незалежності Косово. Проаналізовано конфліктні аспекти косовської проблеми у регіональному й глобальному контекстах.

Ключові слова: *Косово, ООН, США, ЄС, Сербія, конфлікт, міжнародні відносини.*

Період «холодної війни» в історії міжнародних відносин позначився, з одного боку, глобальним протистоянням наддержав, з іншого, відносною стабільністю зон впливу й територіальних меж національних держав. Натомість сучасні міжнародні відносини перебувають у стані перманентної нестабільності, наслідками якої є суперечливі одночасні тенденції, пов'язані з інтеграцією регіональних ринків й структур і послабленням і дезінтеграцією національних держав, глобалізацією міжнародних відносин і локалізацією регіональних інтеграційних угруповань¹.

Отже, розглянемо особливості впливу проголошення незалежності Косово на загострення проблем сучасних міжнародних відносин у регіональному й глобальному вимірах. Заради цього стисло з'ясуємо позицію США, ЄС, Росії та інших впливових гравців щодо косовської проблеми, проаналізуємо тенденції визнання незалежності Косово та актуальні перспективи розв'язання цієї проблеми.

День проголошення албанською громадою незалежності Косово від Сербії вже увійшов до хронології історії міжнародних відносин як суперечлива подія. Зіткнення різних позицій та інтересів посприяло фіксації діаметральних підходів, що наразі домінують у сучасній історіографії зазначеної проблеми.

«Демонізація» сербів, яка відбулася під час трагічного розпаду колишньої Югославії, посприяла утвердженню в громадській думці багатьох впливових держав, включно зі Сполученими Штатами Америки та багатьма країнами Європейського Союзу, стереотипу «ображених» албанців. ФРН, наприклад, визначаючи свою позицію щодо косовського питання, керувалася мотивами пам'яті про етнічні чистки доби Другої світової війни. Інші оцінки балканської трагедії склалися в історіографії слов'янських країн.

Зрозуміло, що в сербській історіографії досі домінує патріотичне ставлення до косовської проблеми. Наприклад, М.Вулевич наголошує на безперечних сербських політично-правових правах на Косово та Метохію².

Аналогічна точка зору залишається домінуючою у сучасній російській історіографії косовської проблеми. Відомі дослідниці балканських проблем Є.Гуськова та Є.Пономарьова у своїх монографіях доводять, що на боці Сербії в її претензіях на Косово не лише історія, а й міжнародне право³.

Натомість в українській історіографії складаються різні точки зору щодо витоків і наслідків косовської проблеми. Співробітник Інституту історії України НАН України А.Мартинів звертає увагу на неоднозначну позицію Європейського Союзу щодо розпаду Югославії й проблем урегулювання балканських конфліктів⁴. Своєю чергою В. Дівак пов'язує косовську проблему з репресивним курсом режиму С.Мілошевича щодо місцевих албанців⁵.

Загалом в історіографії склалася думка про закономірність не лише розпаду Югославії, а й внутрішніх і зовнішніх причин, що спровокували цей процес. Із нашого погляду, наприкінці ХХ ст. на Балканах парадоксально «зустрілися» дві епохи: доба Модерну, для якої властиво створення власної національної держави для кожної нації, та доба Постмодерну, коли не лише національний суверенітет, а й стабільність та ефективність державного механізму стають сумнівними через тенденції інтеграції й глобалізації. Тому за канвою конкретних історичних подій, що спричинили розпад Югославії, треба бачити провідні тенденції нашого часу.

«Націоналізм, - зазначав англійський дослідник Е.Гелнер, - це політичний принцип, згідно з яким політична й національна одиниці мають збігатися»⁶. На початку ХХІ ст. цей принцип повною мірою реалізувався на Балканах. Однак він суперечить наднаціональним принципам і підходам, що домінують в Європейському Союзі. Саме ця колізія є гальмами на шляху вступу більшості колишніх югославських республік (за винятком Словенії, яка стала членом ЄС 1 травня 2004 р.) до об'єднаної Європи.

Звичайно, можна сперечатися, чи вважати косовський конфлікт логічним продовженням громадянських війн, що терзали колишню Югославію, починаючи з 1990-х років. Відомий сербський історик Сіма Чіркович слушно вбачає політико-правові передумови розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії у нормах Конституції 1974 р., що перетворила Сербію на «федеральну» державу з автономними провінціями Воєводина й Косово⁷. Упродовж 1990-х років албанці Косово наполегливо домагалися зміни статусу автономії на статус республіки, що давав право виходу зі складу СФРЮ. Відмова Косово надати такий статус стала приводом для Словенії та Хорватії у червні 1991 р. проголосити свою незалежність. Отже, у Косово процес розпаду Югославії політично розпочався, тут він формально і завершився⁸.

Хоча, на нашу думку, цей висновок є суперечливим. Адже, незалежно від того, скільки світових держав визнали незалежність Косово, принаймні

доки Сербія не визнала незалежності свого колишнього краю, остаточно легітимізувати наслідки однобічного проголошення косовської державності неможливо⁹.

Своєю чергою США, послідовно підтримуючи незалежність Косово, домагаються тим самим глобального визнання свого домінування в однополярній системі міжнародних відносин. Зважаючи на це, американський аналітик міжнародних відносин З.Бжезинський зазначає, що «операції проти Іраку 1991 року та в Косово 1999 року переконливо продемонстрували лідерство Америки у воєнному застосуванні високих технологій та її здатність відносно безкарно наносити удари по інших країнах»¹⁰. Унаслідок цього «ситуація в Косово на думку прихильників створення європейських збройних сил, - як зазначає Г.Кіссінджер, - продемонструвала велику невідповідність воєнних можливостей держав по обидва боки Атлантики»¹¹.

Окрім цього глобального виміру, наслідки косовської проблеми мають пролонговане значення для Сербії та всього балканського регіону. Напередодні косовської 1999 р. операції НАТО ствердилася думка про потребу «покарати» сербів за спроби зберегти або відтворити «Велику Сербію». Унаслідок цього утворилася специфічна аргументація етичного обґрунтування геополітичних інтересів¹². У березні-червні 1999 р. воєнна операція НАТО проти Сербії та Чорногорії отримала назву «гуманітарної інтервенції». Це поняття суттєво розширило уявлення про допустимі межі правового підходу до воєнних дій.

Прийнята у червні 1999 р. резолюція Ради Безпеки ООН №1244 встановила міжнародно-правові рамки для «перехідного» статусу Косово. Оскільки цей документ був наслідком непростого дипломатичного компромісу між постійними членами Ради Безпеки ООН, насамперед, між Росією, США і Китаєм, відкривалися широкі можливості для його протилежного за смыслом тлумачення. Росія й Сербія звертали увагу на положення резолюції про визнання адміністративних повноважень Белграда та його вплив на міжнародну миротворчу місію «КФОР»¹³.

Натомість американці та косовські албанці наголошували на положенні зазначеної резолюції, що зобов'язувало (правда без чіткого встановлення часових обмежень) визначити остаточний статус Косово. Отже, упродовж літа 1999 р. і до літа 2007 р. відбувалося дипломатичне перетягування канату навколо косовської проблеми. Тим паче, що вона була відтіснена з пріоритетів міжнародної політики іншими подіями, такими, як терористична атака США 11 вересня 2001 р. (гарячі голови спочатку навіть хотіли покласти відповідальність за це на сербські спецслужби), потім початком «антитерористичної операції» НАТО в Афганістані та від березня 2003 р. стартом війни США проти іракського режиму Саддама Хусейна.

Утім, навіть на фоні цих безперечно глобальних за своїм значенням міжнародних подій, проблема Косово залишалася на порядку денному світової політики. Адже у ній наче віддзеркалились усі суперечливі інтереси різних суб'єктів сучасної системи міжнародних відносин.

Передусім США хотіли, вирішивши косовське питання на своїх умовах, не лише підтвердити своє глобальне лідерство, а й забезпечити контроль над комунікаціями та стратегією розвитку Європейського Союзу. Своєю чергою Європейський Союз, в загальних рисах підтримуючи американський сценарій вирішення косовського питання, був готовий продемонструвати тим самим свою лояльність до євроатлантичного партнерства, підірваного суперечностями між країнами «старої» й «нової» Європи навколо підтримки дій США в Іраку.

Інші впливові світові гравці також мали у Косово власний інтерес. Китай не міг тривалий час пробачити США удару по своєму посольству в Белграді 8 травня 1999 р. Окрім того, у Пекіні за косовською проблемою вбачали прецедент для власних неприємностей із Тибетом і Сінцзяном. Російська Федерація також мала аналогічні до китайських проблеми з внутрішнім кавказьким сепаратизмом, але водночас Кремль хотів, підтримуючи Сербію, зберегти свій вплив на глобальному цивілізаційному перехресті, яким є Балкани.

Натомість інтереси ісламського світу на Балканах є суперечливими, адже такими є й відносини між мусульманськими державами. «Ісламський виклик, – зазначав С.Гантінгтон, – полягає у переконливому культурному, соціальному й політичному відродженні ісламу в мусульманському світі й супроводжується відкиданням західних цінностей та інституцій»¹⁴. У цьому контексті радикальні ісламські угруповання розглядають Боснію й Косово як європейський плацдарм для створення глобального халіфату.

Водночас триває конкуренція за визначення лідера ісламського світу. Й підтримка боснійських мусульман, а згодом косовських албанців у цьому процесі мала суттєве значення. Однак провідні країни «Організації ісламська конференція» – Туреччина, Іран, Саудівська Аравія, Індонезія, Малайзія – так і не спромоглися виробити спільну «ісламську» позицію щодо Балкан загалом, та Косово зокрема. Особливо гостро виглядає на Балканах суперечка між проатлантичною Туреччиною та Іраном. Оскільки косовські албанці за віросповіданням є сунітами, вплив шийтського Ірану на них априорі був обмежений. Окрім того, на відміну від досить поширених ісламістських настроїв, притаманних під час розпалу боснійської війни (1992-1995) боснійським мусульманам, албанці Косово відразу зробили ставку на США. Тому інформаційний супровід процесу підтримки албанців Косово здійснювався на основі риторики навколо світської секуляризованої ідеї прав людини, а не «джихаду» проти православних сербів.

Така парадигма символічного виміру косовського конфлікту давала можливість США одночасно спробувати розв'язати на Балканах кілька стратегічних проблем. По-перше, послабити позиції Європейського Союзу, створивши на тривалий час в його (за висловом У.Черчілля періоду Першої світової війни) «м'якій брюшині» зону контрольованого конфлікту та посилити аргументи на користь продовження військово-політичної присутності США в Європі, а, по-друге, шляхом підтримки мусульман у Косово спробувати поліпшити імідж США в ісламському світі, погіршений війнами в Афганістані та Іраку.

Черговим поштовхом для актуалізації косовської проблеми стали внутрішньополітичні процеси, які відбувалися у Сербії. 21 січня 2007 р. на виборах до Скупщини перемогли радикальні націоналісти. «Сербська радикальна партія» отримала понад 28% голосів виборців. «Демократична партія Сербії» на чолі з президентом Б.Тадичем здобула 22,7% голосів, а партія «Нова Сербія» тодішнього прем'єра-міністра В.Коштуниці назбирала понад 16% голосів¹⁵. Однак націоналісти Т.Ніколича не змогли відправити у відставку ані президента Б.Тадича, ані прем'єр-міністра В.Коштуницю. Однак навіть «проєвропейська» влада Сербії відхилила у лютому 2007 р. план представника ООН у Косово М.Ахтісаарі, що передбачав поетапне надання Косово незалежності, починаючи з легітимізації прапора, гімну, надання членства Косово в ООН.

11 лютого 2007 р. колишній командувач «Армії визволення Косово» Агім Чеку організував у Приштіні збройну демонстрацію на підтримку негайного проголошення незалежності. Натомість В.Коштуниця пропонував надати Косово статус «контрольованої автономії», але ця пропозиція не влаштувала ані радикальних сербських політиків, ані тим паче албанців Косово. На цьому етапі США знову ініціювали прискорення процесу надання незалежності Косово.

10 червня 2007 р. албанську столицю Тирану відвідав президент США Джордж Буш молодший. Президент Албанії Салі Беріша зажадав американської підтримки в процесі визнання неминучості проголошення незалежності Косово. 17 листопада 2007 р. в Косово відбулися парламентські й муніципальні вибори. Перемогла «Демократична партія» Х.Тачі. Активність албанських виборців була незначною, а сербська громада вибори бойкотувала. Однак рівень підтримки ідеї незалежності серед албанців був високим.

3 лютого 2008 р. в другому турі виборів президента Сербії Б.Тадич переміг націоналіста Т.Ніколича. Відразу після інавгурації Б.Тадича 17 лютого 2008 р. албанці Косово проголосили створення незалежної держави. Отже, на політичній карті Європи з'явилася нова незалежна держава – Косово з площею території 10,887 км. кв. та населенням 1,8 млн. осіб. Щодо етнополітичного складу – це 88% албанців і лише 7% етнічних сербів¹⁶.

Тим часом у Белграді розгромили посольство Словенії, що головувала в ЄС і першою підтримала визнання незалежності Косово. Протестуючи проти визнання незалежності Косово, Сербія також відкликала послів для консультацій із США, Великої Британії, Франції, Туреччини. Війська НАТО після того, як на сербсько-косовському кордоні були спалені прикордонні застави, взяли цю територію під посилену охорону. Європейський Союз зазначав, що визнання незалежності Косово відповідно до плану М.Ахтісаарі не передбачає поділу цього краю на сербську та албанську частини.

25 лютого 2008 р. Белград відвідав тодішній перший віце-прем'єр-міністр російського уряду та без п'яти хвилин президент Д.Медведев. Він підписав угоду про участь Сербії у російському газовому проекті «Південний потік». Тим самим Росія не просто зафіксувала свій стратегічний інтерес щодо Сербії, а й повернулася до активної геополітичної гри на Балканах. Натомість адміністрація Дж.Буша молодшого, визначаючи стратегію визнання незалежності Косово, спочатку вирішила домогтися цього рішення від ключових держав Євросоюзу, потім від балканських і центральноєвропейських сусідів Сербії, далі від більшості держав-членів «Організації ісламська конференція» та союзних США країн Азії, Африки й Латинської Америки.

8 березня 2008 р., визнавши обмеженість політичних заходів, спрямованих на забезпечення дипломатичного скасування незалежності Косово, у відставку пішов прем'єр-міністр В.Коштуниця. Сполучені Штати Америки в Раді Безпеки ООН наклали вето на пропозицію Росії повернути Косово у статус-кво, передбачене положеннями резолюції Ради Безпеки ООН №1244. Після цього 20 березня 2008 р. сусідні з Сербією країни – Болгарія, Угорщина та Хорватія визнали незалежність Косово.

Намагаючися розв'язати гостру внутрішньополітичну кризу, викликану здобуттям незалежності Косово, 11 травня 2008 р. політична еліта Сербії провела позачергові вибори до Скупщини. До політичного процесу повернулася «Соціалістична партія Сербії», дискредитована після усунення навесні 2000 р. від влади С.Мілошевича. 23 червня 2008 р. «Сербська соціалістична партія» ввійшла до правлячої демократичної коаліції на чолі з прем'єр-міністром В.Цветновичем.

Утім, 25 червня 2008 р. набула чинності Конституція Косово. Цю країну було проголошено парламентсько-президентською республікою. Гарантувалися права національних меншин. Обмежувалося право на створення власних збройних сил і Косово заборонялось об'єднуватися з Албанією. Проквітнувши цю гірку пігулку, сербські політики зайнялися налагодженням відносин з Європейським Союзом. У липні 2008 р. до Гаазького міжнародного трибуналу передано колишнього політичного лідера боснійських сербів Р.Караджича, який від 1995 р. переховувався інкогніто в Белграді. Після цього Євросоюз більш лояльно почав ставитися до Сербії.

Водночас балканська проблематика «відгукнулася» на Кавказі. 8-12 серпня 2008 р. стався російсько-грузинський збройний конфлікт. Поширеною є думка про те, що російсько-грузинська війна стала відповіддю Росії на «прецедент Косово»¹⁷. Справді, можна погодитися з думкою про те, що у такий спосіб Кремль установив контроль над кавказьким відгалуженням «санітарного кордону» і показав рішучість Росії обстоювати свої інтереси, навіть силою зброї.

За умов жаркого протистояння Росії та Заходу 9 вересня 2008 р. Скупщина Республіки Сербія одночасно ратифікувала Угоду про стабілізацію та асоціацію з Європейським Союзом та угоду з «Газпромом» про участь у будівництві газопроводу «Південний потік». Однак після цього настав черговий етап дипломатичного загострення, пов'язаний з «тріумфальним» визнанням незалежності Косово сусідніми балканськими державами.

10 жовтня 2008 р. Сербія відкликала послів із Македонії та Чорногорії, які також визнали незалежність Косово. На думку керівника Центру з досліджень сучасних балканських криз Інституту слов'янознавства РАН Є. Гуськової, зробили вони це під тиском США. Уже 13 жовтня 2008 р. в Чорногорії місцеві серби вимагали проведення референдуму з приводу незалежності Косово. Однак ситуація до кривавого загострення так і не дійшла. Для більшості македонців і чорногорців за умов світової економічної кризи більш нагальними були проблеми економічного виживання. Водночас Сербія вирішила звернутися до Міжнародного суду.

15 жовтня 2008 р. на прохання прем'єр-міністра Косово Хашима Тачі британський експерт з проблем міжнародного права Майкл Вуд дав згоду представляти інтереси Косово в міжнародному суді в Гаазі. На початку грудня 2008 р. в Косово було розгорнуто цивільну місію Євросоюзу. Тим самим Брюссель показав, що проголошення незалежності Косово незворотне.

Однак держави, що самі є учасниками непростих відносин з різними рухами та угрупованнями і ставлять собі за мету здобуття незалежності, зайняли таку ж послідовну позицію щодо невизнання легітимності проголошення незалежності Косово. Зокрема різко проти визнання незалежності Косово виступили Іспанія (має проблему з басками), Греція (сперечається з турками на Кіпрі), Словаччина (має проблеми з угорською меншиною), Румунія (має проблеми з угорцями в Трансільванії та придністровську проблему). Не збираються визнавати незалежність Косово Індія (через внутрішній сепаратизм, зокрема у Кашмірі), Китай. Унаслідок такого розколу світової спільноти Косово перетворилося на постійний дипломатичний «нарив».

На початку 2009 р. стало відомо, що брендигове агентство групи «Saatchi&Saatchi» уклало контракт на розробку пропозицій щодо форму-

вання нового іміджу Косово у світі. Зокрема Європейський Союз закликає албанські власті Косово зайнятися проблемою поліпшення соціального становища місцевої ромської етнічної меншини.

17 січня 2009 р. Панама стала 51-ю країною, що визнала незалежність Косово. 20 квітня 2010 р. Саудівська Аравія – 58-ю країною, яка визнала незалежність Косово. 20 березня 2009 р. Бахрейн визнав незалежність Косово. Це було дуже важливо, оскільки відкрило Косово шлях до авуарів нафтодобувних держав Перської затоки. США грали м'язами, домагаючись потрібного для себе рішення з косовського питання. Визнаючи непересічну роль президента США Б.Клінтона на шляху до незалежності Косово, албанці відкрили йому в Приштині прижиттєвий пам'ятник¹⁸.

20 березня 2010 р. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун доповів Раді Безпеки ООН про перешкоди, що власті Косово чинять місії ООН у краї. Показовою та оптимістичною стала подія, що відбулася 19 березня 2009 р., коли Сербія та Чорногорія нормалізували відносини, розірвані внаслідок визнання Чорногорією незалежності Косово. Водночас 24 березня 2009 р. міністерство закордонних справ Сербії висловило вдячність Сирії, Азербайджану, Єгипту, що в «Організації ісламська конференція» висловили особливу позицію щодо невизнання незалежності Косово.

За цих обставин ключове значення все ще мала позиція США. 2 квітня 2009 р. Албанія стала членом НАТО. Це можна було розглядати як додаткову гарантію недопущення створення «Великої Албанії» поза контроль США та Північноатлантичного альянсу. 21 травня 2009 р. Віце-президент США Джозеф Байден відвідав Приштину. Сполучені Штати рішуче підтримали подальший процес визнання незалежності Косово¹⁹. За ситуацією потрібно було дуже ретельно слідкувати, адже 28 травня 2009 р. президент Косово Фатмір Сейдіу скасував візит до Македонії. Ця країна так і не врегулювала суперечку з Грецією щодо самої назви держави «Македонія», окрім того, гострими залишалися стосунками з етнічними албанцями, які мешкають на македонсько-косовському кордоні та мріють про створення «Великої Албанії».

18 червня 2009 р. російський представник в ООН В.Чуркін наголосив на недопустимості ліквідації місії ООН у Косово. У жовтні 2009 р. скандал викликало прибуття делегації Косово на засідання Генеральної Асамблеї ООН з нагоди 65-ліття створення цієї універсальної міжнародної організації. Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун закликав відкласти суперечку щодо статусу Косово заради розблокування регіональної економічної співпраці.

Нарешті 29 червня 2009 р. Косово стало 186 членом Міжнародного валютного фонду²⁰. Водночас МВФ висував жорсткі вимоги отримання кредиту Сербії, що підсилювалися політичним тиском з боку США та Європейського Союзу на Белград.

10 липня 2009 р. до Косово прибув посол США Уїльям Діл²¹. Він став координатором процесу всебічної американської підтримки властей Косово. Однак Белград не збирався складати дипломатичну зброю. 10 жовтня 2009 р. до Міжнародного Суду ООН надійшов позов Сербії з приводу визначення законності одноосібного проголошення албанцями незалежності Косово. До 17 квітня 2009 р. до Міжнародного Суду надходили письмові свідчення всіх зацікавлених у цій справі сторін. Упродовж 1-11 грудня 2009 р. відбулися закриті дебати сторін. Однак суд прийняв рішення оприлюднити свій вердикт не раніше листопада 2010 р.²².

Свою підтримку Сербії демонструвала й Росія. 20 жовтня 2009 р. з нагоди святкування 65-ліття визволення Белграда від фашистів сербську столицю відвідав російський президент Д.Медведев. Росія надала Сербії кредит на 1 млрд. дол. Це стало вагомим фактором для стабілізації внутрішнього економічного становища в Сербії в умовах світової економічної кризи та жорсткої позиції МВФ щодо кредитування Белграда.

Утім, тримав і процес внутрішньополітичної легітимації властей Косово. 15 листопада 2009 р. в Косово відбулися перші загальні вибори. Участь у них взяли 35 албанських, 23 сербських та 7 боснякських партій. Однак це лише засвідчило початковий етап формування місцевої політично-партійної системи та її декоративний характер. Фактично в країні існує однопартійна система «ветеранів» «Армії визволення Косово».

7 грудня 2009 р. Європейський Союз підписав торговельну угоду із Сербією. Воєводина набула конституційних прав широкої автономії у складі Сербії. Громадяни Сербії отримали безвізовий режим з Європейським Союзом. Це засвідчило гнучкість сербської дипломатії та її спроможність одночасно грати та вигравати на кількох геополітичних шахівницях. Однак було зрозуміло, що Сербія не вступить в ЄС і НАТО, якщо не визнає незалежності Косово.

23 січня 2010 р. Росія й Сербія виступили проти албанського плану розв'язання проблеми «північного Косово», тобто скасування сербської автономії в містечку Косовська Мітровиця, що є найбільшим сербським анклавом у Косово. Радикальна частина албанців Косово продовжувала наполягати на остаточній «оксамитовій» етнічній чистці сербського населення Косово.

18 березня 2010 р. Міжнародні сили КФОР у Косово, незважаючи на опір Белграда, передали повноваження з охорони Меморіального комплексу сербських героїв Косовської битви 1389 р. косовській поліції. Оскільки того ж дня президент Словенії Берут Пахор переконував президента Сербії Бориса Тадича взяти участь у саміті Євросоюзу разом із представниками Косово це було малоімовірно²³. Однак 20 березня 2010 р. в словенському курортному містечку Брдо-код-Краня формально відбувся саміт балкансь-

ких країн. Однак комісар Європейського Союзу з питань розширення та політики європейського сусідства Стефан Фюле залишив його після скандалу із сербською делегацією щодо статусу делегації Косово²⁴.

Зважаючи на черговий виток напруження навколо Косово, 22-27 березня 2010 р. контингент «КФОР» провів навчання у Косово. Командувач контингентом німецький генерал Маркус Бентнер завданням навчань визначив демонстрацію спроможності місії ЄС у забезпеченні верховенства закону та правопорядку «EULEX» та Косовської поліцейської служби «розгортати свої сили швидко та ефективно, де й коли це буде потрібно». З 1 лютого 2010 р. контингент у Косово скорочено до 10700 військових²⁵.

Символічним можна вважати крок Європейського Союзу, що 22 березня 2010 р. виділив Сербії 70 млн. євро на відновлення мосту, зруйнованого 1999 року в м. Нові-Саді під час воєнної операції НАТО²⁶. Акт доброї волі у відповідь зробила й Скупщина Сербії, що 30 березня 2010 р. висловила вибачення за знищення боснійських мусульман у Сребрениці 1995 року. Однак головний муфтії Сербії Маумер Зукорлич назвав цей крок «недостатнім»²⁷.

На Вашингтонській конференції з питань ядерної безпеки 14 квітня 2010 р. Сполучені Штати знову закликали Сербію розпочати переговори про визнання незалежності Косово²⁸. Посол США в Косово У.Діл підкреслив, що «Косово та Сербія можуть вести переговори з нагальних питань як незалежні держави, але це буде можливо, якщо Белград визнає статус краю»²⁹.

Справжній дипломатичний прорив відбувся 16 квітня 2010 р. у м. Печі, де відбулася зустріч президентів Сербії Б.Тадича, Хорватії І.Йосиповича та Угорщини Л.Шойома. Сторони погодились, аби після вступу Хорватії до ЄС, орієнтовно 2012 року Сербія набула статус кандидата на вступ 2014 року³⁰. До того часу територією Сербії йтиме газопровід «Південний потік», що пов'яже сербські інтереси з енергетичною стратегією Європейського Союзу.

У сучасному дискурсі навколо косовської проблеми домінує думка про безпосередній зв'язок між перспективою вступу Сербії до Євросоюзу та встановлення нормальних міждержавних відносин між Белградом та Приштіною³¹. Ця тенденція теоретично може бути підтвердженням слухності історичної місії Європейського Союзу, що спрогнозував ще У.Черчілль: «Імперії майбутнього, - цитує Е.Тоффлер У.Черчілля, - будуть імперіями розуму»³².

Зважаючи на цю тенденцію, посол Сербії в Україні Душан Лазич констатує, що «косовське питання треба вирішувати політичними методами та шляхом переговорів. Наш уряд цю гостру політичну проблему перевів у правову»³³. Це дає підстави вважати, що прорив у розв'язанні регіональних і глобальних проблем, що актуалізувалися внаслідок проголошення незалежності Косово може бути досягнутий лише в разі визнання Сербією незалежності Косово. Соціологічні опитування громадської думки в Сербії

засвідчують, що така тенденція може стати реальністю. Дедалі більше сербів вважають, що сербська історична колиска в Косово може бути повернута мирним шляхом лише в разі входження Сербії та Косово до Європейського Союзу. Однак у такому разі існує потенційна загроза того, що замість європеїзації Балкан відбудеться «балканізація» Європейського Союзу. Критичними у цьому сенсі стануть 2010-2014 р., коли відбудеться побудова газопроводу «Північний потік», що не лише зміцнить позиції Росії на Балканах, а й стимулюватиме народи цього регіону до стабілізації стосунків заради отримання прибутків. Отже, Косово й Сербія стануть критично важливими державами для безпечного постачання енергоносіїв для об'єднаної Європи. Завдяки цьому Європейський Союз може дати остаточну відповідь на історичні балканські проблеми.

¹ Глобалізація і сучасний міжнародний процес. – К., 2009. – С.53.

² Вулевич М. Косово и Метохия: очерк политико-правовой истории и современное положение. – К., 1999.

³ Гуськова Е.Ю. История югославского кризиса (1990-2000). – М., 2001; Пономарёва Е.Г. Политическое развитие постюгославского пространства (внешние и внутренние факторы). – М., 2007.

⁴ Мартинов А.Ю. Еволюція балканської політики Європейського Союзу (1989-2009) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип.18 – 2009. – С.107-122.

⁵ Дівак В. Косово, боротьба за незалежність: історія питання та його наслідки // Політичний менеджмент. – 2008. - №3. – С.111-121.

⁶ Гелнер Е. Нації та націоналізм. Пер. з англ. – К., 2003. – С.29.

⁷ Чиркович С. История сербов. – М., 2009. – С.372.

⁸ Calic Marie-Janine. Kosovo: der jüngste Staat in Europa // Aus Politik und Zeitgeschichte. – 2008. - №32. – 4 August 2008. – S.33.

⁹ International Crisis Group. Kosovo. – Spring 24 March 1998. – P.6.

¹⁰ Бжезинский З. Выбор. Мирное господство или глобальное лидерство. – М., 2004. – С.23.

¹¹ Киссинджер Г. Нужна ли Америке внешняя политика. – М., 2002. – С.49.

¹² Richard Ned Lebow. The Tragic Vision of Politics: Ethics, Interests and Orders. – New York. – 2004. – p.44.

¹³ Noel Malcolm. Kosovo. A short history. – New York, 1999.

¹⁴ Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, 2006. – С.118.

¹⁵ Голос України – 2007. – 23 січня. – С.4.

¹⁶ [Електронний ресурс. Режим доступу] www.cia.gov/world/kosovo

¹⁷ Киридон А.М., Троян С.С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз. – Київ – Рівне, 2009. – С.69.

¹⁸ Известия. – 2009. – 15 октября. – С.4.

¹⁹ [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://www.whitehouse.gov/search/site/Kosovo>

²⁰ [Електронний ресурс] Becomes the International Monetary Funds 186th Member. Press Release No09/240 <http://www.imf.org/externa/np/sec/pr/2009/pr09240.htm>

²¹ [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://www.state.gov/r/pa/ei/blog/126822.htm>

²² [Електронний ресурс. Режим доступу] http://www.mid.ru/Brp_4.nsf/arh/FAFD72303422B4AOC3257706003A609D?Open Document

²³ [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://www.rian.ru/world/20100318/2151650html>

²⁴ [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://www.rian.ru/world/20100320/215506384.html>

²⁵ [Електронний ресурс. Режим доступу] www.rian.ru/world/20100322/215751409.html

²⁶ [Електронний ресурс. Режим доступу] www.izvestia.ru/news/news235934

²⁷ [Електронний ресурс. Режим доступу] www.rian.ru/world/20100401/217653136.html

²⁸ [Електронний ресурс. Режим доступу] www.rian.ru/world/20100414/222296626.html

²⁹ [Електронний ресурс. Режим доступу] www.utro.ru/news/2010/04/14/887721.shtml

³⁰ [Електронний ресурс. Режим доступу] <http://www.balkaninsight.com/en/main/news/27409>

³¹ Franz-Lothar Altmann. Serbia's EU Membership and the Kosovo Issue // Wolfgang Petritsch, Goran Slivanovic, Christophe Solioz. Serbia Matters: Domestic Reforms and European Integration. – Baden-Baden: Nomos, 2009 – http://www.web.mac.com/dushan.pavlovic/works/Academic_files/2009_s_m_contents.pdf

³² Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання. Багатство. Сила. – К., 2003. – С.29.

³³ Лазич Д. Інтеграційний досвід Сербії // День – 2010. – 14 квітня. – С.3.

В статье рассматриваются региональные и международные аспекты провозглашения независимости Косово. Проанализировано конфликтные аспекты косовской проблемы в региональном и глобальном контекстах.

Ключевые слова: Косово, ООН, США, ЕС, Сербия, конфликт, международные отношения.

The article presents the regional and international aspects of Kosovo Independents. Special attention is to the conflict of Kosovo in the regional and global context.

Key words: Kosovo, UNO, USA, EU, Serbia, conflict, international relationship.

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

Наталія Кривець

УЧЕНІ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ СВ. ВОЛОДИМИРА В НАУКОВИХ ЦЕНТРАХ НІМЕЧЧИНИ У ХІХ ст.

Статтю присвячено співпраці вчених Університету св. Володимира з німецькими колегами, їхньому внеску в розвиток українсько-німецьких науково-освітніх відносин.

Ключові слова: *Київський університет, Німеччина, учені, наукове відрядження, лекції, семінар.*

Нинішнє, а тим більше завтрашнє суспільство складно уявити без добре поставлених науки і освіти, гармонійного поєднання цих двох складових, які повною мірою становлять інтелект нації, держави. Сучасна українська університетська освіта і наука є віддзеркаленням кращих наукових традицій, започаткованих вітчизняними університетами, особливо Київським.

Мета статті полягає в аналізі на широкій документальній базі зв'язків учених Університету св. Володимира з університетами Німеччини у ХІХ ст.

Традиція української молоді завершувати освіту й поглиблювати свої знання в німецьких університетах почала складатися ще з ХVІ ст. Поширення ідей Реформації, високий рівень науки й толерантність, характерні для університетів німецьких держав-князівств сприяли цьому. Наприкінці ХVІ ст. у Віттенберзі слухав лекції з філософії й богослов'я відомий представник Острозького освітнього центру Кирило Лукарис. Удосконалював свої знання в німецьких університетах і ректор Київської братської школи Мелетій Смотрицький¹.

У ХVІІІ-ХІХ ст. чимало українців прагнули продовжити навчання у Німеччині, де вони вивчали філософію, класичні мови, право, медицину. У Лейпцизькому університеті, приміром, продовжували освіту студенти Києво-Могилянської академії Г. Козицький і М. Мотоніс. Після повернення вони стали почесними членами Петербурзької академії наук. Багато українських студентів-медиків навчались у Кілі. У другій половині ХVІІІ ст. у Німеччині навчалось близько 134 українських студенти з Лівобережної України². «Німецькі вчені зазначали, що характерною рисою українця, на відміну від великороса, є любов до науки. У свідомості українця з Гетьманщини вкорінилося сприйняття науки як найвищої цінності, «паче золота й срібла», тому багато представників різних суспільних верств – козацької старшини, міщан, прагнули здобути високу освіту, не зупиняючись перед

жодними труднощами. А для частини козацької старшини стало сімейною традицією відправляти своїх синів для завершення освіти до Німеччини»³. Вихідці з України отримували вищу освіту також у Геттінгенському, Кенігсберзькому, Страсбурзькому університетах, а також університетах міст Галле, Ієни, Бреслау, Данціга та ін.

Практика направлення на навчання у закордонні університети своїх випускників знайшла гідне продовження у стінах Київського університету св. Володимира з часу його заснування. Попри те, що ця традиція неодноразово переривалася колонізаторською політикою царського самодержавства, інтерес до чужоземних культур і наук в Україні ніколи не згасав. Це засвідчувало прагнення української спільноти до відкритості й спілкування з рештою світу, передусім Європою, яке завжди існувало в університетських колах, особливо в часи піднесення національної самосвідомості й розвитку демократичної політичної думки.

Початок XIX ст. – час значних змін у галузі освіти. Після погрому польського національного руху 30-х років XIX ст. царизм був сповнений бажання ліквідувати осередки польської культури. 1831 року закрито Віленський університет і Кременецький ліцей, де формувалися кадри польської національної інтелігенції, а натомість 1834 року відкрито Київський університет св. Володимира. За словами міністра народної освіти Уварова, російський уряд прагнув створити «розумову фортецю поблизу фортеці військової», маючи на меті «придушити дух окремішності польської нації й злити його із загальноросійським духом». На час відкриття Київського університету (шостого університету в царській Росії. – Н.К.) держава міцно тримала у своїх руках справи освіти й монополізувала усі галузі суспільного життя. В указі царя Миколи I про створення Університету св. Володимира зокрема зазначалося: «Міністерство народної освіти має під безпосереднім керівництвом накреслити зараз же статут і штат Університету св. Володимира і піднести все це на наше затвердження»⁴. Слід зазначити, що Міністерство народної освіти у той час за обсягом діяльності, засобами і можливостями було не просто міцним урядовим органом, а важливим ідеологічним органом в урядовому апараті, й захист політичних та ідейних підвалин самодержавства становив головне його завдання. Попечитель Київського учбового округу фон Брадке вважав, що мета цього університету – підготовка енциклопедично освічених і відданих російському урядові вчителів і чиновників.

Київський університет мав сприяти русифікації краю. Згідно з відверто русифікаторською програмою здійснювалася чистка в навчальних закладах і звільнялися викладачі польського походження. Для заміщення вакантних кафедр університет оголошував конкурси, звертався з проханнями до інших університетів. Звільнені професори-поляки поступово замінялись іншими, в основному німцями – вихованцями Дерптського університету.

Важливу роль у підготовці професорсько-викладацьких кадрів, підвищенні кваліфікації викладачів відіграли також відрядження своїх вихованців за кордон, зокрема до Німеччини. Українські вчені проходили навчання передусім у стінах таких старіших університетів Німеччини, як Гейдельберзький (1386), Лейпцизький (1409), Ієнський (1558), Галльський (1694), Геттінгенський (1737), Берлінський (1809) та ін⁵. У західноєвропейські навчальні заклади направлялися, за рекомендацією ради університету, найбільш обдаровані його випускники, молоді учені, викладачі, які знали іноземні мови й мали певний рівень і характер освіти.

У першій половині XIX ст. до Німеччини для навчання та наукової роботи були направлені такі учені Київського університету: В. Бессер (Вюртемберг, 1838); В. Струве і В. Федоров (Мюнхен, 1841); К. Феофілактів (Берлін, Дрезден, Тюбінген, 1843-1845); І. Вігура (Берлін, Гейдельберг, 1843-1846); М. Пілянкевич (Берлін, Лейпциг, Геттінген, Гейдельберг, 1843-1846), П. Тутковський (Берлін, 1843-1846); І. Вернадський (Берлін, Гейдельберг, 1843-1846); О. Рогович (Берлін, Геттінген, 1843-1846); К. Кесслер (Геттінген, Мюнхен, Франкфурт, 1845); А. Вальтер (Берлін, 1846) та ін⁶.

До німецьких університетів їхали представники найрізноманітніших спеціальностей, але половину становили представники гуманітарних наук: філології, історії, права, педагогіки⁷. Українські учені ставили за мету за час перебування за кордоном прослухати лекції й відвідати семінари з двох-трьох спеціальностей, попрацювати у сучасно обладнаних лабораторіях під керівництвом видатних учених, у бібліотеках, над рукописом дисертації, налагодити наукові контакти, познайомитися з новинками науки, ще не опублікованих у Росії тощо.

Так, після успішно складених випускних іспитів М.Д. Іванишев отримав направлення для подальшого вдосконалення й навчання за кордоном на два з половиною роки. 1836 року Іванишев вступив на юридичний факультет Берлінського університету, де у засновника історичної школи права Ф. Савіньї вивчав методологію історії права й методи видання історичних документів. У той час у Берлінському університеті, окрім Савіньї, читали лекції такі корифеї європейської науки XIX ст., як Е. Ганс, Ф. Раумер, Л. Ранке, К. Ріттер, Гоммейер, Рюстель та ін⁸. У період навчання в Берлінському університеті під впливом ідей німецького романтизму, підкріплених студіями «Історичної школи права» в Іванишева склалися історіософські уявлення та погляд на історію як науку. Працюючи у провінційних архівах Німеччини, Іванишев знайшов кілька старослов'янських рукописів, серед яких «Предисловіе князя Курбского на книгу словес Златоустовых».

1839 року, після повернення із закордонного відрядження, Іванишев обійняв посаду ад'юнкта юридичного факультету Київського університету. 30 липня 1840 р. він захистив докторську дисертацію, у листопаді того ж року

одержав звання професора. Був деканом юридичного факультету. 1862 року Іванишев став першим виборним ректором Київського університету. За його ректорства прийнято новий загальноросійський університетський Статут 1863 р., що надав університетам широкі права самостійності та автономії. Було збільшено кількість кафедр, поліпшився матеріальний стан бібліотеки, кабінетів, лабораторій тощо⁹. З метою підняття престижу університету ректор Іванишев запросив на провідні кафедри кількох відомих учених. Серед його вихованців були такі талановиті учені-правознавці й історики, як О. Кістяківський, В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, О. Леонтович, О. Романович-Славатинський та ін.

Улітку 1858 р. професор кафедри прикладної математики І.І. Рахманінов був офіційно направлений на два роки в наукове відрядження до Німеччини та інших країн для ознайомлення із сучасним станом викладання теоретичної й практичної механіки, вивчення будови тогочасних машин. Під час відвідування Берліна, оскільки лекцій у Берлінському університеті не було, Рахманінов мав можливість познайомитися з викладанням і адміністративним устроєм двох закладів – Gewerbe-Institut (Ремісничий інститут) і Bau-Academie (Будівельна Академія). У звіті про своє наукове відрядження він зазначив, що «останній заклад дуже цікавий за своїм навчально-практичним спрямуванням, обсягом викладання і своєю величезною спеціальною бібліотекою»¹⁰. У Берліні вчений оглянув кілька фабрик, зокрема фабрику Борзена.

Не затримуючись надовго у Берліні Рахманінов виїхав до Ганновера, де знаходилася відома політехнічна школа. Тут він познайомився із знаменитим технологом Кармашем, першим директором цієї школи і технологом Франке. Під час перебування у Геттінгені Рахманінов познайомився з професором вищої механіки Риманном, який розповів йому про деякі цікаві дослідження з теорії фізичних явищ, директором вищого ремісничого інституту в Касселі Гейлем, оглянув університетські кабінети, зокрема фізичну лабораторію Вебера¹¹.

Присвятивши кілька днів Гейдельбергу, де Рахманінов зустрівся з професорами Гессе і Кантором, він відправився у Карлсруе, куди його приваблювала знаменита політехнічна школа. Високо відгукуючися про діяльність цього закладу під керівництвом відомого вченого з практичної механіки Редтенбахера, він зазначив, що на фабриці парових машин, директором якої є Бенц, майже всі машини складаються за проектом Редтенбахера, який є не тільки теоретиком, а й чудовим практиком. У Карлсруе Рахманінов взяв участь у 34-му зібранні товариств німецьких натуралістів, на засіданнях якого познайомився з багатьма ученими-математиками і астрономами Німеччини, зокрема з Аргеляндером¹².

Важливе значення надавали вчені Київського університету досвіду вивчення у німецьких університетах такої дисципліни, як право. Спеціалізу-

ючись із цивільного права, ад'юнкт В.Г. Демченко 1859 року був направлений у дворічне відрядження за кордон для вивчення цивільного права і судочинства¹³. Перебуваючи в Гейдельбергу, він вивчав римське і французьке цивільне право, відвідував у місцевому університеті лекції професорів Фангера і Рено. Оцінюючи зміст і манеру читання лекцій професором Фангером, учений зазначав, що особливо цінними в його читаннях був аналіз наукових розбіжностей, «якими так багата наука римського права»¹⁴. Окрім цих двох курсів Демченко слухав лекції професорів Миттермайєра, Моля, Редера, Цепфля, Гейзера та ін.

У другому півріччі, від квітня до серпня 1860 р., Демченко вивчав загальне німецьке цивільне право у професорів Мюнхенського університету Блунчлі, який читав «право зобов'язань» і Маурера – «німецьке сімейне право», а також прослухав курси з історії культури XVIII ст., історії та системи філософії права у професорів Ріля і Прантля, відвідував лекції Байера, Дольмана та ін.

Високу оцінку одержав курс лекцій, форма його викладу професором Блунчлі. У своїх лекціях про окремі правові зобов'язання, зазначає В. Демченко, Блунчлі розповідав не лише про їх історію, а й про розвиток у сучасних законодавствах – німецькому, швейцарському і французькому. При цьому особливу увагу він звертав на ті правові відносини, що одержали розвиток і мали певне значення у сучасному економічному житті, як, наприклад, різні промислові товариства, кредитні установи тощо. Лекції професора Блунчлі проводились у тісному зв'язку з практичними заняттями. Демченко не лише відвідував лекції із суміжних дисциплін, він активно вивчав літературу в наукових бібліотеках, зокрема в Мюнхенській публічній бібліотеці у залі поточної періодичної літератури, а також в одному приватному Literarisch Verein (Літературне товариство).

Третій семестр, від жовтня 1860 до квітня 1861 р., Демченко провів у Берліні, де прослухав лекції з історії німецького права у професорів Гнейста, Гомейєра, Шталя, Руфорфа, Безелера та ін¹⁵. Демченка як ученого, безперечно, цікавив досвід викладання цивільного права і судочинства у Німеччині. Він зазначав, що по формі найбільш наближеним до мети є спосіб викладання цих предметів у Німеччині. Разом з тим Демченко вказував, що у викладанні цивільного права і судочинства у Німеччині має місце надмірна теоретичність і відірваність від джерел. Демченко відвідав також публічні засідання суду у Берліні, Мюнхені, Дрездені та засідання законодавчих палат у Берліні¹⁶.

У кінці 50-х – початку 60-х років XIX ст. перед вищою освітою, як зазначає Р.Г. Еймонтова, постали «нові завдання і більш високі вимоги, які були не під силу більшості викладачів, пристосованих до миколаївського режиму і до ситуації в науці, що склалася»¹⁷. Старіння професури, відсутність системи відновлення, усунення з університетів чимало викладачів, призвели до фактичного застою в підготовці професорсько-викладацьких кадрів.

На початку 60-х років XIX ст. з прийняттям нового Статуту університетів (1863 р.), був дещо лібералізований і університетський режим. При поданні Статуту Державній Раді міністр народної освіти зазначив, що він «дає університетам велику самостійність у справах внутрішнього управління і дозволяє їм розвиватися самостійно за місцевими умовами; надає можливість постійно мати достатню кількість професорів; надихає студентів самостійно займатися наукою і підпорядковує їх впливу навчальної корпорації; збільшує наукові та навчальні засоби університетів»¹⁸. Усі нововведення Статуту 1863 р. зводилися до чотирьох основних пунктів: управління університетами; навчальними планами факультетів; забезпечення університетів професорами; організація студентів. Кошти на утримання музеїв, бібліотек, лабораторій, кабінетів та інших науково-навчальних допоміжних установ в університетах було збільшено вдвічі¹⁹.

Для забезпечення університетів достатньою кількістю професорів Статут передбачав:

1) надання права радам університетів залишати при університетах стипендіатів для підготовки до професорського звання;

2) відправлення їх за кордон для подальшого удосконалення²⁰.

Ця програма підготовки професорів для університетів пізніше стала відомою як інститут професорських стипендіатів. Згідно з уставом 1863 р. розширено академічну прерогативу ради професорів. Фактично ж рада не тільки не зайняла керівної ролі у системі управління університетом, а й не одержала самостійності навіть при вирішенні питань, пов'язаних виключно з наукою і викладанням²¹.

Учених Університету св. Володимира, направлених для навчання та науково-дослідницької роботи у німецькі університети, безперечно, цікавив досвід, накопичений у галузі викладацької діяльності.

Так, наприклад, рада Університету св. Володимира направила у наукове відрядження до Берліна і Лейпцига професора хімії П. Алексеєва для ознайомлення з обладнанням хімічних лабораторій з грудня 1869 р. до січня 1870 р. Ознайомившись з лабораторіями Байера, Гофмана (Берлін), Кольбе (Лейпциг) учений звернув увагу на кращий стан, зручність в обладнанні для проведення досліджень і занять зі студентами Лейпцизької лабораторії. Професор Кольбе надав кілька корисних порад щодо облаштування хімічної лабораторії в Київському університеті. Інтерес ученого викликала також лабораторія д-ра Арендта у Лейпцигу, оскільки відповідно до доручення попечителя Київського учбового округу, він мав скласти докладний опис обладнання лабораторії для реальних гімназій, а д-р Арендт – автор цікавого посібника для викладачів хімії в реальних гімназіях²².

Після захисту магістерської дисертації у листопаді 1871 р. в Університеті св. Володимира на тему «Теорія цінності й капіталу Д. Рікардо з пізнішими

доповненнями і роз'ясненнями» магістр політичної економії М.І. Зібер 1872 року перебував у Гейдельберзькому і Лейпцизькому університетах, слухав лекції з практичної політичної економії професора Рошера, відвідав саксонське і пруське статистичні бюро²³.

Професор В. Шульгін, який проводив у Київському університеті практичні заняття студентів із всесвітньої історії, зазначав, що німецька школа історичної критики, яка поступово витісняла інші напрями в історіографії, спиралася передусім, на розробку і глибоке вивчення першоджерел. Розвитку цей напрям німецької історіографії набув завдяки запровадженню в німецьких університетах лекційно-семінарської системи навчання. Мета історичних семінарів полягала у підготовці спеціалістів, які б уміли самостійно працювати з джерелами, володіти методами наукової роботи²⁴.

Одним із перших у Німеччині був історичний семінар, запроваджений лідером німецької історичної школи Л. фон Ранке. Щоб навчити студентів умінню критичного опрацювання джерел, Ранке заставляв їх читати різні документи досліджуваної теми. При обговоренні він робив свої зауваження, вказував на протиріччя, що зустрічалися, пояснював ступінь достовірності того чи іншого факту²⁵.

Подібні семінари були започатковані учнями Ранке і в інших університетах Німеччини. Так, наприклад, його учень професор Мюнхенського університету Г. Зібель побудував свої заняття у такий спосіб: спочатку він читав нарис історичної бібліографії з цієї проблеми, потім пропонував студентам теми для спеціальних занять. Наступним етапом роботи була критика джерел. Завдання історії Зібель убачав у тому, щоб показати «історичну істину». Він завжди вимагав від історика «певного ставлення до великих світових питань релігії, політики, національності»²⁶. Професор В. Шульгін уважав, що для ознайомлення студентів з правилами і методами самостійної роботи з історичним матеріалом, корисно було б взяти за основу історичний семінар мюнхенського професора Зібеля²⁷.

Улітку 1873 р. магістр І. Лучицький відправився до Німеччини для занять в історичному семінарі професора Лейпцизького університету Вуттке. Окрім цієї основної мети поїздки Лучицький уважав необхідним скористатися перебуванням у Лейпцигу, щоб звести в одне ціле і критично перевірити ті матеріали, над якими він працював у Франції під час закордонного відрядження 1872 року²⁸. За допомогою професора Вуттке вчений перевіряв основні висновки, зроблені ним на основі вивченого матеріалу. Окрім того, Лучицький відвідував лекції Фойгта, Бідермана, Пюккерта. Звертаючися до характеристики історичного семінару Вуттке, Лучицький зазначав, що семінар значно відрізнявся від традицій професора Ранке, а на формування історичних поглядів Вуттке справили визначальний вплив учені, серед яких були Шлоссер, Гервінус, Штенцель і Ваксмут.

Як зазначає В. Бузескул, у Гейдельбергу тривалий час панував вплив Шлоссера, засновника «школи суб'єктивної». Його учень Гервінус був переконливим лібералом, представником німецької опозиції 30-х – 40-х років, прибічником політичної свободи, демократії й разом з тим національної єдності. У «Вступі» до «Історії XIX століття» (1853 р.) Гервінус висловлював надію, що демократія запанує у Німеччині, як і в усій Європі. Він вірив у блискуче майбутнє своєї вітчизни, пророкуючи, що Німеччина посяде в Європі місце Франції²⁹.

Вуттке, досліджуючи історію Сілезії й Познані, видав документи, що відносилися до історії познанських міст. Методика проведення занять в історичному семінарі Вуттке полягала в тому, що він основну увагу звертав на те, щоб разом із вивченням проблеми проводилася критика джерел, відбувався процес нагромадження відомостей про першоджерела, їх систематизація, завдяки чому формувалися б методологічні основи досліджень. У цьому випадку студенти, на думку Вуттке, «вироблять у себе здібність і навички вивчення заплутаних історичних подій, засвоюють критичне ставлення до фактів, а разом з тим і можливість поводитися із джерелами»³⁰.

Велику увагу українські вчені приділяли важливості вивчення не лише теорії, а й практики. Підводячи підсумок свого перебування в історичному семінарі Вуттке, Лучицький зазначив, що «як далеко розходиться теорія з практикою... Слідкуючи за ходом занять, ми мали можливість не раз переконуватись, як мало були підготовлені слухачі для такої роботи. Зрозуміло, що це було результатом невідповідності між програмою занять і ступенем розвитку, знань студентів, і що успіх справи залежить від урівноваження цих двох сторін»³¹.

У відзиві доцента Ф.Фортинського на звіт І.Лучицького про його наукові заняття у Лейпцигу від 17 січня 1874 р. зазначалося; «Під час перебування Лучицького у Лейпцигу Вуттке займався зі своїми слухачами розбором питання Варфоломійвської ночі. Як відомо, Лучицький сам працював недавно над тим же предметом, а тому не дивно, що він з величезною увагою слідкував, як трактує це заплутане питання один із представників німецької науки.»³²

Літній семестр 1875 р. доцент кафедри загальної історії Ф. Фортинський провів у Геттінгенському університеті, де займався в історичному семінарі професора Г. Вайтца. Наукову діяльність Вайтц розпочав ще під час навчання у Берлінському університеті у 1831-1836 рр. Він був одним із кращих студентів історичного семінару Л. фон Ранке. Г. Вайтц узяв найактивнішу участь у виданні найкраще поставленого в тогочасній європейській історичній науці «Monumenta Germaniae Historica» («Історичних пам'ятників Німеччини»), що з 1824 р. виходили у Пруссії під егідою Товариства для вивчення стародавньої німецької історії, заснованого 1818 року з ініціативи пруського міністра Штейна³³. Від 1875 р. Вайтц став головним редактором цього видання, що складалося із таких розділів: закони, грамоти, письмові документи

й старожитності. Був редактором журналу «Forschungen zur deutschen Geschichte» («Дослідження з німецької історії»), що видавала Мюнхенська історична комісія. Об'єктом досліджень ученого були переважно питання середньовічної німецької історії. Він автор фундаментальної праці «Deutsche Verfassungs-Geschichte» («Конституційна німецька історія»)³⁴.

В історичному семінарі Г. Вайтц читав два курси: історію середніх віків і німецькі старожитності по Таціту. Основну увагу студентів при дослідженні обраної теми він зосереджував на збиранні і обробці джерел – історичних пам'яток, літописів, житіях, зібраннях законів, грамот як свідків історичних подій та явищ. Він наголошував, що при вивченні джерела важливим є визначення його достовірності, з'ясування редакції, зіставлення різних документів, їх оцінка³⁵. Отже, завдяки методиці Вайтца відбувався процес виявлення, збирання і введення до наукового обігу значного джерельного та фактичного матеріалу з тієї чи іншої теми, як фундаменту для подальшого вивчення.

Вказуючи на позитивні особливості історичного семінару Вайтца, Фортинський, разом з тим, зауважив, що «якщо під час засідань постійно порушувалося питання стосовно критики джерел, то жодного разу не обговорювалося питання критики фактів, а тому не можна не сказати, що план Вайтца був ширшим, ніж його здійснення насправді»³⁶. При цьому він зазначив, що у Парижі в Ecole des chartes (Школі хартії), де також «студенти головним чином вчать практично читати і розуміти середньовічні грамоти, де студенти розподілені на три курси і поступово переходять від вивчення більш простих пам'ятників до більш складних, справа поставлена набагато раціональніше»³⁷. У Геттінгені Ф. Фортинський відвідав також практичні заняття під керівництвом професорів Френсдорфа і Паулі.

Українських учених завжди цікавили нові публікації німецьких колег, на які вони нерідко відгукувалися рецензіями. Так, Ф.Я. Фортинський, перебуваючи у закордонному відрядженні у Геттінгені, написав рецензію на монографію Б. Сімсона, присвячену правлінню Людовика Благочестивого «Jahrbücher des Fränkischen Reichs unter Ludwig dem Frommen». Аналіз цієї монографії дає підстави Ф. Фортинському стверджувати, що метод дослідження, застосований Сімсоном, відрізняється від попередніх публікацій з цієї проблеми. При цьому, заради справедливості, Фортинський зазначає у рецензії, що попередні дослідники не мали можливості так широко використати документи й критичні оцінки до них, зроблені у працях Вайтца, Рота, Зіккеля та ін. «Сам Сімсон відверто признається, – пише рецензент, – що він багато в чому зобов'язаний дослідженням згаданих учених»³⁸. Однак те, що у праці на передній план поставлені документи, а потім літописні відомості належить самому Сімсону і «ми бачимо, – вказує Фортинський, – які успішні результати дав цей метод розробки історії Людовика Благочестивого»³⁹.

1876 року приват-доцент А. Загоровський отримав відрядження до Німеччини для наукової роботи. Він побував у Гейдельбергу й Лейпцигу. Лекції професора Лейпцизького університету Віндшейда з цивільного права одержали високу оцінку Загоровського. Аналізуючи їх зміст, він зазначав, що «багатий матеріал, що міститься у відомому підручнику професора, пропонується студентам з кафедри у простій загальнодоступній формі і супроводжується завжди багаточисельними прикладами, поясненнями і доповненнями»⁴⁰. Окрім теоретичного курсу, дві години на тиждень були практичні заняття. Оцінюючи манери, «прийоми» викладання проф. Віндшейда, то вони, як підкреслював А. Загоровський, відрізнялися тим, що диктування тексту не займало багато часу, як це робили інші професори. Віндшейд користувався великим авторитетом не лише у наукових колах, а й представників законодавчої влади. Він був членом редакційної комісії з розробки нового цивільного кодексу Німецької імперії (*Das bürgerliche Gesetzbuch für das Deutsche Reich*). Зокрема йому було доручено розробити проект однієї з найскладніших його частин – «права зобов'язань».

На юридичному факультеті Лейпцизького університету, де, на думку А. Загоровського, зібралися кращі представники німецької юридичної науки, учений прослухав також лекції професорів Вехтера, Шмідта, Штобе, Ваха, Фридберга. Щодо відвідування лекцій студентами, то український учений зазначив, що лише німецькі студенти ставляться до цієї справи серйозно⁴¹.

Найважливішим результатом перебування А. Загоровського у Німеччині стало написання магістерської дисертації. Небезпідставно вчений розраховував попрацювати у Лейпцизькій університетській бібліотеці. Тут він мав можливість познайомитися з усіма найважливішими дослідженнями німецьких учених, які торкалися проблематики, що він займався. «Про Лейпцизьку університетську бібліотеку і говорити не буду. Кожен, хто користувався нею, знає її багатство», – підкреслював учений⁴². При цьому він зауважував про допомогу, надану йому професором Віндшейдом. Один із розділів дисертації, над яким він працював за кордоном, надрукований у «Журналі цивільного і кримінального права» за 1878 рік.

Під час літньої відпустки 1898 р. в науковому відрядженні у Німеччині перебував ординарний професор кафедри всесвітньої історії М. Бубнов. 1888-1889 рр. з'явилася велика критична монографія вченого у трьох томах «Збірник листів Герберта як історичне джерело (983-997)», за яку автор одержав від Академії наук Макаріївську премію⁴³. Спочатку він планував написати нарис «Герберт і його час», в якому основну увагу присвятити подіям, політичному і церковному життю X ст., з якими була тісно пов'язана біографія Герберта, одного з найвидатніших наукових, політичних і церковних діячів свого часу. Однак згодом автор зрозумів, що одним із цікавих і важливих джерел для історії Німеччини кінця X ст. і разом з тим одним із

складних для розуміння і правильного користування є листи Герберта. 1899 року М. Бубнов видав у Берліні математичні твори Герберта, які він зібрав⁴⁴.

Пильну увагу українських стипендіатів притягувало викладання в німецьких університетах класичної філології. При Лейпцизькому університеті був створений філологічний семінар. Професор університету, відомий філолог Річль, керував заняттями з класичної філології. Курс навчання тривав два роки. На винагороду професора Річля і на утримання стипендіатів Міністерством освіти було асигновано 7 000–10 000 рублів на рік⁴⁵. У другій половині XIX ст. в німецьких наукових центрах з нвуковими відрядженнями перебували також юристи Б. Кістяківський і М. Ренненкампф, математик В. Єрмаков, ботанік Я. Вальц, медики І. Студзінський, А. Лазаревич, В. Суботін, Л. Горецький, економіст І. Тарасов та інші вчені Київського університету.⁴⁶

1884 року, за міністра освіти Делянова, прийнято новий Статут російських університетів. Він відкидав ті принципи, що відповідно до попередніх Статутів поступово втілювалися в життя і визначав жорсткий урядовий контроль нормою університетського життя⁴⁷. У правилах щодо «професорських стипендіатів», прийнятих у травні 1884 р. Міністерством освіти, вказувалося, що особи, які брали участь у студентські роки у «безладах», або ще якось виявили свою «політичну неблагонадійність», не можуть бути рекомендовані на «професорські стипендії» або у закордонні відрядження⁴⁸. Так, у травні 1900 р. за наказом міністра освіти Н.А. Зверєва призупинено закордонну поїзду приват-доцента Київського університету історика Є.В. Тарле. Приводом до такого рішення став арешт Є. Тарле разом із учасниками студентської сходки у квітні 1900 р. Унаслідок політичної неблагонадійності йому було заборонено педагогічну діяльність у навчальних закладах відомства народної освіти⁴⁹.

Основні результати своїх досліджень учені Київського університету викладали у доповідях на міжнародних з'їздах, конгресах, що проходили у Німеччині, зокрема на Міжнародному медичному конгресі у Берліні (1890 р.), Міжнародному конгресі лікарів для боротьби проти туберкульозу в Берліні (1899 р.), Третьому міжнародному конгресі істориків у Берліні (1908 р.) та ін⁵⁰.

З 4 до 8 вересня 1860 р. у Кенігсберзі відбулося 35-те зібрання природознавців і лікарів, в якому взяли участь учені з Німеччини, Голландії, Америки, Росії й Польщі – усього 490 учасників⁵¹. На зібранні був присутній і професор Київського університету, зоолог К.Ф. Кесслер, який багато зробив у справі вивчення фауни України. Відбулося 3 пленарних засідання, працювало 11 секцій з питань мінералогії, геології, ботаніки, зоології, фізики, хімії, анатомії та фізіології тощо⁵².

Підводячи підсумок у звіті про участь у зібранні, К. Кесслер висловив переконання у тому, що такі заходи могли б принести велику користь і в Росії. При цьому вчений вказав, що «майже цілковита ізольованість, в якій знаходяться учені у нас, особливо у провінціях, чинить згубний вплив на їхню діяльність»⁵³.

Професор Київського університету Д.О. Граве 1904 року взяв участь у Міжнародному конгресі математиків у Гейдельбергу⁵⁴. На той час Граве досліджував переважно нові напрями в алгебрі й теорії чисел. Його курси лекцій, посібники з математики, науково-популярні праці відіграли значну роль у розвитку математичної освіти, а наукові семінари під його керівництвом фактично були основою знаменитої київської алгебраїчної школи, з якої вийшли відомі алгебраїсти: О. Шмідт, М. Кравчук, М. Чеботарьов, Б. Делоне, С. Жилінський та ін.

Отже, у ХІХ ст. спостерігається встановлення і розвиток контактів між вітчизняними і німецькими університетами, вчені отримують можливість продовжити навчання у наукових центрах Німеччини. Про масштабність зв'язків свідчить їх географія; Геттінген, Берлін, Лейпциг, Мюнхен, Гейдельберг, Кенігсберг тощо. Форми зв'язків були різні; це і особисті контакти, обмін науковою інформацією, літературою, рецензування, участь у міжнародних наукових форумах тощо. Українських учених притягувало бажання познайомитися з досягненнями науки, системою викладання у німецьких університетах, відносинами між професорами і студентами. Виявляючи великий інтерес до педагогічного досвіду німецьких колег, українські вчені розглядали низку важливих проблем їх освітньої системи.

¹ Яцишин М. Українсько-німецькі культурні зв'язки кінця 80-х – у 90-ті. Роки ХХ століття. – Луцьк, 1999. – С. 22.

² Дзюба О. Українські студенти в німецьких університетах (ХVІІІ ст.) // Діалог. – 2000. – № 1. – С. 92.

³ Там само.

⁴ Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984. – К., 1984. – С.14.

⁵ Полякова Н.В. Международное сотрудничество университетов России в ХІХ веке // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – № 6. – С. 193.

⁶ Катренко А.М., Катренко Я.А. Наукові зв'язки Київського університету. 1834-1917 роки. – К., 1994. – С. 15, 16; Іваненко О.А. Українсько-французькі зв'язки: наука, освіта, мистецтво (кінець ХVІІІ-поч. ХІХ ст.). – К., 2009. – С. 113, 114.

⁷ Полякова Н.В. Указ. соч. – С. 191.

⁸ Стельмах С.П. Исторична думка в Україні ХІХ – поч.. ХХ століття.- К., 1997.- С.28.

⁹ Романович-Словатинський А.В. Жизнь и деятельность Н.Д.Иванишева, ректора университета св. Владимира и вице-председателя Киевской археографической комиссии. – СПб., 1876. – С.5..

¹⁰ Отчет о путешествии проф. Рахманинова // Университетские известия. – 1861. – № 10. – С. 1.

¹¹ Там само. – С. 2.

¹² Там само. – С.3.

¹³ Іваненко О. Вказ. праця. – С. 117.

¹⁴ Отчет о занятиях адьюнкта Демченка во время заграничного его путешествия. – 1861, декабрь // Университетские известия. – 1861. – № 12. – С. 3

¹⁵ Там само. – С. 4.

¹⁶ Там само. – С. 6, 8.

¹⁷ Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох. – М., 1985. – С. 324.

¹⁸ Исторический обзор деятельности Министерства народного образования. 1802–1902. – СПб., 1902. – С. 416.

¹⁹ Там само. – С. 420.

²⁰ Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984. – С. 31.

²¹ Эймонтова Р.Г. Университетская реформа 1863 // Исторические записки. – М., 1961. – № 70. – С. 174.

²² Отчет о путешествии для осмотра новых лабораторий в Берлине и Лейпциге проф. Алексеева // Университетские известия. – 1870. – № 6. – С. 12, 13.

²³ Отчет магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 г. // Университетские известия. – 1873. – № 8. – С. 1, 55.

²⁴ Дройзен И.Г. О научно-практических занятиях студентов в германских университетах, преимущественно по истории. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1869. – № 10. – С. 84.

²⁵ Практические занятия студентов по всеобщей истории (профессора Шульгина) // Университетские известия. – 1861. – № 9. – С. 22.

²⁶ Бузескул В. Современная Германия и немецкая историческая наука ХІХ-го столетия. – Петроград, 1915. – С. 16–17.

²⁷ Практические занятия студентов по всемирной истории (професора Шульгина) // Университетские известия. – 1861. – № 9. – С. 23.

²⁸ Иваненко О.А. Вказ. праця. – С. 124.

²⁹ Бузескул В. Указ. соч. – С.23.

³⁰ Отчет о занятиях магистра Лучицкого в течении летнего семестра 1873 г. Историческая семинария Вуттке в Лейпциге // Университетские известия. – 1874. – № 2. – С. 58.

³¹ Там само. – С. 67.

³² З історії міжнародних зв'язків України; наука, освіта / ХІХ – 30-ті роки ХХ ст.). Документи і матеріали. – К., 1999. – С.54.

³³ Фортинский Ф.Я. Об успехах дипломатической науки на Западе // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 129.

³⁴ О научно-исследовательской деятельности Георга Вайтца // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1888. – Кн. 2. – С. 98-99.

³⁵ Фортинский Ф. Из Геттингена // Журнал Министерства народного просвещения. – 1875. – № 10. – Ч. 181. – С. 78, 80, 83–84.

³⁶ Там само. – С. 86.

³⁷ Цит. за: Стельмах С.П. Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині ХХ століття // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Історія. Вип. 38. – К., 1998. – С. 7.

³⁸ B. Simson. Jahrbücher des Fränkischen Reichs unter Ludwig dem Frommen. Bd. 1. Leipzig, 1874 // Университетские известия. – 1874. – № 6. – С. 36.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Загоровский В. Из отчета о командировке моей за границу с ученою целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 г. // Университетские известия. – 1878. – № 11. – С. 2.

⁴¹ Там само. – С.13.

⁴² Там само – С. 5.

⁴³ Бузескул В. Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века. Ч. II. – К., 2004. – С. 110.

⁴⁴ Там само. – С. 113.

⁴⁵ Исторический обзор деятельности Министерства народного образования. – 1802-1902. – СПб., 1902. – С. 506–507.

⁴⁶ Стельмах С. Інтернаціональна наука і національна культура: Європейські університети й академічне співтовариство в оцінках вчених Київського університету (друга половина XIX — початок XX ст.) // Київська старовина. – 2003. – № 1. С. 69–70.

⁴⁷ Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984. – С. 28.

⁴⁸ Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX – нач. XX века. – М., 1991. – С. 216.

⁴⁹ Киевский университет. Документы и материалы. 1834–1984. – С. 64.

⁵⁰ Палієнко М. Міжнародні зв'язки вчених Університету св. Володимира у XIX – на початку XX ст. століття // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. – К., 1999. – С. 46; Стельмах С.П.Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX – на початку XX ст. // Укр. іст. журн. – 2005. – № 5. – С.33.

⁵¹ Краткий отчет о собрании германских естествоиспытателей и врачей, бывшем в 1860 г. в Кенигсберге. Проф. К.Ф. Кесслер // Университетские известия. – 1861. – № 9. – С. 121–122.

⁵² Там само. – С. 123.

⁵³ Там само. – С. 140.

⁵⁴ Палієнко М. Вказ. праця. – С.46.

Стаття посвячена співпраці вчених Університету св. Володимира з німецькими колегами, їх вкладу в розвиток українсько-німецьких науково-просвітительських відносин.

Ключевые слова: Киевский университет, Германия, ученые, научная командировка, лекции, семинар.

The article deals with the cooperation between scientists of St. Vladimir's University with German counterparts, their contribution to the development of Ukrainian-German scientific and educational relations.

Key words: Kiev university, Germany, scientists, scientific business trip, lectures, seminar.

ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ У ПРОГРАМАХ І ДІЯЛЬНОСТІ РУСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У суспільно-політичному житті Галичини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. важливого значення набуло єврейське питання. На нього особливу увагу звернули лідери Русько-української радикальної партії. Через співпрацю з євреями, які за чисельністю поступалися лише українцям і полякам, вони намагалися послабити впливи польських політичних сил і сприяти розв'язанню єврейського проблеми на галицьких землях.

Ключові слова: єврейське питання, радикали, українці, поляки, сіонізм.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Східна Галичина була одним із найбільших осередків єврейського населення в Австро-Угорщині. Згідно з переписом 1900 р. тут проживало майже 619 тис. євреїв,¹ що становило 12,9% від усього населення краю (4735477 осіб)². Для порівняння – у Чехії цей показник становив 1,62%, Сілезії – 1,66%, Моравії – 1,99%³. До цього варто додати, що дані статистики стосовно єврейського населення не є абсолютними, оскільки польська адміністрація Галичини завжди прагнула маніпулювати ними. Як наслідок, значною мірою за рахунок євреїв, кількість польського (римо-католицького) населення зростала, а українського (греко-католицького) зменшувалась. За таких обставин єврейське питання стало займати чільне місце в діяльності українських політичних структур, серед яких – Русько-українська радикальна партія (далі - РУРП).

Становлення РУРП відбулося 4-5 жовтня 1890 р., коли на зборах радикальної інтелігенції, скликаних І. Франком та М. Павликом, було прийнято її програму⁴. Під нею поставили свої підписи С. Данилович, Є. Левицький, Р. Яросевич, І. Франко та М. Павлик⁵. До складу партії також входили «молоді» соціалісти, зокрема О. Терлецький, Т. Окуневський і К. Трильовський. Окремою групою в партії були так звані «молоді» радикали, серед яких Ю. Бачинський, В. Будзинівський, С. Вітик, М. Ганкевич, О. Колесса, Є. Левицький, В. Охримович та ін.⁶ Соціальною опорою РУРП були робітники та селяни⁷. Її друкованими органами стали часописи «Народ», «Хлібороб», «Радикал» і «Громадський голос»⁸.

Наріжним каменем у програмі РУРП було національне питання. Однак, на шляху його реалізації партія зустрілась із низкою перешкод, передусім поліетнічним складом населення Галичини. За таких умов, партійне керівництво звернуло увагу на єврейське питання, вирішення якого пришвидшило б реалізацію власних програмних настанов. Зрештою, радикали усвідомлювали, що на фоні поширення російського та європейського антисемітизму, а також активізації сіонізму, можна було віднайти шляхи для українсько-єврейського

порозуміння. Тим більше, що на галицьких теренах антисемітизм не набув значних проявів, а поодинокі селянські виступи мали виключно локальний характер⁹. За таких обставин у грудні 1895 р. на IV з'їзді РУРП прийнято нову редакцію програми партії¹⁰. Її положення фактично стали поглибленням попередньої. Серед них варто виділити вимогу «(...) якнайширшої автономії громад в адміністрації народних шкіл і права презентованя учителів для громад», а також «(...) віддання права презентованя всіх пребенд і властей церковних і адміністрації маєтку церковного в руки громад віросповідних»¹¹. Трохи згодом роз'яснення цієї програми були вміщені у «Громадському голосі», де зокрема зазначалося, що «(...) всю вину за фінансові проблеми інші партії звалюють на жидів. Жид, кажуть вони, то одинокий лихвар. Однак ми вважаємо, що не лише жид висасає наші соки, що і християн ціла купа як круки криче над хлопським стервом»¹². Більше того, усвідомлюючи свій вплив на українське селянство, партійне керівництво заявляло: «Ми повинні виступати і боротися не проти жидів, а проти тих, що кров нашу п'ють, без огляду, чи то п'явка в жидівським халаті, чи в панським циліндрі, чи навіть реверенді»¹³.

Станом на 1898 р. РУРП вже виробила чітку позицію з єврейського питання. Місію систематизатора у цьому плані взяв на себе І. Франко, з-під пера якого вийшло програмне доповнення під назвою «Радикальна тактика». У цій брошурі є окремий розділ щодо єврейського питання. В одному із розділів І. Франко зазначав, що фактично вся програма РУРП побудована так, щоб унеможливити в майбутньому «панування жидів і дармоїдів над робучими людьми»¹⁴. Більше того, Каменяр укотре підкреслював, що «радикали не є антисемітами» і не будуть закликати до насильницьких дій проти євреїв¹⁵. Позицію партії Каменяр обґрунтував так: «Радикали вміють добре розрізнити і знають, що той жидівський лавердак з пейсами (...) є далеко меншим ворогом хлопа, ніж той цивілізований, уфракований і удекорований жидівський фінансист, міліонер, спекулянт та гуртівник, що обертає міліонами, ходить по під руку з графами і міністрами, котрому з любим усміхом стискають руку біскупи та митрополіти. Протів тих вселяких п'явок виступають радикали найсильніше»¹⁶. До цього варто зауважити, що І. Франко був найбільш фахово та безпосередньо обізнаним у становищі іудеїв на українських землях. В одній із статей, вміщених у газеті «Діло» ще 1883 року, він зазначав, що «(...) антиєврейський рух, неначе якась заразна хвороба грасує нині по всій Європі, саме там, де знаходить для цього відповідні зародки. Перед ними потрібно нам стерегтися неначе перед заразною хворобою»¹⁷. Перу Каменяра також належить стаття, опублікована 1887 року, «Семітизм і антисемітизм у Галичині» («Semityzm i antisemityzm w Galicji»)¹⁸, де він наголошував, що «(...) жодна релігія, жодне переконання, жодна народність і жодна раса не були і не можуть бути предметом нашої ненависті»¹⁹.

У грудні 1904 р. прийнято новий варіант програми радикальної партії²⁰. Вона вимагала скасування будь-яких обмежень суспільної рівності й вільного культурного розвитку одиниць (в розумінні меншин. – *Н.В.*); самоврядування україн-

сько-руському і всім політично залежним народам; усунення мілітаризму й спрямування зусилля на примирення всіх народів задля праці над вселюдським добром²¹. У розділі «політичних справ» наголошувалося на перебудові «(...) австрійської держави на федеративний зв'язок народів, з політичною автономією кожної народності на території, переважно нею заселеній із запевненням меншостям усіх політичних і національних прав». У «справах культури й просвіти», були вимоги запровадження української мови як урядової та викладацької в освітніх закладах, «(...) застерігаючи для національних меншостей повне пошануванє прав їх мови, права освіти в рідній мові і розвою рідної культури»²².

Свої програмні засади лідери РУРП прагнули втілювати у практичну площину одразу після утворення партії. Уже в грудні 1890 р. з'явилися ознаки політичного зближення українських радикалів із єврейською інтелігенцією. Підтвердженням цього стало віче, що відбулося у грудні 1890 р. у Львові. На ньому лідери радикалів разом із представниками єврейської громади одностайно виступили за реформу австрійської виборчої системи²³. Редактор «Громадського голосу» М. Павлик так відгукувався про участь єврейської спільноти у вічі: «Треба зауважити, спільність робітників жидівських і їх приятелів з християнськими не має нічого спільного з тими задушевними забагами висших польських верств, щоби жидів спольщити»²⁴. Солідарна участь у вічі поляків, євреїв та українців з метою розширення політичних прав, на думку М. Павлика, давала підстави для сподівання на їх поступову реалізацію²⁵.

1892 року радикали підтримали страйкуючих єврейських ткачів у Коломиї, які вимагали покращення умов праці²⁶. Очевидно, що така солідарність не була випадковою і заклала фундамент подальшої українсько-єврейської співпраці. «Може би і наші сільські жиди розуміли, коли не повинні йти проти селян і їх визискувати та шкодити при виборах і боротьбі о політичні права, а радше повинні триматися разом із селянами і разом з ними виборювати ліпшу долю для всього робучого народа», – підсумовував часопис «Хлібороб»²⁷.

З початком ХХ ст. радикали в єврейському питанні продовжували незмінно дотримуватися своїх програмних засад. Про це йшлося в коментарях «Громадського голосу» на запит депутата Галицького сейму Станіслава Стояловського щодо позбавлення єврейського судді права приймати присягу від християн²⁸. Більше того, радикали піддали осуду українських послів (депутатів. – *Н.В.*), які підтримали цю пропозицію, розцінюючи її як «(...) щось низьке, погане, що просто годі вірити, аби так поступили послы народа, який сам із напруженням всіх сил мусить боротися за кожне своє право. Як можна жадати рівноправності для себе, коли рівночасно жадає обмеження тої рівноправності для інших?»²⁹. З огляду на таку позицію, можна стверджувати, що з-поміж інших політичних сил, радикали найактивніше домагалися захисту прав іудеїв, а їхні прагнення взяти участь у вирішенні спірних міжнаціональних питань вказувало на міжетнічну толерантність і пошуки шляхів співпраці.

Важливість єврейського питання для радикальної партії підкреслює той факт, що партійні органи стабільно інформували на шпальтах газет про становище євреїв не лише в Галичині, а й поза її межами. Зазвичай, це була інформація про єврейські погроми³⁰, або ж, для прикладу, констатація факту проведення сіоністського з'їзду³¹. Однак траплялись й аналітичні розвідки, як от в «Громадському голосі» за 1904 р., де в достатньо гострій формі було відреаговано на публікації, присвячені єврейській громаді. Так, за повідомленням часопису, новий міністр внутрішніх справ Росії, князь Святополк-Мірський, в інтерв'ю газеті «Echo de Paris», заявляв, що попри намагання вести політику в дусі лібералізму, щодо євреїв будуть уживатися певні обмеження, з метою недопущення їхньої «переваги над православними»³². На слова міністра у радикалів знайшлася наступна відповідь: «Коли російський міністр гадає, що пара мільйонів жидів може взяти за чуб декілька десятків мільйонів православних, то хіба ті православні повні нездари»³³.

Окремо варто наголосити на тому, що лідери РУРП, до певної міри, виявляли зацікавленість внутрішнім життям єврейської громади. Приводом до цього стало те, що наприкінці 1905 р. в єврейському середовищі Галичини почали лунати заклики до розірвання з єврейськими коренями і асиміляції єврейського народу серед поляків³⁴. «І це в той час», – писав «Новий громадський голос», – «(...) коли у всіх закутках ведеться боротьба за незалежність національності, коли доктор Бірнбаум у Відні кличе жидів щоб перестали бути «мошками», огидним орудієм пануючої кляси»³⁵. Відомий на той час філософ і громадський діяч Натан Бірнбаум (дійсне прізвище Матіас Ахер. – Н.В.) відкрито виступав проти єврейської асиміляції «з пануючим народом». Він уважав, що єврейська громада у Галичині має прагнути до взаємодії з українцями, які не брали активної участі в антисемітизмі та не вимагали єврейської асиміляції³⁶. Спільною ж проблемою у становищі обох народів була політична залежність, а значить і не складно було знайти шляхи до порозуміння.

На початку ХХ ст. спостерігалось прагнення до політичної співпраці в єврейському питанні між радикалами та Українською націонал-демократичною партією. Її лідер Ю. Романчук на сесії Австрійського парламенту 1906 року, аналізуючи здобутки і втрати у боротьбі за національну самобутність єврейського народу, зазначав: «Мусимо з чисто тактичного боку сприяти цим змаганням, бо тоді сила нашого ворога зменшиться на 600 тис. провідних «з інтересу поляків»³⁷. Поглиблювало ці сподівання і утворення 1905 року Єврейської соціал-демократичної партії. Її діяльність, а особливо чітка організованість і швидкість реалізації програмних положень отримали схвальні відгуки радикалів³⁸.

Таке зближення на політичному рівні українських радикалів і євреїв викликало і без того жорстку реакцію з боку духовенства, яке переконувало громадськість, що «радикали і соціалісти – то безбожники, вони в бога не вірують. Разом з жидами – бо деж без них обійшлося би, де ходить о знищення святої віри – хочуть вони перевернути християнство з гори корінем

(...)»³⁹. На свій захист та для пояснення власної позиції з цього питання «Громадський голос» опублікував коментар, суть якого зводилася до об'єднання навколо спільної ідеї боротьби проти «(...) визиску і гніту зі сторони капіталістів та власників великих посілостей» як радикалів і соціалістів, так і єврейських соціалістів, польських, німецьких та ін. Більше того, радикали характеризували єврейських робітників з позитивної сторони, зазначаючи, що «(...) жидівські товариші далеко завзятіші й певніші від наших у боротьбі проти визиску і панування неробів, бо вони більше освічені, тож рабіни не в силі загулювати їх або застрашити. (...) між жидами є порядні, чесні і характерні одиниці яких болить серце, коли вони бачать, як капіталісти, польські пани та жидівські посесори висисають і обкрадають робучий нарід»⁴⁰. Спільність політичної позиції українських радикалів і євреїв визначав той факт, що «жидівські товариші завзято виступають проти безправств і лайдаків так польської, московської або іншої шляхти і рівно ж як і проти визиску зі сторони жидів – посесорів, дідичів, фабрикантів, великих багачів»⁴¹.

Отже, напередодні виборів до австрійського парламенту 1907 року представники радикалів і сіоністів Галичини підійшли до спільного політичного знаменника. Це стало своєрідним підсумком програмних напрацювань РУРП, утілення яких передбачалося здійснити під час виборчої кампанії. Унаслідок політичних домовленостей 1907 року до австрійського парламенту за допомогою радикалів було обрано двох єврейських депутатів: львівського адвоката Генріха Габеля та доцента Празького університету Артура Малера⁴². Як зазначали самі радикали, причиною спільного українсько-єврейського голосування було «(...) через вибір сіоністів не допустити на послів двох вшехполяків та допомогти жидам усвідомити і цілому світу, що жида це не поляки, а окремий нарід»⁴³. Показовою також є позиція радикалів стосовно збільшення кількості єврейських голосів, «(...) бо се вказує, що жида щораз більше опускають польську-панську клямку і що колись можуть її цілком опустити, а тоді прийде час поділитися нам з жидами – міськими мандатами»⁴⁴. Троє єврейських депутатів від Галичини – А. Малер, Г. Габель та А. Штанд – спільно із представником сіоністів із Буковини Б. Штравхером⁴⁵ утворили перший в європейському парламенті єврейський клуб⁴⁶. За підтримку у виборчій кампанії, єврейські депутати, у більшості загальних питань, виступали спільно з українськими⁴⁷.

Така співпраця відверто непокоїла польську сторону, що приділяла єврейському питанню значну увагу. Утрата впливу на єврейську спільноту Галичини могла призвести до поширення сепаратизму й краху польської політики у міжнаціональних відносинах. На підтвердження такого припущення, можна навести роздуми польського дослідника В. Яворського, який, аналізуючи виборчу кампанію 1907 року, зазначив: «Єврейський сепаратизм, що з'явився під час виборів, їхня коаліція із соціалістами і українцями проти поляків, вибір зрештою іноземця засвідчив, що треба буде значної розваги і спокою в інших євреїв, щоб поховати у нас антисемітизм. Ми б

його вважали нещастям для нашої країни, але сіонізм і його випадкова перемога є звичайним шляхом до нього, тому в сіонізмі мусимо бачити один фермент більший, грізний і згубний для спокою нашої суспільної праці»⁴⁸.

Напередодні Першої світової війни діяльність РУРП в єврейському питанні була менш активною, на що звернув увагу Р. Заклинський. На його думку, при реалізації плану партії щодо поділу Галичини, вагому роль відіграватиме голос єврейської громади, а значить взаємна допомога і співпраця на політичному ґрунті сприятиме здійсненню цього⁴⁹.

Загалом Радикальна партія з метою підвищення свого авторитету і розширення впливу в середовищі єврейської громади Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. значну увагу приділяла єврейському питанню, суспільна резонансність якого в цей час була достатньо значною. Закладені у програмах принципи автономії громад мали сприяти наданню рівноправності єврейському населенню не лише на папері, а й на практиці. Політична співпраця українських радикалів з євреями була продиктована взаємодопомогою у підтримці тих чи інших національних питань на різних щаблях владної вертикалі. Така позиція українців і євреїв визначалася спільними зусиллями, спрямованими на противагу дій асиміляторів, які стояли на заваді реалізації поставлених завдань.

Підтримка українськими радикалами євреїв також мала на меті зняти напругу в міжнаціональних стосунках і в подальшому унеможливити виникнення будь-яких виявів протистояння. До цього варто додати, що з-поміж інших партій Галичини на зламі XIX – XX ст. позиція РУРП у цьому питанні була найбільш аргументованою і виваженою.

Результати співпраці між українськими радикалами і прогресивно налаштованими єврейськими колами, що особливо активізувалися на початку XX ст., викликали відверте занепокоєння польської сторони, яка намагалася не допустити консолідованих спільних дій політично залежних народів. Обидві сторони спільними зусиллями впевнено йшли до накресленої мети, проте на заваді її реалізації стала Перша світова війна, що фактично знівельовала політичні напрацювання радикалів.

¹ *Wasiutyński B.* Ludność Żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX.

² Макачук С. Етносоціальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С.36.

³ *Materyały do kwestyi żydowskiej w Galicyi. Z polecenia Wydziału Krajowego / Oprac. Stanisław Gruński.* – Lwów, 1910. – Tabl. I. – S. 3.

⁴ Програма Русько-Української радикальної партії // Народ. – 1890. – № 20. – 15 жовтня. – С. 301-303.

⁵ *Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848-1914. На підставі споминів. – Львів, 1926. С. 234.

⁶ Грицак Я. «Молоді» радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка. – 1991. Т. ССХХІІ: Праці історико-філософської секції. – С. 74.

⁷ Франко І. Русько-українська радикальна партія і загальне голосування // Народ. – 1891. – № 1. – 1 січня. – С. 6.

⁸ Кугутяк М. Радикальна партія в Східній Галичині // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 60.

⁹ Дашкевич Я. Єврейсько-українські взаємини середини ХVІ – початку ХХ ст.: періоди рівноваги // Слово і час. – 1992. – № 9. С. 66–67.

¹⁰ Радикал. – 1896. – № 7. – 5 січня. – С. 70–71.

¹¹ Там само. – С. 71.

¹² Пояснення програми русько-української радикальної партії // Громадський голос. – 1897. – Ч. 15. – 1 серпня. – С. 123.

¹³ Там само.

¹⁴ Франко І. Радикальна тактика. Ч. 1. – Львів, 1898. – С. 11.

¹⁵ Там само. – С. 12.

¹⁶ Там само. – С. 13.

¹⁷ Там само. – С. 2.

¹⁸ Franko I. Semityzm i antisemityzm w Galicji // Przegląd społeczny. Pismo naukowe i literackie. T.III. Styczeń. Z. 1. – Lwów, 1887. – S. 431-444.

¹⁹ Франко І. Zur Judenfrage (До юдейського питання): Літературно-публіцистичне видання. – К., 2002. – С. 9.

²⁰ Програма українсько-руської радикальної партії // Новий громадський голос. – 1905. – Ч. 2. – 5 січня. – С. 9-10.

²¹ Там само. – С. 9.

²² Там само. – С. 10.

²³ Макарчук С. Відносини між Русько-українською радикальною партією і Соціал-демократичною партією Галичини і Сілезії у 90-х рр. ХІХ ст. // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 9. – Львів, 2001. – С. 439–440.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само. – С. 15.

²⁶ Хлібороб. – 1892. – № 18 і 19. – 1 жовтня. – С. 143.

²⁷ Там само. – С. 143-144.

²⁸ Stenograficzne sprawozdanie z drugiej sesji ósmego peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskim z roku 1904. T.1. Od 30 wresnia do 12 listopada 1904. Pos. 9 od 14 października. – S. 372, 428–432.

²⁹ І ви жадаєте рівноправності?! // Новий громадський голос. – 1904. – Ч. 19. – 4 падолиста. – С. 151.

³⁰ Громадський голос. – 1911. – Ч. 31. – 21 червня. – С. 6.

³¹ Громадський голос. – 1911. – Ч. 40. – 23 серпня. – С. 7.

³² Непоправні раби // Новий громадський голос. – 1904. – Ч. 16. – 22 вересня. – С. 127.

³³ Там само.

³⁴ Інтерес чи переконання // Новий громадський голос. – 1905. – Ч. 35. – 21 грудня. – С. 280.

³⁵ Там само.

³⁶ *Дашкевич Я.* Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині. – С. 69–70.

³⁷ Національність Жидів // Громадський голос. – 1906. – Ч. 3. – 12 січня. – С. 2.

³⁸ *В.Л.* Жидівська соціалдемократична партія і її конгрес // Земля і воля. – 1911. – Ч. 34. – 28 жовтня. – С. 2.

³⁹ Попи та Жиди // Громадський голос. – 1906. – Ч. 52. – 3 серпня. – С. 1.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само.

⁴² *Dubanowicz E.* Stanowisko ludności żydowskiej w Galicyi wobec wyborów do parlamentu wiedeńskiego w r. 1907. – Lwów, 1907. – S. 20.

⁴³ По виборах // Громадський голос. – 1907. – Ч. 48. – 28 червня. – С. 1.

⁴⁴ По других виборах // Громадський голос. – 1911. – Ч. 35. – С. 1.

⁴⁵ З постаттю Б. Штравахера дослідники пов'язують піднесення політичної активності єврейського населення Буковини на початку ХХ ст. (*Безаров А.* Из истории евреев на Буковине (XIX - начало XX вв.) // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конференції 22-23 листопада 1993. – К., 1994. – С. 23)

⁴⁶ *Gabel G.* Klub żydowski. – Lwów, 1907. – S. 3-5.

⁴⁷ *Погребинська І, Гон М.* Євреї в Західноукраїнській народній республіці (До проблеми українсько-єврейських взаємин). – К., 1997. – С. 23.

⁴⁸ *Jaworski W.* Po wyborach. – Kraków, 1907. – S. 10-11.

⁴⁹ Там само.

В общественно-политической жизни Галиции в конце XIX – начале XX вв. важное значение имел еврейский вопрос. Особое внимание на него обратили лидеры Русско-украинской радикальной партии. Сотрудничая с евреями, которые численно уступали только украинцам и полякам, они пытались ослабить влияние польских политических сил и способствовать решению еврейского вопроса на галицийских землях.

Ключевые слова: еврейский вопрос, радикалы, украинцы, поляки, сионизм.

Jewish question became important in social and political life of Galicia at the end of 19th and the beginning of 20th centuries. The leaders of Ruthenian-Ukrainian Radical Party paid special attention to this issue. The number of Jews was only slightly less than that of Ukrainians and Poles, thus through the cooperation with Jewish population these leaders tried to weaken the influence of Polish political forces and foster the solution of Jewish issues in Galicia.

Key words: Jewish question, radicals, Ukrainians, Poles, Zionism.

УКРАЇНСЬКО-ФРАНЦУЗЬКІ ВІДНОСИНИ В ПЕРІОД ДИРЕКТОРІЇ УНР

У статті здійснено спробу встановити, як формувалися міжнародні відносини в період Української національної революції 1917-1921 років урядом Директорії Української Народної Республіки. Автор аналізує українсько-французькі дипломатичні відносини та їх значення для України.

Ключові слова: Антанта, Директорія УНР, дипломатія, договір, переговори.

У незалежній Україні ми маємо не лише можливість, а й відчуваємо потребу переосмислення нашої спадщини для входження у світове співтовариство, тому вкрай важливо здійснити спробу реконструкції подій історії України початку ХХ ст., особливо її діяльності на міжнародній арені.

Для вироблення кваліфікованих рекомендацій сучасним дипломатам і політикам історики зобов'язані уважно вивчити зміст і причини невдач зовнішньополітичної діяльності під час Української революції 1917-1921 рр., зважаючи на значну кількість аналогій із сьогоденним життям України. Це завдання навіть теоретично неможливо виконати без масштабного аналізу праць вітчизняних істориків, наукового доробку істориків української діаспори, вчених далекого зарубіжжя. Тільки в такому разі можливо оцінити ступінь повноти, рівень, напрями і методи вивчення зовнішньої політики УНР за доби Директорії, усунути неадекватні реаліям історичного процесу судження та висновки.

Добре відомо, що в працях дослідників УРСР протягом 70-х років панував догматизм, хронічними хворобами стали замовчування та перекручування фактичного матеріалу. На думку деяких авторів, міжнародна діяльність Директорії досліджувалася в УРСР виключно з позицій русоцентризму, при цьому всіляко замовчувалася зовнішньополітична діяльність у перші десятиліття ХХ ст.¹

Незважаючи на певні ідеологічні нашарування, із вітчизняних дослідників, які у своїх працях торкалися проблем Директорії УНР, значний інтерес мають монографії А.Лихолата, Р.Симоненка, О.Карпенка, І.Рибалка та ін.²

Зі здобуттям Україною незалежності загальнодоступними стали праці представників української діаспори. Це дослідження М.Стахів, І.Нагаєвського, В.Іваніса, І.Лисяка-Рудницького, Т.Гунчак³. Їхні праці є своєрідною спробою висвітлити основні віхи національних змагань українців першої чверті ХХ ст. Дослідження представників української діаспори мають наукову цінність і тому, що доповнюються оригінальними текстами політичних документів, фотоілюстраціями, картами, схемами.

Певну частину своїх досліджень вони приділяють зовнішньополітичній доктрині УНР. Слід відзначити сім томів «Україна доби Директорії» М.Стахіва. Залучення матеріалів західних архівів, їх публікація, використання документів особистого архіву дали можливість колишньому офіцерові Галицької армії проаналізувати зовнішньополітичні аспекти державного будівництва останнього періоду історії УНР, зробити певні висновки щодо подій, пов'язаних із відносинами України з європейськими державами, узагальнити сукупність похибок у зовнішньополітичній діяльності УНР.

Значний інтерес мають свідчення учасників визвольних змагань доби УНР, голів Директорії та Ради Народних Міністрів, діячів зовнішньополітичного відомства, українських дипломатів. Це праці В.Винниченка, М.Грушевського, В.Грекова, О.Доценка, А.Марголіна, І.Мазепа, С.Петлюри та ін.⁴

Переговори в Одесі й Бірзулі, спроби Директорії вплинути на голів урядів великих держав щодо звернення їхньої уваги на українську справу під час роботи Паризької мирної конференції докладно аналізуються заступником міністра закордонних справ А.Марголіним. Беручи активну участь у зовнішньополітичній діяльності, автор прагне дати об'єктивну оцінку діям українського проводу в пошуках контактів із країнами Заходу.

З проголошенням незалежності України відкрилася завіса замовчування історичної правди. Стало можливим звернутися до історичної спадщини першої чверті ХХ століття, по-новому глянути не лише на процес становлення української державності в контексті внутрішньої політики, а й підійти до розв'язання проблем міжнародного визнання та міжнародних відносин України і її місця у політиці провідної на той час сили – Антанти.

Вартими уваги є наукові публікації Д.Будкова, Д.Веденеєва, О.Рубльова, О.Реєнта, Н.Городні, М.Держалюка, О.Кучика, В.Соловйової⁵ та інших авторів, присвячені різним аспектам міжнародних стосунків України.

Від самого початку до кінця свого існування українська держава доби Директорії перебувала у надзвичайно складній геополітичній ситуації. Вона вела безперервну війну проти більшовицької Росії та її маріонеткових радянських утворень на території України, восени 1919-го – проти денікінської Добровольчої армії, знаходилась у жорсткому протистоянні з Польщею і Румунією та зазнавала негативного ставлення з боку країн Антанти. Після падіння Гетьманату, поразки у світовій війні Центральних держав й, відтак, виводу з України німецьких і австро-угорських військ вона лишилася надійного захисту від агресії з боку Росії й опинилася у ворожому оточенні: на північному кордоні нависала Червона армія, на південному сході – армія Денікіна, яка не сприймала Директорію й вважала її військо більшовицьким, на заході на українські землі претендували Польща й Румунія, причому всі сили, окрім більшовиків, користувалися підтримкою Антанти.

«Україна опинилася між молотом і ковадлом, - слушно відзначав її прем'єр-міністр І.Мазепа. – З одного боку наступала більшовицька Москва, а з другого проти України мобілізувалися сили «білої Росії» за допомогою Антанті»⁶.

Між тим, керівництво України – Директорія на чолі із Симоном Петлюрою та уряд І. Мазепа – у заявах і деклараціях постійно наголошувало, що молода українська держава прагне миру і встановлення дружніх відносин з іншими країнами, бажає мати з ними дипломатичні та економічні зв'язки. Головні засади розбудови міжнародних стосунків були викладені вже 28 грудня 1918 р. у зверненні політичного проводу республіки «До народів всього світу та їх правительств», в якому зазначалося: «Директорія від імені Української Народної Республіки приносить братній привіт всім народам світу і їх урядам, і бажає жити в добрій, дружній згоді з ними. Всі міжнародні зобов'язання, всі вимоги міжнародного права являються обов'язковими для України, і спадщина бувшої Росії в міжнародних стосунках, пропорційно силам України, переходить до останньої. В момент свого визволення український народ, керуючись ідеалами всесвітнього братства народів..., прямує до дружби та приязні зо всіма своїми близькими та далекими сусідами, опираючись на принцип самовизначення народів, висловлені президентом великої американської Республіки Вільсоном, звертається до народів всього світу та до їх Високих правительств з закликом до підтримки добросусідських, дружніх, приязних зносин з українським народом, Українською Народною Республікою, ...яка вже готова і зараз відповідно прийняти представників інших правительств і натомість послати своїх». Звернення підписали члени Директорії на чолі з С.Петлюрою і В.Винниченком⁷.

Безперечно, ці декларації не відповідали реальній геополітичній ситуації, що склалася восени 1918 р. і вимагала від України вчасно і чітко визначити зовнішньополітичні орієнтири. Країни Антанті і США, стосунки яких із Гетьманатом почали складатися досить обнадійливо й були обірвані повстанням Директорії, сприймали її насторожено і вважали Київ нездатним для використання у боротьбі проти більшовиків. Своєю чергою, восени 1918 р. більшовицький уряд Росії навіть не приховував підготовки до вторгнення в Україну, активно формував війська на її північному кордоні, які вичікували, коли німецькі війська будуть повертатися додому. Л.Троцький відверто заявляв, що Червона армія повинна зразу ж зайняти Україну до можливого приходу військ Антанті⁸.

Отже, розглядаючи проблеми зовнішньої політики Директорії УНР на першому (київському) етапі її існування з урахуванням її міжнародного становища, було очевидним, що Україна без потужної зовнішньої підтримки не могла захистити свою незалежність. Власне, це усвідомлювали і її провідники. Та, на жаль, серед них не було єдності й розуміння, що вектор зовнішньої політики негайно слід перевести на країни Антанті. На цьому наполягали С.Петлюра, О.Шульгин та вище військове керівництво в особі генерала О.Грекова,

полковників Є.Коновальця, А.Мельника та інших. Проте, досить впливове крило соціалістів на чолі з В.Винниченком, який фактично визначав зовнішню політику Директорії, вважало, що існував цілком реальний варіант порозумітися із радянською Росією шляхом взаємних поступок. Про це свідчила зокрема постанова 6-го з'їзду УСДРП, яка вимагала від Директорії негайно вступити в переговори з радянським урядом України «у справі порозуміння, миру й добросусідських відносин». Водночас проголошувалась «отверта й рішуча політика з державами Антанти в напрямі невтручання їх в українські справи»⁹.

Аналізуючи геополітичну ситуацію в Європі наприкінці 1918 р. та причини невизначеності зовнішньополітичної орієнтації проводу України, В. Литвин слушно зауважив: «Члени Директорії перебували під впливом зовнішньополітичних масштабних змін, які супроводжували завершення світової війни. Їх можна було б визнати фейерверком революцій. До революції на теренах колишньої Російської імперії додалися революції в Німеччині та Австро-Угорщині. Для ліво-радикально мислячих людей здавалось, що прийшов час всесвітньої революції (провісником якої були більшовики на чолі з Леніним. – І.Д.). Для національно заангажованих сил це був момент творення національних держав. На національні квартали розпалась не лише Росія. А й клаптикова габсбурзька монархія. Для України першорядне значення мало проголошення на території Східної Галичини – Західно-української Народної Республіки, а також відродження Речі Посполитої Другої. Становлення цих держав швидко переросло в українсько-польську війну на заході, тоді як на сході визрівав черговий українсько-більшовицький конфлікт. Це вносило в проблему формування стратегії державотворення додаткові складнощі. Усе говорило про те, що якогось осібного українського шляху в подібній ситуації не може бути. Тоді постала дилема вибору. Або шукати шляхи до союзу з Антантою, або порозуміння з більшовиками й чекати перемоги світової революції. Тим більше, що й Антанта й Радянська Росія в цей момент не випускала Україну з поля свого зору, зробили її об'єктом своїх мілітарних планів»¹⁰.

Такої ж точки зору щодо оцінки ситуації дотримується український історик із діаспори О. Субтельний. Наголошуючи на шкідливий вплив відсутності єдності в керівництві УНР у проблемі міжнародної політики, він зазначив: «Конфлікт між фракціями поширився на царину зовнішніх стосунків. У грудні 1918 р. Антанта, й насамперед Франція, висадила в Одесі та інших чорноморських портах 60-тисячне військо. Цей несподіваний крок пояснювався рішенням західних держав-переможниць заблокувати поширення більшовизму. Вони мали намір надати безпосередньо військову підтримку антибільшовицьким силам Білої армії, що готувалася на Дону до війни за відновлення «єдиної та неподільної Росії». Тим часом на півночі дедалі виразнішими ставали наміри більшовиків знову напасти на Україну. Зрозуміло, що Директорія не могла протистояти обом цим силам і тому була змушена порозумітися з якоюсь із них. Як і можна було очікувати, Винни-

ченко зі своїми ліворадикальними товаришами схилялися до союзу з Москвою, в той час як помірковані та армія наполягали на союзі з Антантою»¹¹.

Проте розв'язання проблеми порозуміння з тією чи іншою стороною не залежало від Директорії УНР. Про це можна судити із перших спроб її дипломатичних місій, які виявилися невдалими внаслідок неузгоджених дій політичного проводу та низки причин об'єктивного характеру, головним чином, ставлення країн Антанти і більшовицької Росії до України як незалежної держави.

Розглядаючи ставлення Антанти до України, передусім слід зазначити, що після переможного закінчення світової війни провідну роль у формуванні зовнішньої політики альянтів зайняла Франція, яка зробила найвагомий внесок у перемогу. Її позиція була вирішальною під час Паризької мирної конференції, де вирішувалися долі народів і країн Європи, зокрема України. Незважаючи на започатковані ще Центральною Радою восени 1917 р. відносини із Францією та спроби дипломатії Гетьманату їх розвинути й скріпити на основі загальних інтересів щодо боротьби проти більшовицької Москви та висловленого Павлом Скоропадським маніфесту про федерацію з білою Росією, Париж не виявляв бажання розвивати відносини з новою владою УНР – Директорією. «Україна як самостійна держава, - зауважує київський історик В.Яблонський, - не вписувалася в тогочасні плани країн-переможниць. Найменше була зацікавлена в існуванні державної України Франція. Уряд цієї країни, в намаганні ослабити переможену Німеччину, бачив на карті Європи її противагу – некомуністичну «неподільну» Росію та «велику» Польщу. Вони ж були одвічними історичними опонентами самостійної української держави... Англія й Сполучені Штати також були не проти «неподільної», а тому вагомих заперечень проти такої позиції Франції не висували і навіть підтримували її»¹².

Важливу роль у формуванні ставлення Франції до України відігравав її віце-консул в Одесі Еміліо Енно – єдиний на той час представник Антанти в Україні. Цей дипломат тривалий час перебував у Росії, до речі, мав дружину росіянку, й був непохитним прихильником ідеї відновлення єдиної Росії силами виключно Добровольчої армії генерала Антона Денікіна. Він не визнавав існування не лише незалежної України, а й інших державних утворень на території постімперської Росії. Звичайно, Енно мав великий вплив на позицію як Франції, так й інших країн Антанти щодо України, які розглядали національні проблеми новоутворених держав та українську проблему складовими передусім «російської» у контексті майбутнього адміністративно-територіального устрою в Східній Європі. Це особливо виявилось на широкій нараді в Яссах, скликаній на початку листопада 1918 р. за ініціативою Енно та групи російських діячів (А.Кривошеїн, В.Гурко, П.Мілюков, М.Маргуліс та ін.). Нарада розглядала становище на Півдні Росії та завдання Антанти у розв'язанні російської проблеми. Нарада опра-

цювала й надіслала країнам Антанти та Верховному командуванню Меморандум, в якому висловлювалося прагнення, щоб Антанта негайно надала всіляку допомогу Добровольчій армії Денікіна як єдиній силі, здатній перемогти більшовиків і відновити «єдину й неподільну Росію». 23 листопада в одеській пресі було оприлюднено Декларацію «До населення Півдня Росії», в якій наголошувалося, що Антанта підтримає «всіх патріотів і всіх елементів, що стоять за порядок в Росії» необхідною збройною силою¹³.

Проте уряд Франції й представники вищого командування, що дислокувалося під час війни в Яссах спільно з військовими місіями країн Антанти, пильно стежили за подіями на півдні Росії, зокрема в чорноморському регіоні України, оскільки він мав надзвичайно важливе значення для надання військової допомоги антибільшовицьким силам на Дону й Кубані. 16-20 листопада в Яссах відбулася широка нарада представників Антанти, впливових політичних діячів колишньої Росії на чолі з П.Рябушинським і П.Мілюковим та дипломатичної місії Гетьманату. У прийнятій декларації від 17 листопада було викладено по суті запрошення військ Антанти для допомоги у боротьбі проти більшовиків. Згідно з архівним документом – звітом про нараду в Лондоні в грудні 1918 р. за участі військового командування Антанти і президента США В.Вільсона – інтервенція експедиційного французького корпусу на півдні України була невідворотною. «Одним з питань була необхідність союзницької інтервенції в Росії, – зазначалося в ньому. – Ця нещасна країна у тяжкому стані, хоча не все безнадійно. Народ, втомлений політикою грабунку і насильства, яку впроваджують більшовики, щиросердечно запросив би інших. І союзники могли б повернути порядок і особисту свободу... Численні російські діячі прибули до Лондона і Парижа з метою заручитися підтримкою союзних урядів у їх заходах стосовно розв'язання більшовицької проблеми. Вони наголошували, що це зачіпає не лише інтереси Росії, а всього світу, і що в інтересах людства було б вирішити проблему негайно»¹⁴.

Власне, військові кораблі й транспорти французьких військ з'явилися в портах Севастополя і Одеси вже наприкінці листопада. Перші контакти з їх командуванням і дипломатами на чолі з Е.Енно зав'язав 12 грудня командувач Південного фронту (з 2 січня 1919 р. – військовий міністр УНР) генерал Олександр Греков, коли його війська займали Одесу. Прихильник воєнно-політичного союзу з Антантою, він дозволив французам займати прибережну частину міста. Однак, коли 17 грудня до Одеси підійшла головна ескадра й висадила на берег 156-ту піхотну дивізію (близько 15 тис. солдатів і офіцерів із артилерією), французьке командування спільно з десятитисячною армією денікінських офіцерів витіснило українців з міста на лінію Тирасполь-Бірзула (Котовськ) – Миколаїв-Херсон. Загальна чисельність одеської групи військ склала 45 тис. вояків. Утворилося воєнне протистояння, що посилювалося нотою Директорії країнам Антанти від 19 грудня, в якій наголошувалося, що Україна не потребує допомоги від держав Антанти, якої свого часу домагався

усунутий від влади гетьман П.Скоропадський. Водночас під сумнів ставилася інтервенція антантівських військ та їх присутність на території України.

Слід зазначити, що за доби Гетьманату в Одесі перебувала група українських воєначальників: командир 1-ї Чернігівської кінної дивізії, водночас Одеської групи військ генерал Василь Біскупський (згодом, за Директорії, залишений на посаді), а також генерал Костянтин Прісовський, один із організаторів українського війська за Центральної Ради і Гетьманату та генерал Павло Долгоруков, у яких склалися дружні відносини з впливовим французьким дипломатом Е.Енно. Після падіння Гетьманату, у планах українського генералітету, які повністю підтримував представник Франції, було утворення на півдні України крайового національного уряду з українською армією під французьким протекторатом. Коли до влади прийшла Директорія, генерали К.Прісовський і П.Долгоруков, усунуті з армії, перейшли на службу до генерала Денікіна. Віце-консул Франції Енно сприйняв перемогу Директорії як прихід до влади пробільшовицьких сил і своїми звітами в Париж додавав процесу утворення негативного іміджу України¹⁵.

Саме в цей період, наприкінці 1918 р., Добровольча армія генерала Денікіна вела активні бойові дії проти військ більшовицької Росії, оволоділа регіоном Північного Кавказу з Кубанню й через Новоросійськ установила відносини з Антантою і стала отримувати допомогу зброєю та військовими матеріалами. Як згадував генерал Добрармії Олександр Лукомський, 23 листопада в Новоросійськ прибула англо-французька ескадра, а 27-го військова місія Антанти. Згідно з ухваленим 16 листопада в Бухаресті планом війська союзників (близько 12 дивізій) мали прибути в Севастополь і Одесу, зайняти південь України й під командуванням французького генерала д'Ансельма перейти в наступ, зайняти Київ, Харків, Донбас і встановити зв'язок з Добровольчою армією, утворити спільний фронт проти більшовиків. Франція завіряла Денікіна, що надасть усіляку допомогу його армії, чисельність якої слід було довести до 250 тис. Отже, після падіння Української Держави гетьмана Скоропадського, основну ставку на боротьбу проти більшовиків Антанта поставила на Добровольчу армію і з цієї позиції формувала відносини з Директорією¹⁶.

Наприкінці грудня виникла ситуація, що позитивно позначилася на українсько-французьких відносинах. В Одесу прибув командувач союзних військ на півдні Росії генерал Філіпп Генрі д'Ансельм і начальник штабу французького експедиційного корпусу полковник Генрі Фрайденберг. Вони потіснили віце-консула Енно і зайняли провідну роль як військовики у ставленні до перспективних союзників у боротьбі проти більшовиків. Позиція Антанти щодо Директорії змінилася на краще. Переговорний процес з українцями французьки скерували на утворення єдиного фронту проти більшовиків: Антанта-Добровольча армія Денікіна-Україна. У ті дні в Одесі перебували українська дипломатична делегація А.Марголіна, а також представники із Білорусії (О.Баханович), Дону (І.Черячукін) та Кубані (Л.Бич), які теж прибули

із завданням порозумітися з представниками Антанти. Пізніше А.Марголін писав, що у перший день приїзду зустрівся з ними та провів переговори, в яких взяли участь прибулі з ним дипломати Галіп, Мацієвич і Шемет. Оскільки усі мали аналогічні завдання, вирішили укласти спільну декларацію, яка б містила основні прагнення своїх урядів: тісну співпрацю з Антантою у боротьбі проти більшовицького режиму, визнання їх держав незалежними і невтручання Антанти у їх внутрішні справи. У тексті меморандуму, складеного Марголіним і ухваленого всіма делегаціями, зокрема зазначалося:

«Представники України, Білорусії, Дону й Кубані, зібравшись в Одесі, на спільній нараді постановили звернутися до верховного командування країн Антанти з меморандумом у наступних питаннях: 1. про форму державного устрою цих територій та сусідніх з ними державних утворень; 2. про шляхи і методи для придушення анархії та більшовизму в усіх тих державах і частинах, на які розпалася Росія... У результаті зникнення центральної влади ті частини країни, які не визнали більшовицького режиму, організували при допомозі здорових елементів місцеву владу й оголосили себе суверенними державними одиницями... Ми звертаємося через Високе союзне командування до держав Антанти з проханням щодо надання можливої допомоги національним устремлінням наших народів і зміцнення вже утворених окремих держав». Щодо шляхів реалізації цих завдань, передусім якнайшвидшої ліквідації агресивного більшовизму, делегації пропонували не ускладнювати проблему створення єдиної армії, а надати конкретну допомогу національним збройним силам їх країн. Щоправда, допускалось утворення єдиного генерального штабу на основі домовленостей їх державних утворень з країнами Антанти. Окремий пункт меморандуму зазначав його невтручання у внутрішні справи їх країн. 5 лютого 1918 р. декларацію було подано генералові д'Ансельму і вона з'явилася в одеських газетах. Це викликало хвилю обурення частини населення, білого офіцерства й політиків, які пов'язували порятунок Росії від більшовиків виключно від Добровольчої армії¹⁷.

Представники французького військового командування усвідомлювали перспективність воєнно-політичного союзу й знайшли порозуміння з делегаціями, але питання про визнання незалежності відносили на рішення Паризької мирної конференції. Було запропоновано Директорії створити 300-тисячну армію та укласти воєнний союз із Денікіним. Українська делегація зобов'язалася брати участь в операціях проти більшовиків, але лише на території України.

У результаті переговорів в Одесі делегації УНР під проводом генерала Олександра Грекова, яку французи прийняли досить прихильно, було знайдено порозуміння з деяких важливих аспектів. А головне з проблеми спільної боротьби з більшовиками. До підписання договору не дійшло, оскільки уряд Франції не визнавав незалежної України, але за деякий час була оприлюднена нібито таємна угода, яку українські делегати спростовували. Слід зазначити,

що текст українсько-французької угоди за підписом генерала Грекова, який наводить В.Винниченко в книзі «Відродження нації», викликав в Україні хвилю протестів. Щоправда, він сам не був упевнений в його автентичності, оскільки з'явився в прокомуністичній пресі. У ньому зазначалося, що УНР начебто входить до складу Росії на федеративних засадах; республіканське військо підлягає штабу, у складі якого представники Антанти, Добрармії та польських легіонів; допускається формування частин Добрармії на території України, союзне командування зобов'язується надавати УНР усіяку допомогу у боротьбі проти більшовиків; УНР не повинна допускати на своїй території Рад і діяльності Трудового Конгресу¹⁸.

Хоча генерал Греков у виступі на Трудовому Конгресі 27 січня 1919 р. відкинув деякі капітулянтські статті як фальсифікацію, він наполягав на необхідності негайно блокуватися із французьким експедиційним корпусом, як писав Винниченко «заякував силами більшовиків», до нього не прислухалися. Між тим, у ті дні більшовицькі війська наближалися до Києва. «Якщо ми не утримаємо Київ, то ми не утримаємо і свою державу, і ніхто з нами не буде більше рахуватись», - пророче заявляв генерал. Однак Конгрес і його керівники, В.Винниченко і С.Петлюра, відкинули всі пропозиції Грекова, а 12 лютого його було усунуто з посади Військового міністра.

Надзвичайно активно виступали проти переговорів із представниками Франції на їх умовах угруповання соціалістичних партій. Центральний комітет Української партії соціалістів-революціонерів прийняв постанову, в якій висловлювалося неможливим і недопустимим втручання військ Антанти у внутрішні справи та запрошення їх на свою територію, що призведе до окупації України. Бурхливий протест викликала вимога усунути соціалістичний уряд. Аналогічну позицію щодо переговорів зайняла Українська соціал-демократична партія, що змусило Симона Петлюру залишити її лави. Українська партія самостійників-соціалістів висунула низку вимог, на базі яких допускалися переговори: визнання самостійності України в межах від Сяну до Дону, право України брати участь у Паризькій мирній конференції, невтручання у внутрішні справи України.

Однак воєнна ситуація, агресія більшовицької Москви, змусили Директорію повернутися до переговорів із представниками Антанти. У січні-лютому 1919 р., особливо після сформування нового уряду УНР С.Остапенка, відбулося кілька раундів українсько-французьких переговорів в Одесі й Бірзулі. Вони активізувалися з падінням Києва і широким наступом більшовицьких військ, коли уряд УНР перебрався до Вінниці. Воєнна допомога Антанти була вкрай необхідна. До цього спонукала також нова ситуація, що виникла після злуки УНР із Західно-Українською Народною Республікою, яка вела війну проти агресивної Польщі. Отже, Директорія втягнулася у збройне протистояння з Варшавою. Вона змушена була утворити Волинський фронт і надавати посильну допомогу галичанам.

24-25 січня представницька делегація на чолі з С.Остапенком і О.Назаруком, отримавши широкі повноваження для укладення воєнно-політичних та економічних угод із Францією провела черговий раунд переговорів в Одесі. Враховуючи складне становище УНР, французька сторона в обмін на допомогу висувала ультимативні вимоги, які українці справедливо вважали принизливими: усунення з керівних посад В.Винниченка, С.Петлюри, голови Ради народних міністрів, міністра закордонних справ В.Чехівського; контролю над Армією УНР тощо. Однак відставки В.Винниченка й В.Чехівського та деякі менш принципові поступки до успіхів чи вагомих результатів не привели. Однією з вагомих причин невдачі було ставлення до України генерала Денікіна. Командувач Добрармії й російська контрреволюція не відступалися від ідеї «неподільної» Росії, в якій не було місця незалежній Україні, й не мали наміру співпрацювати із «сепаратистами». Однак без порозуміння із Денікіним Україну Антанта не сприймала.

4 лютого Директорія скликала у Вінниці широку нараду, на якій знову постало питання про українсько-французькі переговори. Як згадував учасник наради І.Мазепа, насамперед було заслухано звіт голови української делегації С.Остапенка, який щойно прибув із Одеси. Він виклав умови французького командування, що мало відрізнялися від попередніх. Серед них: реорганізувати Директорію і уряд УНР, упродовж трьох місяців створити українську армію із запрошенням на службу російських офіцерів, передати під контроль французів залізницю, звернутися до Парижа з проханням про протекторат над Україною. Звіт викликав гострі дискусії. Однак було визнано за необхідне йти на компроміси¹⁹.

Визначалася й нова дипломатична місія у складі С. Остапенка (голова), І. Мазепа, Ю. Бачинського та генерала О. Грекова, що отримала повноваження на укладення договору. Головними умовами УНР були: визнання Антантаю України та допуск її делегації на Паризьку мирну конференцію; повний суверенітет Директорії УНР; визнання автономності Армії УНР та її представництво при союзному командуванні; повернення Україні Чорноморського флоту; бойові дії української армії лише до етнографічних кордонів. Ці пропозиції були викладені на переговорах із полковником Фрейденбергом, які відбулися 6 лютого в Бірзулі у штабному вагоні. Полковник по суті відкинув усі українські умови й рішучо наполягав на своїх. І лише твердий курс українських дипломатів змусив його відступити в деяких позиціях. Щодо визнання України суверенною державою, заявив він, це справа Паризької конференції. Французька сторона погодилася на автономний статус Армії УНР із підпорядкуванням загальному союзному командуванню, визначила для неї сектор між Добровольчою і польською арміями на більшовицькому фронті, обіцяла забезпечити її необхідним озброєнням та припинити українсько-польську війну й вирішити долю Львова, допоможе знайти порозуміння з Румунією. Окрім усього, представник Франції завірив українців, що Союзне

командування військами Антанти на Півдні Росії докладє всіх зусиль для допомоги Україні надіслати свою місію на Паризьку мирну конференцію. Водночас пропонувалося віддати контроль над залізницями, допустити у війська французьких офіцерів-інструкторів, реформувати управління державою²⁰.

С. Остапенко висловив французам невдоволення деякими умовами (за їх повне прийняття виступив лише генерал Греков), але обіцяв, що їх розгляне Директорія. Його доповідь у Вінниці 11 лютого 1919 р. викликала загальне розчарування керівництва України. Більше того, на знак протесту на французькі вимоги діячі соціалістичної партії В.Винниченко, В.Чехівський, М.Ткаченко і О.Жуковський вийшли із складу Директорії й уряду. Директорію УНР очолив С.Петлюра, який схилився до тісного союзу з Антантою. У результаті було схвалено резолюцію, що визначала цілком можливим підписання угоди з представниками Антанти в Одесі після узгодження її умов²¹.

Отже, 13 лютого згідно з вимогами Антанти було сформовано новий уряд республіки на чолі з С.Остапенком без соціалістів. Хоча 12 лютого французька сторона заявила про закінчення переговорів, катастрофічна ситуація на фронті – загальний наступ Червоної армії - змусила 14 лютого відновити українсько-французькі переговори. Вони відбулися в Одесі на більш високому рівні - між командувачем союзними військами на Півдні Росії генералом А.-М. Бертело та А.Марголіним і заступником міністра закордонних справ УНР К.Мацієвичем²².

Їх результатом стала домовленість, що Директорія УНР у відповідь на пропозицію генерала д'Ансельма ухвалить Декларацію про засади співпраці з Антантою²³. Уже 17 лютого вона була прийнята й скерована французькому командуванню. У ній зокрема наголошувалось: «Українське правительство задоволене тим, що благородна Франція, вкупі з другими державами Антанти та Злученими Державами Північної Америки, готова підтримати нас і спільно вступити в рішучу боротьбу з більшовиками... Користуючись нагодою, звертаємось до французького народу та інших народів держав Антанти з закликом допомогти нам в справі остаточного визволення нашої української нації й відбудування української державності»²⁴.

У першій половині лютого 1919 р. у військово-політичному проводі УНР сталися радикальні зміни, які суттєво вплинули на зовнішньополітичну орієнтацію. Разом із Винниченком і Чехівським керівні посади залишили О.Жуковський, М.Ткаченко та ін. 10 лютого Директорію очолив С.Петлюра, у поміркований уряд С.Остапенка ввійшли прибічники антантівського курсу: міністр закордонних справ К.Мацієвич, а також А.Марголін, Т.Галіп, які продовжували переговори із представниками Антанти в Одесі та Бірзулі. С. Петлюра був прихильником негайного встановлення стосунків з Антантою для порятунку незалежної України від агресії більшовицької Росії, яка набирала все більших масштабів. Скориставшись тим, що в Східну Галичину прибула від Паризької мирної конференції поважна військово-дипломатична

місія за участі представників Франції, Англії, Італії й США на переговори з урядом ЗУНР щодо припинення українсько-польської війни, він виїхав до Ходорова, де 22 лютого розпочалися переговори. 27 лютого С.Петлюра зустрівся із членами місії, яку очолював французький генерал Ю.Бертелемі.

Учасник ходорівських переговорів визначний галицький дипломат Михайло Лозинський пізніше писав, що С.Петлюра підтримував пропозиції Антанти й умови припинення війни шляхом територіальних поступок полякам. Водночас, на запитання генерала щодо військової сили УНР і здатності протистояти більшовикам, «робив головний натиск на те, що Україна представляє велику моральну силу, яку можна перетворити в дійсно мілітарну силу залежно від того, чи Антанта визнає державність Української Народної Республіки і дасть молодій державі фінансову й технічну допомогу». Автор дорікав Головному Отаманові, що він не використав свій авторитет для прийняття урядом ЗУНР умов Антанти, що припинило б війну, а також за те, що не обстоював інтереси галичан. «Здається, що вже тоді Петлюра готовий був піти на уступки коштом Східної Галичини, щоб за них одержати мир з Польщею і визнання Антанти», – підсумовував М.Лозинський²⁵.

Дослідники зовнішньої політики УНР доби Директорії під керівництвом С.Петлюри зазначали, що її основним принципом був політичний реалізм і прагнення підпорядкувати міжнародні відносини головному завданню – забезпечити незалежність української держави. Її суть виразно висвітлив В.Косик у праці «Зовнішня політика Симона Петлюри». Він писав: «Можна вказати на характеристичні риси закордонної політики С.Петлюри. Їх є декілька: а) безкомпромісова збройна боротьба за самостійність України проти всіх зовнішніх ворогів цієї самостійності; б) відсутність тенденцій до федералізму; в) відмова договорюватися з росіянами (червоними і білими), якщо вони не визнають самостійності України; г) устремління до зговорення з іншими сусідами, зокрема з Польщею, щоб виграти вищезгадану боротьбу за самостійність; це устремління виявляє свідомість, що в заснованій ситуації боротьба на кількох фронтах була надто тяжкою і тому з тактичних конечностей треба було зменшити скількість фронтів, – але без уступів щодо принципу незалежності України; д) намагання добитися дипломатичної, політичної, господарської, санітарної і військової допомоги від держав Антанти. Зокрема Франції, тобто, конкретно, – добитися визнання уряду, допущення до мирових переговорів, знесення блокади, допомоги Червоного Хреста для населення, формування армії з полонених, постачання озброєння тощо»²⁶.

У ті дні різко погіршилися відносини Франції з генералом Денікіним, що вплинуло на активізацію українсько-французьких дипломатичних стосунків. Як згадував командувач Добровольчої армії, з прибуттям в Одесу д'Ансельма і Фрейденберга різко змінилося ставлення французів до нього. Вони потрапили під вплив генерала Грекова та інших представників УНР, а також Білорусії, Кубані, Дону, які висували ідею федерації знизу цих утворень, автономію їх

армій під єдиним командуванням – генеральним штабом військ союзників й відкидали денікінську точку зору щодо єдиної армії, підпорядковану виключно йому. У своїх спогадах «Гетьманство і Директорія на Україні» генерал Денікін наводив текст ноти Директорії за підписами Петлюри, Швеця, Макаренка і Остапенка до генерала д'Ансельма, в якій зокрема зазначалося, що Директорія «прохає представників Франції взяти на себе керівництво Україною у військовій, дипломатичній, політичній, фінансовій, економічній і судовій галузях упродовж усього часу, поки буде продовжуватися війна проти більшовиків». За Денікіним, це, безперечно, схияляло Францію до Директорії. Однак, оскільки це вело до окупації французами Півдня Росії, він був категорично проти подібного рішення української проблеми. Його особливо обурили заяви полковника Фрейденберга, що для Франції не дуже важливо якою буде Росія після більшовиків – єдиною, чи поділеною на новоутворені держави. Він зазначав також, що з «благословення» Фрейденберга в Одесі стала виходити «виразно самостійницька і ворожа Добровольчій армії» газета «Нові Шляхи». У середині березня відносини між військом Антанти на Півдні Росії та Добрармією обірвалися за ініціативи французької сторони²⁷.

Хоча держави Антанти негативно сприймали соціалістичні експерименти Директорії УНР та спроби домовитися із більшовиками, а також не були прихильниками С.Петлюри, ситуація в Україні змушувала їх розраховувати на УНР і продовжувати переговори впродовж лютого 1919 р. У перебігу дискусій українські дипломати наполягали визнати суверенність України та надати їй воєнну допомогу в боротьбі проти більшовицької Росії. Нарешті, 24 лютого в Одесі було укладено попередню угоду про спільну боротьбу проти більшовиків. Вона була надіслана в Париж на узгодження уряду Франції²⁸.

Дехто із сучасних істориків, зокрема О.Кучик, вважає, що хоча під час переговорів виявлялося неприховане прагнення Франції зайняти провідне становище у Східній Європі, воно було спрямоване на організацію антибільшовицького фронту, тобто збігалось з метою Директорії УНР. Незважаючи на перепони, насамперед відсутність єдності у зовнішньополітичній орієнтації в українському політикумі, українсько-французькі переговори загалом набирали ознак оформлення договору, проект якого був опрацьований і висланий генералом д'Ансельмом на узгодження до Найвищої Воєнної Ради – маршалові Фошу. 1 березня генерал надіслав листа С. Остапенкові й доклав проект договору, який в основному збігався з бірзульським, а головне, у ньому зазначалися сприяння поїздки української дипломатичної делегації в Париж на мирну конференцію, автономія Армії УНР, військово-технічна допомога у війні проти більшовиків. Французьке військово командування бачило в ньому головне – придбання ще одного союзника в боротьбі проти більшовизму, оскільки це було основною проблемою для Антанти, а не питання відродження єдиної й неподільної Росії. Слід зазначити, що Англія не підтримувала заходи Франції порозумітися з Україною та використати її

для спільної боротьби проти більшовицької Москви і робила ставку виключно на Добровольчу армію Денікіна²⁹.

Проте серед керівництва Франції не було єдності у ставленні до України. На дебатах у французькому парламенті депутат Ф.Буйон звинувачував міністра закордонних справ С.Пішона у нехтуванні українською проблемою. «Більше року Україна пропонує союзникам свою допомогу проти навали більшовиків, її представники зробили всі спроби зацікавити союзників у цій справі, вже рік, як Україна веде війну; їй достатньо дати зброю, і вона буде врятована. Уся російська проблема таким чином зміниться». Водночас прихильники орієнтації виключно на Добрармію Денікіна звинувачували генерала д'Ансельма за його «українофільство», за участь у переговорах з українцями. Коли, за думкою А.Марголіна, українсько-французьку угоду було складено і попередньо узгоджено делегаціями, «зовсім несподівано в останніх числах березня, французькі представники заявили, що переговори про угоду по телеграфному розпорядженню з Парижа призупиняються»³⁰.

За висновком українських дослідників проблеми Б.Гончара і Н.Городньої, «коли розгорталася дискусія, про українців говорили вже як про втрачену можливість. По-перше, українські війська були в цей час майже розбиті. По-друге, розвиток інтервенції показав, що на півдні Росії стало неможливим створити спільний російсько-український фронт. Франції довелося робити вибір між цими силами... Вибір було зроблено на користь Добровольчої армії». Аналізуючи загальноєвропейську політику Франції у той час, автори зазначають, що її головною метою було сприяти відновленню Росії як головного союзника та створити сильну Польщу на противагу Німеччині. Однак Директорія, яка була противником обох цих держав, не вписувалась у зовнішньополітичну стратегію Парижа. Українсько-французькі відносини й переговори на початку 1919 р. зумовлювалися воєнною ситуацією. Заходи військового командування не підтримали ані уряд Франції, ані Добровольча армія³¹.

Отже, орієнтація зовнішньої політики Директорії УНР на Антанту, яка по суті звелася до стосунків із Францією, не виправдала намірів українського проводу. Серед основних причин такого становища був політичний курс союзників, які не визнавали України як незалежної держави й головним своїм завданням ставили відновлення білої Росії та всіляке посилення Польщі. Хоча ніхто із них не ставився до України вороже, проте, ніхто й не вважав її суб'єктом міжнародного права.

¹ Білоконь С. Про становище історичної науки в Україні // Український історик (Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен). – 1990. - № 1-4. – С.142-143.

² Див.: Симоненко Р. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 р. – К., 1962. – 440 с.; Симоненко Р.Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II половина 1919 – березень 1921р.). – К., 1965. – 302 с.; Карпенко О.Ю. Імперіалістична

інтервенція на Україні (1918-1920). – Львів, 1964. – 255 с.; Лихолат А. Разгром буржуазно-націоналістической Директории на Украине. – М., 1949. – 216 с.; Рибалка І. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Х., 1962. – 185 с.

³ Стахів. М. Україна в добу Директорії УНР. В 7 т. – Скрентон, 1962 – 1965; Нагаєвський. І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 414 с.; Іванис В. Симон Петлюра президент України. 1879-1926. – Дрогобич, 1991. – 255 с.; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т.1. - К., 1994. - 554 с.; Т.2. – 576 с.; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: нариси політ. історії. – К., 1993. – 288 с.

⁴ Див.: Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1991. – 128 с.; Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. – К., 1917. – 37 с.; Греков О. Переговори з Антантою в Одесі. – Відень, 1927. – 104 с.; Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції. 1917-1923. Т.2, кн.5. – Київ-Львів, 1924. – 398 с.; Марголін А. Украина и политика Антанты: (Зап. еврея и гражданина). – Берлин, 1921. – 396 с.; Марголін А. Українські твори. – Берлін, 1923. – 348 с.; Мазепа І. Творена держава: (Боротьба 1919 р.): [Спогади] // Збірник пам'яті С. Петлюри (1879-1926). – К., 1992. – С.16-75.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – 608 с.; Петлюра С. Статті, листи, документи: Видано в 30 річницю з дня смерті [Т.1] / Укр. вільна акад. наук у США. – Нью-Йорк, 1956. – 480 с.; Петлюра С. Вибрані твори і документи. – К., 1994. – 483 с.

⁵ Будков Д.В., Веденєєв Д.В. Організація зовнішньо-політичного інформування за доби Директорії Української народної республіки // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1993. – Вип.4 – С.12-20.; Веденєєв Д.В. Дипломатична служба Української держави 1917-1923 роки. – К., 2007. – 261 с.; Рубльов О.С., Реєнт О.П. Українські визвольні змагання 1917-1921 рр.//Україна крізь віки. – Т.10. – К., 1999. – 319 с.; Городня Н.Д. Позиція західних держав (США, Англії, Франції) щодо державності України (листопад 1918 - квітень 1919 року) // Питання нової та новітньої історії: Зб. наук. ст. – К., 1994. – Вип.40. – С.120-130; Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917-1922 рр. – К., 1998. – 240 с.; Кучик О.С. Союзницька інтервенція на Україні (1918-1919). – Львів, 1999. – 69 с.; Кучик О.С. Українсько-французькі взаємини (листопад 1918 – березень 1919 року) // Збірка науково-методичних праць. – Львів, 1999. – Вип. 5. – С.68-81.; Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917-1921 рр. – Київ – Донецьк, 2006. – 394 с.

⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921 (Спогади). – Т.1. – Прага, 1942. – С. 73.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3696. – Оп.1 – Спр. 66. – Арк. 2-4.

⁸ Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917-1919 рр. – К., 1995. – С. 217.

⁹ Солдатенко В. Ф. Українська революція. Концепція та історіографія (1918 – 1920 рр.). – К., 1999. – С. 233.

¹⁰ Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914-1920). – К., 2003. – С. 296-297.

¹¹ Субтельний О. Історія України. – 2-ге вид. – К., 1992. – С. 316.

¹² Яблонський В. Зовнішньополітична орієнтація Директорії УНР // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. – Вип.5. – К., 2001. – С.42-43.

¹³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К., 2003. – С. 67-68.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3766. – Оп.1. – Спр.31. – Арк. 18.

¹⁵ Павленко Ю., Храмов Ю. Вказ.праця. – С. 215.

¹⁶ Лукомский А. С. Деникин и Антанта // Деникин – Юденич – Врангель. Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев. – М., 1991. – С. 65-69.

- ¹⁷ Марголин А. Украина и политика Антанты. – Берлин, 1934. – С. 380-382.
- ¹⁸ Винниченко В. Відродження нації. – Ч.Ш. – К.;Відень, 1920. – С.252-253.
- ¹⁹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917-1921 (Спогади). – Т.1. – С. 99-100.
- ²⁰ Солдатенко В. Ф. Вказ. праця. – С. 261-262.
- ²¹ ЦДАВО України. – Ф. 1092. – Оп. 6. – Спр. 2. – Арк. 5.
- ²² Єпик Л.І. К.А. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // УІЖ. – № 1. – 2007. – С. 129.
- ²³ Svengros G. La Republique Ukrainienne – la Republique Francaise. (1917-1922) - Lwiw, 1995. – S. 62-63.
- ²⁴ Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918-квітень 1919 рр.) // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 45.
- ²⁵ Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. 77.; Краківський О. Я. Українсько-польські взаємини в 1917-1923 рр. – К., 2008. – С. 213.
- ²⁶ Косик В. Зовнішня політика Симона Петлюри // Симон Петлюра. Матеріали студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). – Мюнхен; Париж, 1980. – С. 44.
- ²⁷ Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине по мемуарам белых. – М; Л, 1930. – С. 182-184.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1429. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк.13.
- ²⁹ Кучик О. Українсько-французькі взаємини (листопад 1918 – березень 1919 року). – С. 78.
- ³⁰ Марголин А. Указ. соч. – С. 375.
- ³¹ Гончар Б.М., Городня Н.Д. Вказ. праця. – С. 49-50.

В статтє автор попытался установить, как формировались международные отношения в период Украинской национальной революции 1917-1921 годов правительством Директории Украинской Народной Республики. Автор анализирует украинско-французские дипломатические отношения и их значение для Украины, альтернативные варианты международной деятельности Директории, направленной на обеспечение благоприятных условий для защиты национальной государственности и ее дипломатического признания на мировой арене.

Ключевые слова: Антанта, Директория УНР, дипломатия, договор, переговоры.

In the given article we made an attempt to establish in which way the foreign Relations were formed by the government of Dyrektoria of Ukrainian National Republic during the period of Ukrainian national revolution of 1917-1921. The authov analyses Ukrainian – French diplomatic relations and their significance for Ukraine.

Key words: Antanta, UPR's Directoree, diplomacy, treaty, negotiations

Олександр Даниленко

ЗАКОРДОННІ ПРЕДСТАВНИЦТВА УКРАЇНСЬКИХ КООПЕРАТИВНИХ СПІЛОК У 1920-х РОКАХ: СТРУКТУРА, ПОВНОВАЖЕННЯ, ШТАТИ, ДІЯЛЬНІСТЬ

Статтю присвячено вивченню особливостей діяльності закордонних представництв українських кооперативних спілок у 1920-х роках.

Ключові слова: *кооперація, кооперативні спілки, Коопукр, УСРР.*

Український кооперативний рух має давню історію, організаційні форми якого сягають середини ХІХ ст.¹. Вони висвітлювалися в окремих книгах, статтях до 1917 р., знайшли належне відображення в ґрунтовній монографії І. Витановича², а за роки незалежності України навіть визначився окремий напрям в історіографії соціально-економічних проблем розвитку українського суспільства. Пріоритетним є дослідження основних видів української кооперації – споживчої, сільськогосподарської, кредитної³, її ролі й місця у виробництві продукції, навіть у соціально-культурній галузі⁴, але поза увагою істориків залишаються надзвичайно важливі аспекти її міжнародної діяльності: участь у роботі Міжнародного кооперативного альянсу, інституційне представництво українських кооперативних спілок закордоном, їх зовнішня економічна діяльність.

Враховуючи недостатнє вивчення проблеми функціонування закордонних представництв українських кооперативних спілок у 1920-ті роки, навіть у літературі того часу, що зосереджувалася переважно на загальних питаннях розвитку зовнішньої торгівлі⁵, автор виокремив організаційно-функціональний аспект становлення об'єднаного представництва українських кооперативних центрів у Лондоні й Берліні, оскільки першими вони постали саме там, створивши передумови для самостійного виходу радянської України на західноєвропейські ринки. Важливо з'ясувати відносини кооперативних закордонних представництв із Торгпредствами УСРР і СРСР, між українськими й російськими кооперативними спілками, що представляли економічні інтереси власних організаційно-господарських систем і республік загалом, виявити позицію радянського уряду України, лідерів кооперативних спілок та їх закордонних представників стосовно самостійної експортно-імпоротної діяльності кооперації.

В архівних фондах кооперативних організацій збереглися важливі документи й матеріали (службове листування, річні звіти про роботу Лондонського й Берлінського представництв, їх штатний розклад, протоколи засідань Бюро представництв та акціонерів), а також фонди спеціальних

виробничо-збутових кооперативних спілок, без яких вивчення діяльності закордонних представництв було б неможливим. Офіційна статистика не відслідковувала їх роботи, а періодична преса обмежувалася лише хронікою подій про участь у Міжнародному кооперативному альянсі, скликання загальних зборів акціонерів тощо.

На початку 1920-х років комуністичний режим прагнув максимально використати потенціал міжнародних контактів для досягнення власних зовнішньополітичних завдань – «експорту революції» й ствердження в громадській думці зарубіжного світу власної легітимності. Зовнішні контакти українських громадських об'єднань значною мірою залежали від партійно-державних структур, підпорядковувалися пріоритетам «світового комунізму». Водночас, вони формували громадську думку в Україні та за її межами в потрібному більшовицькому режимові ключі. Важливість зовнішніх контактів української кооперації розглядалася насамперед з точки зору можливого посилення позицій комуністів у Міжнародному кооперативному альянсі (МКА).

Проте, коли ще діяли воєнно-комуністичні принципи управління економікою, виникла конфліктна ситуація стосовно визнання правових підстав для представництва інтересів кооперації закордоном. З лютого 1920 р. Головний кооперативний комітет при Наркомпроді РСФРР зобов'язав усі кооперативні центри виходити на зовнішній ринок винятково через правління «Центросоюзу», тобто споживчої кооперації⁶, що мала тоді основні регулятивні функції, підпорядковуючи інші організаційні форми кооперації. На території Польщі, судячи з листа представника «Вукоопспілки» до повпреда УСРР О.Я. Шумського, знаходилися «колишні» українські кооперативні центри: «Дніпросоюз», «Українбанк», «Централ», які представляло Бюро українських кооперативних союзів у м.Тарнові⁷. Вони виникли 1917 року, а деякі раніше, тому постала колізія: хто має бути визнаним представником української кооперації. «Вукоопспілка» радянської України, що репрезентував Д.Є. Кудря, перебрала на себе повноваження і функції основного закордонного представника української кооперації, про що й заявила 22 травня 1921 р. Її визнали повпредства та торгпредства УСРР. Зокрема, у квітні 1922 р. Уповнаркомзовнішторг інформував торгпреда УСРР в Австрії Ю.Коцюбинського про те, що «Вукоопспілка» має право зносин із «національною кооперацією», але її економічно-торговельна діяльність відбувається під наглядом наркомату зовнішньої торгівлі⁸. 17 березня 1922 р. Українська Економічна Рада при РНК УСРР уповноважила «Вукоопспілку» здійснювати експортно-імпортні операції через власні представництва та апарат Наркомзовнішторгу, а 22 вересня того ж року виникло її перше об'єднане представництво з Українбанком у Берліні⁹.

Відмова від методів воєнного комунізму й проголошення нового економічного курсу сприяло відродженню інших видів кооперації та їх спілок, що також прагнули реалізації продукції на зовнішніх ринках. Зокрема 17 березня 1922 р. засновано Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитної й кустарно-промислової й промислово-кредитної кооперації («Сільський Господар»)¹⁰. 27 червня 1922 р. його керівництво (голова – О.П. Діброва та члени правління В.М. Качинський, П.П. Любченко) звернулося до Х.Г. Раковського з проханням розглянути питання про надання права «Сільському Господарю» самостійного виходу закордон¹¹. 5 червня 1922 р., тобто за кілька тижнів до звернення правління «Сільського Господаря», Х.Г. Раковський, будучи наркомом закордонних справ, а не лише головою РНК УСРР, скликав нараду українських дипломатів: повпредів в Австрії Ю.М. Коцюбинського, Німеччині – В.Х. Ауссема, секретаря представництва Н.М. Калюжного, торгового представника УСРР за кордоном Ю.С. Новаковського. Вони обговорили питання про відносини між кооперацією й зовнішньоторговельними установами радянської держави, надавши кооперації «...широку ініціативу і можливість розвивати самодіяльність закордоном під загальним керівним контролем Зовнішторгу»¹².

13 березня 1923 р. ВУЦВК і РНК УСРР дали можливість українській кооперації самостійно здійснювати експортно-імпорتنу діяльність, видавши відповідний декрет¹³. Від проголошення права до офіційного юридичного оформлення пройшов майже рік. 26 серпня 1924 р. Мала президія ВУЦВКу обговорила постанову РПО СРСР № 82 щодо виходу української кооперації на зовнішні ринки та уповноважила «Вукоопспілку» і «Сільський Господар» займатися самостійно заготівлями сировини та її продажем закордоном¹⁴. Обидві кооперативні спілки, що конкурували між собою та мали суперечливі організаційно-функціональні відносини в Україні, отримали офіційне право юридичного оформлення представництв для здійснення зовнішньої торгівлі.

Представництво «Вукоопспілки» розпочало діяльність в Англії з листопада 1923 р., а 1 грудня відбулося засідання її правління у Харкові, на якому його голова А.Е. Геттлер запропонував «Сільському Господарю» та Українському кооперативному банку «Українбанк» створити об'єднане представництво української кооперації в Лондоні. 5 грудня 1923 р. вони уповноважили представника «Вукоопспілки» та «Українбанку» в Англії М.І. Меєровича організаційно оформити спільне представництво трьох кооперативних спілок, а наступного дня він просив Торгпредство СРСР в особі Х.Г. Раковського посприяти в отриманні дозволу британської влади на створення комерційного об'єднання української кооперації¹⁵.

Офіційний дозвіл місцевих органів влади й політична підтримка Торгпредства давали можливість акціонерному Московському Народному Банкові (МНБ) виступити гарантом українського кооперативного представ-

ництва перед англійськими кредиторами, а йшлося про 50 тис. фунтів стерлінгів (ф.ст.). 18 грудня 1923 р. М.І. Меєрович наважився написати Х.Раковському листа, в якому зазначив, що фірма «Грейдінгер і Керман» виявила готовність надати йому кредит 20 тис. ф.ст. під гарантії МНБ з розрахунку 6% річних¹⁶. Зазначимо, що російські кооперативні центри («Центросоюз», «Селосоюз»), засновники МНБ, перебрали його колишні активи, третина яких належала українській кооперації у 1918-1920 рр.¹⁷, тому його правління підтримало пропозицію М. Меєровича. 22 грудня 1923 р. Всеукраїнське об'єднане представництво української кооперації закордоном (Коопукр «Лімітед») було зареєстроване згідно з британським законодавством про акціонерні товариства за № 194/668¹⁸. Правління МНБ, довідавшись про реєстрацію Коопукру, засновниками якого тоді були «Вукоопспілка», «Сільський Господар» та «Українбанк», прирівняло їх до російських кооперативних спілок щодо прав надання кредиту. Враховуючи організаційне оформлення Коопукру в Лондоні, Х.Г. Раковський інформував 27 грудня 1923 р. Л.Б. Красіна та О.І. Рикова: «В інтересах залучення кредитів фінансування української кооперації, Торгделегатія в Лондоні дозволила Укркооперації відкриття самостійного Англолімітеда подібно Центросоюзу, Селосоюзу, Льюноцентру. Лімітед уже зареєстровано, позаяк має конкретні серйозні кредитні пропозиції фінансування вивозу яєць, масла, іншої сільгосппродукції. Прошу затвердити постанову Торгделегатії і дозволити вихід закордон об'єднаної української кооперації»¹⁹.

Установчі збори Коопукру відбулися 28 грудня 1923 р., на яких інтереси «Українбанку» представляв Ю.С. Новаковський, а «Вукоопспілки» та «Сільського Господаря» – М.Меєрович. Вони були співдиректорами, хоча основну оперативну-організаційну роботу виконував М.І. Меєрович. Офіс розташовувався в одній із кімнат МНБ, телеграфною адресою було обрано ключове слово «Ukrkoop», а поточний рахунок становив тоді 150 ф.ст. На посаду секретаря запросили М.І. Меленевського, який мав приступити до роботи з 1 січня з окладом 60 ф.ст. щомісячно²⁰. Основний капітал Коопукру 30 тис. ф.ст. розподілявся на 3000 акцій по 10 ф.ст. кожна, але це були лише цифри, а не реальні кошти, що гарантував МНБ. Власних оборотних коштів «Лімітед» не мав.

Для юридичного оформлення представництва необхідно було провести збори акціонерів, тому М.Меєрович виїхав до Харкова. 8 лютого 1924 р. він надіслав засновникам листа, в якому досить емоційно переказав його власні організаційні кроки. «По приїзду до Лондона, – наголошував Мойсей Ілліч, – я одразу звернувся до тов. Раковського і Новаковського з проханням надати мені підтримку в проведенні нашої практичної роботи з організації постачання яєць та допомогти нам також налагодити міцні зв'язки з нашими організаціями в Лондоні»²¹. Згадані дипломати виявилися своєрідними

дипломатичними лоббістами українського кооперативного представництва, хоча його створенню передувала банальна комерційна справа – організація збуту яєць закордоном. Засідання акціонерів відбулося 11 лютого 1924 р. в Харкові: «Сільський Господар» представляли П.П. Любченко й В.М. Качинський, «Українбанк» – Д.Є. Кудря й Хотовицький, «Вукоопспілку» – А.Е. Геттлер і М.Меєрович. Між Коопукром і кожним акціонером уклалися угоди, згідно з якими Лондонське представництво отримувало 3% від суми реалізації експортного товару, якщо продаж становив 150 тис. ф.ст., а збільшення загальної суми до 200 тис. ф.ст. давало Коопукру 2% комісійних²². Судячи з відгуку в пресі, це була перша нарада акціонерів Коопукру²³. По її завершенню його керівництво надіслало Х.Г. Раковському вдячного листа такого характеру: «Дорогий Християне Георгієвичу! Ми одержали вчора з Харкова слідує телеграфне повідомлення від тов. М.Меєровича: «Права виходу закордон одержані». Вчора ж, з кур'єром надійшов від т.Меєровича лист, в яким він пише, що всі в Харкові дуже вдячні Вам і Юді Соломоновичу за ту допомогу, яку Ви цілий час виявляли нашій кооперації і що з Вашого піддержкою наші товариші-кооператори в Харкові почувають себе сильними. Тов. Меєрович виїздить з Харкова 14-го ц.м., везучи з собою постанови Правління наших кооперативних центрів в справі лондонського Лімітеду та операційні плани. Найбільша праця очікується в області збуту яєць. Тут в Лондоні робота наладилась, поширюються зносини з фірмами. Англійська преса прихильно відгукнулася на заснування нашого Лімітеду. На днях надіємось провести першу закупку для «Сільського Господаря» (1600 тон суперфосфатів). З товариським привітом»²⁴.

Організаційне оформлення, що тривало два місяці, завершилось, хоча суперечки лише розпочинались. Вони з'явилися восени 1924 р. стосовно обговорення питання про доцільність самостійного виходу кооперації на зовнішні ринки. Політично-економічні застереження висловила колегія НК РСІ УСРР, спираючися на принципи монополії зовнішньої торгівлі. Дирекція Коопукру намагалася переконати офіційний Харків у необхідності ширшого представництва української кооперації, покликаючись на відповідні директивні листи та урядові постанови про дозвіл кооперативним центрам займатися експортно-імпоротною діяльністю. «До нас надійшли чутки, – писав М.Меєрович до наркомату Робітничо-селянської інспекції, – що Колегія НК РСІ України порушує питання на засіданні Колегії 1 грудня ц.р. про доцільність самостійного виходу центрів української кооперації за кордон. Центри української кооперації «Вукоопспілка», «Сільський Господар», «Українбанк», постановою від 15 лютого 1924 р. союзної РПО одержали право безпосереднього виходу на закордонні ринки в межах та порядку, наданих Центросоюзу та Селосоюзу. Організаційно українська кооперація має більші переваги перед російською кооперацією за тих обставин, що у той час,

як Центросоюз та Селосоюз мають закордоном окремі один від одного представництва, окремі апарати, українська кооперація в особі «Вукоопспілки», «Сільського Господаря» та «Українбанку» об'єднані в одному представництві»²⁵. Думка директора Коопукру про перевагу єдиного представництва над окремими об'єднаннями російських кооперативних центрів змінювалася протягом 1920-х років залежно від обставин і ситуації. Він боявся ліквідації власного дітища, тому звертався до Х.Раковського за підтримкою. 22 листопада 1924 р. торгпред СРСР надіслав коротку резолюцію на листа М.Меєровича, адресувавши її Д.З. Лебедю та Я.М. Дуднику: «Я вважаю корисність роботи України в Лондоні без сумніву корисною. Однак вона могла бути ще більш корисною, якщо будуть ті заходи, про які звідси неодноразово пропонувалися товаришам українцям»²⁶. Черговий лист від Х.Раковського на підтримку Коопукру надійшов 31 грудня 1924 р., тобто виявився новорічним привітанням з нагоди першої річниці діяльності об'єднання. Радянський дипломат підтвердив доцільність його функціонування, тому що українська кооперація отримувала кредити з мінімальними річними відсотками, здійснювала збут продукції, укладала вигідні угоди з іноземними фірмами, мала експортні перспективи, конструктивні відносини з Торгпредством, отже рекомендував включити Коопукр до списку організацій з правом самостійного виходу на зовнішній ринок²⁷. Діяльність Х.Раковського, якого Москва покарала за принципову політичну позицію щодо формування унітарної радянської держави, національно-культурного розвитку, повноважень республіканських наркоматів, «заславши» до Лондона на дипломатичну службу²⁸, була справді проукраїнською, тому що він почував себе одним із фундаторів українського республіканського уряду.

Організаційна структура Коопукру в Лондоні віддзеркалювала його оперативну діяльність, а номенклатурні посади – відповідні внутрішні й комерційні функції. Кадровий склад, окрім перших трьох осіб на час створення, – М.Меєровича, Ю.Новаковського М.Меленевського – формувався впродовж першої половини 1924 р. Кожна посадова особа узгоджувалася з Торгпредством. Наприклад, 20 березня 1924 р. Х.Раковський затвердив власноручним підписом службову анкету друкарки і перекладачки Коопукру Д.В. Жук, а через рік Торгпредство вимагало її негайного звільнення. 3 липня 1924 р. просили призначити на посаду конторщика-рахівника А.К. Боддіна із щомісячним окладом 50 ф.ст., німецького підданого, інженера-техніка за освітою, який добре володів англійською й французькою мовами²⁹. До Коопукру «переманили» досвідченого бухгалтера «Аркосу» І.М. Гурвіча, хоча його керівник І.В. Боев був проти, тому вимагав повернути кошти за оформлення візи його колишнього співробітника³⁰. Кадри представництва формувалися винятково з «колишніх», тобто із політичних емігрантів чи тих, хто вимушено залишив батьківщину:

інтелігентів, службовців різних контор та установ. Наприклад, рахівник В.С. Васецький був родом із с. Ново-Аврамівки Хорольського району Полтавської губернії, походив із козацької родини, навчався у Катеринославському реальному училищі, Колегії Павла Галагана, на юридичному факультеті Київського університету, автомобільних курсах Михайлівського артилерійського училища, закінчив бухгалтерські курси при Київському комерційному інституті, а у грудні 1918 р. мобілізований до війська гетьмана П.Скоропадського, тому через півроку опинився в Німеччині³¹. Восени 1924 р. штат Коопукру в Лондоні був укомплектований: директор, заступник директора, секретар, технік по імпорту, технік по експорту, бухгалтер, помічник бухгалтера, друкарка, кур'єр, два рахівники, фахівець із продажу яєць, тобто 13 осіб. Їхнє щорічне утримання у 1924/25 р. становило 7200 ф.ст., з них зарплатня – 4980, оренда помешкання – 660, поштово-телеграфний зв'язок – 600, відрядження – 480 ф.ст.³².

16 листопада 1924 р. Торгпредство СРСР, тобто ще за перебування Х.Раковського, розпорядилося видати преміальні співпрацівникам Коопукру з нагоди наближення нового року й першої річниці від його заснування: для тих, хто працював півроку і більше – не більше півмісячного окладу, решти – однотижневий оклад. Зарплатня співпрацівників залежала від посади: керівництво отримувало від 50 до 70 ф.ст., хоча просили призначити М.Меєровичу 100 ф.ст., а технічному персоналу – від 25 до 35 ф.ст. Пропущені без поважних причин дні не оплачувались.

Улітку 1925 р. існували таблиці середнього прожиткового мінімуму в європейських країнах, визначених постановами РНК СРСР, тобто для розрахунку зарплат працівників дипломатичних і торгових представництв. В Англії він становив 15 ф.ст., Німеччині – 55 дол., Франції – 60 дол., Італії – 48 дол., а США та Канаді – 100 дол.³³. Підйомні не видавались, якщо співпрацівник пропрацював менше року. Ніхто добровільно не хотів залишати роботу в Коопукрі, на офісному фасаді будинку якого значився напис: «Ukrainian cooperatives Limited». Його директором з окладом 52 ф.ст. був М.Меєрович з «домашньою освітою», колишній член «Бунду», фактичний організатор українського кооперативного представництва у Лондоні, під керівництвом якого працювала інтернаціональна група фахівців: українці, євреї, німці, британці. Він мав службові паспорти – №107 від 21 березня 1923 р., №198 від 26 серпня 1924 р., а 2 лютого 1925 р. просив Торгпредство подовжити йому візу.

Змінювалися торгпреди в Англії (Х.Г. Раковський, М.І. Хлопьянкін, Л.М. Хінчук), але залишався постійним кадровий склад Коопукру в Лондоні. Наприклад, 1 квітня 1927 р. продовжували працювати М.Меєрович, В.Васецький, А.Боддін, М.Меленевський, М.Горбенко, І.Гурвіч, Ф.Шарп, однак 24 травня того ж року на бланкові Коопукру з'явився рукописний

напис: «Підлягають звільненню». До списку потрапили А.Боддін, Н.Горбенко, В.Васецький, а також Р.Бронштейн, Ф.Шарп, Р.Крис, Е.Селл³⁴. Переважно вони працювали й надалі, тому що керівний склад у червні 1928 р. був майже без змін, хоча не значився у кадровому списку В.Васецький, а решта, навіть окремі британці, залишилися до початку 1930 р.

Основним організатором роботи Коопукру був М.І. Меєрович, який писав службові листи, підписував комерційну документацію, складав доповідні записки, захищав інтереси й самостійницьке існування представництва української кооперації закордоном. Так, упродовж 1923/24 р. секретаріатом Коопукру відправлено 2709, 1924/25 р. – 6194, 1925/26 р. – 5309 листів, а також 413 телеграм у 1923/24 р., 918 – 1924/25 р., 726 – 1925/26 р., щодо різних питань³⁵. Відбулися «генеральні збори» акціонерів: 30 квітня та 31 липня 1925 р., 26 січня і 9 грудня 1926 р. Їх також організували співпрацівники Коопукру, а участь у їх засіданнях брав М.Меєрович.

Важливим джерелом для розуміння статусу і повноважень Коопукру є листування його директора з акціонерами. 15 листопада 1924 р. М.Г. Бляхер («Українбанк»), М.К. Ветошкін («Вукоопспілка»), А.Е. Геттлер («Книгоспілка»), П.Є. Шніпко і Л.С. Гохман («Сільський Господар»), Ю.Ю. Ярослав («Кустекспорт»), прийнявши нових акціонерів – «Книгоспілку», «Добробут», «Коопстрах» та «Кустекспорт», заснували Бюро управління представництвами української кооперації закордоном, яке очолив М.Г. Бляхер³⁶.

У березні 1925 р. до акціонерів приєдналося Всеукраїнське кооперативне товариство по збуту й експорту продукції птахівництва («Кооптах»), засноване 13 серпня 1924 р.³⁷. Склад Бюро акціонерів формували керівники кооперативних спілок та їхні заступники, але найбільше акцій мав «Українбанк». Голова його правління, а ним був М.Г. Бляхер³⁸, очолював Бюро акціонерів представництв української кооперації, хоча існувала ще й Рада, до якої входило по два представники від кооперативної спілки. У вересні 1928 р. його очолював Д.Є. Кудря, а засновниками було 10 кооперативних центрів, хоча «Вукоопспілка», «Сільський Господар» та «Українбанк» мали 75% представництва, тобто вирішальний контрольний пакет³⁹.

Відносини Коопукру з російськими кооперативними центрами, що розпочалися з їх матеріальної підтримки по лінії МНБ, хоч і мали конкурентну основу, однак не були конфліктними. Обороти «Центросоюзу» становили у 1924/25 р. 30 млн. крб., а «Селосоюзу» – 60 млн. крб., тому змагатися з ними було справою марною. Ю.С. Новаковський, звертаючи увагу на цю обставину, лише сподівався на п'яту частину російських оборотів, тому вважав доцільним створення при кожному українському кооперативному центрі експортно-імпортного бюро. 30 листопада 1925 р. М.Бляхер інформував М.Меєровича про те, що МНБ погодився на представництво України в дирекції цього акціонерного банку і просив його не робити гучних заяв про розпуск представ-

ництва через відсутність належних оборотних коштів. Обсяги експорту української кооперації зростали, а витрати на утримання Коопукру зменшувалися (до 2% від загальної суми обороту), тому в листах М.Меєровича до Бюро акціонерів ця проблема була ключовою. Його керівництво хотіло заспокоїти представництво в Лондоні. «Дуже складно змусити Вукоопспілку і Сільський Господар експортувати тоді, – наголошував М.Бляхер, – коли це для них невигідно. Я особисто вважаю, що питання треба буде ув'язувати так, що експорт має бути ув'язаним із нашим імпортом, точніше, що організація може імпортувати тоді, коли будуть відповідні експортні операції»⁴⁰.

На чужих кредитах, не маючи власних оборотних коштів, було важко розвинути належний експорт та імпорт продукції української кооперації. Наприклад, усі товари, куплені для «Вукоопспілки» в Англії, придбано на 90% під гарантії МНБ. Керівництво шукало оптимальні форми для поліпшення справ. 16 листопада 1925 р. відбулися чергові загальні збори Бюро акціонерів, що винесли дивне рішення: «Уважати необхідним відокремлення експортно-імпортних операцій кооперативних центрів України від змішаних товариств союзного масштабу із залишенням за українською кооперацією права самостійного їх проведення»⁴¹. Експортна діяльність українських кооперативних центрів відбувалася самостійно, а не винятково через апарат Коопукру, почасти заготівлі сировини в Україні здійснювалися на кошти союзних і республіканських відомств. Перешкодою було ліцензування, тобто видача права на вивіз товару за кордон країни, що зосереджувалося в Уповнаркомзовнішторгу. Існували й інші причини, що досить відверто і вичерпно виклав М.Меєрович у листі до М. Бляхера від 2 грудня 1925 р. Він наголошував, що відносини між Коопукром та його засновниками є «ненормальними», оскільки ніхто матеріально не підтримує «Лімітед», принцип акціонерного товариства не діє, немає правління, а лише директор, який тільки виконує конкретні доручення кооперативних центрів, відповідає за справи об'єднаного представництва при безвідповідальності акціонерів. Акції кооперативних спілок були на папері, а реальними лише дві: по 10 ф.ст., що належали М.Меєровичу та Ю.Новоковському⁴². Висновок директора був сумним: «...кожна організація вважає Лімітед як абсолютно самостійну комісійну контору закордоном», між якими панувала «спільна недовіра», тому варто було б мати окремі представництва, що формували б колегію. Тобто він теж зрозумів необхідність існування самостійних представництв кооперативних центрів.

Представництво української кооперації у Берліні, що виникло значно раніше від Коопукру, за організаційним статусом належало до об'єднаного представництва української кооперації, тому підпорядковувалося Бюро акціонерів. 11 березня 1925 р. до Берлінського об'єднаного представництва української кооперації (Укркооп) приєдналися «Книгоспілка», «Кустекспорт», «Кооптах», «Добробут», тому його баланси станом на 1 січня пере-

глянули, змінили рахівництво, розподілили загальну суму організаційних витрат (26562 крб.) між новими акціонерами. Категоричним виявилось рішення зборів акціонерів: «Уважати за доцільне установити тверде правило, що жодна з організацій, що входить до складу закордонних представництв, не має права переводити свої експортні операції повз Укркоопу або Коопукру»⁴³. Аббревіатура вирізнялася між ними, але штатні посади були однотипні та уніфіковані, навіть кількісно співпадали – 14 осіб. Щомісячний кошторис Укркоопу становив 2700, а річний – 32400 дол. «Уважати за потрібне, – наголошувалося в рішенні зборів акціонерів від 11 березня 1925 р., – установити, зазвичай, що заступником завідувача закордонного представництва української кооперації, як в Лондоні, так і Берліні, може бути призначено лише таку особу, яка має довіреність від усіх акціонерів представництв»⁴⁴. Роботою Укркоопу в Берліні керував Могилянський з посадовим окладом 250 дол., а 27 жовтня 1925 р. його заступником затвердили Кункеля, направили також нового співпрацівника М.М. Волошина. У Берлінському представництві Укркоопу працював М.В. Порш, колишній український есер-боротьбист, який просив 23 березня 1926 р. списати з нього борг 1000 марок, витрачених на лікування, але його прохання відхилили⁴⁵. Саме тоді було відкликано до Харкова Могилянського, а на його місце призначено Ісаєва. Діяльність представництва Укркоопу була перевірена особисто М.Г. Бляхером, звіт якого заслухало Бюро акціонерів 12 вересня 1926 р. Збори винесли також кадрові рішення: «Уважати за необхідне відкликати із Берліна на Україну юрисконсульта, він же й зав. експортною частиною т. Порша Миколу Володимировича, авансуючи його по переїзду на Україну за рахунок Укркоопу в розмірі до 2000 марок з тим, що по приїзді на Україну йому буде представлена робота у Вукоопспілці або Вукоораді»⁴⁶. Про реорганізацію Укркоопу тоді не йшлося. Воно проіснувало до кінця 1920-х років, тому що у січні 1929 р. голова Бюро акціонерів Д.Кудря звертався до Укркоопу в Берліні з різними листами.

Окрім існуючих двох представництв, була ідея створити закордонне представництво української кооперації в Канаді, яку доручили реалізувати тамтешньому представникові «Українбанку» І.Ю. Кулику, навіть виділили йому 1000 дол., але з того нічого не вийшло⁴⁷. Для відкриття будь-якого закордонного представництва в Америці необхідно було мати щонайменше 500 тис. американських доларів статутного капіталу, тому 28 листопада 1924 р. він відповів: «Дуже прикро, що не налагодилась у нас справа з відкриттям філії. Будемо чекати зміни ситуації»⁴⁸. Формально можна було б відкривати представництва у тих країнах, з якими СРСР мала дипломатичні й торгові відносини, оскільки організаційною основою могло стати торгпредство, але оперативний зв'язок з американським континентом української кооперації видавався сумнівним. Його бракувало навіть

Берлінському представництву. Зокрема 31 серпня 1929 р. представник Укркоопу в Берліні звернувся до Бюро акціонерів у Харкові з претензією на те, що «...українські кооператори майже не бувають за кордоном (навіть на засіданнях Центрального Комітету Кооперативного Альянсу)»⁴⁹. Російські представники, на переконання керівника Укркоопу «т. Жмурка», бували десятки разів, а для представників «Сільського Господаря», «Вукоопспілки», «Добробуту», яких постійно запрошували, чомусь бракувало валюти.

Наприкінці 1920-х років помітно загострилися відносини між окремими закордонними представництвами російських та українських кооперативних центрів. 28 грудня 1928 р., тобто рівно п'ять років від заснування Коопукру в Лондоні, М.Меєрович звернув увагу голови правління «Сільського Господаря» О.В. Одинцова на появу німецькою мовою брошури «Сільсько-господарська кооперація в Радянському Союзі», видану російським «Селосоюзом», представивши лише 9 кооперативних спілок РСФРР, а про Україну – жодного слова. Він уважав неприпустимим подібне видання, тому що в брошурі про кооперацію СРСР не згадувалося про «Добробут», «Кооптах», «Сільський Господар» та інші українські спілки⁵⁰.

Міжкооперативні суперечки перекинулися також на протистояння між Коопукром і «Аркосом Лімітед», правління якого очолював Г.Я. Коновець. Зокрема 7 червня 1927 р. «Аркос», що підлягав ліквідації, передав товари української кооперації для реалізації «Центросоюзу», а не Коопукру. На зауваження представника Коопукру цей так званий уповноважений Укрзовнішторгу відповів досить категорично: «...українська кооперація не повинна взагалі існувати за кордоном і що йому потрібна велика фірма, яка б працювала для нього, а не український кооперативний Лімітед»⁵¹. Про це М.Меєрович повідомив М.Бляхера. Не випадково його не включили до складу Бюро експортерів продукції, що швидко псується, створеного російськими кооперативними центрами від імені СРСР. Голова Бюро експортерів М.Л. Шостак заспокоював М.Меєровича тим, що відсутність представника української кооперації не є зневагою до неї чи персонально до очільника Коопукру. Натомість сам М.Меєрович пов'язував цю прикрість з персональною позицією «так званого представника українського Наркомторгу в Лондоні»⁵², тобто з Г.Я. Коновцем. 11 лютого 1929 р. М.Меєрович написав листа представникові «Сільського Господаря» в Коопукрі Л.С. Гохману, в якому виклав своє ставлення до німецькомовної брошури про сільськогосподарську кооперацію СРСР, відносини кооперативних центрів України і Росії. «Я знаю добре т. Ратнера, – наголошував М.Меєрович, – та його об'єктивність щодо української кооперації за кордоном. Його об'єктивність стосовно нас також цілком зрозуміла з випущеної ним брошури німецькою мовою про сільськогосподарську кооперацію СРСР, про яку я Вам писав деякий час тому.

Я тут протягом 5-ти років, витримуючи боротьбу майже зовсім один без належної навіть допомоги з боку Харкова, з усілякими випадками з усіх боків, кому тільки не ліньки, на наше самостійне існування. Роблю я це тому, що знаю з тривалої практики, скільки десятків тисяч фунтів ми, завдяки нашому самостійному існуванню, зберегли і створили для української кооперації і разом з тим для нашої економіки всього Союзу. Масло, бекон, бита птиця, м'ятна олія, мед, різний експорт. Якщо взяти ці кілька прикладів та оглянутися назад – які досягнення ми маємо завдяки самостійному існуванню української кооперації закордоном»⁵³. Він уважав, що спільний лист Л.С. Гохмана і Ратнера про створення представництва у Парижі означав також перший крок на шляху до об'єднання двох республіканських кооперативних центрів, навіть до «злиття» Коопукру та «Селосоюзу». Насправді система сільськогосподарської кооперації, що існувала впродовж непу, була приречена на реорганізації та фактичну ліквідацію в умовах масової колективізації сільського господарства. Вибудовувалася зовсім інша система заготівель і збуту продукції через державні заготівельні контори.

Ліквідація Коопукру відбулася впродовж лютого-березня 1930 р.: 15 лютого була звільнена Н.І. Горбенко, яка повернулася в Україну влітку через сімейні обставини, а бухгалтера М.І. Гурвіча перевели з 1 березня на роботу в «Селосоюз». Засновники Коопукру М.І. Меєрович і М.І. Меленевський залишилися для остаточної ліквідації об'єднаного представництва. Залишок товарів передавався «Аркусу», «Селосоюзу», «Русско-Британському зерновому обществу в Лондоне», Торгпредству СРСР в Гамбурзі, а архів Коопукру передано у Харків⁵⁴.

Досвід організаційно-функціональної діяльності спільного закордонного представництва українських кооперативних центрів у Лондоні та Берліні переконливо свідчив про необхідність створення окремих представництв, якими були російські «Центросоюз» та «Селосоюз», однак для самостійного представництва Україні бракувало коштів, а головне – політичної підтримки. Центральні кооперативні спілки в Україні виникли тоді, коли почали діяти союзні дипломатичні й торгові представництва, тому єдиною можливою умовою було лише спільне представництво, хоча активність експортно-імпоротної діяльності «Кооптаху» чи «Добробуту» залежала від багатьох фінансово-економічних факторів: наявності дешевих кредитів, власного заготівельного апарату в Україні, якості та стандартності сільськогосподарської експортної продукції, системи дозволів, державної монополії зовнішньої торгівлі. Представництва української кооперації в Англії та Німеччині, що діяли впродовж 1922-1930 рр., становили конкуренцію для державних зовнішньоторговельних структур, оскільки кооперативний експорт не обмежувався лише Коопукром та Укркоопом в Лондоні й Берліні.

¹ Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині ХХ – на початку ХХ століття. – Черкаси, 2008. – 432 с.; Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина ХІХ–ХХ ст.). – Черкаси, 2003. – 144 с.

² Витанович Ілля. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – 1076 с.

³ Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К., 1995. – 216 с.

⁴ Паскаленко В.Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921-1929 рр.): соціально-економічний аспект: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с.

⁵ Виноградский Н.Н. Буржуазные гипотезы развития нашей внешней торговли и советская действительность // Плановое хозяйство. – 1927. – №12. – С. 162-170; Курц Б. Рынки Украины и Ближнего Востока, как проблема развития хозяйства УССР // Хозяйство Украины. – 1926. – №5-6. – С. 93-100.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 271. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 40.

⁷ Там само. – Ф. 423. – Оп. 3. – Спр. 33. – Арк. 1.

⁸ Там само – Спр. 74. – Арк. 84.

⁹ Споживча кооперація України. – К., 1965. – С. 53.

¹⁰ Марочко В.І. Назв. праця. – С. 101.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф. 290. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 37.

¹² Там само. – Ф. 3692. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 4.

¹³ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1923. – №24. – Ст. 266.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф. 3040. – Оп. 40. – Спр. 291. – Арк. 42.

¹⁵ Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 9.

¹⁶ Там само. – Арк. 10

¹⁷ По Всеукраїнських кооперативних центрах // Сільський Господарь. – 1924. – №15. – С. 17.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 12.

¹⁹ Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 43.

²⁰ Там само. – Арк. 59.

²¹ Там само. – Арк. 65.

²² Там само. – Арк. 97.

²³ Українська кооперація закордоном // Сільський Господарь. – 1924. – №3-4. – С. 21-22.

²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 83.

²⁵ Там само. – Арк. 190.

²⁶ Там само. – Арк. 191.

²⁷ Там само. – Арк. 226.

²⁸ Волковинський В.М. Християн Раковський. Політичний портрет. – К., 1990. – 266 с.

- ²⁹ ЦДАВО України – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 223.
- ³⁰ Там само. – Спр. 6. – Арк. 10.
- ³¹ Там само. – Спр. 7. – Арк. 223.
- ³² Там само. – Спр. 2. – Арк. 39.
- ³³ Там само. – Спр. 6. – Арк. 71-72.
- ³⁴ Там само – Спр. 14. – Арк. 78.
- ³⁵ Там само. – Спр. 3. – Арк. 12.
- ³⁶ Там само. – Спр. 2. – Арк. 3.
- ³⁷ Марочко В.І. Назв. праця. – С. 110.
- ³⁸ Звіт за третій операційний рік (з 1 жовтня 1924 року – 30 вересня 1925 р.). – Харків, 1926. – 86 с.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4.
- ⁴⁰ Там само. – Арк. 141.
- ⁴¹ Там само – Арк. 89.
- ⁴² Там само. – Арк. 108.
- ⁴³ Там само. – Арк. 38.
- ⁴⁴ Там само. – Арк. 39.
- ⁴⁵ Там само. – Арк. 164.
- ⁴⁶ Там само. – Арк. 186.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 1. – Арк. 277.
- ⁴⁸ Там само. – Арк. 397.
- ⁴⁹ Там само. – Ф. 335. – Оп. 1. – Спр. 326. – Арк. 1.
- ⁵⁰ Там само. – Спр. 325. – Арк. 185.
- ⁵¹ Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 244.
- ⁵² Там само. – Арк. 344.
- ⁵³ Там само. – Арк. 361
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 6. – Арк. 178

Статья посвящена изучению особенностей деятельности заграничных представительств украинских кооперативных обществ в 1920-е годы.

Ключевые слова: кооперация, кооперативные союзы, Коопукр. УССР

The article is devoted to features of activity of foreign representations of Ukrainian cooperative organizations in 1920-th.

Key words: cooperation, cooperative organizations, Koopukr, USSR.

АМЕРИКАНСЬКА ПОЛІТИКА РЕСТИТУЦІЇ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА УКРАЇНА

В статті висвітлюються дії уряду США в питаннях реституції культурних цінностей після Другої світової війни, аналізуються американські передачі українських культурних цінностей до СРСР у рамках загального реституційного процесу, їх подальша доля й значення для української культури. При підготовці цієї публікації автором використані матеріали, отримані за підтримки Програми ім. Фулбрайта в Україні та Центру ім. Клюге при Бібліотеці Конгресу США.

Ключові слова: Друга світова війна, США, Україна, культурні цінності, державна політика, повернення і реституція.

Доля культурних цінностей, утрачених і переміщених унаслідок Другої світової війни впродовж останніх десятиліть незмінно привертає значну увагу науковців і широкої громадськості. Однією із провідних тем західної історіографії цього питання є висвітлення місця й ролі Сполучених Штатів Америки у здійсненні масштабної повоєнної реституції культурних цінностей, пограбованих нацистською Німеччиною та її союзниками на територіях окупованих країн. Серед численних досліджень цієї теми особливо можна виділити праці американських авторів Л. Ніколас¹, М. Куртса² та Р. Едсела³, що викликали значний суспільний резонанс. Укажемо і на публікації спогадів безпосереднього учасника подій В. Фармера⁴, дослідників П. Гарклероде та Б. Піттавея⁵, К. Алфорда⁶. Разом із тим слід зазначити, що більшість західних фахівців при висвітленні цього питання свою увагу зосереджують переважно на участі США у поверненні пограбованих нацистами культурних цінностей до країн Західної й Центральної Європи. Доля ж предметів культури з території республік колишнього СРСР, зокрема України, практично не висвітлюється. На цьому тлі особливе значення мають опубліковані праці американської дослідниці П.К. Грімстед, в яких ця проблема є в центрі її уваги⁷. Публікації й ґрунтовний аналіз американських документів щодо повернення культурних цінностей до СРСР, у тому числі України, здійснили також німецькі вчені В. Айхведе та У. Хартунг⁸, Г. Фрейтаг⁹. Окремі аспекти американської політики реституції культурних цінностей у повоєнні роки в контексті України на конкретних прикладах висвітлювали також українські дослідники Г. Боряк,¹⁰ С. Кот¹¹, О. Долинський і Т. Себта¹². Однак згадані публікації далеко не вичерпують усі аспекти цієї теми, що визначає її актуальність для подальших досліджень.

Злочини нацистської Німеччини проти прав власності на окупованих територіях, зокрема масове винищення та розграбування культурних цінностей, набули широкого міжнародного резонансу й осуду. Дії нацистів та їхніх поплічників вимагали принципової оцінки з боку міжнародного співтовариства і вироблення спеціальної системи юридичних норм і механізмів, які б могли забезпечити подолання наслідків їхньої грабіжницької політики. Ключове значення щодо долі культурних цінностей, знищених і розграбованих нацистським режимом і його союзниками під час Другої світової війни мало застосування положень міжнародних конвенцій 1899 р. і 1907 р., якими були встановлені зобов'язання воюючих сторін щодо прав власності та об'єктів культури під час бойових дій і на території окупованих країн. У тому числі, ними заборонялися їх знищення, пошкодження й пограбування, а також будь-які форми примусового відчуження¹³. Спираючися на положення цих конвенцій, держави-союзниці по антигітлерівській коаліції узгодили та ухвалили з цього приводу спеціальну декларацію щодо визнання недійсними усіх актів позбавлення власності на окупованих територіях, у тому числі щодо власності на культурні цінності, що увійшла в систему міжнародних правових документів під неофіційною назвою Декларація від 5 січня 1943 року. Її ініціатором виступив уряд Великої Британії, яку активно підтримали США. Загалом декларацію підписали уряди 18 країн, зокрема Великої Британії, Бельгії, Нідерландів, Греції, Канади, Норвегії, Польщі, СРСР, США, Чехословаччини, за уряд Франції – Французький Національний Комітет та інші держави. За домовленістю між сторонами, декларація мала бути оприлюднена шляхом відповідних заяв у Лондоні, Москві та Вашингтоні¹⁴.

Розвиток подій на фронтах Другої світової війни, позначений переломом у перебігу бойових дій і наближенням поразки нацистської Німеччини та її союзників, поставив перед країнами антигітлерівської коаліції питання щодо майбутнього Німеччини та її відповідальності за розв'язання війни й скоєні злочини на окупованих територіях. З метою узгодження й вироблення єдиної позиції з так званого «німецького питання» було створено Європейський Консультативний Комітет із центром у Лондоні (ЕКК)¹⁵, учасником якого стали також США, і проведено цілу низку спеціальних міжнародних конференцій. Такі конференції відбулися у Тегерані (28 листопада – 1 грудня 1943 р.), Бреттон-Вудсі (1-22 липня 1944 р.), Ялті (4-11 лютого 1945 р.), Потсдамі (липень-серпень 1945 р.), Парижі (9 листопада – 21 грудня 1945 р.). Узгоджені під час їх роботи країнами антигітлерівської коаліції принципи стали вагомим складовою частиною системи мирних договорів, укладених після завершення війни 1947 року в Парижі державами-переможцями з Німеччиною та її союзниками. У тому числі, у рішеннях міжнародних конференцій, а згодом у підписаних мирних договорах важливе місце відводилося питанням реституції пограбованих нацистами культурних цінностей.

Під час дискусій і підготовки міжнародних рішень щодо засад подолання заподіяних у роки війни та окупації збитків визначалося, що справа повернення та реституції втрачених культурних цінностей розглядатиметься як складова частина питання репарацій, що мали стягатися з Німеччини та її союзників. Не випадково, тема долі культурних цінностей, знищених і пограбованих нацистами та їхніми спільниками у процесі вироблення рішень по Німеччині набула значення окремого правового та організаційного комплексу в блоці репараційних проблем¹⁶.

Одним із ключових положень заключного протоколу Потсдамської конференції та офіційного повідомлення про її підсумки стало питання про репарації з Німеччини. У тому числі, при його опрацюванні чітко фігурувала тема реституції культурних цінностей. Ініціатором її розгляду була делегація США, яка 17 липня 1945 р. звернулася до інших учасників конференції з меморандумом щодо якнайшвидшого початку роботи Контрольної Ради по Німеччині (КР) та головних принципів політики союзних держав щодо Німеччини. У меморандумі наголошувалося на завданнях виконання програми реституції з огляду на питання репарацій. «Відповідна програма реституції ідентифікованої власності, нагрованої німцями на союзних територіях, – йшлося у документі, – має бути виконана у найкоротший строк»¹⁷. Майно, що підлягало реституції й воєнні трофеї мають виключатися зі складу репарацій. США запропонували «негайно укласти угоду про визначення реституції, воєнних трофеїв і репарацій». Наголошувалося: «Уряд Сполучених Штатів вважає, що визначення реституції, воєнних трофеїв і репарацій настільки взаємозв'язане з формою розподілення репарацій, що угода з усіх цих питань мусить бути досягнута одночасно»¹⁸.

У додатку 2 до додатку 1 до американського меморандуму були запропоновані визначення термінів «реституція» й «воєнні трофеї». Зокрема термін «реституція» пропонувалося у пріоритетному характерові застосовувати до культурних цінностей. При цьому, позиція США полягала у тому, що слід було максимально чітко визначити, які саме культурні цінності як об'єкти власності можуть розглядатися у контексті реституції. У додатку пропонувалося: «Сполучені Штати вважають, щоб: 1. Реституція була обмежена можливими для впізнання художніми, релігійними й культурними предметами, що існували на день вторгнення на територіях, з яких ці предмети було вивезено, оскільки такі предмети можуть бути повернуті й незалежно від форм відчуження, через яке вони потрапили до рук ворога»¹⁹.

Слід зазначити, що під час дискусії навколо цих питань делегація СРСР наполегливо обстоювала претензії Радянського Союзу на об'єкти промислового й сировинного значення, транспортні засоби, частку торговельного флоту Німеччини. При цьому, на підставі протокольних записів конференції показовим, що радянські представники жодного разу не порушили тему

реституції втраченого майна, включно з культурними цінностями. Термін «реституція» був ужитий радянською делегацією лише один раз, коли вона запропонувала погодити можливість так званих «авансових поставок із Німеччини»²⁰.

Темі репарацій із Німеччини додатково було присвячено спеціальну Паризьку конференцію по репараціях, що відбулася у листопаді 1945 р. Участь в її роботі брали 17 країн-учасниць антигітлерівської коаліції, у тому числі США, Канада, Велика Британія, Франція, Королівство Нідерландів, Норвегія, Бельгія, Чехословаччина та Австралія. Радянський Союз не брав участі у конференції. У преамбулі опрацьованого країнами-учасницями проекту «Договору про репарації з Німеччини, створення Міжсоюзницького агенства по репараціях і реституцію монетарного золота» зазначалося, що цей договір відбувається у згоді й на розвиток угод, досягнутих урядами СРСР, США й Великої Британії з питань репарацій із Німеччини («Німецьких репарацій») на конференції у Потсдамі. Договір («Заключний акт») укладений 14 січня 1946 р. урядами США, Великої Британії, Франції, Нідерландів, Бельгії, Югославії й Люксембургу. Разом вони представляли 84,15% квоти учасників категорії «А», що претендували на «усі форми німецьких репарацій». За умовами договору, він набував чинності, якщо квота країн-підписантів становила не менше 80 % по цій категорії, тому договір набував чинності з дати укладення²¹.

Серед загальних положень Паризького договору про «німецькі репарації» звернімо увагу на зобов'язання сторін оформляти репараційні претензії шляхом подання відповідних вимог від імені їх урядів і громадян, державного й приватного характеру (ст. 2, 3)²². В «одностайній» резолюції конференції, включеній до заключного акта, підкреслювалося, що сторони-учасниці у своїх діях керуються принципами декларації від 5 січня 1943 і звертаються до нейтральних країн щодо співраці у виявленні нагробованого майна й золота, що потрапили на їх території з Німеччини. У п. 3 резолюції вживається термін «компенсація збитків, завданих війною», а також термін «відновлення або компенсація власникам збитків, завданих війною власності»²³. На цей факт ми звертаємо особливу увагу, враховуючи дискусію навколо питання правових засад компенсації безповоротно втрачених під час війни і в результаті її наслідків культурних цінностей як складової частини процесу реституції.

Слід звернути увагу і на документ під назвою «Про предмет реституції», затверджений як резолюція №1 додатку до заключного акта конференції, в якому сформульовані загальні принципи, що мали стати основою міжнародної політики реституції й здійснення відповідних процедур²⁴.

Сформульовані у резолюції принципи в майбутньому дістали своє відображення як в практичній діяльності Контрольної Ради по Німеччині, так і мирних договорах, укладених країнами-учасницями антигітлерівської коаліції з

Німеччиною та її союзниками. У тому числі, це стосувалося питання реституції втраченого внаслідок війни та окупації майна, включно культурних цінностей, як такого, що підлягало спеціальній процедурі²⁵. Таку процедуру було розглянуто і затверджено згодом під час роботи Контрольної ради по Німеччині, до якої входили представники СРСР, США, Великої Британії та Франції. Зокрема низкою рішень Комітету по координації Контрольної ради визначався сам предмет і поняття «реституції», а також узгоджена для всіх зон окупації Німеччини «чотиристороння процедура реституції»²⁶.

Вивезені німецькою окупаційною владою з України культурні цінності почали повертатися своїм законним власникам вже у перебігу бойових дій 1944-1945 рр. Під час просування радянських військ по території країн Східної й Центральної Європи залучені до передових частин спеціальні експертні групи виявляли і відправляли до СРСР архівні, бібліотечні й музейні фонди, зосереджені нацистами на перевалочних базах і в спеціальних сховищах. Наприклад, на території Польщі у Кракові було виявлено вагон із музейними експонатами Дніпропетровського музею ім. Д. Яворницького та 6 вагонів з архівними документами зі Львова. Із Чехословаччини повернулися кілька вагонів з українськими архівними документами та 4 скрині рукописних книг Бібліотеки АН України. Із Австрії повернулася додому частина втрачених експонатів музеїв Одеси. Із міста Цеденіна поблизу Берліна з території Німеччини відправлено в Україну 98 археологічних експонатів Харківського історичного музею²⁷. Також неподалік від Берліна було знайдено 12 ящиків із майном музеїв Києво-Печерської лаври²⁸.

Проте значна кількість українських культурних цінностей по війні опинилася в американській, британській та французькій зонах окупації Німеччини. При цьому переважно більшість із них знайдено на території зони відповідальності США. Тому висвітлення діяльності Військової адміністрації США у Німеччині по передачі виявлених культурних цінностей до СРСР є особливо актуальною.

Ще 1942 року, до початку ведення активних бойових дій союзників на території Європи, у вищому керівництві США почало обговорюватися питання щодо створення «корпусу фахівців, які б у взаємодії із сухопутними та військово-морськими силами займалися проблемою захисту пам'яток і творів мистецтва». У тому числі, висувалась ідея, аби домагатися, щоб такі ж групи (комітети) були створені у складі збройних сил Великої Британії й СРСР. Перший практичний крок у цьому напрямі зроблено військовим керівництвом США створенням у м. Шарлоттсвіллі (штат Вірджинія) школи військової адміністрації, до навчальних планів якої входив інструктаж по збереженню пам'яток мистецтва²⁹. У червні 1943 р. Президент США Ф.Д. Рузвельт затвердив створення спеціальної Американської комісії по захисту й порятунку мистецьких та історичних пам'яток у зонах бойових дій, до

складу якої мали залучатися досвідчені експерти (так звана «Комісія Робертса»)³⁰. Вони ставали офіцерами служби захисту пам'яток, що діяла при штабі головнокомандувача і мала своїх представників серед авангардних частин кожної із армій. Невдовзі цей підрозділ отримав назву спеціальної служби - Секції «Пам'яток, образотворчих мистецтв та архівів» (*Monuments, Fine Arts and Archives – MFA&A*). Першопочатково, у складі служби захисту пам'яток діяли 17 експертів. 29 грудня 1943 р. головнокомандувач збройних сил США в Європі Д. Ейзенхауер видав перший загальний наказ по союзних військах, що безпосередньо стосувався охорони історичних і мистецьких цінностей і покладав відповідальність за його виконання на командний склад об'єднаних збройних сил союзників³¹.

Під час просування союзних військ по території Німеччини масштаби виявлення експертами культурних цінностей світового значення виявилися надзвичайними. При цьому більшість пам'яток потребували перевезення із місць переховування (часто це були сирі підвали й сховища у шахтах) і розташування у придатних для збереження умовах, де можливо було б проводити їх облік та елементарні заходи по захисту після складних умов перебування. З цією метою 20 травня 1945 р. Верховне командування союзних експедиційних сил³² видало наказ про створення «збірних пунктів», що передбачалося розміщувати «у придатних для цієї мети будівлях». Перший такий офіційний американський збірний пункт почав діяти у центрі Німеччини у м. Марбурзі. Однак кількість культурних цінностей, знайдених у різних частинах Німеччини була такою великою, що стало зрозуміло – транспортувати і розміщувати їх в одному центрі концентрації просто неможливо. Тож почали створюватися нові «збірні пункти». Зокрема 14 червня 1945 р. отримав офіційний статус другий центральний «збірний пункт» у Мюнхені (Баварія), що розмістився у величезній споруді колишнього адміністративного центру нацистської партії. Його очолив лейтенант Крейг Сміт. Третій збірний пункт відкрився у м. Вісбадені у приміщенні Земельного музею під керівництвом капітана Уолтера Фармера. Згодом сюди були переведені культурні цінності зі збірного пункту в м. Марбурзі, який після цього припинив існування. Натомість, у м. Оффенбаху поблизу Франкфурта – на – Майні відкрився ще один пункт, де переважно зосереджувалася юдаїка. У Вісбадені більшість предметів становили культурні цінності, що належали німецьким власникам.³³ Мюнхенський центральний збірний пункт став місцем концентрації головних масивів культурних цінностей, вивезених нацистами із СРСР, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Франції, Бельгії, Нідерландів та інших країн Європи³⁴.

У вересні 1945 р. американські експерти почали готувати перші передачі культурних цінностей зацікавленим сторонам. Цей процес започаткувало повернення Гентського алтаря, передача якого відбулася в Королівському

палаці в Брюсселі³⁵. Звістка про цей акт сколихнула країни – жертви німецької окупації і викликала хвилю звернень щодо допуску їх фахівців на американські збірні пункти. У Мюнхені для представників кожної з таких країн було надано по службовому приміщенню та німцю-помічнику із збереження пам'яток. Приналежні кожній із країн речі необхідно було вилучити із загальної маси й помістити для інвентаризації та упакування в окремі частини будівлі збирного пункту³⁶.

Масштабність завдань і відповідальність за долю підконтрольних в американській окупаційній зоні культурних цінностей спонукали військову адміністрацію США у Німеччині до розробки надзвичайно докладних і чітких законодавчих засад та інструкцій щодо об'єктів культури. Ураховуючи, що ініціативи США щодо створення єдиного наддержавного союзного органу з питань реституції не були підтримані СРСР, Великою Британією та Францією відповідно до узгоджених принципів про порядок управління в окупаційних зонах, вона діяла згідно з власним баченням проблеми. У квітні 1946 р. оприлюднено виданий нею закон №52 «Затримка та контроль власності», в якому зокрема наголошувалися зобов'язання всіх утримувачів майна декларувати його до військової адміністрації з метою обліку й контролю (аналогічний закон було схвалено адміністрацією британської окупаційної зони)³⁷. У тому числі, це стосувалося власності, що була предметом пограбування, актів конфіскації або вилучена із дотриманням законних форм на територіях, що перебували поза кордонами Німеччини (ст. 1, п.2). У визначенні терміну «власність» у законі поміж іншим фігурували «твори мистецтва та інші культурні матеріали» (ст.7, п. «с»)³⁸.

Найбільш докладно питання виявлення й збереження культурних цінностей, а також їх реституції законним власникам в американській зоні у Німеччині висвітлені в Інструкції №18 «Пам'ятки, образотворче мистецтво та архіви», затвердженій військовою адміністрацією США у Німеччині³⁹. Документ визначав «політику та інструкції відносно культурної структури і матеріалів, знайдених у Зоні США». Серед завдань американської військової адміністрації визначалися захист, збереження й контроль усіх пам'яток та інших споруд чи пам'ятних місць, що мають релігійне, мистецьке, археологічне, історичне чи інше культурне значення, предметів, архівів, книг і документів та убезпечення їх так довго, як буде необхідно від пошкоджень у результаті війни та окупації. Окремо наголошувалося на необхідності підготовки рухомих культурних цінностей у Німеччині до реституції чи заміни в натурі⁴⁰.

Слід зазначити, що відразу після завершення Другої світової війни американська військова адміністрація у Німеччині була налаштована на виконання всіх зобов'язань і узгоджених рішень щодо повернення й реституції втрачених культурних цінностей на справедливих і демократичних

засадах. Така позиція США рівною мірою стосувалося й СРСР. Зокрема 1945 року під час зустрічі з радянським генералом В. Д. Соколовським, очільник військової адміністрації США у Німеччині генерал Л. Клей запевнив його, що він обстоює ту позицію, згідно з якою Німеччина має повернути все, що вивезла із окупованих країн⁴¹. У перші повоєнні роки процес передачі культурних цінностей із американської до радянської окупаційної зони відбувався досить активно. Зокрема згідно з даними шифрованої телеграми уповноваженого Міністерства зовнішньої торгівлі при Радянській військовій адміністрації у Німеччині генерал-майора Л. Зоріна, лише у вересні 1946 р. з американської зони окупації до Східного Берліна загалом перевезли 4 вагони музейних цінностей (333 ящики)⁴².

Однак із часом, коли стосунки між СРСР і західними союзниками погіршилися, СРСР почав звинувачувати американську сторону в саботажі й небажанні виконувати свої зобов'язання. Так, у листі до генерала Л. Клея від 5 березня 1949 р. маршал В. Соколовський звернув увагу американського керівника на той факт, що за весь період з американської зони повернуто лише близько 20 вагонів з архівними матеріалами, книгами та іншими предметами, а також одна скульптура. Соколовський робив висновок, що американська сторона свідомо перешкоджає радянській місії по реституції й назвав таке становище неприпустимим⁴³. У відповіді американських представників зазначалося, що з американської окупаційної зони за три роки до СРСР повернуто майже 600 тис. об'єктів - книги, цінні срібні вироби, ікони, картини, предмети релігійного культу, скульптуру. Генерал Клей відкидав звинувачення у дискримінації радянської місії й наголошував на неухильному дотриманні американськими службами процедури реституції як до СРСР, так і до місії інших 14 країн, з якими вони співпрацювали⁴⁴.

Слід зазначити, що твердження американської сторони багато в чому були обґрунтовані. За даними американської дослідниці П.К. Грімстед, загалом із американської зони окупації у період 1945-1953 рр. до СРСР через передачу Радянській військовій адміністрації у Німеччині (РВАН) відправлено 17 партій вантажів. У тому числі, у період з 1945 р. до 1949 р. здійснено 15 передач культурних цінностей. Дві партії культурних цінностей із території СРСР були додатково передані з американської зони окупації радянським представникам 1952 року та 1953 року. Ще один акт реституції до СРСР за даними П.К. Грімстед здійснений американським урядом уже на території США 1957 року⁴⁵.

Списки переданих культурних цінностей оформлялися по-різному. У деяких із них під окремими одиницями включалися як твори мистецтва та інші музейні предмети, так і книги й архівні справи. В інших випадках у списках, наприклад, книги та брошури при відправці враховувалися лише за номерами ящиків. В окремих переліках (зазвичай, це властиве першим

спискам 1945 р.) такий підхід застосовувався і до музейних предметів, коли під одним інвентарним номером ящика фігурували «картини», «предмети одягу», «стара бронза», «стара кераміка» тощо. Списки більш пізнього часу музейні цінності наводять, зазвичай, попредметно. Друковані видання та архівні матеріали у більшості продовжували подаватися за кількістю ящиків. Тому досі існують певні труднощі у підрахунках кількості повернутих з американської зони окупації до СРСР культурних цінностей.

Загалом за підрахунками американської служби Секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів, нею до Радянського Союзу передано 534 120 порядкових номерів предметів, що мали культурне значення (ікони, картини, книги, кераміка, скульптура, зброя, одяг і тканини, скло, порцеляна, монети тощо). Значна частина цих культурних цінностей за американськими даними походила із зібрань Києва – 167 717 од⁴⁶. Це становило 31,4% усіх повернутих до СРСР реліквій. Разом з тим, авторитетний німецький дослідник В. Айхведе припускає, що загалом приблизно 350 тис. предметів культурного та історичного значення з-поміж повернутих до СРСР, походили з України⁴⁷. Це становило понад 65,5% від загального числа культурних цінностей, повернутих до СРСР з американської зони окупації на території повоєнної Німеччини.

Зокрема у замку в м. Гохштадт-на-Дунаї знайдено переважну більшість музейних цінностей із багатьох міст України. Їх було перевезено до Центрального збірного пункту в Мюнхені. Уявлення щодо співвідношення загальносоюзних та українських культурних цінностей, що там зберігались, а також про географію їх походження надають матеріали Картотеки мистецьких об'єктів збірного пункту, що збереглися в архівах. Загалом картотека налічує 55024 картки. Її складовою частиною є так звана реституційна картотека, де зібрані картки власності на предмети культури, що підлягали поверненню країнам походження. У тому числі, 5152 картки складені на об'єкти, що походили з території СРСР⁴⁸. Копії з цих карток перебувають в Україні⁴⁹. Їх аналіз за географією та кількісними показниками, за підрахунками Т. Себти, фіксує таку картину: сучасна територія України – 2 033 картки, Росії – 1 219 картки, Білорусі – 317 карток. Частина карток (1 583 од.) цього розділу має позначку «СРСР: Власник невідомий»⁵⁰.

Незважаючи на зосереджену в Мюнхені велику кількість пам'яток історії й культури, що належали українським установам, українські представники не були допущені до участі в їх експертному опрацюванні на території Німеччини, тобто до ідентифікації, підготовці списків на передачу, прийнятті й перевезенні до радянської окупаційної зони, наступній підготовці до повернення в Україну.

Між тим, інформація про знайдені у Баварії значні українські музейні фонди стала відомою в Управлінні музеїв Комітету в справах культосвітньої

роботи при Раді Міністрів УРСР лише влітку 1946 р. Управління терміново відрядило до Німеччини свого представника - заступника директора Києво-Печерського заповідника археолога В.А. Богусевича. Він прибув з Києва до Берліна 20 липня 1946 р. з офіційними повноваженнями від українського уряду. Проте В.А. Богусевичу, як українському представникові, завідувач відділу реституції Радянської військової адміністрації у Німеччині (РВАН) Г.М. Гуляєв категорично відмовив у в'їзді до Мюнхена для визначення предметів, вивезених із музеїв України. Щобільше, зі звітів Богусевича видно, що він не міг отримати жодної конкретної інформації стосовно того, як РВАН далі поведеться зі знайденими українськими цінностями. Йому було лише заявлено, що є два варіанти подальшого розвитку подій: або відправка всіх знайдених музейних фондів до ленінградського Ермітажу або ж організація розподілу їх безпосередньо у Берліні⁵¹. Таке ставлення до українського представника було відверто дискримінаційним.

На тлі погіршення відносин між СРСР і країнами Заходу, а також наростанням конфліктів і непорозумінь між керівництвом радянської окупаційної зони й керівниками окупаційних зон США, Великої Британії і Франції, американська політика реституції почала зазнавати змін. До структур Секції пам'яток, образотворчого мистецтва та архівів почали масово звертатися втікачі з країн, що потрапили в зону радянського впливу, які, як біженці, почали заявляти свої претензії на право власності на культурні цінності, пограбовані нацистами на територіях цих країн і згодом зосереджених у збірних пунктах західних зон окупації Німеччини. Усупереч узгодженій чотиристоронній процедурі реституції, що передбачала виключне право урядів союзних країн на реституцію втраченого майна, включно і культурних цінностей, такі вимоги нерідко задовольнялися. Існують згадки про існування таємної інструкції урядових чинників США від 28 серпня 1948 р., в якій поміж іншим наказувалося «адміністрації окупаційної зони у Німеччині припинити передачу творів мистецтва країнам радянського блоку, якщо на них претендують громадяни інших держав»⁵². Факт надходження таких директив де-факто визнавали офіцери американської Секції MFA&A, які згодом, через кілька місяців, підтверджували, що армія отримала повноваження «повертати біженцям із території Радянського Союзу чи його союзників (як громадянам, так і не громадянам їх) предмети, на які вони претендують в індивідуальному порядку»⁵³.

Прикладом цих дій Секції MFA&A стала доля відомих рисунків А. Дюрера (24 од.), які були конфісковані й вивезені німецькими чинниками 2 липня 1941 р. із Львівської філії Бібліотеки АН УРСР після окупації Львова ще на початку німецько-радянської війни. 1945 року їх знайдено в американській окупаційній зоні на території Австрії в Зальцбурзі⁵⁴. Рисунки перевезено до Центрального збірного пункту в Мюнхені. У квітні 1947 р. до

канцелярії Секції MFA&A надійшло звернення від князя Георга Любомирського, нащадка роду Любомирських, представники якого внесли ці рисунки до фондів колишнього Закладу Оссолінських у Львові. Він просив передати йому ці рисунки. Князь обіцяв подарувати їх Національній галереї у США. Однак відомо, що тоді ж він звернувся до відомої фірми Розенберга і Стейбеля у Нью-Йорку з проханням допомогти повернути рисунки Дюрера, які він у майбутньому планував продати. У травні 1947 р. офіцери Секції MFA&A почали розгляд цього питання. Спершу американські експерти відмовили Любомирському у передачі рисунків. При цьому вони послалися на існуючу процедуру реституції творів мистецтва, що передбачала їх повернення до країни, з якої їх було вивезено. Окрім того, вони спиралися на існуючі відомості щодо їх передачі в дар львівському закладу. Однак невдовзі Любомирському було рекомендовано не знімати своїх претензій. Після надходження директив щодо змін у політиці реституції їх почали розглядати як першочергові. Зокрема у серпні 1948 р. один із керівників Секції MFA&A Річард Говард у листі до директора Центрального збірного пункту в Мюнхені Стюарта Леонарда рекомендував передати «рисунки Любомирського» його представникам «без розголошення». Однак це розпорядження не було виконане через незгоду з ним керівника збірного пункту, який уважав, що воно суперечить загальним принципам реституції. Тож до питання повернулися знову через кілька місяців, коли у вересні 1948 р. Г. Любомирський подав чергове прохання до керівника Відділу репарацій і реституції Управління військової адміністрації Уоррена Макджанкінса. Дискусії у середовищі американських посадовців та експертів щодо долі рисунків Дюрера тривали кілька місяців. Деякі з них уважали, що їх необхідно повернути до Польщі. Справа дійшла до Державного департаменту США, де їх доля була остаточно вирішена. У травні 1950 р. Держдепартамент ухвалив рішення, що рисунки можливо передати князю Г. Любомирському, що і було виконано⁵⁵. Однак князь порушив свою обіцянку передати колекцію американським музеям – уже 1954 року вона була розпродана ним з аукціону і виявилася розпорошеною по багатьох музеях світу⁵⁶.

За схожим сценарієм, хоч і на дещо інших засадах, вирішувалася доля так званих «безгоспних» цінностей, які було складно ідентифікувати. Зазвичай вони поверталися державі, із території якої були вивезені, і могли розподілятися між музеями і бібліотеками. Однак 1947 року виникло питання щодо майбутнього колосальних масивів єврейських культурних цінностей, награбованих нацистами на територіях окупованих країн. Переважна частина таких предметів зосереджувалася в Центральному збірному пункті в Оффенбаху. Додаткові рекомендації про повернення і реституцію майна, пограбованого нацистами, схвалені Військовою адміністрацією США у Німеччині, відкрили можливість участі в їх реституції благодійних

і неприбуткових організацій. Тож претензії на єврейську власність заявили Організація- правонаступник по реституції єврейської власності (ОПРЕВ), заснована 1947 року в Нью-Йорку, та організація Відновлення єврейської культури. Обидві ці структури співпрацювали між собою. Їх зусиллями більшість предметів єврейської культури відправлено до США та Ізраїлю, хоча суперечки щодо долі цих цінностей ще тривали впродовж багатьох років⁵⁷.

Не були повернуті до країни походження чимало колекцій юдаїки і гебраїки, вивезених нацистами із території СРСР, зокрема України. Так, за даними П.К. Грімстед, із Оффенбаха до Києва повернулася лише незначна кількість єврейських матеріалів, тоді коли багато цінних єврейських книг і рукописів з України опинилися у США та Ізраїлі. Їх ідентифіковано в музеї Яд-Вашем, Національній бібліотеці та бібліотеці університету в Єрусалимі. Серед них були матеріали колишнього інституту Єврейської пролетарської культури у Києві УАН. У Національному архіві США також зберігаються матеріали цього інституту, таємно вивезені із Німеччини після війни⁵⁸.

Питання реституції українських культурних цінностей із британської та французької окупаційних зон практично не висвітлено науковцями. Існують лише згадки про відправку до СРСР із британської зони окупації з монастиря Танценберг біля міст Філлаха і Клагенфурта, де нацисти зосередили мільйони томів награвованих книг, упродовж травня 1946 – жовтня 1948 рр. 569 великих кошиків із тисячами книг. Переважно це були книги із приміських палаців Ленінграда, Воронежа і Києва⁵⁹.

Знайдені на території Німеччини й передані Радянській військовій адміністрації культурні цінності зосереджувалися в Берліні у великих складах на березі річки Шпрее, що мали назву «Дерутра». Їх обліком, інвентаризацією і розподілом у взаємодії з РВАН займалася спеціальна комісія фахівців, сформована і направлена до Німеччини 1947 року урядом СРСР. До її складу входили уповноважений Комітету в справах культурно-освітніх установ при Раді міністрів РРФСР Д.В. Марчуков (керівник), ленінградський мистецтвознавець А.М. Кучумов, фахівець музейної справи із Москви Г.Г. Антіпін⁶⁰. За деякими даними, вони прибули у Берлін на початку жовтня 1947 р.⁶¹ Жодного українського представника до складу комісії включено не було. Інвентаризація й розподіл сотень тисяч культурних цінностей відбувалися з великим поспіхом. Уже 24 жовтня 1947 р. прозвітовано про їх підготовку до відправки в СРСР. Лише тоді було сформовано спільну комісію за участі представників РРФСР, УРСР і БРСР, що мала прийняти для опрацювання 2391 ящик (місце). Зрозуміло, що у відведені на цей процес стислі терміни, комісія могла ознайомитися з підготовленими матеріалами лише загалом і зробити вибіркові звірки. Як наслідок, у висновку щодо обстеження підготовлених до відправки ящиків (місць) зазначалося: «Визначити кількість експонатів не уявляється можливим через відсутність яких-небудь точних відомостей про

нього. Орієнтовно можливо сказати, що у 2391 ящику знаходяться кілька сот тисяч предметів»⁶². З огляду на підписане членами комісії заключення, можна стверджувати, що вони змогли лише поверхово ознайомитися із підготовленим до відправки майном і не мали можливості докладно розбиратися з його атрибуцією та визначенням конкретного законного власника.

6 листопада 1947 р. в Берліні відбулася офіційна передача архівів, бібліотечних фондів і музейного майна, що підлягали поверненню до СРСР. При цьому кількість ящиків (місць) значно зменшилась. У складеному того ж дня акті передачі цінностей, указано, що загалом призначено до відправки 2031 ящик, які завантажили у 18 закритих вагонів. Додатково в один відкритий вагон помістили дві бронзові статуї й ствол музейної гармати. Із загального числа 19 вагонів у Ленінград-Пушкін направлялося 4 закритих і один відкритий вагон, Новгород – 4 вагони, Київ – 8 вагонів, Мінськ – 2 вагони⁶³. Тоді ж відбулась офіційна передача підготовлених до відправки культурних цінностей представникам РРФСР, УРСР і БРСР. Від України цінний вантаж приймали Уповноважений Ради Міністрів УРСР у Німеччині В.С. Островецький і представник АН УРСР М.Г. Голімбіовський⁶⁴. До України мало відправлятися 1127 ящиків (місць) з культурними цінностями⁶⁵.

7 листопада 1947 р. з Берліна вирушив перший потяг із культурними цінностями, що поверталися до СРСР. Він мав прибути до Москви, а згодом – Ленінграда – Пушкіна. За деякими даними, потяг складався із 11 вагонів, в яких із Німеччини відправлялися приблизно 2500 ящиків (місць) із музейними та іншими культурними цінностями⁶⁶. Зазначимо, що ці дані значно перевищують кількість культурних цінностей, що мали відправлятися до РРФСР згідно із згаданим вище актом передачі культурних цінностей від 6 листопада 1947 р. Тож це питання потребує окремого додаткового дослідження.

За кілька днів, 10 листопада в дорогу вирушив ще один потяг, який прямував до Києва. Він складався з 8 вагонів із культурними цінностями. На станції Брест усі культурні цінності довелося перевантажувати з німецьких у радянські вагони. Нарешті, 4 грудня 1947 р. цінний вантаж прибув на київський вокзал. Протягом 6-8 грудня тривало його розвантаження й перевезення автомашинами до місця тимчасового складування на територію історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра». Далі розпочалася праця з обліку, систематизації й розподілу отриманих культурних цінностей. З цією метою було створено державну комісію, очолювану директором Київського історичного музею А.П. Вікторовим, що діяла з 4 січня до 15 березня 1948 р.⁶⁷

Комісія встановила, що під час транспортування частину етнографічних матеріалів запаковано не в ящики, а паперові згортки, що розпалися під час перевантажень, тож загальна кількість місць виявилася дещо більшою, аніж вказана у супровідних документах (1127 місць, тоді як у вступній частині звіту комісії фігурує цифра 1138 місць, однак перерахунок наведених у ньому

докладних даних показує іншу цифру – 1156 місць). Російські експерти, які готували вантаж до відправки з Берліна не додали до нього ані матеріалів американських актів передач, ані якихось інших документів, що могли б допомогти встановити приналежність окремих предметів закладам культури. Тож за допомогою залучених консультантів-фахівців комісія була змушена атрибутувати і розподіляти їх «за зовнішніми ознаками (шифр, що зберігається на експонатах, печатка, фото, окремі написи тощо)»⁶⁸. За підсумками інвентаризації встановлено, що з отриманого вантажу 1060 місць беззаперечно належали українським установам (867 – заклади системи Комітету в справах культурно-освітніх установ, 193 – інші заклади), а 49 місць потрапили до «українського» потягу помилково і належали до установ Білоруської РСР (42 місця), Кримської АРСР (РРФСР, 6 місць), РРФСР (місто Орел, 1 місце). Ще 37 місць, за даними комісії, не було можливості атрибутувати. Серед визначених українських власників були музеї, наукові установи й бібліотеки Києва, Вінниці, Львова, Миколаєва, Полтави, Херсона, Чернігова та Умані. Найбільша кількість повернутих із Німеччини культурних цінностей (628 місць) відносилася до фондів Київського історичного музею (до війни Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка)⁶⁹.

Повернення значної кількості українських культурних цінностей, вивезених до Німеччини у роки окупації, поза всякими сумнівами, стало визначною подією в історії української культури.

Разом з тим, є всі підстави вважати, що під час інвентаризації й розподілу майна радянських музеїв, бібліотек та архівів на складах «Дерутра» у Берліні з об'єктивних і суб'єктивних причин велику частину українських культурних цінностей помилково призначили для відправки до Москви та Ленінграда (у приміські палаци в м. Пушкін та Павловськ) і, зрештою, вони потрапили до фондів російських установ. Ця тема досі ще лишається малодослідженою через відсутність доступу до відповідних російських архівних фондів. Однак і наявні відомі наукові дані дають підстави стверджувати, що йдеться про масштабне явище, що спричинилося до нових утрат українських культурних цінностей.

Так, 10 лютого 1948 р. до Управління музеїв Комітету в справах культурно-просвітніх установ при Раді міністрів УРСР надійшов лист директора Центрального сховища музейних фондів приміських палаців Ленінграда в м. Пушкіні А.М. Кучумова, в якому повідомлялось, що під час розбирання майна, повернутого з Берліна, «виявлені картини, що належать київському музею і музеям інших міст України, загальною кількістю майже 300 штук. Окрім того, виявлені негативи археологічних розкопок 3 ящики, книги та інші предмети, що належать установам Академії наук України – 3 ящики». У листі порушувалося питання про терміновий приїзд українських фахівців, які повинні були мати при собі документи, що підтверджували б пограбу-

вання німецькими окупантами музейного майна і повноваження на його отримання⁷⁰. Даних про отримання цих цінностей українськими установами поки що не виявлено.

Однак далеко не завжди українські музеї, бібліотеки та інші установи інформувалися про наявність приналежних їм фондів. Підтвердженням цій тезі є факти випадкового виявлення українських культурних цінностей у російських сховищах у післявоєнні роки та їх повернення в Україну. Ще у середині 50-х років із Московського художньо-промислового комбінату ім. Вучетича у Харківський художній музей зненацька прислали картину відомого художника другої половини XIX ст. А. Жодейка «Портрет дівчини», що вважалася втраченою у роки війни. 1970 року дирекції Алупкинського палацу-музею у Криму з великими труднощами вдалося повернути із Державного Ермітажу 19 картин різних західноєвропейських майстрів XVI-XVIII ст., що вважалися втраченими у роки війни і наприкінці 60-х років XX ст. випадково були виявлені представниками музею. 1979 року із фондів Новгородського музею-заповідника у Київський музей українського образотворчого мистецтва повернулися ікони «Святий Георгій» (XVII ст.) і «Соглядатаї землі Ханаанської» (XVIII ст.), що офіційно внесені в списки втрат музею у роки війни. Їх також випадково виявила співробітниця київського музею у фондах новгородського музею. Виявилось, що ікони були повернуті в СРСР із Німеччини 1947 року⁷¹.

Одним із найбільш резонансних прикладів неповернення в Україну культурних цінностей після їх реституції із Німеччини є доля мозаїк і фресок Михайлівського Золотоверхого собору. 1943 року представниками німецького «штабу Розенберга» щонайменше 29 ящиків із мозаїками і фресками собору вивезені з Києва через Краків у Гохштадт-на-Дунаї на півдні Баварії. 1945 року там їх розшукали американські військові й перевезли у Мюнхен у Центральний збірний пункт. Із Мюнхена у процесі реституції їх передали радянській військовій адміністрації у Берлін. Наприкінці 1947 р. мозаїки і фрески разом з іншими музейними фондами відправили в СРСР двома ешелонами. У Київ було направлено загалом 11 мозаїк та фресок (при цьому одна мозаїка й дві фрески у цілком розбитому стані). У другий ешелон, що їхав через Москву до Ленінграда (міста Пушкін і Павловськ) було завантажено 18 Михайлівських фресок і мозаїк. З Центрального сховища музейних фондів їх відправили до Новгорода, звідки частина пам'яток у 1952-1953 рр. опинилася також у музеях Ленінграда. Про долю цих унікальних реліквій стало відомо лише через кілька десятиліть – наприкінці XX – на початку XXI ст.⁷².

Процес реституції урядом США українських культурних цінностей до СРСР не припинявся із завершенням масового повернення предметів культури країнам-власникам із американської зони окупації Німеччини. Доволі значна кількість реліквій різного характеру американські військово-

службовці й цивільні працівники американських установ в Європі неофіційним шляхом змогли переправити на територію США. Факти виявлення таких культурних цінностей були настільки численними, що стали предметом розгляду урядом США з метою вироблення чіткої позиції держави у цьому питанні. 28 січня 1947 р. Державний департамент США затвердив меморандум «Повернення втрачених предметів мистецтва країнам їх походження». У меморандумі підкреслювалося, що повернення втрачених предметів мистецтва до країн, звідки вони були вивезені, відповідає «загальній політиці Сполучених Штатів відповідно до Гаазької Конвенції 1907». Державний департамент звернувся до всіх музеїв, бібліотек, університетів, дилерів у царині творів мистецтва та антикваріату, аукціонних будинків і книгарень з підтвердженням твердих зобов'язань і бажання американського уряду повернути до країн походження ті предмети культури, що були неправильно отримані й продані у Сполучені Штати під час та після війни. Про кожний випадок наявності об'єктів, що відносилися до цієї категорії, вони були зобов'язані інформувати відповідні структури. Такі культурні цінності мали затримуватись, їх походження та обставини ввезення на територію США підлягали розслідуванню, відповідно встановлювалася законність їх перебування в країні. Якщо власник і країна виявлених культурних цінностей могли бути встановлені, і ця країна мала своє посольство чи представництво у США, Державний департамент мав здійснити відповідні заходи для підтвердження їх ідентифікації й вирішення подальшої долі⁷³. Своєю чергою, на підставі меморандуму Державного департаменту, до музеїв, дилерів із мистецтва та антикваріату, аукціонних домів звернулася з листом Американська комісія по захисту і порятунку мистецьких та історичних пам'яток у зонах бойових дій («Комісія Робертса»). Комісія просила інформувати її про випадки виявлення викрадених творів мистецтва чи предметів культури, що походили з громадських чи приватних колекцій закордоном так швидко, як це можливо. У листі наголошувалося, що такі дії сприятимуть ствердженню доброго імені уряду США та його збройних сил⁷⁴.

Серед культурних цінностей інших держав, виявлених після завершення війни на території США, опинились і предмети мистецтва і старовини, що походили із території України і були вивезені під час бойових дій і нацистської окупації.

Американська дослідниця П.К. Грімстед уперше виявила і оприлюднила факт офіційної передачі представниками уряду США до посольства СРСР у Вашингтоні 34 творів мистецтва і предметів релігійного культу 10 квітня 1957 р.⁷⁵ Були передані 31 ікона, 1 картина і 2 срібних оклади. Вони виявлені у м. Х'юстоні (штат Техас) 1954 року. Спочатку американські експерти вважали, що це були російські ікони, викрадені під час війни і згодом нелегально ввезені на територію США з Німеччини⁷⁶.

Додаткове дослідження архівних даних дає можливість зробити висновки, що у процесі розгляду справи американські фахівці досить докладно встановили всі обставини викрадення і переміщення цих культурних цінностей. За їх даними, ікони були викрадені з території СРСР офіцером медичної служби 88 корпусу німецької армії. Підкреслювалося, що походять вони саме з території України, що засвідчував запис, знайдений на звороті однієї з ікон, і зроблений олівцем російською мовою: «Із села Богданівки, Чернігівського повіту, 29 вересня 1941 р.; узято з олтарних воріт». Колекцію ікон та інших предметів знайдено по війні у приміщенні військового госпіталю у м. Галле⁷⁷. Вивчення описів ікон показує, що всі вони невеликого розміру (найбільша 46x37 см.) і, очевидно, походили з іконостасів українських церков. Практично на всіх іконах відсутні штампи чи інші помітки, які б вказували на ознаки власності. Тобто, можливо припустити, це не були предмети з музейних колекцій. Після кількох років додаткового опрацювання цього питання, виявлені пам'ятки уряд США вирішив офіційно передати до посольства СРСР у Вашингтоні. Це було здійснено, що засвідчує відповідний акт передачі. Подальша доля переданих до посольства СРСР культурних цінностей із України поки що не з'ясована. За висловленою автору в усній формі неофіційною версією П.К. Грімстед, яка ще потребує додаткового уточнення, ікони та інші предмети могли бути передані посольством СРСР представникам російських церков у США.

Водночас удалося виявити американські документи стосовно ще одного акта передачі до СРСР виявлених на території США предметів культури. 11 серпня 1959 р. радник державного департаменту США з питань мистецтва і пам'яток Арделія Р. Холл передала атташе посольства СРСР у Вашингтоні Г.Д. Фурсі як акт реституції 31 археологічний предмет – зразки стародавньої зброї (переважно вістря списів і стріл), здобутих під час археологічних розкопок. На деяких предметах тоді ще зберігалися фрагменти написів російською мовою з позначками «траншея», «квартал», «шахта» і номери. На переконання американських експертів, найімовірнішим власником цих музейних і наукових колекцій могли бути установи Києва та Мінська. З їхнього погляду, культурні цінності були пограбовані під час війни і орієнтовно відповідали третьому переліку культурних цінностей, що мали передаватися з Мюнхенського центрального збірного пункту представникам СРСР 15 квітня 1947 р.⁷⁸ Подальша доля цих переданих урядом США до СРСР українських та, імовірно, білоруських культурних цінностей також потребує додаткового з'ясування.

Отже, під час і після Другої світової війни Сполучені Штати Америки на державному рівні виробили стратегію ставлення до культурних цінностей у зонах бойових дій і на території повоєнної Європи. Уряд США узяв на себе зобов'язання захисту й збереження об'єктів культури, предметів мистецтва

і старовини, архівів і бібліотек. США виступили одними з ініціаторів ствердження на міжнародному рівні та практичного здійснення реституції майна, пограбованого нацистською Німеччиною та її союзниками на окупованих територіях. Особлива увага при цьому приділялася вирішенню питань реституції й передачі законним власникам переміщених з окупованих країн культурних цінностей. Проголошені урядом США принципи реституції культурних цінностей були поширені також на територію США щодо предметів культури, викрадених у повоєнній Європі й незаконно переміщених на територію США. Американська політика реституції культурних цінностей мала велике значення для України – переважна більшість награбованих нацистами на території України пам'яток мистецтва і старовини і виявлених після війни була знайдена в американській зоні окупації і передана представникам СРСР для повернення в Україну. Українські культурні цінності також були виявлені після війни на території США і передавалися представникам СРСР для повернення законним власникам в Україні. Ці обставини вказують на важливість вивчення американської політики реституції культурних цінностей після Другої світової війни і документації американських служб, що проводили виявлення, облік і передачу культурних цінностей до СРСР. Це дасть змогу з'ясувати долю багатьох культурних цінностей, утрачених Україною під час Другої світової війни, а деякі з них можуть бути розшукані й повернуті до українських музеїв, архівів і бібліотек.

¹ Lynn H. Nicholas. *The Rape of Europa: The Fate of Europe's Treasures in the Third Reich and the Second World War.* – New York, 1994; Николас Линн. *Похищение Европы: Судьба европейских культурных ценностей в годы нацизма.* – М., 2001.

² Michael J. Kurtz. *Nazi Contraband: American Policy on the Return of European Cultural Treasures, 1945-1955.* – New York, 1985; Michael J. Kurtz. *America and Return of Nazi Contraband: The Recovery of Europe's Cultural Treasures.* - New York, 2006.

³ Robert M. Edsel. *Rescuing da Vinci: Hitler and the Nazis Stole Europe's Great Art. America and Her Allies Recovered It.* - Dallas, 2006.

⁴ Walter I. Farmer. *The Safekeepers. A Memoir of the Arts at the End of World War II.* – Berlin-New York, 2000.

⁵ Peter Hardclerode and Brendan Pittaway. *The Lost Masters: The Looting of Europe's Treasurehouses.* – London, 1999.

⁶ Kenneth D. Alford. *Nazi Plunder: Great Treasure Stories of World War II.* - Da Capo Press, 2000.

⁷ Грімстед Кеннеді Патріція, Боряк Геннадій. *Доля українських культурних цінностей під час другої світової війни: винищення архівів, бібліотек, музеїв.* – Львів, 1991; Patricia Kennedy Grimsted. *Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution.* – Cambridge, 2001; *US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945-1959: Facsimile Documents from the National*

Archives of the United States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. – Washington, 2001.

⁸ Property Cards Art, Claims und Shipments auf CD-Rom: Amerikanische Ruckführungen sowjetischer Kulturgüter an die UdSSR nach dem Zweiten Weltkrieg. Herausgeber: Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung. – Bremen, 1996; Ulrike Hartung. Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941-1948). – Bremen, 2000.

⁹ Freitag G. Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // «Betr.: Sicherstellung»: NS-Kunstraub in der Sowjetunion / Wolfgang Eichwede/Ulrike Hartung (Hrsg.). – Bremen, 1998. – S. 170-208.

¹⁰ Грімстед Кеннеді Патріція, Боряк Геннадій. Вказ. праця.

¹¹ Кот Сергій. Україна між Заходом і Сходом: проблеми повернення й реституції культурних цінностей // Пам'ятки України. – 2006. - №4. – С. 96 – 119.

¹² Долинський О., Себта Т. Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алушці // Архіви України. – 2005. - №1-3. – С. 579-646.

¹³ Convention with Respect to the Laws and Customs of War on the Land (Hague, II), 29 July 1899 // The Avalon Project – Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague, II), 29 July 1899. – <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague02.htm>; Convention Respecting the Laws and Customs of War on the Land (Hague, IV), 18 October 1907 // The Avalon Project – Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague, IV), 18 October 1907. – <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/lawofwar/hague04.htm>; Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. – К., 1997. – С. 437-441; Богуславский М.М. Международная охрана культурных ценностей. – М., 1979. – С. 84.

¹⁴ Inter-Allied Declaration against Acts of Dispossession committed in Territories under Enemy Occupation or Control, London, 5 January 1943 / Miscellaneous №1 (1943). – London, 1943. – P. 1-4; Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны: Документы и материалы. – Т. 1. - М., 1946. – С. 337-338.

¹⁵ Семиряга М.И. Как мы управляли Германией. – М., 1995. - С. 15.

¹⁶ Кот Сергій. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943-1947 роках // Пам'ятки України. – 2009. - №1. – С. 97-106.

¹⁷ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. – В 6 т. – Т.6. - М., 1980. – С. 310.

¹⁸ Україна в міжнародно-правових відносинах. – С. 486; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. – В 6 т. – Т. 6. – С. 312.

¹⁹ Україна в міжнародно-правових відносинах. – Кн. 2: Правова охорона культурних цінностей. – С. 486; Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. – В 6 т. – Т.6. – С. 313.

²⁰ Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны: Сб. док. – Т.6 – С. 356-357.

²¹ Final Act and Annex of the Paris Conference on Reparations // Kowalski W. Art, Treasures and War. A Study on the Restitution Looted Cultural Property, Pursuant to Public International Law. - Leicester, 1998. – P. 95-105.

²² Op.cit. – P. 96-97.

²³ Op.cit. – P.102.

²⁴ Op.cit. – P. 103.

²⁵ Op.cit. – P. 103 -105.

²⁶ Kowalski W. Restytucja i naprawianie szkod w zakresie polskiego dziedzictwa kulturowego. Regulacje prawne i dzialania wladz Polskich // Problem reparacji, odszkodowan i swiadectw u stosunkach polsko-niemieckich. 1944-2004. - T. I. – Warszawa, 2004. – S. 250-251; Definition of the Term «Restitution». 22 Januart 1946. Press Nandout №151. PR. Branch. CCG. (BE), Berlin // Kowalski W. Art, Treasures and War. – P. 106; Четырехсторонняя процедура реституций // Материалы к заседанию Государственной Думы Российской Федерации. №16 от 16.05. 1996 г. – Б.м., б.г.

²⁷ Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії: Проблема повернення в контексті історії та права. – К., 1996. – С. 80-81.

²⁸ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 4762. – Оп.1. – Спр. 3. – Арк. 60; Ткаченко М. І. Повернення українських культурних цінностей з Німеччини та Румунії (1944-1948 рр.) // Слов'янський світ: Міжвідомчий щорічник. - №1. – К., 1997. – С. 193.

²⁹ Николас Линн. Указ соч. – С. 309-310.

³⁰ Robert M. Edsel. Rescuing da Vinci, p. 128; Николас Линн. Указ. соч. – С. 323.

³¹ Robert M. Edsel. Rescuing da Vinci, p. 132; Николас Линн. Указ. соч. – С. 327, 344, 393.

³² Supreme Headquarters, Allied Expeditionary Force – SHAEF.

³³ Freitag G. Die Restitution von NS-Beutegut nach dem Zweiten Weltkrieg // «Betr.: Sicherstellung»: NS-Kustraub in der sowietunion. – Bremen, 1998. – S. 171, 182-183; Николас Линн. Указ. соч. – С. 479-480, 502-505, 523, 528.

³⁴ Долинський О., Себта Т. Назв. Праця. – С. 589.

³⁵ Николас Линн. Указ. соч. – С. 574.

³⁶ Там само. – С. 575-576.

³⁷ Law №52. Bloking and Control of Property (British Zone) // Kowalski W. Art, Treasures and War. – P. 108-109.

³⁸ Op.cit. – P.109.

³⁹ Office of Military Government (US Zone): Military Government Regulations. Titel 18: Monuments, Fine Arts and Archives. – Berlin, 1947.

⁴⁰ Op.cit. – P. 18-101: a,b.

⁴¹ Семиряга М.И. – Указ. соч. – С. 238.

⁴² ЦДАВО України. – Ф. 4762. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 61.

⁴³ Семиряга М.И. Указ. соч. – С. 238-239.

⁴⁴ Там само. – С. 240.

⁴⁵ US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945-1959: Facsimile Documents from the National Archives of the Unated States. Compiled by P.K. Grimsted. Foreword by Michael Kurtz: Forthcoming on CD. – Washington, 2001. – P. 61-62.

⁴⁶ Property Cards Art, Claims und Shipments auf CD-Rom: Amerikanische Ruckfuehrungen sowietischer Kulturguter an die UdSSR nach dem Zweiten Weltkrieg. Herausgeber: Wolfgang Eichwede, Ulrike Hartung. – Bremen, 1996. – S. 14.

⁴⁷ Patricia Kennedy Grimsted. Trophies of War and Empire: The Archival Heritage of Ukraine, World War II, and the International Politics of Restitution. – Cambridge, 2001. – P. 217.

⁴⁸ Долинський О., Себта Т. Назв. Праця. – С. 590.

⁴⁹ Зберігаються в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України.

⁵⁰ Підрахунки здійснені Т. Себтою на підставі копій карток Мюнхенської картотеки, що перебувають в Україні.

⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 4762. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 55.

⁵² Макаревич М. Чи є надія на повернення?: Доля львівської колекції малюнків Дюрера // Політика і культура. – 1999. - №5. – С. 35.

⁵³ Николас Линн. Указ. соч. – С. 604.

⁵⁴ Дзюбан Роман. Чи повернуться в Україну рисунки Дюрера // Пам'ятки України. – 2006. – №1-2. – С. 81, 84.

⁵⁵ Akinsha Konstantin and Hochfield Silvia. Who Ouns the Lubomirski Durers? // ART-news. – 2001. – October. – p. 160-162; Николас Линн. Указ. соч. – С. 603-604.

⁵⁶ Дзюбан Роман. Назв. Праця. – С. 84.

⁵⁷ Николас Линн. Указ. соч. – С. 608.

⁵⁸ P.K. Grimsted. Introduction: Documenting American Cultural Restitution to The USSR, 1945-1959, p. 48-49, 53.

⁵⁹ Op. cit. – P. 39-40.

⁶⁰ Державний архів Російської Федерації (далі. – ДАРФ). – Ф. А-534. – Оп.2. – Спр. 14. – Арк. 6.

⁶¹ Кончин Е.В. Эти неисповедимые судьбы. – М., 1990. – С. 283.

⁶² ДАРФ. – Ф. А-534, оп.2. – спр. 14. - Арк. 27.

⁶³ Там само. – Арк. 7-8.

⁶⁴ Там само. – Арк. 27-28, 39-40 .

⁶⁵ Там само. – Арк. 39.

⁶⁶ Кончин Е.В. Указ. соч. – С. 286.

⁶⁷ ЦДАВОУ. – Ф.4762. – Оп.1. – Спр. 203. – Арк. 85.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ Там само. – Арк. 86.

⁷⁰ Центральний державний архів літератури та мистецтва, Санкт-Петербург (далі – ЦДАЛМ СПб). – Ф. 387. – Оп. 1. – Стр. 31. – Арк. 3.

⁷¹ Сергій Кот. Повернути культурні надбання можна. Була б добра воля // Віче. – 1996. - №5. – С. 134-135.

⁷² Сергій Кот, Юрій Коренюк. Михайлівські пам'ятки в російських музеях // Пам'ятки України – 1999. – Ч.1. – С. 63-84; Сергій Кот, Юрій Коренюк. Спадщина Михайлівського собору в Третяковській галереї: версії і документи // Пам'ятки України – 2004. – Ч.2. – С.2-19.

⁷³ Library of Congress. – Holocaust Era Research Collections: Art Looting and Nazi Germany: Records of the Fine Arts and Monuments Adviser, Ardelia Hall, 1945-1961. A micro-film project of University Publications of America. - Part 2, Reel 1. – P. 28-29.

⁷⁴ Op. cit. – P. 32.

⁷⁵ US Restitution of Nazi-looted Cultural Treasures to the USSR, 1945-1959, transfer #18.

⁷⁶ Op.cit.

⁷⁷ Library of Congress. – Holocaust Era Research Collections: Art Looting and Nazi Germany: Records of the Fine Arts and Monuments Adviser, Ardelia Hall, 1945-1961. A micro-film project of University Publications of America. - Part 2, Reel 5. – P. 58 – 67.

⁷⁸ Op.cit. – P. 847-862.

В статье освещается деятельность правительства США в сфере реституции культурных ценностей после Второй мировой войны, анализируются американские передачи украинских культурных ценностей в СССР в рамках общего реституционного процесса, их дальнейшая судьба и значение для украинской культуры. При подготовке данной публикации автором использованы материалы, полученные при поддержке Программы им. Фулбрайта в Украине и Центра им. Клуге при Библиотеке Конгресса США.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, США, Украина, культурные ценности, государственная политика, возвращение и реституция.*

The US policy of restitution after World War II, the transfers of Ukrainian cultural treasures from US to USSR in frame of the general restitution process, the further destiny of those treasures and their importance for Ukrainian culture are discussed. The article contains materials obtained due to support of the Fulbright Program in Ukraine and the John W. Kluge Center at the Library of Congress.

Key words: *World War II, USA, Ukraine, cultural treasures, state policy, return and restitution.*

Василь Гарагонич

СТРАТЕГІЯ МІЖРЕГІОНАЛЬНОЇ Й ТРАНСКОРДОННОЇ СПІВПРАЦІ В КОНТЕКСТІ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено питанням застосування стратегічного підходу до розвитку транскордонної та міжрегіональної співпраці як ключового фактора зовнішньої політики в контексті здійснення євроінтеграційної стратегії України.

Ключові слова: стратегія, міжрегіональна і транскордонна співпраця, Європейський Союз, інтеграція.

«Східне» розширення Європейського Союзу, що відбувалося в два етапи, 2004 і 2007 років, суттєво змінило систему міжрегіональної й транскордонної співпраці в регіоні Центральної та Східної Європи на початку ХХІ ст. Сталися радикальні зміни суттєвих характеристик, механізмів, принципів міжрегіональної й транскордонної співпраці країн Центральної та Східної Європи і України.

По-перше, слід зазначити зміну зовнішніх чинників у цілому як загальноєвропейського контексту, в якому нині формується система міжрегіональних і транскордонних зв'язків країн Центральної та Східної Європи, включно й України. Тобто визначальними є передусім зовнішні умови, як, наприклад, набуття повноправного членства в ЄС країнами Центральної Європи.

По-друге, формування нової європейської системи міжрегіональної й транскордонної співпраці відбувається згідно із загальноприйнятими та уніфікованими принципами і механізмами, адаптованими на європейському просторі з метою досягнення збалансованого розвитку спільних транскордонних регіонів ЄС та України.

По-третє, складовою європейської регіональної політики є просторово-планувальна інтеграція країн Європейського Союзу. Формування транскордонних регіонів на новому «східному» кордоні між регіонами ЄС та Україною є можливим лише за умов розв'язання проблем міжрегіональних диспропорцій.

Отже, Україна має адаптувати у своє законодавче поле з питань регіональної політики загальноєвропейські принципи й механізми транскордонної й міжрегіональної співпраці. У цьому контексті вкрай важливим чинником ефективної взаємодії регіонів України та ЄС є формування її на рівні стратегічного партнерства. Найвагомим у цьому сенсі є досвід міжрегіональної й транскордонної українсько-польської співпраці. З точки зору європейської інтеграції України на регіональному рівні суттєвою вимогою є адаптація принципів стратегічного підходу до розвитку

міжрегіональної співпраці регіонів України і прикордонних регіонів ЄС власне після «східного» розширення Європейського Союзу.

Інтеграція країн Центрально-Східної Європи в Європейський Союз докорінно змінила геополітичну ситуацію на європейському континенті. Тому особливої актуальності набуває формування нової філософії й нової стратегії розвитку транскордонної співпраці України із сусідніми державами Центрально-Східної Європи, що базуються на європейських принципах.

Метою цієї статті є спроба дослідити процес формування стратегічного підходу до розвитку взаємодії регіонів України та країн Центрально-Східної Європи після розширення ЄС, що має важливе наукове і практичне значення.

Досліджувана проблема знайшла певне відображення у працях Віднянського С.В.¹, Кіш Є.Б.², Мікули Н.А.³, Шолоха Ю.М.⁴.

Проте динаміка євроінтеграційних подій вимагає нових досліджень цієї тематики.

Одним із головних підходів щодо розвитку ефективної міжрегіональної й транскордонної співпраці регіонів Європейського Союзу та України є *стратегічний підхід*. Більше того, важливим у цьому контексті є стратегічне управління транскордонною й міжрегіональною співпрацею. Стратегічний підхід разом із програмно-цільовим підходом є основоположним, складовою регіональної політики Європейського Союзу. Стратегічний підхід до розвитку взаємодії регіонів України та країн Центральної й Східної Європи реалізується у форматі розробки спільних комплексних програм розвитку спільних транскордонних регіонів між ЄС та Україною.

На нашу думку, застосування стратегічного підходу до розвитку транскордонної й міжрегіональної співпраці є ключовим фактором зовнішньої політики України на регіональному та міжрегіональному рівнях. Як справедливо підкреслює доктор історичних наук Кіш Є., «стратегічна мета України в розвитку транскордонного співробітництва з центральноевропейськими державами і ЄС у цілому полягає в перетворенні цього виду (рівня) співробітництва в додатковий ефективний канал майбутньої інтеграції України до ЄС». У рамках досягнення стратегічної мети України розвитком транскордонної співпраці вирішуються з-поміж іншого наступні основні завдання:

— не допускається перетворення нових східних кордонів ЄС у жорсткі розподільчі лінії, що відмежовують Україну від Європи;

— не допускається перетворення регіонів з обох боків нових східних кордонів ЄС і України у периферійні й тупикові;

— координуються концепції соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів;

— поступово формуються інтегровані, насамперед в господарському і просторово-економічному плані, транскордонні регіони України й центральноевропейських держав;

— створюється поєднана і взаємодоповнююча транспортна, прикордонна та інша інфраструктура;

— формується система міжнародної взаємодії місцевих органів державної влади і самоврядування, територіальних громад тощо.

Прагматична мета розширення транскордонної співпраці України – максимальне використання зовнішніх чинників для прискорення соціально-економічного розвитку прикордонних регіонів та вирівнювання їх рівнів розвитку⁵.

Отже, шляхом застосування стратегічного підходу цілком можливим є вирішення актуальних євроінтеграційних питань на регіональному рівні України. Зрозуміло, що це ми трактуємо не як альтернативу загальноєвропейської інтеграції України, а лише як дуже ефективний засіб, як конкретну низку заходів щодо просування України до європейського економічного й суспільно-політичного простору Євросоюзу.

Методологічно аналіз співпраці регіонів України та Європейського Союзу в стратегічному і системному вимірах має бути також досліджений на трьох рівнях просторової інтеграції – на макро-, мезо- і на мікрорівнях. Утім, саме другий рівень просторової інтеграції – мезорегіональний рівень міжнародної інтеграції – відповідає основним характеристикам транскордонної співпраці.

Принципово важливим, на нашу думку, є аналіз транскордонної співпраці як складової регіональної політики держави адже, використовуючи позитивний «транскордонний потенціал», можливо змінити статус прикордонних, периферійних регіонів у транскордонній інтеграційного характеру регіони.

Важливою складовою стратегічного планування є розробка спільними зусиллями сторін – регіонів ЄС та України саме стратегій транскордонної й міжрегіональної співпраці. Актуальність розробки стратегій транскордонної й міжрегіональної співпраці регіонів України та ЄС набула пріоритетного значення з часу «східного» розширення, періоду формування спільного кордону між Україною та Європейським Союзом. Власне, наближення європейського простору впритул до західних кордонів України зумовило формування європейської системи транскордонної й міжрегіональної співпраці регіонів України.

Безперечно, стратегічний підхід у регіональній політиці як на державному, так і на регіональному рівнях є загальноприйнятим в Україні. Отже, система стратегічного планування регіонального розвитку в Україні визначається як національна система, до складу якої входять: Концепція державної регіональної політики; Державна стратегія регіонального розвитку; Регіональна стратегія розвитку; Програми економічного і соціального розвитку.

На нашу думку, цей факт є важливим, оскільки застосування стратегічного підходу на державному та регіональному рівнях слугує основою для нового, вищого мезорівня відносин – застосування стратегічного підходу у міжрегіональній і транскордонній співпраці регіонів України та Європейсь-

кого Союзу. Зокрема у наказі Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України від 29.07.2002 № 224 «Про Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку» зазначено, що обов'язковими елементами визначення цілей регіональних стратегій є такі «*стратегічні цілі* – серія операційних цілей - система індикаторів (критеріїв) досягнення цілі»; обов'язковою процедурою реалізації регіональної стратегії розвитку є і процедура її моніторингу й коригування з визначенням на черговий середньостроковий період першочергових завдань регіонального розвитку, що мають загальнодержавне значення і потребують розв'язання на основі програмно-цільового підходу⁶.

Згідно з «Методичними рекомендаціями щодо формування регіональних стратегій розвитку», стратегія базується на баченні, що визначає шлях розвитку регіону. *Бачення майбутнього - це новий елемент довгострокового планування розвитку*, що окреслює різносторонній оптимістичний погляд на розвиток регіону в майбутньому і є основою завдань, виконання яких визначено стратегічним планом⁷.

На нашу думку, основними документами з питань застосування стратегічного підходу в міжрегіональній і транскордонній політиці регіонів України та ЄС є такі закони України: «Закон про транскордонне співробітництво»⁸, Державна програма розвитку транскордонного співробітництва на 2007–2010 роки⁹ і відповідно Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або властями (т.зв. Мадридська конвенція від 21 травня 1980 р.), та додаткові протоколи до неї: Додатковий протокол до Мадридської конвенції (№159 або Протокол 1), підписаний державами-учасниками Конвенції 9 листопада 1995 р., а також Протокол 2 до Європейської Рамкової Конвенції (№169) від 5 травня 1998 р.¹⁰.

Метою Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2007–2010 роки є стимулювання соціально-економічного розвитку регіонів і міжрегіональної співпраці, активізація економічних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших зв'язків між суб'єктами та учасниками транскордонної співпраці. Програма передбачає підвищення рівня координованості та узгодження розвитку суміжних прикордонних територій сусідніх країн шляхом укладання угод між суб'єктами транскордонної співпраці, активізації діяльності діючих та створення нових єврорегіонів на кордонах України, реалізації проектів і програм транскордонної співпраці, спрямованих на спільну розбудову соціальної, інформаційної, виробничої та прикордонної інфраструктури, розвиток транспортної мережі, наукової та культурної галузі, охорону навколишнього природного середовища¹¹.

З-поміж основних завдань Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2007–2010 роки слід зазначити: активізацію зовнішньоекономічної діяльності регіонів, формування інституційної інфраструктури

місцевих органів виконавчої влади, створення єдиного інформаційного простору в межах єврорегіонів; розвиток малого та середнього підприємництва, зниження рівня безробіття у прикордонних регіонах і створення нових робочих місць; збереження навколишнього природного середовища, створення системи екологічного моніторингу довкілля, екологічне оздоровлення басейнів річок, створення системи техногенно-екологічної безпеки; розвиток соціальної галузі, покращення якості та стандартів життя громадян, подолання різниці у рівнях соціального розвитку центральних і периферійних регіонів¹².

Виконання заходів і реалізація проектів, що включаються до Програми, протягом 2007 – 2010 рр. забезпечать створення в Україні інституційної та нормативно-правової бази для розвитку транскордонної співпраці, розбудову її інфраструктури та активізацію діяльності регіонів України у міжнародних організаціях з питань транскордонної співпраці.

Державна стратегія регіонального розвитку України має на меті створити умови для підвищення конкурентоспроможності регіонів, забезпечення їх сталого розвитку на сучасній технологічній основі, високої продуктивності виробництва й зайнятості населення. Це здійснюється, серед іншого, через розроблення *стратегій розвитку регіонів* на основі збалансованого поєднання місцевих і національних інтересів та ресурсів.

Згідно з Постановою Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. №1001 «Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року», *стратегічними завданнями*, визначеними Державною стратегією регіонального розвитку, є такі:

1) підвищення конкурентоспроможності регіонів і зміцнення їх ресурсного потенціалу. Це завдання зокрема передбачає: реструктуризацію економічної бази регіонів і створення умов для диверсифікації на новій технологічній основі; розбудову та модернізацію інфраструктури, що підвищить інвестиційну привабливість регіонів;

2) розвиток людських ресурсів – це завдання зокрема передбачає: забезпечення високих стандартів навчання, доступного для працівників протягом усього періоду їхньої виробничої діяльності; активізацію співпраці між галузями освіти, науки і виробництва; забезпечення зайнятості;

3) розвиток міжрегіональної співпраці – це завдання зокрема передбачає: розширення міжрегіональної взаємодії; розвиток транскордонної співпраці;

4) створення інституційних умов для регіонального розвитку. Це завдання зокрема передбачає: розширення фінансово-економічних можливостей територіальні громад; проведення адміністративно-територіальної реформи; узгодження дій усіх рівнів влади щодо розвитку регіонів¹³.

Складовими регіонального розвитку є наступні виміри: екологічний, що охоплює всі аспекти, пов'язані з охороною довкілля й раціональним використанням природних ресурсів; економічний – має за мету стійку динаміку

економічного зростання для забезпечення підвищення добробуту мешканців; соціальний – передбачає поліпшення соціальних умов для мешканців відповідної території, зокрема й щодо праці, відпочинку та проживання.

Державною *стратегією регіонального розвитку* передбачено два головних інструменти регіонального розвитку: фінансово-економічні (як підвищення ефективності використання коштів із бюджетів); фіскальні (місцеві податки та збори, добровільні приватні кошти); місцеві запозичення; удосконалення системи державних закупівель; операції із землею й нерухомістю, а також інституційні: сприяння створенню спеціальних інституцій розвитку територій; підтримка створення технопарків, бізнес-інкубаторів, ділових центрів тощо.

Застосовуючи міждисциплінарний підхід, що є базовим у нашому науковому дослідженні, маємо зазначити важливість застосування стратегічного підходу. Адже використання стратегій розвитку регіону, більше того, розробка стратегій транскордонної співпраці регіонів України та Європейського Союзу є основоположним методологічним підходом теорії й практики розвитку транскордонної співпраці в Європі.

На думку економіста Шолох Ю.М., найефективнішим засобом формування стратегії її розвитку є розробка *спільних стратегій розвитку транскордонної співпраці* регіонів України та Європейського Союзу. Тому акцент робиться на пошук взаємозв'язків стратегічного планування та цільових програм, узагальнення теоретико-методологічних підходів розвитку стратегічних підходів у розвитку прикордонних регіонів України та ЄС¹⁴.

Отже, важливим з науково-практичної точки зору є проведення аналізу прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку в Україні. Стратегічно суть, завдання і перелік необхідних видів робіт та обґрунтувань кожного етапу розробки й реалізації цільових комплексних програм вимагає і визначення *методології*, адаптованої до викликів сьогодення, важливими сегментами якої має бути проведення аналізу проблем, визначення цілей різного рівня, визначення критеріїв їх досягнення, розгляд напрямів і пріоритетів, підготовка альтернативних рішень, визначення ризиків, перешкод, аналіз здобутків і витрат.

Методологічно, згідно з правовими засадами України, структура цільової програми має містити: визначення проблеми, на розв'язання якої спрямована програма; аналіз причин виникнення проблеми та обґрунтування необхідності її розв'язання шляхом розроблення і виконання програми; визначення мети програми; визначення і порівняльний аналіз можливих варіантів розв'язання проблеми та обґрунтування оптимального варіанта; визначення на його основі шляхів і засобів розв'язання проблеми, строків виконання програми; оцінку очікуваних результатів виконання програми, зокрема економічних, соціальних, екологічних, і визначення її ефективності; оцінку фінансових, матеріально-технічних, трудових ресурсів, необхідних для виконання програми¹⁵.

Відповідно до «Методичних рекомендацій з розроблення регіональних стратегій розвитку» Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України (2002) складовою стратегічного планування регіону є проведення «*СВОТ*» аналізу – аналізу конкурентних переваг та обмежень перспективного розвитку регіону, на основі якого здійснюється діагноз стартових умов регіонального розвитку: Сила (сильні сторони) – Вади (слабкі сторони) – Обставини (можливості) – Труднощі (загрози) тенденцій і передбачуваних наслідків їх збереження, проблем та існуючих прогностичних матеріалів розвитку регіону, потужності та ефективності використання наукового, природного, економічного, трудового потенціалу¹⁶.

У цьому контексті визначено й базові принципи розробки ефективних програм з транскордонної й міжрегіональної співпраці регіонів України та ЄС: партнерство, комплексність, ефективність, пріоритетність, фінансове, правове та інформаційне забезпечення.

Далі надаємо лише основні характеристики стратегії регіонального розвитку. Зазначимо, що докладний аналіз соціально-економічної складової кожного прикордонного регіону є окремою темою (кількісного та якісного вимірів дослідження) наукової розвідки.

Стратегія розвитку регіону є інструментом узгодження державних, територіальних і галузевих інтересів і планів. Необхідність запровадження системи стратегічного планування на регіональному рівні пояснюється такими причинами:

1) стратегічне планування є визнаним світовою практикою елементом у системі управління регіоном, що дає змогу створювати умови та використовувати потенціал для перспективного розвитку;

2) в умовах докорінних соціально-економічних перетворень, які передбачають адаптацію територій до вимог ринкової економіки та відкритого конкурентного ринку, цей інструмент допомагає приймати поточні рішення з урахуванням стратегічних цілей розвитку території;

3) стратегічне планування виступає найвідповіднішим інструментом, здатним консолідувати зусилля влади і громади в розв'язанні проблем розвитку регіону;

4) процес стратегічного планування сприяє зміцненню взаємовідносин між владою й громадськістю, поліпшенню іміджу території, створює єдине поле дій усіх його активних сил;

5) невід'ємною складовою стратегічного планування є також гендерний підхід, що передбачає включення перспектив гендерного розвитку і гендерного аналізу на етапах розробки, реалізації, моніторингу та оцінювання стратегії¹⁷.

Стратегічний підхід у плануванні розвитку регіону має ґрунтуватися на низці принципів:

об'єктивність: спираючись на попередні досягнення, досвід та об'єктивну інформацію, зібрану під час розроблення стратегії;

цілепокладання: чітке формулювання мети і конкретних стратегічних цілей;

результативність: спрямування всіх заходів, унесених до стратегії, на досягнення накреслених цілей;

ефективність: визначення кількісного виразу співвідношення витрат і результатів поліпшення економічного й соціального стану території;

пріоритетність: включення до стратегії головних напрямів, реалізація яких дасть змогу забезпечити гармонійний розвиток території;

компетентність: забезпечення відповідності кола питань, на вирішення яких спрямована стратегія, та компетенції органів управління територіальним розвитком;

комплексність: створення диверсифікованої та інноваційної економічної структури, базованої на соціальному консенсусі;

спадкоємність: залучення до процесу розроблення представників усіх зацікавлених сторін задля забезпечення спадковості в реалізації розробленої стратегії;

альтернативність: опрацювання альтернативних варіантів при розробленні стратегії;

прозорість: забезпечення прозорості процесів розроблення та реалізації стратегії, широке висвітлення їх у ЗМІ, залучення до них зацікавлених сторін;

ситуаційність: виявлення, оцінка, врахування впливу внутрішніх чинників та зовнішнього середовища, можливих варіантів розвитку залежно від їх комбінації¹⁸.

Ключовим моментом у наукових розробках із стратегічного планування транскордонної співпраці є визначення саме спільних пріоритетів прикордонних регіонів, обґрунтованість яких значною мірою залежить від якості проведення ситуаційного аналізу. Утім, для існуючих стратегічних програм і планів характерною є їх методологічна недосконалість, часто спрощені підходи до відпрацювання ключових моментів стратегічного планування транскордонної взаємодії, що радикально знижує вплив результатів розробок на керованість реальних процесів розвитку транскордонної співпраці. Отже, стратегічні підходи до планування розвитку прикордонних територій потребують формування системи принципів, методологічних категорій стратегічного планування, що створило б підґрунтя якісної реалізації та належної інституціоналізації процесів використання стратегічного підходу в розвитку транскордонної співпраці регіонів України та ЄС.

Принципово важливим вважаємо підкреслити, що саме засобом використання стратегічного підходу у транскордонній і міжрегіональній співпраці України з Євросоюзом, відбувається перехід у практичну площину координації вже розроблених планів, концепцій і стратегій транскордонної співпраці регіонів України. Отже, максимальне використання принципів

регіональної політики ЄС – субсидіарності, децентралізації і партнерства дасть можливість органам місцевого самоврядування України розробити, так би мовити, «дзеркальні» спільні проекти з прикордонними сусідами ЄС. Передусім, особливий акцент керівними структурами ЄС робиться на необхідності врахування економічного виміру в транскордонних проектах.

Інший, суттєвий вимір стратегічної важливості транскордонної співпраці України в реалізації її євроінтеграційних намірів – це зміна в управлінні транскордонною співпрацею з боку ЄС. Якщо раніше цим сегментом міжнародних відносин «керувала» Рада Європи, то нині Європейський Союз не тільки перебрав на себе всі фінансові та організаційні важелі, а й змінив, власне, статус транскордонної співпраці як політичної складової нової системи зовнішньої політики Євросоюзу.

Отже, основні концептуальні засади стратегії розвитку транскордонної співпраці¹⁹ вимагають розв’язання кількох проблем:

— ідентифікувати провідні чинники, що інтегрують регіон у транскордонних відносинах;

— обґрунтувати стратегічні цілі й завдання розвитку транскордонного регіону;

— з’ясувати, які типи конкурентних переваг можуть бути досягнуті з розвитком транскордонної співпраці, а також потенційні загрози для економіки регіону;

— визначити сфери та стратегічні напрями співпраці й забезпечити підготовку умов для сталого регіонального розвитку.

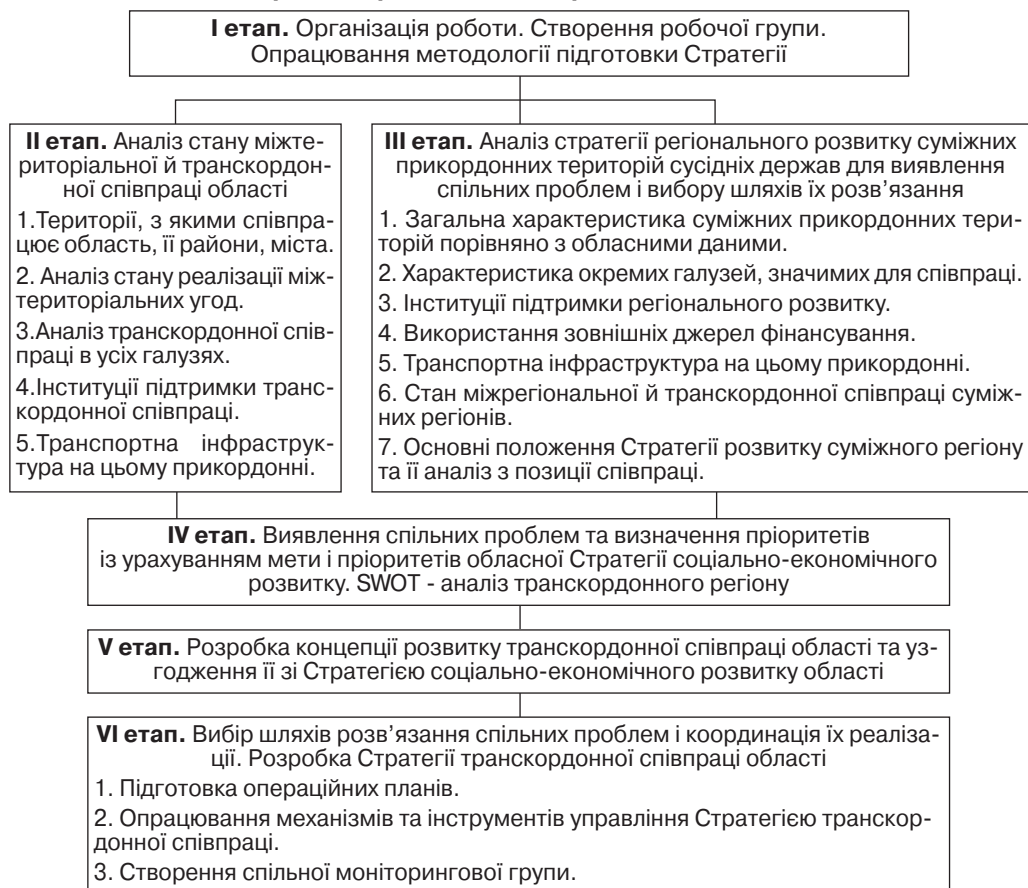
У нашому науковому дослідженні стратегія міжрегіональної й транскордонної співпраці в контексті реалізації євроінтеграційних намірів України розглядається як важливий сегмент зовнішньополітичної складової України на регіональному та міжрегіональному рівнях. Цікавою в цьому сенсі є і програма ЄС «Східне партнерство», яку, на нашу думку, слід розглядати як допоміжний засіб. Позаяк першочергового завдання набувають прямі транскордонні зв’язки регіонів України та ЄС на локальному, міжрегіональному/транскордонному рівнях. По суті, «Східне партнерство» – це форум, що координується Єврокомісією, який лише зміцнює східний вимір Європейської політики сусідства у таких напрямках, як енергетика, транспорт, боротьба проти нелегальної міграції. У рамках якісно нового документа Східного партнерства передбачено значне фінансування (600 млн. євро) також і на регіональну економічну співпрацю. Головні напрями розвитку східного партнерства включають: підписання угод про зону вільної торгівлі, наближення регуляторних норм країни-кандидата, укладення так званих договорів трудової мобільності й безпеки, розробка програм, спрямованих на соціально-економічний розвиток країн-партнерів, створення чотирьох багатосторонніх політичних платформ: демократія, належне упра-

вління і стабільність; економічна інтеграція й зближення з політичними курсами ЄС; енергетична безпека; контакти між громадянами для подальшої підтримки окремих реформ країн-партнерів, а також східне партнерство включає і відповідні ініціативи.

Аналізуючи стратегії регіонального розвитку суміжних прикордонних територій, з'ясовуємо загальну мету, спільні цілі й завдання розвитку транскордонного регіону. Так, загальною метою є зростання життєвого рівня населення й підвищення економічного потенціалу прикордонних регіонів шляхом створення транскордонного інтегрованого економічного регіону. До основних цілей відносять розвиток добросусідства між регіонами, зміцнення економічної потужності та зниження рівня бідності й безробіття в регіонах. Головними ж завданнями вважаються розвиток економічної кооперації, розбудова інфраструктури, охорона довкілля, комунальний і регіональний розвиток, сприяння туризму, впровадження євроінтеграційних ідей (див. табл. 1).

Таблиця 1

Схема розробки стратегії міжрегіональної й транскордонної співпраці для області

Отже, у контексті реалізації євроінтеграційних планів України міжрегіональну й транскордонну співпрацю слід розвивати відповідно до зовнішньополітичного курсу держави та її стратегії соціально-економічного розвитку із урахуванням європейських традицій.

Узагальнюючи проблемні питання застосування стратегічного підходу до розвитку транскордонної й міжрегіональної співпраці у центральноєвропейському регіоні, слід зазначити, що міжрегіональна/транскордонна співпраця в структурі Європейського Союзу набуває особливої політичної та економічної ваги. З метою активізації дій України на міжрегіональному рівні вкрай необхідною є розробка стратегії розвитку транскордонної співпраці її регіонів. Більше того, наразі прикордонний рівень взаємодії та координації слід використати як додаткову можливість європейської інтеграції України. І в цьому контексті одним із найважливіших питань є підвищення конкурентоспроможності регіонів нашої держави.

¹ Віднянський Степан. Україна в європейському геополітичному просторі: проблеми та перспективи інтеграції // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 18. – К., 2009. – С. 247-254.

² Кіш Є.Б. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції. – Ужгород, 2008. – 440 с.

³ Мікула Надія. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво. – Львів, 2004. – 395

⁴ Шолох Ю. М. Програмно-цільовий, стратегічний підходи розвитку Закарпатської області// Науковий вісник Закарпатського державного університету. Економічні науки. – Випуск 7. – Ужгород, 2007. – С. 40-44.

⁵ Кіш Є. Вказ. праця. - С.331-333.

⁶ Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку. Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України № 224 від 29.07.2002. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua

⁷ Там само.

⁸ Закон України «Про транскордонне співробітництво». 24 червня 2004 року. № 1861-IV. – Режим доступу: www.rada.kiev.ua/laws

⁹ Державна програма розвитку транскордонного співробітництва України на 2007-2010 роки. – Режим доступу: www.rada.kiev.ua/laws

¹⁰ Закон України «Про транскордонне співробітництво» 24 червня 2004 року. ? 1861?IV. Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>; Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (ETS No106) – Мадрид, 21 травня 1980 р. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>; Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями. - Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>

¹¹ Державна програма розвитку транскордонного співробітництва України на 2007-2010 роки. – Режим доступу: www.rada.kiev.ua/laws

¹² Там само.

¹³ Державна стратегія регіонального розвитку України. – Режим доступу: www.rada.kiev.ua/laws

¹⁴ Шолох Ю.М. Вказ. праця. - С.41-42.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Методичні рекомендації щодо формування регіональних стратегій розвитку. Наказ Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України № 224 від 29.07.2002. . – Режим доступу: www.kmu.gov.ua.

¹⁷ Закон України «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України» // Відомості Верховної Ради. - 2000, № 25, ст.195. від 23.03.2000 № 1602-III; Методичні рекомендації щодо порядку розроблення регіональних цільових програм, моніторингу та звітності про їх виконання. Затверджено наказом Мінекономіки України від 04.12.2006 р. № 367.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Гарагонич В.В. Концептуальні засади транскордонного співробітництва України // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 115. Вип. 102. Історичні науки. – Миколаїв, 2009. – С. 69-73.

Стаття посвячена вопросам применения стратегического подхода к развитию трансграничного и межрегионального сотрудничества как ключевого фактора внешней политики в контексте осуществления евроинтеграционной стратегии Украины.

Ключевые слова: стратегия, межрегиональное и трансграничное сотрудничество, Европейский Союз, интеграция.

The article is devoted the questions of application of the strategic going near development of transfrontal and interregional collaboration as key factor of foreign policy in the context of realization of eurointegration strategy of Ukraine.

Key words: strategy, interregional and crosborder collaboration, European Union, integration.

Євгенія Донченко

УКРАЇНА У СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ ФРАНЦІЇ (1991-2009 рр.)

У статті розглянуто особливості східноєвропейської політики Франції на межі ХХ – на початку ХХІ ст. Незважаючи на домінування російського вектора у французькій політиці щодо цього регіону, Париж прагне балансувати свої зовнішньополітичні пріоритети та орієнтуватися на трансформацію Східної Європи відповідно до стратегічного бачення побудови навколо Європейського Союзу простору миру, стабільності й процвітання. У реалізації цієї стратегії чільне місце належить Україні, що залишається ключовою державою східноєвропейського регіону, однак усупереч цьому факту потенціал українсько-французької співпраці обома сторонами використовується не вповні.

Ключові слова: Україна, Франція, Східна Європа, Європейський Союз, «Східне партнерство».

Масштабні геополітичні зміни, що відбулися у світі в умовах глобалізації, перипетії загальної боротьби проти потужної економічної депресії, обумовлюють науковий інтерес до дослідження не лише глобальних, а й регіональних аспектів зовнішньої політики провідних держав світу. Зважаючи на важливу роль Франції, яку ця країна традиційно відіграє в Європі й світі, Україні важливо враховувати специфіку формування і реалізації східноєвропейського вектора французької зовнішньої політики. Адже від цього залежить не лише адекватність сприйняття французької позиції, а й розуміння можливих шляхів удосконалення двосторонньої українсько-французької співпраці, зокрема й у контексті європейського інтеграційного процесу.

Метою статті є науковий аналіз особливостей формування східноєвропейського вектора зовнішньої політики Франції у контексті власне французької політики у регіоні й відповідної політики Європейського Союзу. Через це розглядаються політичні аспекти взаємодії Франції з ФРН і Польщею у форматі «Веймарського трикутника», як одного з механізмів погодження східноєвропейської політики Європейського Союзу.

Зазначимо, що після розширення Європейського Союзу 1 травня 2004 р. східноєвропейський регіон перемістився далі на Схід Європи. Адже віднині країни Центральної Європи стали повноправними учасниками Європейського Союзу. Тому під терміном «Східна Європа» розуміється французька політика щодо Білорусі, України, Молдови, тобто країн, що є найближчими сусідами розширеного Європейського Союзу й становлять не лише помітний інтерес, а й продукують певні проблеми для об'єднаної Європи.

Основною гіпотезою авторки є думка про те, що після найбільшого в історії європейської інтеграції розширення Євросоюзу 2004 р. роль спільної його політики на східноєвропейському напрямі набуває для Франції більшого

значення порівняно з 1990-ми роками. Тоді французька політика щодо східноєвропейського регіону більшою мірою вибудовувалася, виходячи із власних пріоритетів, а позиція Євросоюзу мала підпорядковане щодо національного зовнішньополітичного курсу Франції значення. Саме після розпаду СРСР упродовж 1990-х років закладено основи французького концептуального підходу до східноєвропейських країн, що не мали шансу швидко завершити суспільно-політичну та економічну трансформацію, аби претендувати на входження до ЄС. Йшлося про підтримку демократичного політичного процесу, сприяння розвитку ринкової економіки й включення східноєвропейських країн до глобального розподілу праці, забезпечення французької інвестиційної й культурної присутності у регіоні.

Утім, головною особливістю французького курсу щодо східноєвропейського регіону можна вважати пріоритетність співпраці з Російською Федерацією. Росія традиційно розглядається французькою політичною елітою як основний партнер у процесі вибудовування так званого багатополярного світового устрою. Натомість Україна сприймається Францією не як партнер у глобальних світових процесах, а як важлива країна регіонального масштабу. Саме цей факт визначає помітну диференціацію у ставленні Парижа до Москви та Києва.

Аналізуючи історіографію проблеми еволюції східноєвропейської політики Франції, зазначимо, що суттєвий внесок у дослідження цієї проблематики зробили французькі вчені. Зокрема Ф.Шарійон, Д.Моїзі, Л.Коан-Танюжі розглянули проблему взаємодії регіональних і глобальних аспектів зовнішньої політики Франції¹.

У російській історіографії зазначену проблематику найретельніше розглянуто у монографії Є. Обічкіної «Франція у пошуках зовнішньополітичних орієнтирів у постбіполярному світі». Утім, у ній основну увагу приділено впливу глобальних чинників на зовнішню політику Франції, натомість східноєвропейський регіональний аспект залишився на периферії цього дослідження.

Докладніше зазначену проблематику розглянуто у працях вітчизняних науковців. Професор В.А.Манжолла активно займається розробкою концептуальних засад українсько-французької взаємодії у Великій Європі. Суттєву увагу приділено військово-політичним аспектам східноєвропейської політики Франції. Українсько-французькі відносини у контексті європейської політики Франції також побіжно розглядаються у низці колективних монографій. Зокрема О.О. Мітрофанова констатує, що «взаємовідносини України з Францією не можна назвати ані стратегічними, ані навіть привілейованими. Найлегше списати проблематичність стосунків наших держав до проросійської орієнтації політичного істеблішменту Франції»².

З цією точкою зору можна погодитися, адже українсько-французькі відносини неможливо розглядати за межами загальноєвропейського й глобального контекстів. Причому внутрішньополітична невизначеність зовнішньополітичного курсу, що була і до певної міри є властивою Україні, тривалі дебати з

приводу визначення пріоритетності двосторонніх і багатосторонніх зв'язків за лінією Схід – Захід залишаються негативними факторами, що впливають на сприйняття України як стратегічного партнера в Європі.

Своєю чергою відомі вітчизняні дослідники зовнішньої політики сучасної Франції В.А.Манжола та О.І.Шаповалова слушно зазначають, що за президентства Ж.Ширака, коли наприкінці 1990-х років відбувався процес «...перетворення Центрально-Східної Європи на епіцентр взаємодій між великими потугами в ході структурних трансформацій міжнародних відносин на континенті», посилювався інтерес Франції до України³. Отже, інтерес до України посилювався саме у контексті центральноєвропейської політики Франції.

Утім, з погляду цих вітчизняних науковців, «українсько-французьким відносинам притаманний подвійний дисбаланс: по-перше, між політичними межами і функціональним наповненням, а по-друге, між характером політичного діалогу і загальними засадами зовнішньої політики обох держав»⁴. У цьому сенсі і на регіональному рівні українсько-французькі відносини залишаються яскраво асиметричними.

Хоча у перші роки незалежності Україну було модно порівнювати із Францією за площею території, чисельністю населення, економічним потенціалом з новою незалежною європейською державою - Україною. Зрозуміло, що така «компаративістика» більше нагадувала видавання бажаного за дійсне. Принаймні вона не сприймалася серйозно у французькому інтелектуальному середовищі. Україна з часу проголошення незалежності сприймалася у Франції як країна регіонального рівня і відповідно до цього бачення вибудовувався французький концептуальний підхід до відносин із Україною. Звичайно, не можна було не помітити, що Україна суттєво за чисельністю населення, військовим та економічним потенціалом відрізняється, наприклад, від Білорусі, або Молдови, але ці українські масштаби не ставили Київ у пріоритетні лави країн, з якими Франція вибудовувала особливо близькі відносини.

Патріарх вітчизняного дипломатичного корпусу А.М.Зленко, слушно зазначає, що українською мрією можна вважати бажання «...жити в нормальній європейській державі без глобальних амбіцій, але з європейським рівнем життя»⁵. Утім, бачення способів досягнення цієї мети впродовж перших майже двадцяти років української незалежності було далеким не лише від німецького прагматизму, а й навіть від французького романтизму. Найчастіше це бачення нагадувало маніловщину.

Мабуть тому Франція почала сприймати Україну як дійсного суб'єкта міжнародних відносин не відразу після встановлення дипломатичних відносин. Розуміння причин цього феномена, з нашого погляду, залежить від дослідження особливостей східноєвропейської політики Франції й динаміки її розвитку. Визначальними факторами, що впливають на еволюцію східноєвропейської політики Франції є процес європейської інтеграції з одного боку, та дезінтеграції, фрагментації й посилення конфліктного потенціалу на Сході Європи.

Президент Франції Франсуа Міттеран (1981-1995) насторожено зустрів факт розпаду СРСР. Цей процес синхронізувався у часі з розпадом колишньої Югославії та об'єднанням Німеччини, тобто геополітичними подіями, що радикально змінили баланс сил в Європі. Тому на початку 1990-х років Франція була вимушена вибудувувати нові інструменти стримування потуги об'єднаної Німеччини, з одного боку, та запобігати хаосу на пострадянському просторі з іншого. Способом зміцнення стратегічного французько-німецького партнерства став Маастрихтський договір, який започаткував Європейський Союз. Натомість механізмом стримування дисбалансів на Сході Європи стали близькі французько-російські відносини. Іншої альтернативи французька еліта на етапі трансформацій у країнах Центральної Європи не бачила.

Президент Франції Ф.Міттеран фактично заклав традицію дивитися на пострадянський простір крізь російські окуляри. Ця тенденція, з нашого погляду, обумовлювалася різними причинами. Передусім, не можна нехтувати історичними традиціями французько-російських відносин. Принаймні з часів існування Антанти Франція розглядала Росію як важливого європейського гравця, який дає можливість Європі балансувати інтереси не лише у регіональному, а й глобальному масштабах. У міжвоєнний період, особливо після укладання 1935 року угоди про колективну безпеку в Європі, яку підписали Франція та СРСР, саме Москва розглядалася як геостратегічний балансир в Європі. Президент Франції Ш. Де Голль продовжував сприймати СРСР як втілення Російської імперії. Лише розпад Радянського Союзу дав привід французам замислитися над минулим і сучасним народів, що раніше були складовими абстрактного поняття «радянський народ». Аналогічних проблем у Франції з ідентифікацією поляків, чехів або угорців з румунами чи болгарамі ніколи не було. Тому навіть з етнополітичної точки зору нова східноєвропейська політика Франції потребувала серйозного наукового переосмислення, а отже, й часу для свого концептуального оформлення.

Також у визначенні пріоритетності відносин Франції із Росією не можна заперечувати й стратегічних міркувань. Адже Франція як постійний член Ради Безпеки ООН, своєрідна країна-дисидент у НАТО, учасниця «великої вісімки» переважно позитивно ставиться до зобов'язань Росії на пострадянському просторі, передусім у галузі безпеки. Можна сказати, що французька еліта сприймала пострадянську Росію як віддзеркалення «постколоніальної» Франції, що після Другої світової війни намагалася модернізувати традиційні колоніальні зв'язки з колишнім об'єктами імперії. Важливим інструментом політики Франції щодо співтовариства франкофонії стала так звана політика «м'якої сили», тобто збереження і зміцнення французьких позицій за допомоги поширення французької мови, культури, економічного впливу. Такий підхід давав можливість проводити певні чіткі аналогії із російськими інтересами на так званому пострадянському просторі.

Звичайно, не завжди геостратегічні інтереси Франції й Росії були тотожними. Особливо наочно суперечності між Парижем і Москвою виявлялися під час тривалої балканської кризи, пов'язаної із розпадом колишньої Югославії. Окрім того, французька концепція східноєвропейської політики передбачала й альтернативи Росії, йдеться про політичні контакти у форматі «Веймарського трикутника» (Франція – Німеччина - Польща). Зазначений «трикутник» можна розглядати як ланку, що поєднує Францію й Німеччину через Польщу з інтересами країн Центральної Європи. Утім, треба зазначити, що сам «Веймарський трикутник» певний час перебував у напівзамороженому стані. Його функціонування значною мірою залежало від стану не лише французько-польських, а й польсько-німецьких відносин. Останні не були безхмарними, особливо у 2005-2007 рр. за часи президента Польщі Леха Качинського та прем'єр-міністра його брата Ярослава Качинського. Окрім того, на етапі підготовки до розширення Європейського Союзу Польща віддавала перевагу співпраці у форматі не лише «Веймарського трикутника», а й «Вишеградського блоку». Однак констатація цих фактів не змінює висновку про те, що Україна впродовж 1990-х років так і не використала у повному обсязі потенціал цієї взаємодії з метою власної модернізації та просування до Європи⁶.

Звичайно, у Франції завжди розуміли, що «Україна – це не Росія». Відомий вітчизняний дипломат А.М.Зленко згадує, як він спілкувався з міністром закордонних справ Франції Р.Дюма напередодні визнання нею незалежності України. Французький дипломат пригадав, як читав колись книгу «відомого у 30-40-і роки французького історика і публіциста П.Бенуа-Мешена «Україна — привід Європи», в якій змальовувалася драматична доля нашої країни, розвиток якої на століття загальмувався через гніт Російської імперії»⁷. Утім, ці роздуми суттєво не вплинули на зміну французької позиції щодо пріоритетності зв'язків із Україною.

Особливо важливим геостратегічне значення Східної Європи стало на етапі підготовки до розширення Європейського Союзу. З.Бжезинський зокрема пише, що Франція не лише бажає відігравати головну роль в об'єднаній Європі, а й розглядає себе як ядро середземноморсько-північноафриканської групи країн. Німеччина, і собі, відчуває особливу відповідальність за Центральну Європу. Окрім того, Франція та Німеччина вважають себе зобов'язаними репрезентувати інтереси Європи у справах з Росією⁸. Ця концептуальна позиція й була пріоритетом для східноєвропейської політики Франції за часи президентства Ф.Міттерана.

Президент Франції Жак Ширак (1995-2007) довів орієнтацію на Росію до логічного апогею. Найбільш гучним французько-російський союз був під час міжнародної кризи навколо Іраку (2003-2004). Французький президент Жак Ширак, німецький бундесканцлер Герхард Шредер і російський президент Володимир Путін відверто опонували американському президентові Джорджу Бушу під час запеклих міжнародних дебатів з приводу підготовки

до вторгнення в Ірак. Унаслідок цього антифранцузькі настрої у США досягли апогею, коли американці свідомо плюндрували різні символи французької культури: від круасанів і до французьких поцілунків.

Пріоритетність зовнішньополітичних інтересів Франції під час президентства Ж.Ширака визначалася розширенням Європейського Союзу. Вступ до Європейського Союзу 2004 року більшості країн Центральної Європи, а 2007 року Болгарії та Румунії трансформували значення країн Східної Європи на відверто периферійне. Отже, Україна опинилася на задвірках французьких інтересів. Ж. Ширак був більше заклопотаний адаптацією розширеного Європейського Союзу до глобальних викликів і збереженням тісного партнерства із Росією. Причому ця його роль високо цінується російською елітою. Мабуть, особливо за позицію, що Франція та Німеччина зайняли у квітні 2008 р. на бухарестському саміті НАТО, коли Україні та Грузії відмовили в отриманні Плану дій щодо набуття членства в НАТО. Натомість цю конкретику замінено на абстрактну обіцянку «відкритих дверей» Організації Північноатлантичного договору для Києва й Тбілісі у віддаленій перспективі.

Серйозні сподівання на суттєві корективи у зовнішній політиці Франції пов'язані з президентськими виборами навесні 2007 року. Від нового президента Ніколя Саркозі очікували радикального перегляду однобічної проросійської зовнішньої політики Жака Ширака. Однак до часу початку світової економічної кризи восени 2008 року президент Франції Ніколя Саркозі був заклопотаний потребою поліпшення відносин зі США. Ціною цього стала участь Франції в афганській кампанії й повернення до військових структур НАТО.

Водночас, зважаючи на особливі позиції, що Німеччина зайняла в Центральній Європі, Н.Саркозі вирішив створити альтернативний до «онімеченої» Європи «Середземноморський союз». У день національного свята 14 липня 2008 р. президент Франції Н.Саркозі оголосив про його створення. Тоді світова економічна криза тільки з'явилася на обрії і всі були досить оптимістично налаштовані. Ініціатор створення «Середземноморського союзу» пропонував до 2014 р. створити Середземноморську зону вільної торгівлі. Однак навіть за тих омріяних перспектив були й серйозні суперечності. Насамперед Німеччина побачила у проекті французького президента ідею створення союзу, альтернативного щодо Євросоюзу. Аби зняти ці побоювання Берліна Парижу довелося запропонувати участь у новому об'єднанні всім 27 країнам-членам Євросоюзу. Однак і після цього установчий паризький саміт «Середземноморського союзу» 14 липня 2008 р. відбувся без Туреччини, яка побачила у цьому проекті ідею заміни свого членства в Євросоюзі на концептуально альтернативний проект. Зважаючи на потужний ісламський фактор у внутрішньополітичному житті Франції, політична еліта цієї держави дуже насторожено ставиться до перспективи вступу до Євросоюзу Туреччини. Хоча особисто Н.Саркозі й не заперечує проти такої перспективи.

Отже, у липні 2008 р. членами «Середземноморського союзу» стали всі 27 країн Європейського Союзу, а також північноафриканські країни: Марокко, Алжир, Лівія, Туніс, Єгипет, Палестинська автономія, Ізраїль, Сирія. З огляду на цей перелік несередземноморських членів «Середземноморського союзу», можна стверджувати, що до нього відразу привнесено потужний конфліктний потенціал. Передусім, звичайно, неврегульований близькосхідний конфлікт у форматі ізраїльсько-арабського протистояння. Окрім того, неучасть Туреччини із самого початку поставила під сумнів саму концепцію нового союзу. Додаткові труднощі у роботі «Середземноморського союзу» додала світова економічна криза. Унаслідок цього амбіційний проект створення зони вільної торгівлі відкладено «до кращих часів». Як видно, східноєвропейський вектор у системі зовнішньополітичних пріоритетів Н.Саркозі фактично замінено на середземноморський.

Відродженню інтересу Франції до Східної Європи сприяли бурхливі події, пов'язані із «розморожуванням» конфліктів на Балканах і Кавказі. Спочатку 17 лютого 2008 р. незалежність проголосило Косово. Франція, що на той час головувала в Європейському Союзі, однією з перших визнала незалежність косовських албанців. У відповідь Росія взяла курс на визнання самопроголошених державних утворень, що виникли після розпаду СРСР. У серпні 2008 р. президент Франції Н.Саркозі був посередником під час російсько-грузинського конфлікту. Цей факт не лише підтвердив «особливість» французько-російських відносин, а й повернув інтерес Парижа до ситуації у Східній Європі. Однак радикального повороту на цьому напрямі не відбулося.

Отже, наразі Україна залишається на периферії французьких стратегічних інтересів. Пріоритетним партнером Франції на Сході Європи залишається Росія. Однак цей факт не означає, що у Парижі продовжують послідовно не помічати Київ. На східноєвропейському регіональному рівні Франція реалізує щодо України формат «Східного партнерства», запропонованого у травні 2009 р. Отже, східноєвропейську політику Франції фактично підпорядковано спільній політиці Європейського Союзу в цьому регіоні.

Окрім того, прихід до влади у США президента Барака Обама вніс суттєві корективи в американську зовнішньополітичну стратегію. Україна більше не розглядається у ролі ключової ланки нового «санітарного кордону» на західних кордонах Росії. Альтернативним варіантом можна вважати ідею розбудови великої Європи, провідне місце в якій може належати як Україні, так і Росії. Однак у геополітичному сенсі ця концепція суперечить ідеї американської геостратегічної присутності в Європі. Наразі Франція не готова до такого повороту.

Отже, місце України у східноєвропейській політиці Франції визначається не лише двосторонніми відносинами, а й імперативами глобальної та європейської зовнішньополітичної стратегії Франції. Оскільки на початку XXI ст. ці пріоритети Парижа зорієнтовані на Середземномор'я, Східна Європа відходить на другий план, утрачаючи головну роль для Франції. Однак це не означає, що

двосторонні відносини з країнами Східної Європи, включно з Україною взагалі не цікаві для Франції. Такий розвиток подій виключається історичним досвідом французької зовнішньої політики, що залишається орієнтованою на реалізації у повному обсязі інтересів Франції передусім в Європі. Тому Україною з цієї точки зору нехтувати неможливо. Інша справа, що бачення французькою та українською елітами середньотермінової перспективи європейської інтеграції відрізняється. Франція обережно ставиться до ідеї створення зони вільної торгівлі й запровадження безвізового режиму для громадян України. Водночас вона готова послідовно підтримувати європейську модернізацію України, створюючи навколо Європейського Союзу зону миру, стабільності й процвітання.

¹ Шаповалова О.І. Європейська політика Франції за президентства Жака Ширака. – К., 2009. – С. 6

² Мітрофанова О.О. Україна – Франція: спектр взаємодії // Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього. – К., 2009. – С. 211.

³ Манжола В.А., Шаповалова О.І. Українсько-французькі відносини // Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. – К., 2008. – С. 254.

⁴ Там само. – С.263.

⁵ Зленко А.М. Дипломатія і політика. – Харків, 2003. – С.59.

⁶ Скороход О.П. Досвід місцевого самоврядування у Франції та Польщі: здобутки та застереження для України // Стратегічні пріоритети. – 2005 <http://www.niss.gov.ua/book/Str/9/21/pdf>

⁷ Зленко А.М. Назв. праця. – С.75.

⁸ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М., 1999. – С.56.

В статье рассматриваются особенности формирования и реализации восточноевропейского вектора политики Франции на современном этапе. Приоритетность для Франции отношений с Россией не исключает самостоятельного значения для Франции стратегического развития отношений со странами Восточной Европы. Причем Украина остается ключевой страной региона, однако признание Францией этого факта противоречит недостаточное практическое наполнение сотрудничества с Украиной, в частности в процессе реализации восточноевропейской политики Европейского Союза.

Ключевые слова: Украина, Франция, Восточная Европа, Европейский Союз, «Восточное партнёрство».

The article is devoted to research of East-European politic of France. The issue of transformation of East-European concept of Paris in the context EU strategy will also be analysed in the article.

Key words: Ukraine, France, East Europe, European Union, East Partnership.

Андрій Грубінко

УКРАЇНА У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: НОВІТНІЙ ЕТАП МІЖДЕРЖАВНИХ ВІДНОСИН (2005 – 2009 рр.)

Статтю присвячено аналізу особливостей політики Великої Британії щодо України після 2004 р. та розвитку українсько-британських міждержавних відносин на новому етапі. Особливий акцент зроблено на розгляді сучасних міжнародних умов, насамперед євроінтеграційних процесів, та окреслено перспективи міждержавної співпраці.

Ключові слова: Україна, Велика Британія, міждержавні відносини, двостороння співпраця, євроінтеграція, система безпеки.

В історії України кінця ХХ – початку ХХІ ст. відбулося кілька знакових подій, що визначили подальший напрям розвитку країни. Серед них виділяються події президентських виборів 2004 р., результатом яких стали, окрім змін у внутрішній політиці, трансформації міжнародного становища й зовнішньої політики України, пов'язані з активізацією її європейського та євроатлантичного напрямів. Саме ці напрями зовнішніх відносин, посиляючись на історичний досвід, є вирішальними в утвердженні країни на міжнародній арені.

Невід'ємною складовою сучасної зовнішньої політики України є відносини із Великою Британією, актуальність співпраці з якою не викликає сумнівів. По-перше, ця країна має вплив на міжнародну політику (постійний член РБ ООН, Великої вісімки, наявність ядерної зброї, провідний учасник ЄС і НАТО, лідер Британської Співдружності Націй), що посилюється значним економічним потенціалом, можливостями світового торговельно-інвестиційного й науково-технічного центру. По-друге, традиційна окрема прагматична позиція Великої Британії стосовно євроінтеграції, що полягає у підтримці розширення ЄС на противагу поглибленню федералізації. По-третє, історично зумовлені «особливі відносини» зі США, що продовжують здійснювати вирішальний вплив на її міжнародну політику. Усі ці фактори є запорукою значного впливу країни на загальноєвропейські процеси, особливо на етапі відродження Сполученого Королівства як впливового учасника новітньої системи міжнародних відносин.

У попередніх дослідженнях автора статті, враховуючи напрацювання дослідників Н. Яковенко, В. Крушинського, Г. Гончарова, П. Ігнатєва, І. Храбана, С. Савіна, О. Александрової, Т. Кузьо та матеріали першоджерел,

проаналізовано процес становлення і розвитку українсько-британських відносин з 1991 р. до кінця 2004 р. Можемо констатувати, що з початку 2005 р. розпочався новий період розвитку України, зокрема її зовнішньої політики. Зважаючи на це, а також на динамічність сучасних міжнародних процесів, виникає необхідність простежити зміни у політиці Великої Британії щодо України після 2004 р., які ще не стали предметом аналізу науковців.

Дослідження українсько-британських політичних відносин у 1991–2004 рр. дало можливість виділити такі періоди їх реалізації й розвитку: 1. 1991–1993 рр. – інституційний період; 2. 1994–1996 рр. – період активізації двосторонніх контактів і співпраці; 3. 1997–2001 рр. – період прагматичних взаємовідносин; 4. 2002–2004 рр. – період зниження активності дипломатичних контактів¹. Перший період відбувався під знаком ядерного розбродження України і вирішення українсько-російських територіальних суперечностей, що зумовило серед іншого неготовність британської політичної еліти сприймати Україну та відносини з нею поза контекстом російського чинника. Однак це не завадило британській стороні розпочати повноцінну співпрацю з Україною у різних галузях. Досі найбільш успішним періодом міждержавних відносин стали 1994–1996 рр., для яких характерні інтенсивний дипломатичний діалог, розвиток політичної та економічної співпраці. Британія вперше практично підтримала курс України на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Удалим став період 1997–2001 рр., протягом якого поглиблено співпрацю, отримано практичні результати попередніх домовленостей із ключових питань (закриття ЧАЕС, кредити ЄБРР, розвиток відносин України з ЄС, НАТО, СОТ, Радою Європи). Початок періоду ознаменований приходом до влади в Британії лейбористського уряду Т. Блера, який висловив готовність розвивати співпрацю з Україною та назвав її «пріоритетним партнером» Великої Британії в Європі². Країнам удалося поглибити контакти у військовій та економічній галузях, розширити британські гуманітарні програми в Україні.

Період зниження активності (2002–2004 рр.), що завершився «помаранжевою революцією» в Україні, позначений погіршенням українсько-британських відносин, як і загалом відносин України із Заходом. Розвиток політичних відносин диктували розходження у баченнях керівництвом країн проблем внутрішнього розвитку України та її зовнішньої політики. Певному покращенню контактів сприяла участь українських збройних сил у міжнародній коаліції в Іраку. У цілому британське керівництво зуміло розмежувати критичне ставлення до керівництва України та реальні інтереси міждержавної співпраці, а уряд країни залишився на позиціях підтримки європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Подальші перспективи розвитку відносин України з країнами Заходу було фактично поставлено у залежність від рівня проведення й результатів президентських виборів 2004 р., що визначалися міжнародною спільнотою як випробування української демократії. Політична ситуація в Україні сприймалася одночасно як тест на спроможність передачі влади на основі демократичних принципів та незалежно від Росії, а з іншого, як важливий крок у напрямі гарантування безпеки й стабільності в регіоні.

Шляхом невизнання результатів виборів у другому турі західні уряди й міжнародні структури підтримали прагнення громадськості України до зміни режиму. Керівництво Великої Британії висловило критичне ставлення до дій тогочасної влади України, підтримавши висновки міжнародних структур. Британська громадськість (політики, журналісти, вчені, експерти) активно коментувала ситуацію в Україні на сторінках провідних часописів³. На підставі численних матеріалів британської преси, з огляду на позицію політичного істеблішменту, можна свідчити, що події 2004 р. підтвердили важливість геополітичної ролі України на пострадянському просторі та в усій Європі.

Перемога проєвропейськи налаштованого В. Ющенка об'єктивно зумовила очікування Європи на поглиблення реформ в Україні. У вітальному листі від 20 січня 2005 р. Т. Блер зазначив, що сподівається на співпрацю з новим Президентом України для розвитку відносин як на двосторонньому рівні, так і на рівні європейських та євроатлантичних структур⁴.

Враховуючи попередні періоди розвитку українсько-британських відносин, результати подій 2004 р. та геополітичні умови, окреслимо головні зовнішні фактори, що визначають позицію Великої Британії щодо України.

США і американо-британські «особливі відносини» залишаються ключовим імперативом зовнішньополітичної стратегії Британії, що є насамперед основним союзником Сполучених Штатів на міжнародній арені, в НАТО, лобістом їх інтересів в Європі. Лейтмотивом діяльності британського уряду стала заява Т. Блера в грудні 1998 р.: «Велика Британія не має вибирати між США та Європою. Ми сильніші зі США завдяки нашій силі в Європі, і ми сильніші в Європі завдяки нашим відносинам зі США»⁵. Основним виявом «особливих відносин» між країнами є узгоджена діяльність на міжнародній арені з метою реалізації спільних інтересів.

Вплив США на зовнішню політику України, зокрема на відносини з Великою Британією, лежить передусім у площині розвитку системи колективної безпеки і завжди був значним. З огляду на зазначені обставини, позиції Великої Британії та Сполучених Штатів щодо України є практично ідентичними. Природно, що американо-британська спільність інтересів

виявилася під час виборів 2004 р., а перемога прозахідних політичних сил відкрила перед відносинами України з американськими і британськими партнерами нові можливості. Насамперед щодо перспектив євроатлантичної інтеграції України, що з 2005 р. розпочала Інтенсифікований діалог як наступний етап на шляху набуття членства в НАТО.

Членство в ЄС та участь в сучасних євроінтеграційних процесах протягом останнього десятиліття стали одним із головних напрямів зовнішньої політики Великої Британії, сприяли посиленню її міжнародного впливу та вивели в когорту лідерів європейської політики. В оприлюднених Прем'єр-міністром Т. Блером 1997 року принципах зовнішньої політики вперше в історії країни її європейський напрям проголошений пріоритетом під гаслом «Британія – частина Європи»⁶. Через прагнення України інтегруватися з ЄС із перспективою членства активізація європейської політики Британії з її прихильністю до євроінтеграції на схід Європи зі стратегічного і практичного погляду є виключно важливою.

Сполучене Королівство є традиційним та активним партнером України у процесі євроінтеграції. Британія однією з перших в Європі ратифікувала Угоду про партнерство та співробітництво України з ЄС (червень 1995 р.), сприяла її вступу до Ради Європи, підготовці Спільної стратегії ЄС щодо України (1999р.), зробила вагомий внесок в реалізацію співпраці сторін. Сполучене Королівство схильне поєднувати орієнтацію на політику Євросоюзу та відносини між Києвом і Брюсселем із прагматичною підтримкою поглиблення євроінтеграції України. Позиція британського уряду з цього питання відзначається активністю та є позитивною для України. Велика Британія завжди прагнула чітко визначити формат і ключові напрями відносин ЄС з Україною. Про це можна свідчити за ініціативи про надання Україні спеціального статусу «сусіда» ЄС в рамках нової політики Євросоюзу щодо країн, які не потрапили до чергової хвилі розширення, одним із ініціаторів якої став британський уряд. Незважаючи на певну критику цих ініціатив в Україні, новий формат відносин Україна – ЄС відкрив перспективи для їх поетапного поглиблення.

Під впливом подій 2004 р. спостерігалися значні зміни у сприйнятті України серед британської громадськості. На підставі соціологічних досліджень Єврокомісії 2005 року 45% британців підтримували вступ України до ЄС (35% – проти), що стало одним із найвищих показників серед країн Західної Європи і співпало із середнім показником по Євросоюзу⁷. За цими даними Британія випередила Німеччину, Італію, Францію, Нідерланди та деякі інші країни ЄС. Ці та інші фактори зумовили можливості для продовження і поглиблення політики британських урядів щодо євроінтеграції України.

Особлива роль Росії в українсько-британських відносинах зумовлена історико-культурними, політичними та економічними зв'язками України і Росії, зацікавленням британських урядових кіл у співпраці з Російською Федерацією, насамперед у політичній та економічній галузях, урахуванням Україною і Великою Британією її позицій з актуальних питань міжнародної політики.

На початку 1990-х років британське керівництво серед пострадянських країн надало перевагу відносинам з Росією, яку бачили в ролі правонаступниці СРСР, лідера і гаранта стабільності в рамках СНД. У Великій Британії, окрім політичної еліти, мало хто знав про існування України як незалежної європейської держави. Однак нестабільність у Росії, посилення шовіністичних настроїв викликали розчарування і побоювання щодо можливості відновлення державного утворення імперського типу в Східній Європі. У середині 1990-х років відбулося посилення позицій України у зовнішній політиці Британії, яка до того ж стала міжнародним гарантом безпеки України внаслідок її відмови від ядерної зброї. Результати співпраці країн у цей період стали завершенням односторонньої орієнтації на Росію та пошуком британською стороною інтересів у відносинах з Україною як перспективним партнером.

Наприкінці 1990-х років відбулося зближення позицій нового британського керівництва із керівництвом Росії, особливо після приходу до влади Президента В. Путіна. Налагодилися особисті тісні контакти між ним і Т. Блером. 2002 року Т. Блер охарактеризував відносини між країнами як «найтісніші за багато років»⁸. Одночасно з російсько-британським зближенням відбулося зближення України і Росії, що посилювалося у період падіння міжнародного авторитету керівництва України і досягло апогею у вересні 2003р. з підписанням угоди про Єдиний економічний простір (ЄЕП). Такий розвиток подій означав зміщення «багатовекторної» орієнтації Києва в бік Москви.

Фактичну зміну сприйняття України британською громадськістю, як зазначалося, зумовили події президентських виборів 2004 р. Позиція Росії зустріла критику широкої громадськості, а результати виборів були сприйняті як одна з невдач її політики на пострадянському просторі. Тому вплив фактора Росії на українсько-британські відносини зазнав певного послаблення.

Розглядаючи умови формування сучасної політики Великої Британії щодо України, виділимо її основні внутрішньополітичні фактори.

Насамперед це політична стабільність у Великій Британії, де при владі з 1997 р. перебувають лейбористи. Незважаючи на зміну урядової команди у червні 2007р. та прихід на посаду Прем'єр-міністра Г. Брауна, новий уряд демонструє наступність політики. Зі збереженням правлячих позицій

лейбористами залишаються незмінними імперативи зовнішньополітичної концепції, прийнятої 2006 року⁹. Це передусім пріоритетність відносин зі США та активна участь Британії в ЄС.

Іншим позитивним фактором для України є консенсус британських політичних еліт щодо перспектив її євро-атлантичної інтеграції. Це підтверджується заявами лідерів провідних політичних партій та аналіз стенограм дебатів у Британському парламенті. Зокрема Міністр закордонних справ «тіньового Кабінету міністрів» В. Хейг у липні 2006 р. заявив, що Консервативна партія однозначно підтримує подальше розширення ЄС та хоче бачити в цій організації Україну¹⁰. У березні 2008 р. оприлюднено заяву Парламенту Великої Британії, в якій представники трьох основних політичних сил – лейбористів, консерваторів та ліберал-демократів – підтримали прагнення України до набуття членства в ЄС і закликали до швидкого проведення переговорів щодо посиленої угоди, що має ґрунтуватися на принципах політичної асоціації та економічної інтеграції. Висловлено сподівання про вихід на новий рівень відносин України з НАТО¹¹. Позитивна налаштованість провідних політичних сил Британії щодо відносин з Україною створює можливості для поглиблення співпраці країн на різних рівнях.

Значимо активізацію офіційних міждержавних контактів на найвищому рівні, інтенсивність і результативність яких значно перевищили попередні періоди. Протягом 2005–2009 рр. відбулося три візити Президента України до Великої Британії, візити міністрів закордонних справ та інших урядовців обох країн. У грудні 2005 р., вперше з 1996 р., Україну відвідав Прем'єр-міністр Великої Британії. Відбуваються постійні контакти сторін на багатосторонньому рівні. Проблеми розвитку України та українсько-британських відносин стали частими темами для дискусій, заяв політиків, аналітичних заміток та оглядів британської преси.

Основою сучасних українсько-британських відносин стали питання загальноєвропейської політики та євроатлантичних перспектив України. Незмінні позиції британського уряду щодо необхідності розширення євроінтеграції, економічної співпраці, диференціації політики «сусідства» щодо країн з відмінним потенціалом і міжнародними завданнями формують стратегічну лінію Великої Британії у відносинах з Україною. Посилення уваги британського уряду до проблем міжнародної безпеки, диверсифікації джерел енергопостачання, розвитку глобальної економіки, дотримання прав людини, боротьби проти організованої злочинності, нелегальної міграції, глобальних кліматичних змін суттєво розширюють спектр міждержавної взаємодії в рамках загальноєвропейської політики.

Вагомий внесок у розвиток відносин Україна – ЄС здійснила Велика Британія під час останнього головування в Раді Євросоюзу 2005 року. Його

результатами стало надання Україні статусу країни з ринковою економікою, прогрес у переговорах щодо вступу в СОТ, підписання Угоди про цивільну супутникову навігацію (ГАЛІЛЕО), Авіаційної угоди, Меморандуму про співпрацю в галузі енергетики. Започатковано переговори щодо укладення нової комплексної посиленої угоди України з ЄС, угод про реадмісію та спрощення візового режиму, інтеграції енергетичного ринку України до європейського ринку. Саміт Україна – ЄС 1 грудня 2005 р. в Києві під головуванням Т. Блера сторонами визнано найуспішнішим з усіх попередніх самітів такого формату¹².

Привертає увагу критичне ставлення британського політикуму до стану реалізації європейської політики «сусідства», ініціатором якої 2002 року була сама Британія, а також до позиції офіційного Брюсселя щодо перспектив євроінтеграції України. На думку британських парламентарів, ЄС проводить недостатньо активну та нерішучу політику щодо України, а означена програма співпраці є суперечливою. Під час парламентських дебатів у квітні 2008 р., присвячених Україні та українсько-британським відносинам, Міністр у справах Європи МЗС Великої Британії Дж. Мерфі заявив: «В інших європейських столицях відчувається певна втома від розширення ЄС, але ми у Лондоні не відчуваємо цієї втоми... У наших стратегічних інтересах, щоб Україна вчасно стала рівноправним членом ЄС»¹³.

Політика «сусідства» не сприймається у Великій Британії як альтернатива членству України в Євроспільноті. Це зумовлено підходами країни до розвитку ЄС у цілому, зокрема щодо можливості його інтеграційного розширення. Теоретичним підґрунтям британського бачення євроінтеграції традиційно залишається реалізм, у межах якого базовою концепцією є державоцентризм¹⁴. Убачаючи у федералістських тенденціях розвитку ЄС загрозу своєму національному суверенітету та ідентичності, вона виступає за його розширення за рахунок європейських країн замість поглиблення зв'язків між наявними країнами-членами.

Уряд Великої Британії виявив себе як послідовний прихильник процесу розширення європейської інтеграції на схід Європи. Логіка в такій політиці полягає у тому, що розширення ЄС зумовить концентрацію зусиль об'єднання на максимально безболісній (насамперед для економіки) та ефективній інтеграції з кандидатами на вступ та новими членами, що спричинить послаблення федералістських і наднаціональних тенденцій та посилення державоцентризму у поєднанні з розширенням європейського ринку. Відповідно до таких підходів європейської політики Великої Британії Україна отримала можливість знайти саме в ній одного з своїх партнерів на шляху євроінтеграції.

Зазначимо, що така позиція контрастує з позиціями інших країн Західної Європи, передусім Франції й Німеччини, які дипломатично замовчують

можливість приєднання України до Євросоюзу. У британській пресі звучить критика надто обережної позиції ЄС щодо України, яку назвали «зобов'язальною фобією»¹⁵. На думку експертів, небажання надати країні перспективи членства є великою помилкою і значно послаблює вплив Євроспільноти на розвиток України, підриває позицію її реформаторських сил¹⁶. Однією з причин стриманої позиції деяких європейських країн щодо перспектив вступу України в ЄС є їх відносини з Росією. Залежність від російських енергоресурсів, газові бізнес-інтереси промислових структур Німеччини і Франції, які мають частки в російських енергетичних проектах, зумовлюють лояльне ставлення їх урядів до політики керівництва Росії, у плани якого не входить членство України в Європейському Союзі.

Велика Британія, на відміну від європейських партнерів, з огляду на мінімальну залежність від російських енергоресурсів і союзницькі відносини зі США, зазнає значно меншого впливу російського фактора на свою зовнішню політику. Це дає їй можливість зокрема займати критичну позицію щодо Росії, яка розпочала формуватися 2003 року через війну в Іраку, справи Б. Березовського і А. Закаєва тощо.

Новий виток напруги в російсько-британських відносинах зумовлений, серед іншого, посиленням на пострадянському просторі прозахідних настроїв, насамперед у Грузії та Україні. Справа про вбивство у Лондоні О. Литвиненка та відмова Росії екстрадувати в Британію підозрюваного А. Лугового, взаємна висилка дипломатів і фактичне призупинення контактів МЗС обох країн, переговорів щодо спрощення візового режиму для російських громадян та обмеження видачі британських віз, шпигунські скандали і закриття відділів Британської Ради в регіонах Росії сформували картину міждержавних відносин в останні роки. Британський уряд активно використовував можливості багатосторонньої дипломатії для привернення уваги європейських партнерів до проблем наростання авторитаризму в політичному режимі Росії, невиконання міжнародних зобов'язань з розвитку демократії та прав людини.

Привертає увагу позиція Сполученого Королівства з питань енергетичної безпеки, що є актуальними для України. У британських політичних колах існує переконання, що Росія є залежною від ЄС як від найбільшого та безальтернативного ринку збуту своїх енергоресурсів. Тому країни Європи повинні проводити спільну чітку енергетичну політику, подолавши розбіжності інтересів, які послаблюють Євросоюз, з метою попередження енергетичної кризи та погіршення політичних відносин. У рішенні спеціального засідання Комітету закордонних справ Британського парламенту по Росії від 25 листопада 2007 р. уряду рекомендовано визначити проблеми розробки єдиної стратегії ЄС у відносинах з Росією пріоритетом на найближчу перспективу¹⁷. Активізація енергетичної

дипломатії британського уряду та згадувана незначна залежність країни від російських енергоносіїв є сприятливими для України як найбільшого її транзитера, оскільки дають можливість розраховувати на британську підтримку проектів диверсифікації постачання енергоресурсів до Європи.

Погіршення російсько-британських відносин відобразило загальну тенденцію ускладнення стосунків Росії із Заходом, виявленням якого стали призупинення участі Росії у Договорі про звичайні збройні сили в Європі у відповідь на відродження планів США щодо програми Стратегічних наступальних озброєнь, посилення російської військової активності, до яких 2008 року додалися проблеми визнання державності Косово та російсько-грузинський конфлікт. Як наслідок, посол Великої Британії в Росії Т. Брентон у вересні 2008 р. зазначив, що між Росією і Заходом, в тому числі Великою Британією, існує непорозуміння та недовіра¹⁸.

Зазначені проблеми у відносинах Росії із західними країнами, насамперед США і Великою Британією, привернули більшу увагу останніх до стратегічного значення України в регіоні Центрально-Східної Європи та як фактора стримування російських амбіцій. Виникли нові можливості для поглиблення інтеграції України в НАТО, а саме – приєднання до Плану дій щодо членства (ПДЧ). США і Британія виступили активними прихильниками надання ПДЧ Україні, підтримавши її інтеграцію в структури Альянсу. Однак, як у випадку з ЄС, щодо цього питання серед самих членів НАТО відсутня єдність. Фактичним свідченням цього стали результати Бухарестського саміту Альянсу в квітні 2008 р., учасники якого погодилися на членство України у перспективі, але за наполяганням Німеччини і Франції відклали питання надання ПДЧ. Британія і США були змушені йти на компроміс з європейськими партнерами, які відкладають вирішення гострих політичних питань, озираючися на реакцію Росії. Справдилися прогнози експертів, які 2003 року в контексті протиборства англосаксонських і франко-німецьких безпекових інтересів в Європі передбачали активізацію політики сприяння США і Великої Британії щодо України, адже вони зацікавлені в існуванні незалежних демократичних держав між Німеччиною і Росією¹⁹.

Спільність стратегічних інтересів Великої Британії та України, що ґрунтуються на ідентичному баченні керівництвом країн проблем безпеки і перспективи розвитку Європи і світу, сприяли виходу 2008 року міждержавних відносин на найвищий рівень свого розвитку. Сторони висловили прагнення розвивати двосторонню співпрацю, а сучасний стан стосунків уперше за всю їх історію британська сторона охарактеризувала як стратегічне партнерство²⁰. Додатковим аргументом на користь підтримки Британією євро-атлантичної інтеграції України став російсько-грузинський збройний конфлікт у серпні 2008 р., який привернув увагу й до України.

Об'єктом зазначеного конфлікту стали самопроголошені республіки Абхазія та Південна Осетія, що традиційно підтримують тісні стосунки з Росією і не визнають себе частиною Грузії. Причини ескалації напруги в регіоні є комплексними, мають як історичний, так і сучасний міжнародно-правовий характер, а тому можуть бути окремим предметом дослідження. Коротко зазначимо, що, з нашого погляду, головні серед них такі: прагнення Росії «адекватно» відповісти на визнання Заходом незалежності Косово в лютому 2008 р., помножене на зростаючі потужні експансіоністські устремління відновити колишні сфери впливу; бажання самоствердження російського керівництва, для якого вже традиційний енергетичний вплив на континенті відкриває нові можливості для спроби ініціювати рішучий перегляд постбіполярної/однополярної системи міжнародних відносин; урешті зазначені прагнення Росії ввійшли у суперечність з політикою енергійного Президента Грузії М. Саакашвілі з посилення централізації влади Тбілісі та інтеграції країни в євро-атлантичні структури за активної підтримки США. З огляду на розвиток подій, російсько-грузинський конфлікт стрімко розвинувся в активну фазу бойових дій, унаслідок яких російські війська за кілька днів окупували місто Горі, дійшли до передмістя Тбілісі й зайняли ключові грузинські порти.

Від початку конфлікту представники Великої Британії брали участь у міжнародних переговорах на рівні ООН, ЄС, НАТО, Великої сімки та ОБСЄ. Здійснено низку заяв британського керівництва, в яких дії Росії було засуджено та підтримано державно-територіальну цілісність Грузії. Прем'єр-міністр Г. Браун 11 серпня 2008 р. заявив, що російській воєнній інтервенції немає виправдання²¹. Усю відповідальність за воєнні дії він поклав на Росію.

По завершенні активної фази конфлікту Грузію відвідали лідер британської Консервативної партії Д. Камерон і Міністр закордонних справ Д. Мілібенд. Британське керівництво взяло активну участь у надзвичайному саміті Європейської Ради 1 вересня 2008 р., на якому прийнято так званий «план Саркозі» з врегулювання конфлікту. Рада ЄС засудила російське рішення визнати незалежність самопроголошених республік і висловила занепокоєння наслідками конфлікту. Не в останню чергу за наполяганням Британії на порядку денному засідання Європейської Ради стояло питання перегляду відносин ЄС із Росією. Під час його обговорення знову виявилися традиційні розбіжності між країнами-членами Союзу: Велика Британія, Швеція, Польща і Прибалтійські країни висунули вимогу фундаментального переосмислення стосунків із Росією та застосування санкцій. Натомість Німеччина і Франція зайняли помірковану позицію, а Прем'єр-міністр Італії С. Берлусконі загалом заперечив необхідність будь-яких дій та засудив діяльність Президента М. Саакашвілі²². Британія вкотре порушила питання

диверсифікації джерел енергопостачання до Європи, подвоєння колективних зусиль зі створення єдиного європейського ринку газу та електроенергетики як відповідь на монополію Росії²³. Зрештою Рада ЄС вирішила тимчасово призупинити переговори з Росією щодо нової Угоди про співпрацю доки російські війська не відійдуть на позиції, на яких вони перебували напередодні війни. Вирішено продовжити переговори з конфліктуєчими сторонами та обговорення ситуації на міжнародному рівні. Велика Британія серед інших європейських країн виділила 2 млн. дол. на гуманітарну допомогу Грузії.

Результатом зусиль ЄС стала поміркована угода, підписана 8 серпня 2008 р. в Москві керівництвом Євросоюзу як посередником і Президентом Росії Д. Медведєвим (згодом передана М. Саакашвілі), що містила положення про відхід російських військ із Грузії, за винятком території Абхазії й Південної Осетії, та залучення Росії до діалогу з питань безпеки²⁴. Фактично ЄС цією угодою змирився з відділенням самопроголошених територій від Грузії.

На відміну від традиційно дипломатичного стилю висловлення думок офіційними колами, британські експерти оцінювали ситуацію досить критично. Зокрема у пресі помітні думки про те, що події в Грузії виявили нерішучість Євросоюзу, а прийняті рішення не справили враження на російське керівництво. Пролунала критика на адресу британського керівництва. Прем'єр-міністра Г. Брауна звинувачували у нездатності проводити рішучу зовнішню політику, критикували за надмірно спокійну позицію, яка може дорого коштувати у перспективі²⁵. Британський прем'єр, на відміну від А. Меркель та Н. Саркозі, не відвідав Грузію, відправивши туди Міністра закордонних справ Д. Мілібенда. Загалом міжнародна ситуація навколо російсько-грузинського конфлікту виявила неготовність європейських лідерів адекватно і своєчасно реагувати на зміни в системі міжнародних відносин початку ХХІ ст. та породжені ними виклики. Як зазначала британська преса, заяви американців про направлення власних ВПС і ВМС у зону конфлікту для гуманітарної допомоги справили більше враження на росіян, які почали відступати, аніж угода з ЄС²⁶.

Утім і керівництво, і британські аналітики були одностайними щодо значного впливу подій на Кавказі на увесь регіон Східної Європи та пострадянський простір, в якому важливі позиції посідає Україна. Наявність у Севастополі бази Російського Чорноморського флоту, частина кораблів якого була відправлена в зону конфлікту, 8 млн. росіян, які проживають в Україні, факти постачання військової техніки в Грузію напередодні конфлікту і дружні взаємини В. Ющенка та М. Саакашвілі фактично поставили перед Україною реальні загрози. З огляду на активізацію

політики захисту російських громадян за кордоном, проголошеної Президентом Медведевим «незаперечним пріоритетом», лобювання інтересів російських бізнес-структур і традиційну енергетичну залежність країн-сусідів від Росії, а також нерішучу політику Заходу, війна з Грузією мала стати для них своєрідним уроком та продемонструвати слабкість західних зобов'язань.

Міністр закордонних справ Великої Британії Д. Мілібенд першим із західних лідерів 27 серпня 2008 р. прибув до Києва. За його словами головні завдання візиту – підтвердити зобов'язання Британії підтримувати Україну в її демократичному виборі та погодити спільні позиції щодо Росії²⁷. Міністр засудив дії Росії в Грузії як порушення міжнародного права і висловив необхідність визначити її керівництвом чітку позицію щодо територіальної цілісності сусідніх країн. Зазначений візит мав непересічне значення, адже в Києві Д. Мілібенд офіційно виголосив фактичну стратегію міжнародної політики Великої Британії, яка, як можемо прогнозувати, стане дороговказом зовнішньої політики країни в Європі принаймні на найближчі роки, а місце оприлюднення очевидно теж вибрано не випадково. В її основі концепт «непохитної дії», що структурно об'єднує чотири основні складові. По-перше, це підтримка «союзників», серед яких Україна, яка має стати повноправним членом ЄС і НАТО, в тому числі за допомогою Британії. По-друге, «новий баланс в енергетичних стосунках між Росією та Європою» через створення нових газових сховищ для запобігання перебоїв у постачанні газу (очевидно Україна в цьому процесі має ключові позиції), поглиблення взаємозв'язків між країнами Європи через створення європейського енергетичного ринку, диверсифікацію джерел енергопостачання, розробку енергозберігаючих технологій і нових джерел енергії. «Європа має діяти як єдине ціле, коли має справу з третіми особами на кшталт Росії», – зазначив міністр²⁸. Третя складова – перегляд відносин із Росією в усіх міжнародних інституціях. Британія не виступає за виключення Росії з Великої вісімки та розриву її стосунків з ЄС і НАТО, але закликає проаналізувати засади та поточний стан відносин із Росією з огляду на нові міжнародні реалії. Принциповим пунктом є заперечення можливості впливу Росії на перспективи розширення НАТО. Урешті у четвертому пункті Д. Мілібенд зазначив неможливість ігнорування неврегульованих конфліктів на теренах колишнього СРСР.

У жовтні 2008 р. Г. Браун під час зустрічі з В. Ющенком засвідчив прихильність до інтеграції України в НАТО та зобов'язання Великої Британії щодо забезпечення її суверенітету і територіальної цілісності²⁹.

Отже, російсько-грузинський збройний конфлікт змусив укотре замислитися міжнародну спільноту, зокрема Велику Британію, над новими

реаліями і викликами в системі безпеки в Європі та пригадати задекларовані гарантії, дані Україні на початку 1990-х років. Криза вкотре відбила великі проблеми з ефективністю сучасних європейських міжнародних структур, які не готові нині сформувати якісно нову консолідовану програму дій з розбудови європейської безпеки. Погоджуємося з висновками британських аналітиків, що привабливе завдання реформування єдиної зовнішньополітичної діяльності ЄС не змогло об'єднати розділений європейський клуб в єдину силу, показником чого в недавньому історичному минулому стали війни в Югославії, Іраку, а тепер у Грузії³⁰.

Однак, як відомо зовнішня політика країни невіддільна та є похідною від внутрішньої. Занепокоєння Євроспільноти викликає внутрішньополітична ситуація в Україні, яку британський експерт Дж. Шерр назвав не інакше, як «цілковита безпорадність»³¹. Загострення протистояння між прозахідними демократичними силами на початку вересня 2008 р. і фактичний розвал демократичної коаліції, протистояння між владними інституціями знайшли активний відгук у британській пресі. «The Economist» зазначає, що безперервна політична непевність в Україні ускладнює її підтримку і допомогу з боку США, Британії та їх партнерів у поглибленні відносин з ЄС і НАТО³². Політична нестабільність в Україні стала одним із ключових аргументів для рішення ЄС відкласти укладення угоди про асоціацію з Україною за підсумками саміту в Евіані 9 вересня 2008 р. Непевними залишаються реальні перспективи України з євроатлантичної інтеграції. Відсутність консолідації українських політиків у відповідальний для країни час серйозно підірвала її міжнародний авторитет та набула ознак політики втрачених шансів.

В умовах посилення міжнародної напруги в регіоні, наслідком яких стала поява нових загроз безпеці, перманентна нестабільність української влади несе великі загрози для майбутнього країни, що засвідчили події 2009 року. Черговий газовий конфлікт із Росією, малоефективне подолання наслідків економічної кризи, що стала особливо відчутною для України, остаточна втрата перспектив на формалізацію поглиблення відносин із НАТО та запровадження неоднозначної програми ЄС «Східне партнерство», що не передбачає перспектив членства для України, гуманітарна криза через стрімке поширення вірусу пандемічного грипу на фоні очікування чергових виборів сформували глибоко несприятливий контекст внутрішнього розвитку України та суттєво зменшили її і без того незначні можливості на міжнародній арені.

Не варто особливо розраховувати керівництву України, незалежно від політичного позиціонування, на вагому реальну підтримку заокеанського стратегічного партнера США. Нове керівництво Сполучених Штатів з

приходом президента Б. Обама проводить активну політику порозуміння із Росією, відмовившись навіть від ініційованої попередньою адміністрацією Дж. Буша-молодшого стратегічної програми розміщення елементів системи ПРО в Польщі й Чехії.

Невизначеними, що вже стало «доброю традицією», залишаються євроінтеграційні перспективи України. Труднощі з подоланням наслідків найбільшого в історії ЄС розширення, провал ратифікації «Конституції для об'єднаної Європи» 2005 року та Лісабонського договору 2008 року як наслідок відсутності єдності поглядів на майбутнє Єдиної Європи у лавах її сучасних творців, енергетична залежність більшості країн-членів Євросоюзу від Росії, а нині ще й наслідки економічної рецесії та згадані внутрішні проблеми України створили загалом об'єктивний і зручний привід для структур ЄС принаймні вкотре відкласти таке незручне для них рішення про надання Україні перспектив членства. Навіть традиційно прихильні до євроінтеграції України Польща, країни Прибалтики, а також і Велика Британія останнім часом зайняли вичікувальну позицію.

Запроваджена у травні 2009 р. програма ЄС «Східне партнерство» пропонує економічну інтеграцію та політичну асоціацію для України без зазначення перспектив членства в Євросоюзі. До того ж, на думку дослідників, враховуючи виділену на його фінансування суму, можна стверджувати про периферійність проекту в системі пріоритетів Європейського Союзу³³.

Водночас ЄС переживає складний і болісний процес подальшого самовизначення. У жовтні 2009 р. повторний референдум в Ірландії дав позитивні результати щодо ратифікації Лісабонського договору. 3 листопада 2009 р. Президент Чеської Республіки В. Клаус після тривалих вагань останнім із європейських лідерів підписав раніше прийнятий парламентом країни закон про ратифікацію Лісабонського договору. Юридична чинність цього документа відкриває перед Європейським Союзом нові перспективи розвитку. Однак все ще гострим залишається ключове питання, чи готові самі члени ЄС обмежити власні інтереси заради створення Європи, яка «говоритиме одним голосом»³⁴.

З приходом у Білий дім адміністрації Президента США Б. Обама у світовий політичний «сленг» увійшов новий термін «перезавантаження відносин», який застосовано до стосунків США – Росія та США – ЄС. Нині такого «перезавантаження» потребує найперше сам Євросоюз, а отже його відносини з країнами-партнерами, серед яких важливість України не варто недооцінювати. У цьому контексті розробка нової угоди про асоціацію стане лише формальним елементом майбутніх стосунків України та ЄС. Зрештою самих видів асоціації в ЄС є кілька. Головний підсумок останнього п'ятиліття цих відносин для України – нагальна необхідність покласти край

безплідним ілюзіям і перейти до максимальної прагматики і конкретики у відносинах з Європейським Союзом.

Процес політичного «перезавантаження» актуальний і для Великої Британії, для якої він має передусім відтінок геополітичного самоосмислення. З поглибленням інтеграції всередині самого ЄС перед країною з новою силою постає проблема можливості збереження стратегії «моста» між США та Об'єднаною Європою, слабкі сторони якої дорого коштували Т. Блеру та усій Лейбористській партії Великої Британії, тривале правління якої схоже добігає кінця. Рівень активності й результативності участі Великої Британії у загальноєвропейських процесах як і раніше істотно впливатиме на перспективи, ефективність і динаміку взаємин з Україною.

Отже, відносини між Україною та Великою Британією у 2005-2009 рр. стали початком нового етапу їх розвитку, основними передумовами якого стали події 2004 р. та активізація британської політики у співпраці з Україною. Можемо стверджувати про зміну підходів і мотивації у політиці Великої Британії щодо України на міжнародній арені, яку зумовили активізація політики США в регіоні Східної Європи, загострення британсько-російських відносин та зміна політичного режиму в самій Україні. Важливим фактором політики британського уряду є позитивний консенсус політичних еліт щодо євроатлантичної інтеграції України, чого не можна сказати про політичні сили в самій Україні. Перебування країни протягом останніх років у постійній політичній напрузі, слабкість коаліції прозахідних політичних сил та, як наслідок, непередбачуваність її подальшого розвитку стали головними негативними факторами відносин із ключовими західними партнерами, одним з яких є Велика Британія.

Підтримка британським урядом ключових зовнішньополітичних прагнень української сторони, спільність позицій щодо геополітичної ситуації в Європі та розв'язання ключових проблем міжнародної безпеки, посилення впливу Британії на континентальні процеси в умовах назрілих історичних трансформацій провідних міжнародних інституцій (насамперед – ЄС і НАТО) створили передумови для співпраці країн на рівні стратегічного партнерства, що контрастує із попередніми періодами розвитку міждержавних відносин.

Серед пріоритетних завдань українсько-британських відносин виділимо продовження діалогу щодо активізації контактів між громадянами країн через лібералізацію візового режиму в контексті Угоди про спрощення візового режиму України з ЄС, розробку угоди про безмитну торгівлю, роботу над диверсифікацією джерел енергопостачання до Європи та модернізацію енергетичних потужностей України, активізацію економічної

співпраці. Важливою стане допомога Великої Британії в реалізації проекту «Євро-2012», щодо якого розпочато двосторонню співпрацю на рівні консультацій посадовців та експертів, підприємців, правоохоронних органів, роботи британських компаній з реалізації локальних завдань. Головними темами двосторонніх контактів залишаться проблеми безпеки в їх широкому контексті, що потребує розширення співпраці в галузі стратегічної оборони, економічної взаємодії, екологічної політики тощо. Виключно важливим для гуманітарної співпраці країн є відновлення і розширення британських культурно-освітніх інформаційних проектів в Україні. Збереження і розвиток системних політичних відносин, чітка позиція сторін щодо розбудови нової структури європейської безпеки та поглиблення взаємодії, послідовна внутрішня і зовнішня політика України здатні забезпечити досягнуті стабільність і прогрес у розвитку міждержавних відносин на тривалу перспективу.

¹ Грубінко А. Українсько-британські відносини 1991–2004. – Тернопіль, 2005. – 336 с.

² Сорока М. Світ відкриває Україну. Про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ ст. Статті. Документи. Коментарі. – К., 2000. – 679 с.

³ Грубінко А. Події Президентських виборів в Україні у 2004 році на сторінках провідної британської преси // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2006. – Вип. 1. – С. 280-288.

⁴ Українсько-британські двосторонні відносини (інформаційно-аналітична довідка) / Поточний архів Управління забезпечення міжпарламентських зв'язків Верховної Ради України (Відділ двосторонніх відносин). – Червень 2005 р. – 8 с.

⁵ Blair T. Britain's role in the EU and the Transatlantic Alliance, 15 December 1998 / www.fco.gov.uk

⁶ Speech by the Prime Minister Tony Blair at Lord Mayor's banquet Friday 10th November 1997 / www.prime-minister.gov.uk/output/Page1070.asp

⁷ Естонці і греки дуже хочуть бачити Україну в ЄС, французи й італійці – наполовину / www.foreignpolicy.org.ua

⁸ Transcript of the press conference with Prime Minister Tony Blair and President Vladimir Putin – 22 December 2001 / www.inyourarea.gov.uk/output/Page1679.asp

⁹ Active Diplomacy for a Changing World. The UK's International Priorities. Presented to Parliament by the Secretary of State for Foreign & Commonwealth Affairs by Command of Her Majesty, March 2006. – 60 p.

¹⁰ Британські консерватори висловлюються за вступ України в Євросоюз / uaport.net/UAnews

¹¹ Прес-реліз МЗС України. 11 березня 2008 року / www.mfa.gov.ua/mfa/ua/news/detail/11392.htm

¹² Press conference with the President of Ukraine and the President of the European Commission. 1 December 2005 / www.prime-minister.gov.uk

¹³ Ukraine. 30 Apr 2008 : Column 122WH—continued / www.publications.parliament.uk/pa/ld200607/ldhansrd/text/70430w0004.htm

¹⁴ Яковенко Н.Л. Велика Британія в сучасній системі міжнародних відносин: заявка на європейське лідерство. – К., 2003. – 227 с.

¹⁵ A tentative embrace // *The Economist*. – 2008. – Sep 11.

¹⁶ *Wolczuk K.* Ukraine after the Orange Revolution / www.cer.org.uk

¹⁷ Second Report from The Foreign Affairs Committee Session 2007–08 Global Security: Russia response of The Secretary of State for Foreign and Commonwealth Affairs / www.parliament.uk/parliamentary_committees/foreign_affairs_committee/fac_global_security_russia.cfm

¹⁸ⁱ «Россия уже не в том положении, в каком был Советский Союз» / Интервью с послом Великобритании в России Тони Brentоном (17/09/2008) / ukinrussia.fco.gov.uk/ru/newsroom1/?view=News&id=5963012

¹⁹ *Жеребецький Є.* Війна в Іраку та її геополітичні наслідки для України // Економічний часопис - XXI. – 2003. – № 11-12. – С. 3-7.

²⁰ The Prime Minister met President of Ukraine Yushchenko. Joint Statement with the President of Ukraine. Monday 6 October 2008 / www.number10.gov.uk/Page17097

²¹ Prime Minister calls for Russian ceasefire. Monday 11 August 2008 / www.number10.gov.uk/Page16513

²² Poland, Ukraine and the Baltics. Nervous neighbours // *The Economist*. – 2008. – Aug 21.

²³ PM to join EU Georgia talks. Sunday 31 August 2008 / www.number10.gov.uk/Page16700

²⁴ Written Ministerial Statement on Georgia. Wednesday 10 September 2008 / www.number10.gov.uk/Page16788

²⁵ Bagehot. Lost in the Caucasus // *The Economist*. – 2008. – Aug 21.

²⁶ Russia and Georgia. A scripted war // *The Economist*. – 2008. – Aug 14.

²⁷ Україна: відповіді Міністра закордонних справ на запитання (28 серпня 2008 року) / ukinukraine.fco.gov.uk/uk/newsroom1/?view=News&id=5728892

²⁸ Виступ Міністра закордонних справ Великої Британії в Україні (27 серпня 2008) / ukinukraine.fco.gov.uk/uk/newsroom1/?view=Speech&id=5723042

²⁹ Прес-служба Президента України Віктора Ющенка. Спільна заява для преси Президента України Віктора Ющенка та Прем'єр-міністра Великої Британії Гордона Брауна. 06.10.2008 / www.president.gov.ua/news/11560.html

³⁰ The European Union and Georgia. Treaty gamesmanship // *The Economist*. – 2008. – Aug 21.

³¹ *Дж. Шерр:* Україна справляє враження безпомічності / eu.civicua.org/library/21806.html

³² An Orange divorce? // The Economist. – 2008. – Sep 4.

³³ Мартинов А.Ю. Спільна зовнішня та оборонна політика Європейського Союзу (90-ті р.р. XX ст. – 10-ті р.р. XXI ст.). Погляд з України. – К., 2009. – 262 с.

³⁴ Гі Ферховстадт. Сполучені Штати Європи. Маніфест для нової Європи / Пер. з англ. – К., 2007. – 68 с.

Стаття посвячена аналізу особливостей політики Великобританії в отношениях с Україною після 2004 г. и розвитку українсько-британських міждержавних отношений на новому етапі. Основний акцент зроблено на розгляді сучасних міжнародних умов їх розвитку, в першу чергу євроінтеграційних процесів. Проаналізовані перспективи міждержавного співробітництва.

Ключевые слова: Україна, Великобританія, міждержавні відносини, двостороннє співробітництво, євроінтеграція, система безпеки.

The article is devoted to the analysis features of Britain's policy in relationships with Ukraine after 2004 and development of the Ukrainian-British intergovernmental relations on the new stage. A basic accent is done on consideration of modern international terms of their development, above all things Eurointegration processes. The prospects of intergovernmental collaboration are analysed.

Key words: Ukraine, Great Britain, intergovernmental relations, bilateral cooperation, Eurointegration, safety system.

ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ

Степан Віднянський

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІЗ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ В УКРАЇНІ

*(Наукова доповідь на засіданні Вченої ради
Інституту історії України НАН України 27 травня 2010 р.)*

Розглядаються основні проблеми і перспективи досліджень із всесвітньої історії в незалежній Україні як актуальне завдання і важливий напрям розвитку вітчизняної історичної науки. Зокрема виділяються нові тенденції й позитивні зрушення щодо тематичної спрямованості й наукового рівня дослідження українськими науковцями проблем всесвітньої історії та міжнародних відносин, заснування нових спеціалізованих науково-дослідницьких центрів, фахових часописів та інших інституційно-організаційних форм розвитку досліджень з актуальних питань всесвітньої історії.

Ключові слова: *українська історична наука, всесвітня історія, міжнародні відносини, науковий потенціал, проблеми і перспективи досліджень.*

З огляду на рішення Президії і Бюро відділення історії, філософії та права НАН України про важливість поглиблення досліджень із всесвітньої історії й необхідність створення відповідного інституту дозволяється висловити деякі загальні міркування щодо стану й перспектив розвитку наукових досліджень із всесвітньої історії в Україні, адже, зрозуміло, що в одній доповіді зробити повноцінний аналіз здобутків та основних напрямів роботи вітчизняних істориків-всесвітників є завданням практично нездійсненним, тим більше що за роки незалежності України до відомих ще з радянських часів істориків-всесвітників додався досить великий загін молодих учених-всесвітників із різних регіонів України. Зокрема за останніми даними ВАК України з більш ніж 3-х тисяч дисертацій з історії, захищених за роки української незалежності, приблизно 400 виконано за спеціальністю «всесвітня історія», що є, безперечно, позитивною тенденцією у розвитку вітчизняної історичної науки. Лише у відділі всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України за

цей час підготовлено й успішно захищено 10 докторських і майже 30 кандидатських дисертацій з актуальних проблем всесвітньої історії і міжнародних відносин.

Отже, дослідження різноманітних проблем всесвітньої історії залишається і в Україні, можливо не такою мірою як в інших країнах, досить популярною справою. Кожні п'ять років збираються світові конгреси історичних наук. Останній, XX Світовий конгрес історичних наук відбувся 2005 року в Австралії. На жаль, українська делегація на цьому форумі не була представлена. Цей факт, звичайно, не є винятковим для вітчизняних гуманітарних наук, які поки що не інтегровані сповна до світової науки. Остання за умов глобалізації вже не є абстрактною ідеєю доби Просвітництва, коли популярними були міркування щодо всесвітньої республіки вчених. Розв'язання цієї проблеми для України знову пов'язано з «банальними» речами: матеріальними і символічними мотивами, рівнем підготовки кадрів та участі у міжнародній науковій співпраці, розвитком наукових товариств, за якими стоять історичні школи – політичної, соціальної, економічної історії, історії культури тощо.

Через це дозволю собі насамперед кілька міркувань про «історичні школи». Доводиться часто читати й чути, що на тому чи іншому історичному факультеті, як правило регіональних ВНЗ, чи не кожний професор створив свою «наукову школу». Можливо, це і справедливо для окремих з них, які є не лише чисто кабінетними вченими, працюючими роками над улюбленою темою для власного задоволення, а й пропагують свою проблематику й поширюють свої методологічні принципи й методику дослідження серед своїх учнів, послідовників тощо. Утім, створивши, чи швидше проголосивши про створення «школи» свого імені, чимало з них демонструють цим не тільки свої непомірні амбіції, а й відсутність елементарних знань, уявлення про те, що таке «історична школа».

І хоча досі не існує загальноприйнятого поняття «історична школа», але більшість історіографів сходяться на тому, що історична школа – це колектив дослідників, об'єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, концепціями, що:

а) ґрунтуються навколо відомого й авторитетного в наукових колах дослідника з якоїсь проблеми, який виробив нові, оригінальні й науково обґрунтовані принципи дослідження якоїсь проблеми або періоду в історії країни (наприклад, «Скептична школа» в Росії у першій половині XIX ст., очолювана М. Каченовським);

б) ґрунтуються навколо історичного часопису (наприклад, загальновідома Школа «Анналів», сформована 1929 року французькими істориками М. Блоком, Л. Февром і розвинута Ф. Броделем та іншими вченими навколо однойменного щорічника економічної й соціальної історії);

в) займаються розробкою нових методів дослідження або нової концепції історії країни (наприклад, Київська школа документалістів В. Антоновича, Львівська і Київська школи М. Грушевського; в Європі – наприклад, Баденська (фрайбурзька) школа, очолювана представниками неокантіанської філософії Г. Ріккертом, В. Віндельбандом) тощо.

Однак головною ознакою історичної школи є наявність ланки: учитель – учні, послідовники. Тобто далеко не всі, навіть широко відомі вчені можуть претендувати на власну історичну школу. Наприклад, як би не здавалося дивним, але відомі російські історики В. Ключевський і С. Соловйов не створили власних шкіл, хоча вважалися і вважаються незаперечними авторитетами російської історіографії др. пол. XIX – початку XX століть.

І хоча відповідальним історикам слід особливо пам'ятати крилатий вираз про те, що «постріл, зроблений у минуле із рушниці, повертається пострілом із гармати», але я все ж наважуся стверджувати, що, виходячи з вищесказаного, є, наприклад, всі підстави вважати, що у другій половині минулого століття, зокрема у 60-80-ті роки (коли більшість нинішніх наших істориків навчалися у вишах, здобуваючи фахову спеціалізацію) в українській історіографії, зокрема на відповідних кафедрах ВНЗ, та й в Інституті історії АН УРСР серед істориків-всесвітників існувала по суті єдина історична «школа», в основі методології якої лежала концепція класової боротьби. Ці «боротьбисти» або апологети так званого «іншування» в історії із штучним загостренням конфліктних ситуацій за полярними категоріями у своїх статтях, дисертаціях, монографіях постійно проти когось або проти чогось боролися: або «проти буржуазного ладу, наступу капіталу і підступів світового імперіалізму», або «за встановлення радянської влади і дружбу з першою країною Рад» і «будівництво світлого соціалістичного майбутнього» тощо. Я теж вийшов із цієї школи і добре знаю, що на основі цієї ж концепції розроблялися і «наукові» історії окремих країн та основні періоди всесвітньої історії, особливо новітньої. Причому більшості з керівників цієї школи було притаманне фантастичне відчуття політичної кон'юнктури, про що зокрема переконливо пише стосовно т. зв. «історичної школи» професора Ужгородського національного університету І. Гранчака його колега О. Мазурок у щойно виданій оригінальній історіографічній праці¹.

Щоправда, професор Я. Грицак уважає, що в університетах України радянської доби виникла лише одна справжня наукова школа істориків – проф. М. Ковальського в Дніпропетровську, що пов'язано насамперед із наявністю більших прав і можливостей місцевого університету, підпорядкованого московському міністерству не через київське, а безпосередньо. Академік НАН України Я. Ісаєвич додає ще одну виразно окреслену, з його погляду, школу з питань аграрної історії, урбаністики й демографії –

професора Львівського університету Д.Похилевича. Можливо, можна говорити ще про деякі школи, наприклад, сходознавства проф. Луганського університету В.Бейліса, або археографічну й джерелознавчу школу проф. Ф.Шевченка чи історіографічну школу проф. А.Санцевича у Києві.

Разом з тим загальновідомо, що серйозне вивчення всесвітньої історії від античності до наших днів завжди було прерогативою імперських центрів: у радянські часи цим займалися в основному наукові центри Москви і, частково, Ленінграда. В Україні ж, праці з цієї ділянки історії були нечасті й викликали підозру. Досить згадати для прикладу, як у 50-ті роки в штики зустріли, хай не зовсім досконалу, але капітально скроєну «Історію Франції» київського професора К.О.Джеджули.

Практично всі спорадичні спроби відновити чи розвинути в Україні окремі напрями досліджень із всесвітньої історії, наприклад сходознавство, успіху не мали. Лише на початку 60-х років ХХ ст. в Україні створено дві академічні наукові (згодом реорганізовані в координаційні) ради із проблем, формулювання яких говорять самі за себе: «Історії соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії» (голова – член-коресподент АН УРСР І. Мельникова) та «Історія міжнародного робітничого і національно-визвольного руху» (голова – академік АН УРСР А. Шлепаков). Наприклад, перша з них координувала науково-дослідницьку діяльність понад 150 українських істориків-всесвітників, в тому числі майже 30 докторів наук, які розв'язували одне з пріоритетних в ті часи завдань радянської історичної науки – «глибокого вивчення закономірностей становлення і розвитку світової системи соціалізму, історії зарубіжних соціалістичних країн та їх спільного досвіду в будівництві нового життя, формування і удосконалення нових, соціалістичних міжнародних відносин».

Про тематичну спрямованість їхньої праці, кількісні та якісні характеристики здобутків українських істориків-всесвітників радянських часів, я вже частково писав у статті «Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу», присвяченої 50-літтю нашого часопису, де зокрема зазначалося, що з 1957 р. до 1991 р. в журналі надруковано приблизно 800 наукових статей та інших матеріалів з проблем всесвітньої історії і міжнародних відносин, що становило трохи більше 7% усіх опублікованих ним за цей час матеріалів². Це теж є одним із показників місця досліджень питань всесвітньої історії в українському історіографічному процесі радянської доби.

Після краху СРСР і разом з ним марксистсько-советських канонів історіописання, з'явилися певні позитивні зрушення щодо тематичної спрямованості й наукового рівня дослідження українськими науковцями проблем всесвітньої історії, хоча тривалий посткомуністичний трансформаційний період, що продовжується й донині, накладає відчутний відбиток на всі

аспекти інтелектуального життя, в тому числі й розвиток вітчизняної історичної науки, де все ще тривають пошуки нових методологічних, тематичних та історіографічних парадигм. І все ж, однією з помітних сучасних тенденцій її еволюції стало зростання інтересу українських дослідників, зокрема молодих, до питань історії зарубіжних країн і міжнародних відносин, що впродовж тривалого часу фальсифікувалися і на початок 1990-х років виявилися деформованими численними «білими» і «чорними» плямами.

І це цілком закономірно. Адже нині вже навряд чи слід особливо доводити, що разом із подальшим розвитком українознавчих досліджень в Україні, де за роки незалежності дійсно досягнуто значного прогресу в ліквідації та об'єктивному висвітленні передусім «білих плям» історії України (водночас створено і чимало нових міфів), важливим завданням вітчизняної історичної науки є вивчення актуальних проблем всесвітньої, або загальної, глобальної історії чи історії світу, зокрема європейської історії, особливо з урахуванням офіційно проголошеного нашої незалежною державою «європейського вибору» та євроінтеграційного стратегічного курсу. Окрім так званого соціального замовлення, значну роль відіграють і специфічні потреби сучасної історіографії, що вимагають не лише інтегрування української історії в загальноєвропейський і загальносвітовий контекст, а й створення власного цілісного погляду на розвиток цивілізації та актуальні проблеми всесвітньої історії. І хоча у світовому науковому середовищі розгортається дискусія на тему «Чи є історія лише галуззю пропаганди і як звільнити дослідження всесвітньої історії від кон'юнктурного підпорядкування сучасним цінностям», не менш важливим завданням української історичної науки залишається популяризація знань з історії окремих зарубіжних країн і народів, всесвітньої історії взагалі в українському суспільстві, виховання у наших громадян почуття причетності до розвитку європейської, світової цивілізації.

Нарешті, загальновідомо, що ефективна політична дія неможлива без опори на точне та обґрунтоване історичне знання. Зокрема історичні знання, усвідомлення досвіду розвитку світової цивілізації та навколишнього світу, бачення свого реального місця у ньому в минулому й сьогодні завжди відігравали і відіграватимуть неабияку роль у житті народів, суспільств і окремих особистостей. Особливо актуально це звучить для українців та України, яка як етнографічний простір від самих початків своєї історії була не лише місцем зіткнення й суперництва, а й водночас – співжиття й взаємовпливів різних цивілізаційних спільнот. Яскраве й водночас складне, а в окремі періоди історії драматичне минуле одного з найбільших центральноєвропейських народів – українського – нерозривна складова загальноєвропейського і всесвітнього цивілізаційного процесу. Більше того, зовнішні фактори, зокрема значні події й переломні етапи все-

світньої історії та міжнародних відносин, завжди здійснювали суттєвий вплив на історичну долю українського народу. Тому без контексту світового цивілізаційного поступу є неможливим відтворення повної та об'єктивної національної історії, з'ясування місця й ролі України та українського народу у всесвітньому історичному процесі.

Отже, що ми маємо наразі, чого досягли за роки незалежності у вивченні проблем всесвітньої історії? З мого погляду, найбільш яскравим віддзеркаленням рівня наукових (академічних) досліджень із всесвітньої історії є шкільні й вузівські підручники як селекція нових наукових знань, тому насамперед кілька зауважень про них.

Мені часто доводилося рецензувати або редагувати підручники й посібники із всесвітньої історії, я і сам є автором навчального посібника із всесвітньої історії для 11 класу, який витримав кілька видань, і незалежним експертом із всесвітньої історії Українського центру оцінювання якості освіти, і тому, мабуть, маю право сказати, що більшість із них не відповідає сучасному рівню історичних знань і вимогам історіографії й навчального процесу. Їх зміст занадто схематичний, безпроблемний, статичний, а головне – не відбиває всієї багатоманітності суспільних процесів в історії людства і не формує, кажучи словами відомого українського історика Н. Яковенко, особливо необхідного нині «певного неконфліктного простору історичних пам'ятей за рахунок акцентів на так званому «позитивному досвіді» минулого»³. Та й серед авторів шкільних підручників із всесвітньої історії часто трапляються випадкові, але щорічно ті ж самі особи (мабуть особливо наближені до МОН України чи експертно-тендерних комісій із шкільних підручників), малознані у науковому й педагогічному середовищі. Звичайно, є приємні виключення – наприклад, підручники із історії стародавнього світу В.Зубаря, К.Бунятяна і С.Селицької, середніх віків – С.Д'ячкова, Н.Подаляк, новітньої історії – П.Полянського та деяких інших авторів.

Дещо краще, з мого погляду, виглядає справа з вузівськими підручниками. Зокрема помітним доробком українських істориків із всесвітньої історії є видання таких новаторських підручників для вищих навчальних закладів, як: «Історія первісного суспільства» В.Зубаря та «История Древней Греции и Рима» В.Кадеєва, «Історія стародавнього Сходу» О.Крижанівського, «Історія середньовічного Сходу» В.Рубеля, «Нова історія країн Європи та США» Б.Гончара та Н.Городньої, «Новітня історія країн Європи та Америки» у двох книгах В.Газіна і С.Копилова, «Всесвітня історія ХХ століття» С.Пивоварова, Я.Серіщева і С.Стельмаха, «Історія західних і південних слов'ян ХХ століття» за редакцією Є.Пугача, «Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. ХХ століття» В.Ярвого, «Історія країн Центрально-Східної Європи (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)» М.Кріля та «Історія Центрально-Східної Європи» за редакцією Л.Зашкіль-

няка як вдалої спроби регіонального підходу до висвітлення європейської історії з найдавніших часів до сучасності, а також «Історія дипломатії від давнини до початку нового часу» А.Зінченка, «Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин» за редакцією Л.Губерського і навчальні посібники й підручники з української та сучасної світової історіографії Я.Калакури, І.Колесник і Л.Зашкільняка. На особливу увагу заслуговують виданий Київським славістичним університетом навчальний посібник «Вступ до історії: Курс лекцій»⁴, в якому, спираючись на світовий досвід історіософії, розкриті сучасні методологічні засади історичної науки, а також багато в чому оригінальний навчальний посібник «Історія сучасного світу» Т.Орлової (2006), де у проблемно-хронологічному плані простежуються головні тенденції в життєдіяльності людства на етапах індустріального (з кінця XV ст.) і постіндустріального суспільств у духовній сфері, політиці, економіці, міжнародних відносинах, соціосфері тощо.

Слід також вітати перші в Україні спроби, нехай, з нашого погляду, і не зовсім досконалі й небезхибні, підготовки словників-довідників, історичних хронік і хрестоматій із всесвітньої історії, зокрема: словника «Світова історія. XIX-XX століття» львівських істориків І.Підкови та О.Джеджори, «Хрестоматії з нової історії від XV до 60-х років XIX ст.», підготовленої доцентом КНУ Н.Папенко, «Всесвітня історія. Хронологія основних подій» В.Даниленка і С.Кокіна, навчально-довідкового видання за редакцією А.Мартінова під назвою «УСЕ. Всесвітня історія» харківських науковців В.Стрижака і В.Мітягіна, хрестоматії для ВНЗ «Політичні кризи та антитоталітарні рухи у країнах Східної Європи (50-80-ті роки XX ст.)» теж харківських істориків С.Страшнюка та Є.Пугача, підготовлених в Інституті історії України НАН України анотованої історичної хроніки міжнародних відносин «Зовнішня політика України в умовах глобалізації» та перших двох випусків енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах», а також двотомної «Української дипломатичної енциклопедії» за редакцією Л.Губерського. Підготовку подібних словникових та енциклопедичних видань із всесвітньої історії, історії окремих держав і народів, континентів і регіонів світу або окремих визначних й глобальних історичних подій і явищ (війн, діаспори тощо) слід обов'язково продовжити, навіть на компілятивній основі, адже вони сприятимуть «пізнанню інших» громадянами України і разом з тим, кращому «пізнанню самих себе». Добрий приклад для наших істориків-всесвітників – виданий 2008 року видавничим підприємством «Картографія» авторизований переклад англійської праці Джеффри Паркера «Атлас «Історія світу». Як науковий редактор цього унікального за змістом та яскравого за оформленням видання, я був захоплений тим, як можна стисло (на 192 с.), наочно й доступно для широкого загалу викласти історію людства, починаючи від

походження людини до суспільства XXI століття, з необхідним науковим акцентом як на глобальні історичні події, так і на досягненнях різних народів планети в усі часи.

Щодо власне наукових досліджень із всесвітньої історії, то у нас виразно позначається тенденція опертя на кращі досягнення світової історичної науки. Зокрема триває перегляд методологічних принципів позитивістської історіографії. У цьому контексті набувають поширення соціокультурна історія, історія ментальності та історія економічних циклів, а також хвилеподібні за характером процеси глобального політичного розвитку та інтеграції. З цієї точки зору всесвітня історія стає певною мірою соціологією, повернутою в минуле. З огляду на світові тенденції розвитку всесвітньої історії можна стверджувати, що набуває поширення герменевтика та історична антропологія, гендерна історія. Водночас модний постмодернізм презентований історичними лінгвістичними і семіотичними дослідженнями. У методологічному сенсі спостерігаємо відхід від догм історичного матеріалізму і дрейф до цивілізаційного або культурологічного підходу, а також синергетичного концептуально-теоретичного аналізу всесвітньої історії. Маємо справу з нелінійним розвитком світового процесу, дискретністю й численними біфуркаціями, остання точка якої припадає саме на початок XXI ст. Утім у методології важливо зберегти прагматичну раціональність. Тому «нова історична наука» не відкидає повністю матеріалістичне розуміння історії. Домінантними стають кількісний аналіз і міждисциплінарний підхід. Математичні методи, наприклад, використовуються з метою прогнозування розвитку міжнародних відносин і прийняття військово-стратегічних рішень або в історичній демографії. Виходячи з того, що історія людства є не лише історією народів, з яких воно складається, а ще й історією їх взаємодії, в останні роки збільшилась увага науковців до історії міжнародних відносин, що включає зовнішню політику й дипломатію у межі загальноісторичних процесів.

Властивістю пізнавальної діяльності людського інтелекту, пізнання історичної реальності й творення історичних знань зокрема є логічне впорядкування, структуризація і теоретизація здобутих емпіричних даних. Минуле прийнято розглядати через соціальні, етнічні, політичні, економічні, культурні, громадські та інші структури й системи, витворені людьми у процесі їх взаємин. Структуризація, систематизація і диференціація історичних знань, нагромаджуваних фаховими істориками і науково-дослідницькими колективами, привели до запровадження дуже розгалуженої мережі різних «історій» – історії цивілізацій і континентів, народів і держав, соціальних груп і громадських інститутів, війн і дипломатії, господарства, культури, науки і техніки, ідей і релігій, повсякденного життя і ментальностей тощо. Кожний обраний спосіб упорядкування й подачі історичної

інформації (знань) продиктований конкретними суспільними потребами відповідної епохи і, звичайно, має право на існування та подальший розвиток. Утім, кожний із них об'єктивно є змістовно однобічним, адже вони покликані доповнювати один одного щодо повноти знань про певний період розвитку історії людства.

У практиці історичної науки й освіти багатьох країн світу, в тому числі й України, прийнято виокремлювати із всесвітньої історії національну – державно- чи етно-політичну історію. Нині такий поділ світової історії викликає критику багатьох фахівців. Адже як і так звана галузева чи предметна історія, що позбавлені можливості дати комплексну характеристику того чи іншого історичного періоду, яка б включала і соціально-економічні, й культурні та інтелектуальні сторони історії, так само, як політичні і дипломатичні, так і національна чи країнознавча історія не може забезпечити комплексний, порівняльний аналіз основних факторів, закономірностей, альтернатив і перспектив історичного процесу на тому чи іншому його етапі. Звичайно сподіватися, що який-небудь єдиний підхід до вивчення всесвітньої історії зможе вичерпно висвітлити який-небудь її період, не можна.

І хоча у сучасній світовій історіографії існують різні схеми «всесвітньої історії» й моделі чи концепції історичних епох, але все ж загалом досі зберігається поділ всесвітньої історії на історію первісного суспільства, стародавню, середньовічну, нову й новітню історії. Спеціалізація відбувається за рахунок поділу історії на історію великих, пов'язаних між собою, регіонів світу: Європи, Близького й Середнього Сходу, Центральної Азії, Північної та Південної Америки. Може йтися і про історію окремих зарубіжних країн та історію загального й особливого в явищах, що пережили групи країн і народів (історія Ренесансу, Реформації, колоніальних захоплень, національно-культурного відродження, наприклад слов'янських народів тощо). Складовими всесвітньої історії є дослідження окремих процесів: політична, економічна, воєнна, дипломатична історія або історія науки і техніки тощо. Зазначені тенденції, наприклад, представлені на сайті Інституту загальної історії РАН, з яким наш інститут, до речі, підтримує творчі зв'язки.

В Україні дослідження проблем всесвітньої історії нині зосереджено на таких наукових напрямках: антикознавство, візантиністичні студії й сходознавство, вивчення проблем середньовічної європейської історії, нової й новітньої історії країн Європи та Америки, студії з історії міжнародних відносин, зокрема ХХ століття, історична славістика, історія Росії та історія країн Азії, Африки і Латинської Америки. Досить докладний аналіз новітніх досліджень із цих напрямів всесвітньої історії в Україні міститься в колективній монографії за редакцією професора Л. Зашкільняка⁵.

Тому я лише зазначу, що, наприклад, достатньо потужним осередком українського антикознавства залишається харківська школа, очолювана професорами В. Кадєвим і С. Сорочаном, плідно працюють також київські, одеські, львівські й чернівецькі античники, закладаються антикознавчі традиції навіть у Дрогобицькому педуніверситеті, викладач якого О.М. Петречко цьогоріч у червні в Ужгородському національному університеті успішно захистив докторську дисертацію на тему «Суспільно-політичний розвиток Римської імперії в I – на поч. III ст. н.е.: від «відновленої» республіки до сенатської монархії».

Візантиністичні й сходознавчі студії теж отримали нове дихання в незалежній Україні. І це не випадково, адже ще М. Грушевський зазначав, що «ми є одним із найбільш орієнталізованих західних народів – подібно як болгари, серби, іспанці, – і ми повинні не забувати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія». Створення 1991 року Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України, відкриття Східного відділення КНУ, кафедри сходознавства Львівського університету, заснування у Харкові цікавого наукового часопису «Схід – Захід» (гол. ред. В.Кравченко), нові публікації М.Котляра, С.Малахова та інших, навіть наукова дискусія, що розгорнулася на сторінках «Українського гуманітарного огляду» наприкінці 90-х років XX ст. навколо монографії Н.Нікітенко, присвяченої іконографічним зображенням у Софії Київській, сприяли підвищенню інтересу до візантиністичних студій в Україні.

Певною мірою активізувалися й урізноманітнішали за тематикою дослідження проблем середньовічної європейської історії й нової історії Європи та Америки, з'явилися зокрема цікаві дослідження з різних питань цих періодів всесвітньої історії В.Ададурова, М.Варварцева, В.Калашникова, О.Дьоміна, В.Дятлова, Ю.Івоніна, І.Ліхтея, І.Мандрика, Н.Подалаяк, С.Трояна, П.Тоцького, В.Ціватого, хоча у цілому і медієвістика, і значення нових історичних явищ і подій модерної історії у розвитку людської цивілізації й надалі залишаються слабкою ланкою сучасних історичних досліджень в Україні.

З проголошенням незалежності України найпомітніші позитивні зрушення у вітчизняній історіографії відбулися в дослідженні новітньої історії країн Європи та Америки і вивченні сучасних міжнародних відносин, починаючи з історії Першої світової війни, де дійсно можна стверджувати про новий етап розвитку, що потребує мабуть окремого предметного аналізу. Мабуть, уповні зрозумілі причини цього цілком закономірного й виправданого, з нашого погляду, явища. Зокрема створення Інституту світової економіки і міжнародних відносин, Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського та Інституту європейських досліджень НАН України, Київських славістичного, міжнародного та європейського університетів, Дипломатичної академії України, численних факультетів і

кафедр міжнародних відносин у провідних вишах України, а також заснування ними відповідних наукових видань, значно розширило структурно-наукову базу для досліджень з новітньої історії і міжнародних відносин. Їх інтенсивному розвитку сприяє і поява достатньої кількості наукової молоді із знаннями іноземних мов і зростання її інтересу до питань історії зарубіжних країн, і ширші можливості вивчення й залучення зарубіжних джерел і літератури, зокрема завдяки мережі Інтернет. Про розширення географії дослідницьких інтересів молодих істориків-всесвітників можна стверджувати, спираючись на дані щодо захисту ними дисертацій. Зокрема найбільший інтерес у них викликає новітня історія США, Німеччини, Великобританії, Канади, Франції, Угорщини, Іспанії, Румунії, країн Латинської Америки. Особливо привабливими для молодих істориків є проблеми міжнародних відносин ХХ – поч. ХХІ ст. та зовнішньої політики України.

Нарешті, останнім часом в Україні відбувається значний поступ історичної славістики взагалі, як мабуть єдиної впливової вітчизняної наукової школи з давніми традиціями, та у вивчення новітньої історії країн Центрально-Східної Європи зокрема. Помітним явищем в українській історичній славістиці стали перші синтетичні праці з історії Польщі Л.Зашкільняка і М.Крикуна, Болгарії В.Чорнія, Словаччини В.Кріля, а також монографічні дослідження з новітньої історії Чехословаччини М.Кірсенка, І.Вовканича, І.Шніцера, Болгарії – Г. Докашенко, Югославії – А.Лапшина, Македонії – Н.Стрельчук, а також численні публікації з історії інших слов'янських народів та історії міжслов'янських відносин і співпраці. Хоча здобутки історичної славістики у різних аспектах є нерівноцінними, і це має стимулювати подальшу роботу вітчизняних істориків-славістів.

Щодо дослідження історії Росії, країн Азії та Африки, то, незважаючи на появу низки нових монографічних праць та інших публікацій українських учених, поки що ці, теж важливі напрями всесвітньої історії, не належать до пріоритетних у сучасній українській історіографії.

На завершення хотілося б зазначити, що одним із свідчень посилення останнім часом уваги вітчизняних науковців до вивчення проблем всесвітньої історії є заснування й розгортання діяльності нових спеціалізованих науково-дослідницьких центрів і наукових часописів із всесвітньої історії. Наприклад, у ХНУ ім. В. Каразіна 1994 року засновано Харківське історико-філологічне товариство, що видає науковий щорічник «Древности». У структурі цього ж університету 2005 року створено Центр болгаристики і балканських досліджень імені М. Дринова (керівники М. Станчев і С. Страшнюк), який уже провів чотири міжнародні конференції і видав спільно з БАН три томи «Дриновського збірника». У Дніпропетровському національному університеті 1997 року створено спеціалізований Інститут українсько-німецьких відносин (керівник С. Бобильова), який з 2000 року видає щорічник

«Вопросы германской истории». У Луганському національному університеті ім. Т. Шевченка 2001 року створено НДЦ ім. В.М. Бейліса «Схід-Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків» (керівник М. Бур'ян), який з 2006 року видає науковий збірник «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин». При Ужгородському національному університеті вже тривалий час плідно діє Інститут карпатознавства (директор В. Котигорошко), що видає тематичні збірники наукових праць «Карпатика» (вийшло понад 40 випусків), в яких висвітлюється давня і сучасна історія різних народів, що проживали чи проживають у цьому центрально-європейському регіоні. Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка з 2008 року видає міжнародний збірник наукових праць «Україна-Європа-Світ» (гол. ред. Л. Алексієвцев), який широко висвітлює актуальні питання всесвітньої історії і міжнародних відносин. Нещодавно при Національному університеті «Києво-Могилянська академія» засновано Науково-дослідний центр орієнталістики ім. О. Пріцака (директор І. Срібняк), який спільно з КНУ заснував новий журнал «Українська орієнталістика», а Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка започаткував видання нового збірника наукових праць із всесвітньої історії – «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи» (гол. ред. В. Степанков).

Сприяє розвитку досліджень із всесвітньої історії в Україні також створення й діяльність національних комітетів (славістів), наукових центрів чи асоціацій славістики, полоністики, германістики, іспаністики, китаїстів, діаспорознавства тощо, і міжнародних двосторонніх комісій істориків України та Росії, Польщі, Болгарії, Румунії, Словаччини, Угорщині. Наприклад, лише останньою з них, створеної 2005 року, проведено три наукові конференції і видано 2006 року двомовний збірник наукових праць «Україна – Угорщина: спільне минуле та сьогодення». На початку травня цього року Інститут історії України НАН України за внесок у розвиток українсько-словацької співпраці у науковій галузі в рамках багаторічної співпраці з Інститутом суспільствознавства САН нагороджено в Братиславі Дипломом Словацько-Української асоціації та Подякою Посольства України в Словацькій Республіці.

Отже, навіть із вищесказаного можна зробити висновок про досить успішний розвиток основних напрямів дослідження всесвітньої історії в сучасній українській історіографії. Хоча, звичайно, тут ще багато нерозв'язаних проблем. Зокрема у вітчизняній історіографії всесвітньої історії ще не набула поширення цивілізаційна модель світової історії. Не взято на озброєння постмодерні методологічні підходи, основу яких становлять проблеми історії ментальності, ідентичності та історичної пам'яті. На удосконалення заслуговують методологічні й концептуальні підходи до всесвітньої історії. Занедбанними залишаються такі напрями, як

історія ідей, глобальна історія. Зокрема поки що тематика досліджень вітчизняних дослідників всесвітньої історії істотно відрізняється від тематики, що розробляється їхніми зарубіжними колегами. У нас все ще переважають такі загальні теми, як внутрішньополітичний, суспільно-політичний і соціально-економічний розвиток, зовнішня політика зарубіжних країн тощо і, наприклад, майже нерозвинута мікроісторія.

Тому при дослідженні різних періодів всесвітньої історії вважаємо за доцільне, наприклад, зсув акцентів у бік міждисциплінарної історії, причому з перевагою висвітлення політичної, соціальної, культурної та інтелектуальної історії і меншою мірою економічної. Нарешті, враховуючи нинішні геополітичні реалії, вважаємо необхідним поглиблене вивчення всього, що пов'язано із загальноєвропейським виміром історії, зокрема основних ідей, сил, рухів і подій, що упродовж століть формували весь континент, його ідентичність, і водночас зростання уваги до особливостей історичного розвитку тих регіонів Європи, що досить тривалий час залишалися поза тими впливами, що вважаються визначальними для європейської історичної традиції, їх внеску в спільний досвід суспільного устрою і культури (йдеться про Скандинавію, Центральну-Східну Європу, Середземномор'я, Балкани, тобто народи і держави, історичний розвиток яких ще не отримав належного висвітлення у нашій історіографії).

Наприклад, щодо історії Центрально-Східної Європи, то вона була для народів і країн регіону, особливо у новітній час, періодом численних історичних викликів і не завжди адекватних, як показала історія, їм відповідей, обумовлених як внутрішніми так і зовнішніми чинниками їх розвитку. Уважаємо, що історична наука у вивченні новітньої історії цього регіону Європи має широке поле діяльності, адже тут ще багато так званих «білих плям», що потребують як традиційно хронологічного дослідження, так і діахронічного, тобто вивчення окремих тем і проблем в їх розвитку – в рамках усього ХХ століття чи значної його частини. Серед них на особливу увагу, з нашого погляду, заслуговують такі тематичні блоки:

1. Народи Центрально-Східної Європи у Першій світовій війні (політика блокових держав щодо ЦСЄ і зовнішньополітичні орієнтації поневолених народів регіону в роки війни; загострення суспільної кризи у країнах ЦСЄ під час війни та активізація національно-визвольних рухів народів регіону).

2. Центрально-Східна Європа між двома світовими війнами (рішення Паризької мирної конференції щодо післявоєнних кордонів і устрою в ЦСЄ; утворення нових незалежних держав у ЦСЄ, проблеми державотворення та основні тенденції й особливості їх розвитку в міжвоєнний період, зокрема пошук ними «третього шляху» розвитку; наступ тоталітаризму: націоналізм, комунізм, націонал-соціалізм і фашизм; країни ЦСЄ у міжнародних відносинах).

3. Центрально-Східна Європа у Другій світовій війні (суспільство і окупаційні режими в країнах ЦСЄ та розгортання рухів Опору народів регіону; держави-сателіти гітлерівської Німеччини у роки війни; ЦСЄ у політиці держав антигітлерівської коаліції; проблеми визволення країн регіону від фашизму).

4. Структурні зміни в Європі після Другої світової війни і встановлення радянського домінування у країнах ЦСЄ (режим «народної демократії», загальні риси та особливості процесу «советизації» країн ЦСЄ, становлення, криза та ерозія комуністично-тоталітарних режимів у країнах регіону, характер так званих «міжнародних відносин нового типу», країни ЦСЄ і «холодна війна»).

5. Антитоталітарні революції кінця 80-х - початку 90-х років у країнах Центрально-Східної Європи і характер їх постсоціалістичної трансформації наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. («горбачовська перебудова» в СРСР та особливості демократичних революцій і становлення незалежних держав ЦСЄ, демократичний вибір народів регіону та його альтернативи, характер економічних реформ, соціальна структура населення країн ЦСЄ і проблеми його національного відродження, держави ЦСЄ у міжнародних відносинах в умовах глобалізації, їх участь у регіональній, субрегіональній і загальноєвропейській інтеграції, проблеми «повернення до Європи» країн і народів регіону, їх загальноєвропейська перспектива, проблеми членства в НАТО і ЄС).

Разом із цими вузловими темами новітньої історії Центрально-Східної Європи, звичайно, заслуговують на дослідження й окремі, так звані наскрізні проблеми історичного розвитку регіону, наприклад такі, як:

— етнонаціональні процеси в ЦСЄ, проблеми міграції й національних меншин, протистояння і нова культура співжиття й співпраці;

— націоналізм, тоталітаризм, демократичні традиції і права людини у новітній історії ЦСЄ;

— країни ЦСЄ у науково-технічній революції ХХ ст.;

— результати і наслідки модернізації, індустріалізації, урбанізації, глобалізації та особливості становлення постіндустріального суспільства у країнах ЦСЄ;

— еволюційні зміни у соціальній структурі й повсякденному житті народів регіону;

— характерні риси і міжнародні рецепції в розвитку культури і мистецтва у країнах ЦСЄ у ХХ ст.;

— історична пам'ять народів регіону в контексті їх взаємовідносин та європейських цінностей.

Подібний підхід має домінувати, мабуть, й при вивченні новітньої історії інших європейських регіонів і частин, і народів світу. Науковий потенціал

вітчизняних істориків-всесвітників наразі є достатньо вагомим і загалом готовим для розв'язання цих важливих завдань, хоча, безперечно, потребує всебічної державної організаційної й матеріальної підтримки.

Насамкінець, два риторичних запитання. Перше - чи потрібен незалежній Українській державі окремий академічний Інститут всесвітньої історії? Переконали, так, потрібен і не один, а можливо кілька – з багатьох напрямів дослідження світової історії. Адже, по-перше, висвітлення національної історії України не може бути повноцінним без достатнього врахування регіонального, європейського й світового контексту. По-друге, національна історіографія, що не формує власне бачення навколишнього світу, не може забезпечити інтелектуальні потреби свого народу і сприяти реалізації його національних інтересів у сучасному глобальному світі. І друге - чи реальним є створення такого інституту нині? Позитивну відповідь на це запитання дати важче, хоча науковий потенціал істориків-всесвітників, як уже зазначалось, в Україні досить вагомий і постійно збільшується. Однак існує чимало проблем організаційних, матеріальних тощо. Для початку, з нашого погляду, є більш реальний вихід із ситуації.

Згадаймо історію провідної в Україні наукової установи історичного профілю. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 2 березня 1953 р. Інститут історії України АН УРСР, утворений 1936 року, почав іменуватися Інститутом історії, утім головним напрямом досліджень у ньому залишалася, як і раніше, історія України. З огляду на це через п'ять років професор Київського університету А. Введенський саркастично зауважив на адресу інституту (цитую в оригіналі): «Несколько лет тому назад главный штаб нашей украинской исторической науки переменял вывеску. Почему? Ответила старая вывеска и появилась новая вывеска. Вывеска была: Институт истории Украины. Теперь переменяли на – Институт истории. Что же изменилось? По существу, собственно, ничего не изменилось. В самом деле: пять докторов, а если считать Львов – шесть докторов, т.е. больше половины на Украине докторов исторических наук, работают по истории Украины. Из 48 кандидатов 40 работают по истории Украины, 95% творческой продукции идет по истории Украины. Таким образом, по существу вывеску незачем было менять».

1996 року інститут знову перейменовано на Інститут історії України. Однак часи змінилися і мабуть саме зараз настав час знову повернути йому усталену в науковому середовищі й суспільстві і загальноприйнятю в світі назву – Інститут історії, з виокремленням у ньому спочатку відділення всесвітньої історії (нині в інституті працюють понад 20 докторів і кандидатів історичних наук за спеціальністю «всесвітня історія» і чимало інших науковців працюють над проблематикою міждисциплінарного характеру) та заснуванням регіональних філіалів або профільних центрів, а потім їх діяльність і час підкажуть, як бути далі.

¹ Мазурок О. «...Історію угро-русів, якщо брати до уваги вимоги сучасної історіографії, досі не написано...». – Ужгород, 2009. – С. 26, 77.

² Віднянський С.В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 166-180.

³ Концепція нового підручника української історії (лекція доктора історичних наук, професора НАУКМА Наталії Яковенко, прочитана 10 лютого 2010 року у Києві в рамках проекту «Публичные лекции. «політ.ua»») // Форум націй. – 2010. - № 3. – С. 4.

⁴ Алексєєв Ю. М., Кравченко Н. М., Крижанівська В. В. Вступ до історії: Курс лекцій. Навч. посібник. – Київ: КСУ, 2008. – 296 с.

⁵ Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів 2004. – С. 260-397.

Рассматриваются основные проблемы исследований по всемирной истории в независимой Украине как актуальная задача и важное направление развития отечественной исторической науки. В частности отмечаются новые тенденции и позитивные изменения в тематической направленности и научном уровне исследования украинскими учеными проблем всемирной истории и международных отношений, создание новых специализированных научно-исследовательских центров, научных изданий и других институционно-организационных форм развития исследования актуальных вопросов всемирной истории.

Ключевые слова: украинская историческая наука, всемирная история, международные отношения, научный потенциал, проблемы и перспективы исследования.

The basic world history research problems in the independent Ukraine are examined as an actual task and important direction of the domestic historical science development. Specifically, it has been marked the new tendencies and positive changes in a thematic orientation and scientific level of the world history problems and international relations research conducted by Ukrainian scientists, creation of the new specialized research centres, scientific editions and other institutional and organizational forms of development of the world history live issues research.

Key words: Ukrainian historical science, world history, international relations, scientific potential, problems and prospects of research.

КОЦЕПЦІЯ МІЖНАРОДНИХ РЕЖИМІВ У ТЕОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

У статті розкрито сучасні теоретико-концептуальні підходи до вивчення міжнародних режимів. Проаналізовано основні положення теорії міжнародних режимів під кутом зору двох парадигм: неолібералізму й неореалізму; визначено та охарактеризовано критерії, за якими міжнародний режим розглянуто як одну із форм співпраці.

Ключові слова: міжнародні відносини, світова політика, міжнародний порядок, світовий порядок, міжнародний режим, міжнародні інститути, міжнародні актори, співпраця.

Актуальність теми зумовлена змінами у системі міжнародних відносин, пов'язаних із формуванням поліцентричного світового порядку. Управляти світовими політичними процесами стає дедалі складніше. Складність полягає у тому, що регулювання повинно здійснюватись інститутами, що на цьому етапі розвитку міжнародних відносин не можуть ефективно виконувати свої функції. Процеси трансформації політичного світоустрою після розпаду біполярності донині не набули чітких меж настільки, щоб із впевненістю можна було сказати про функціональну і структурну стабілізацію нового міжнародного порядку. Навпаки, швидше йдеться про його дестабілізацію, пов'язану із формуванням багатополярності, переструктуруванням світового геополітичного простору.

Перше десятиліття XXI ст. – період масштабних світоглядних зрушень у світі з моменту руйнування біполярності й розпаду СРСР. По-перше, провідні держави світу значно частіше і відвертіше почали використовувати силу й погрозу її застосування, хоча ще десять років тому здавалося, що із зникненням протистояння комунізму й лібералізму в міжнародних відносинах запанує мир. По-друге, у світі з'явилися нові за своїми масштабами та глибиною загрози, головними з яких є процес поширення ядерної зброї та ЗМЗ, а також міжнародний тероризм. По-третє, у міжнародні відносини повернулася деідеологізація, що всупереч романтичним очікуванням кінця 1980 – початку 1990-х років, імовірно, ніколи не зникала. Протиборство комуністичних ідей і лібералізму в світі поступово згасає, але натомість загострюється протистояння традицій і традиційних цінностей більш фундаментального характеру: між західним способом життя і культурно-релігійними особливостями, зокрема ісламського світу. Особливу небезпеку в цьому конфлікті несе агресивне прагнення добре організованих сил у

незахідних частинах світу в прямому розумінні силою зброї довести як мінімум конкурентоздатність незахідного способу життя і культурно-цивілізаційних цінностей.

З одного боку, тероризм, компрометуючи іслам, відкрито погрожує співтовариству розвинутих держав і країн, що розвиваються. З іншого боку, розвинуті держави також, не завжди адекватно реагуючи на такі прояви, прагнуть військовою силою не лише приборкати тероризм, а й нав'язати всім незахідним країнам невластивий для них тип політичної самоорганізації, державно-адміністративного управління. У результаті неминуче провокується захисна «політико-імунна» реакція незахідних країн на силовий тиск Заходу, а закладений у цій природній реакції «енергетичний виплеск» перехоплюється терористами і спрямовується в русло масштабного протистояння із західними країнами.

Особлива політична та ідеологічна обережність полягає в тому, що нинішнє протистояння проти волі його учасників може набути форм антагонізму між демократією і регіональними (місцевими) традиціями, різними світовими релігіями, демократією й природнім прагненням величезної частини незахідного світу жити за усталеним укладом, продумано і поступово змінюючи його, але не дозволяючи йому бути повністю зруйнованим.

Саме тому проблема забезпечення стабільності у міжнародних відносинах, розвиток співпраці між державами, їх приєднання до міжнародних угод та участь у різних об'єднаннях стає предметом дослідження у наукових працях істориків, міжнародників, політологів, філософів та інших учених. Учені-міжнародники ведуть дискусію щодо подальшого облаштування нового світоустрою, ролі традиційних і нетрадиційних акторів у міжнародній політиці, пошуку нових механізмів співпраці між ними. Мірою зростання кількості формальних і неформальних інститутів на міжнародній арені на порядок денний сучасних міжнародних досліджень постають питання про їх взаємодію. Яскравим прикладом такої взаємодії є непрості відносини між сучасними регіональними і глобальними режимами вільної торгівлі. Прагнення людства знайти в нових умовах міцний фундамент для розбудови спільного майбутнього, а фахівців запропонувати адекватні моделі стабілізації міжнародних відносин, породжує особливий інтерес до вивчення міжнародних інститутів і міжнародних режимів, що є важливими механізмами забезпечення світового порядку.

Мета цієї наукової розвідки полягає у вивченні сучасних теоретико-концептуальних підходів до аналізу міжнародних режимів. Для досягнення поставленої мети автором визначено такі завдання:

- розкрити основні підходи вчених до вивчення міжнародних режимів;
- визначити основні тенденції й правила взаємодії міжнародних акторів;
- проаналізувати міжнародний режим як одну із форм співпраці.

У сучасних геополітичних умовах особливої актуальності набуває проблема формування дієвих правил, норм, отже і поведінки суб'єктів згідно зі встановленими правилами. Відповідь на ці та інші актуальні проблеми сучасності дають різноманітні теорії міжнародних відносин.

У науці про міжнародні відносини існувало й існує чимало концепцій, автори яких прагнули і прагнуть пояснити основні тенденції та правила взаємодії міжнародних акторів. Часто думки вчених сходяться на тому, що вагоме місце у забезпеченні й функціонуванні міжнародного порядку надається правилам, що визначають поведінку міжнародних акторів. Однак щодо того, якою мірою ці правила визначають міжнародний порядок, як вони формуються, які чинники їх визначають, точиться дискусія, в основі якої досить таки суперечливі думки вчених.

Найчастіше міжнародні відносини аналізують, виходячи з двох основоположних парадигм: реалізму/неореалізму та лібералізму/неолібералізму, що здавна конкурують між собою й змагаються у постійній дискусії про природу і зміст міжнародних відносин, визначальні чинники їх розвитку, роль сили, міжнародного права і моралі. На основі цих двох парадигм сформувався безліч теорій і концепцій, в яких полемізують неореалісти з неолібералістами.

Однак, з нашого погляду, і в одних, і в інших простежується інтерес до теорії міжнародних режимів, висунутої прихильниками неоліберальних підходів у результаті тривалої дискусії. У центрі уваги теорії «міжнародних режимів» знаходиться проблема співпраці між акторами, а також пошук шляхів взаємодії між ними, вироблення таких норм і правил, які забезпечили б стійкість системи міжнародних відносин.

Незважаючи на появу в останнє десятиліття наукових праць, особливо західних учених, присвячених дослідженням міжнародних режимів і міжнародних інститутів, рано стверджувати, що вивчення міжнародних режимів стало одним із важливих напрямів дослідження міжнародних відносин. З одного боку це пояснюється тим, що лише незначна кількість дослідників займається цією проблемою, з іншого – визначається досить динамічною трансформацією міжнародної системи, пов'язаною з руйнацією біполярної системи, становленням однополярного світу і поступового переходу до багатополярного, контури якого нині вже очевидні.

Вивчення міжнародних режимів стає досить поширеним у дослідженні міжнародних відносин у західній (передусім, американській) науці з 1990-х років. Предметом дослідження є, з одного боку – правила, що визначають міжнародну політику, а з іншого – міжнародні актори (у тому числі й міжнародні організації), які ці правила підтримують та імплементують. Власне у дослідженні міжнародних інститутів і режимів більшість учених-міжнародників убачає шлях до розуміння того, як функціонує вся система міжнародних відносин, як формується світовий порядок.

Прикладом є полеміка щодо ролі «великої вісімки» (G8) у сучасній системі міжнародних відносин, її впливу на новий світовий порядок. Якщо одні вбачають в G8 центральний міжнародний інститут, «глобальний управлінський центр»¹ (М.А. Хрустальов), «ядро світосистемного регулювання»² (В.Б. Кувалдін), то для інших G8 – взагалі не є міжнародний інститут. Полемізувати можна і щодо «великої двадцятки» (G20), що в останні кілька років, особливо в умовах глобальної фінансово-економічної кризи 2008–2010 рр., дедалі частіше заявляє про себе на міжнародній арені, впливає на вироблення певних правил взаємодії, насамперед у галузі світової економіки та фінансів, але не є інституцією. Таких прикладів можна навести чимало. Це ще раз підтверджує актуальність дослідження проблеми міжнародних режимів і спонукає вчених-міжнародників до пошуку нової методології та підходів до аналізу цих феноменів міжнародної взаємодії.

Генезис теорії міжнародних режимів пов'язаний з вічною дискусією про природу й закономірності міжнародних відносин. Зміст цієї дискусії розкривав ще Т. Гоббс. Його концепція «природного стану» й «суспільного договору» включала і міжнародний аспект. Стверджуючи, що укладення «суспільного договору» і створення на його основі держави долає «війну всіх проти всіх», учений водночас звертає увагу на те, що «природний стан» зберігається у відносинах між державами. Так як і в міжособистісних стосунках, «природний стан» у міжнародних відносинах означає постійну ворожнечу і взаємні підозри, що неминуче призводить до відкритих конфліктів. Вони часто стають причинами війн, тому «природний стан» не дає гарантій стабільності й безпеки ані в першому, ані в другому випадку. «Природний стан» міг би бути подоланий через створення центра наднаціональної влади у вигляді світового уряду, що стоїть над державами. Однак сам Т.Гоббс не вірив у таку перспективу. Він, як і інші представники політичного реалізму, уважав, що міждержавні конфлікти і війни практично неможливо подолати, тому кожна окрема держава має забезпечувати власну безпеку самостійно. Кожна держава повинна виробляти свою політику, що виходить з егоїстичних (національних. – Т.Г.) інтересів, спираючися на свій силовий потенціал³.

Протилежний підхід, що можна визначити як ліберальний або неоліберальний, виходив і виходить із можливості подолати «природний стан» у міжнародних відносинах. Ця можливість могла б бути реалізована через обмеження національно-державного суверенітету й появу наднаціональних інститутів з перспективою набуття ними функції світового уряду.

Такі думки вчених знайшли практичне втілення лише у другій половині ХХ ст. Зі створенням ООН і динамічним процесом формування міжнародних організацій, що розпочався після Другої світової війни і триває донині, у центрі уваги вчених-міжнародників знаходилися переважно формальні

міжурядові міжнародні організації, правила і закономірності їх функціонування, а також взаємодія між ними і з державами-членами, їх роль як суб'єктів міжнародних відносин. Разом з тим, ще у 1970-ті роки позначилася прогресуюча невідповідність формальних міжнародних організацій швидкоплинним змінам середовища міжнародних відносин. Дослідники звернули увагу й на те, що резолюції ООН практично не мали ніякого впливу на розвиток досить масштабного конфлікту того періоду – війни у В'єтнамі, а рішення США про скасування жорсткої прив'язки долара до золота поклато кінець десятиліттям передбачуваності у валютно-кредитних відносинах під егідою МВФ. Як результат усвідомлення певною частиною політиків і дослідників міжнародних відносин у США невідповідності існуючих міжнародних організацій тим змінам, що відбувалися в середовищі міжнародних відносин, а особливо, інтересам правлячої еліти США, у 70-х роках ХХ ст. і зародилася концепція «міжнародних режимів».

Зацікавленість міжнародними організаціями, як формальними, так і неформальними, залишається й після розпаду Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин в умовах формування нової «постмодерної міжнародної системи»⁴, процес трансформації якої нині ще не завершився. Міжнародні організації володіють інтелектуальними та інформаційними ресурсами, відіграють вирішальну роль у наданні фінансової допомоги, є головними генераторами миротворчих операцій, програм боротьби проти бідності, інфекційних хвороб і програм забезпечення стійкого розвитку людства, дедалі активніше втягуються у розв'язання внутрішніх проблем суверенних держав. В умовах переструктурування світового геополітичного простору, послаблення традиційної ролі держави у міжнародних відносинах, міжнародні організації та й загалом наднаціональні структури відіграють дедалі вагомішу роль. Тому досить актуальним є вивчення принципів і правил, на основі яких формується світова політика і розвиваються стосунки між різними суб'єктами міжнародних відносин, встановлюються міжнародні режими, власне відбувається процес інституціоналізації прийнятих правил.

Стрімкі зміни у світі спонукали одних фахівців до пошуку шляхів зміцнення формальних організацій і вдосконалення їх механізмів, а інші дійшли висновку про необхідність перегляду попередніх уявлень про роль формальних організацій і багатосторонніх угод у системі міжнародних відносин, про «дисперсію центрів влади», неефективність колективних дій держав у світовому масштабі. Власне такі думки і дали поштовх появи й розвитку нового напрямку в міжнародних дослідженнях – вивченню міжнародних режимів, під якими розуміються правила, норми, принципи і процедури, що структурують очікування міжнародних акторів один щодо одного. Ці думки об'єднуються у теорії «міжнародних режимів», яка є синтезом двох вищезазначених підходів (неолібералізму та неореалізму).

Хоча багато дослідників пов'язують теорію міжнародних режимів з неолібералізмом, але його джерела варто шукати у традиційному англійському реалізмі 60-х років ХХ ст. На відміну від свого попередника Т.Гоббса англійські реалісти 1960-х років зовсім не вважали «природний стан» нездоланим. Навпаки, з їхнього погляду, держави можуть досягати консенсусу щодо проблем, які їх цікавлять. З метою регулювання відносин між державами потрібна не сила або наднаціональний центр влади, а згода на взаємоприйнятні норми і принципи поведінки. Кожна держава егоїстична й турбується передусім про свої власні інтереси. Однак держава – це «розумний егоїст», який визнає наявність інтересів у інших держав. Згода держав на правила поведінки у тій чи іншій сфері, з того чи іншого питання і дотримання таких правил на практиці отримала у перспективі назву «міжнародний режим».

До наукового обігу термін «міжнародний режим» увів відомий американський учений, державний діяч Джон Руггі. Невдовзі цей термін сприйняли політологи-міжнародники і правники, тому що він уможлилював інтерпретацію особливостей розвитку тих зв'язків, що склалися між суб'єктами міжнародних відносин та забезпечували співробітництво між державами.

Уперше концепція міжнародних режимів сформульована у 1980-х роках в англо-саксонському світі в одному з випусків журналу *International Organization* під загальною редакцією професора Стенфордського університету С. Краснера, відомого американського політолога-міжнародника. На основі його підходу дано класичне визначення цього терміну: «Міжнародні режими – принципи, норми, правила, формалізовані або неформального характеру угоди і процедури прийняття рішень, що управляють особливою сферою міжнародних відносин і навколо яких сходяться очікування акторів у визначеній сфері»⁵.

Прихильниками концепції міжнародних режимів є А. Етціоні⁶, Р. Кеохейн⁷, С. Краснер⁸, Ф. Лара⁹, Дж. Міршаймер¹⁰, Дж. Руггі¹¹, О. Янг¹² та ін. Їх єднає те, що вони акцентують увагу на факті масового вторгнення у міжнародні відносини нових впливових нетрадиційних акторів – міждержавних і неурядових міжнародних організацій, транснаціональних корпорацій, приватних осіб тощо. Маючи все вагоміший вплив на характер та еволюцію міжнародної політики, нові актори, так само як і держави, зацікавлені в регулюванні міжнародного життя. Тому з'являються правила (у тому числі й неписані), що регулюють, або покликані регулювати як взаємодію держав, так і недержавних учасників міжнародних відносин у сфері світової торгівлі, фінансів, інформації, атомної енергетики, екології, прав людини тощо.

Американський учений Дж. Руггі розглядає міжнародний режим як «соціальний інститут, в якому проходить конвергенція неузгоджених прагнень держав у різних галузях»¹³. Отже, міжнародний режим фактично

є міжнародним інститутом, тобто сукупністю норм, правил, механізмів, установ, що забезпечують співпрацю в тій чи іншій сфері міжнародних відносин і закріплюють усталені правила взаємодії міжнародних акторів. Міжнародні режими виконують регульовальну функцію у певних межах, що визначаються нормами та правилами, мають вагомий вплив на розв'язання міжнародних проблем зокрема, та еволюцію міжнародних відносин загалом. З погляду вченого, виникнення і перетворення міжнародних режимів виражає конкретний спосіб інтернаціоналізації політичної влади. Приєднуючись до «режиму», держави певною мірою поступаються своїм суверенітетом і національними інтересами на користь створення умов для довготривалої співпраці. Тим самим вони встановлюють інституціональні й нормативні основи світової політики або ж регіонального міжнародного порядку. Причому, якщо принципи і норми представляють собою власне характеристики режиму, то договори і процедури прийняття рішень щодо самостійності можуть змінюватися у рамках одного і того ж режиму.

Французький учений Ф. Лара визначає міжнародний режим як «сукупність принципів, норм, правил і процедур, що діють у певній сфері суспільного життя, які добровільно й вільно приймають держави та інші суб'єкти, що взаємодіють на міжнародній арені»¹⁴. На відміну від Дж. Руггі, Ф.Лара вважає, що міжнародні режими спрямовані на «розв'язання загальної проблеми на рівні, який не вимагає створення міжнародної організації. Відповідно режим має нижчий рівень інституціоналізації, як міжнародні організації: відсутній постійний секретаріат, офіційна штаб-квартира, внутрішній регламент»¹⁵.

З такою точкою зору не погоджується Дж. Руггі, вважаючи, що саме співвідношення міжнародного режиму і міжнародної організації є визначальним і стверджує, що міжнародні організації є найбільш розвинутою формою міжнародного режиму¹⁶. З погляду авторки статті, такий підхід повніше розкриває суть міжнародного режиму, тому що міжнародний режим може розвиватися і «зміцнюватися», інституціоналізуючись і саме так трансформуючись у міжнародну організацію, як це було у разі перетворення 1995 року НБСЄ в ОБСЄ. Це яскравий приклад інституціоналізації міжнародного режиму. Інший приклад, функціонування системи ГАТТ та її інституціоналізація в СОТ. Отже, міжнародна організація формується у процесі інституціоналізації міжнародного режиму, є вищою формою міжнародної взаємодії, в основі якої лежать інтереси, що є спільними для її членів, а також вироблені правила, принципи, норми, процедури прийняття рішень, їх імплементація.

Відомий американський учений політолог-міжнародник А. Етціоні розглядає режим у глобальному контексті й зазначає, що «новий режим глобального управління виковується на крові – жертв терористичних актів і самих

терористів. Нова світова держава стала набувати характеру імперії – форми управління, в якій обмежена група найбільш могутніх держав нав'язує (різними способами) вигідну для них політику більшості держав світу»¹⁷.

Проаналізувавши основні теоретико-концептуальні підходи до міжнародних режимів, можна зазначити, що більшість учених розглядають правила і норми як основу міжнародного режиму. Це ж стверджує і американський вчений О.Янг, зазначаючи, що «ядром будь-якого режиму є сукупність правил і норм»¹⁸. Процедури прийняття рішень виступають як регулятори, за допомогою яких коригується поведінка суб'єктів міжнародних відносин.

Лавиноподібне зростання «режимних» досліджень привело до такої поліваріантності дефініцій у термінологічному апараті теорії міжнародних відносин, що впродовж 1980–1990-х років не припинялися спроби її спрощення і систематизації. Одним із способів на шляху подолання цієї поліваріантності термінологічного апарату вважалося запровадження поняття «міжнародні інститути». Дж. Міршаймер дав вдале визначення міжнародних інститутів як «набору правил, що визначають способи здійснення відносин співпраці й конкуренції між державами»¹⁹. «Норми», «правила» і «процедури прийняття рішень» – ключові атрибути міжнародних режимів – об'єднувалися віднині у термін «правила». У цьому визначенні не згадуються формальні міжнародні організації, через те, що функціонування неформальних інститутів не пов'язано з ними, а окремі міжнародні організації (наприклад, ООН) охоплюють кілька інститутів водночас. Хоча міжнародні інститути часто і мають формальне вираження у вигляді міжнародних організацій, але держави-члени визначають свою поведінку не з думкою штаб-квартир, а в будь-якому разі з правилами, що лежать в основі інститутів. Виходячи з вищезазначеного, Р. Кеохейн визначив інститути, в рамках яких він бачив формальні організації, режими і неформальні інститути, як «сукупність стійких і взаємопов'язаних правил, що визначають ролі акторів і структурують їх діяльність та очікування»²⁰. Невдовзі терміни «режими» та «інститути» стали взаємозамінними.

Отже, обидві наведені точки зору стикаються з проблемою визначення ролі вироблених правил у регулюванні поведінки міжнародних акторів. Так, наприклад, Дж. Міршаймер не вважає за необхідне враховувати ефективність правил і акцентує увагу на сам факт впливу існуючих правил на поведінку міжнародних акторів. Однак неможливо не брати до уваги той факт, що кожний актор сам визначає міру застосування цих правил. Міжнародна практика свідчить, що впливові держави можуть ігнорувати ці правила, або виробляти їх «під себе».

Проаналізувавши основні підходи дослідників, можна дати таке визначення: *міжнародний режим є специфічною організаційною формою міжнародних відносин, що являє собою сукупність норм і правил поведінки*

міжнародних акторів, а також процедур прийняття рішень, що складаються у різних аспектах міжнародної співпраці.

Основні положення теорії міжнародних режимів зводяться до наступного.

1. Міжнародні режими виникають як результат узгодження інтересів, цілей і цінностей різноманітних акторів. Згідно з найпоширенішою точкою зору, міжнародний режим не передбачає створення міжнародної організації або будь-якої установи (наприклад, постійного секретаріату, офіційної штаб-квартири), де фіксувалися б певні правила поведінки міжнародних акторів. Як приклад можна навести режим нерозповсюдження зброї масового знищення, сукупність договорів у сфері нерозповсюдження ядерної зброї, режими морського судноплавства, Економічний і валютний союз країн-членів Європейського Союзу, режим захисту прав людини тощо. Однак з іншого боку в процесі інституціоналізації міжнародних режимів виникають міжнародні організації.

2. Режими полегшують співпрацю через функції, що вони виконують для держав. Російський учений В.Петровський зазначає, що режими пом'якшують наслідки міжнародної анархії для держав, спонукаючи до децентралізованого виконання угод. Окрім того, режими розглядають як засіб отримання більш повної інформації кожної сторони про поведінку інших. Уважається, що вони мінімізують негативні наслідки співпраці і долають перепони на її шляху²¹. Отже, з одного боку, режими зменшують невпевненість держав та їх побоювання щодо того, що інші актори (як традиційні, так і нетрадиційні) можуть порушити співпрацю, а з іншого, зменшують схильність держав до таких порушень.

3. Найчастіше держави створюють міжнародні режими через погодження низки принципів, норм і правил, яких вони домовилися дотримуватися у політичній сфері при прийнятті рішень зі спірних питань. Більше того, зазвичай, держави встановлюють процедурні норми для подальшого розвитку і адаптації правил режиму відповідно до змін, що відбуваються у системі міжнародних відносин. При цьому держави, формуючи режим або приєднуючись до нього, зобов'язуються дотримуватися визначених обмежень щодо використання своїх суверенних прав (наприклад, права за власною волею підвищувати чи знижувати тарифи) в обмін на те, що інші зроблять це ж саме. Зазвичай, такі обміни, з яких і беруть початок міжнародні режими, приносять вигоди, але водночас і покладають великі обов'язки на ті держави, що приєдналися до них (часто також і на аутсайдерів режиму).

4. Принципи й норми створюють нормативну основу режимів, а правила і процедури прийняття рішень визначають поведінку міжнародних акторів, сприяють рівноправному інформаційному обміну, у такий спосіб, впливаючи на якість передбачуваності міжнародної політики.

Такі положення теорії міжнародних режимів під кутом зору неолібералізму були піддані критиці з боку їх опонентів – неореалістів. Думки опонентів можна звести до таких основних положень.

1. Неореалісти вказують на те, що власне існування того чи іншого режиму пов'язано із сукупністю передуючих рішень, що прийняті державами з метою співпраці. Іншими словами, не режим стимулює співпрацю, а співпраця лежить в основі встановлення режиму. Отже, стан і можливості співпраці є результатом попередніх домовленостей між учасниками міжнародного режиму.

2. Якщо правила розподілу вигод від співпраці, що існували до встановлення режиму, або в його межах, не враховують вихідного становища (тобто того, що існувало до встановлення цього режиму) сильніших держав і не сприяють його збереженню або зміцненню, то ніякі вигоди від співпраці не пробудять їх до згоди на створення режиму або дотримання правил режиму, якщо він установлений раніше.

3. З погляду неореалістів, ця теорія виявляє не увагу до проблем влади і сили у міжнародних відносинах. Вони вважають, що основу режимів становить саме розподіл сили у міжнародному масштабі. Діючі у рамках режиму правила і норми існують до того часу, доки зберігається певний баланс сил, а вони трансформуються разом з його зміною.

Аналізуючи основні положення теорії міжнародного режиму в підходах неолібералістів і неореалістів, варто зазначити, що їхні думки сходяться на тому, що створення міжнародних режимів не приводить автоматично до поглиблення і розширення співпраці у міжнародних відносинах. З погляду авторки, для цього потрібні зусилля держав, їх політична воля та узгоджені інтереси, спільні цінності. Така співпраця у межах режиму має давати більше вигод, аніж утрат, не порушувати вихідного стану та ієрархії у системі міжнародних відносин. Міжнародний режим може бути ефективний лише тоді, коли він формується на основі балансу сил і на ґрунті балансу інтересів.

Поза всяким сумнівом, міжнародний режим є однією із форм співпраці. Об'єктивною умовою співпраці загалом є наявність «певного масиву спільних інтересів»²². Для оцінки стану процесу співпраці доцільно виокремити основні критерії, на основі яких і буде вирізнятися міжнародний режим як особлива форма міжнародної співпраці. Тому важливим елементом дебатів про міжнародні режими є дискусія про критерії їх ефективного функціонування і відмежування від інших форм співпраці. Було запропоновано два критерії: ефективність співпраці у певній галузі та її стійкість²³. З погляду авторки, доцільно враховувати і такі критерії, як динамічність, відповідність цілей можливостям та інтересам, інформатизація й механізми вирішення непорозумінь. Проаналізуємо їх.

1. Ефективність співпраці визначається на основі того, якою мірою учасники керуються принципами, правилами і процедурами, або наскільки вони їх враховують; як реагують на їх порушення; наскільки можливо уникнути примусу для забезпечення дотримання таких правил; чи дає можливість участь у режимній угоді всім або більшості її членів досягати вигод у такий спосіб, щоб при цьому жоден із них не був у програші. Тобто співпраця передуює встановленню режиму в тому чи іншому аспекті міжнародних відносин.

2. Стійкість режиму впливає з ефективності й пов'язується з його здатністю існувати, незважаючи на зміни розстановки сил на міжнародній арені.

3. Динамічність може визначатися за кількісними та якісними параметрами. Йдеться про збільшення чисельності членів, що прийняли певні правила (наприклад, у торгівлі, екології, захисті прав людини тощо), розширення меж і галузей співпраці, вплив режиму на процес вироблення міжнародної політики.

4. Відповідність цілей можливостям та інтересам сторін, а також чи може участь у режимі дати кожному з учасників стільки вигод і переваг, щоб компенсувати витрати.

5. Інформатизація є важливим критерієм, тому що держави з відмінними інформаційними можливостями не можуть ефективно й динамічно розвивати відносини у межах того чи іншого режиму. Функціонування режиму включає обмін інформацією між його членами, а також їх згоду на те, що стосується норм і принципів, які визначають режим. Держави пильно стежать за кількістю та якістю інформації, що передається ними одна одній, так само як і принципів, що визначають режим, тому що одні з них прагнуть зберегти своє відносне становище у міжнародній ієрархії, а інші – покращити його. Інакше кажучи, одні хочуть зберегти існуючий баланс сил, тоді як інші бажать змінити його. Йдеться не обов'язково про баланс із військовою складовою, він може визначатися економічною могутністю, фінансовими, інформаційними, технологічними можливостями тощо. Головне, що його зміна може потягнути за собою втрати, що будуть нести держави, і змінити відносні вигоди, які можуть виходити з існування режиму. Тому учасникам міжнародних відносин буває складно добитися один від одного повного дотримання навіть узгоджених принципів і правил функціонування режимів, що знижує їх ефективність у розвитку співробітництва.

6. Учасники режиму повинні бути готовими приймати та виконувати встановлені режимом норми і правила, а також розв'язувати протиріччя, які завжди існують. Щоб вони не привели до неефективності або неієвності режиму, необхідно мати адекватний механізм вирішення непорозумінь й поточного узгодження позицій сторін.

Отже, проаналізувавши основні теоретико-концептуальні підходи вчених до міжнародних режимів, зазначимо, що за останнє десятиліття погляди на проблематику регулювання міжнародних відносин зазнали суттєвих змін, що в основному було пов'язано з переструктуруванням системи міжнародних відносин. Геополітичні зміни цього періоду призвели до інтенсифікації дискусії навколо проблеми регулювання міжнародних відносин. Практика звернулася до теорії, до пошуку нових критеріїв інтерпретації та оцінок подій, що відбувалися.

Теорія міжнародних режимів бере свій початок з 1970-х років, а сформувалася лише в 1990-х роках в умовах геополітичних змін у світі. Теоретичні надбання щодо міжнародних режимів належать в основному західним ученим-міжнародникам. Певною мірою міжнародні режими вивчають російські вчені, чого не можна сказати про вітчизняну теорію міжнародних відносин, що й досі переживає період становлення.

У працях американських учених термін «міжнародний режим» трактується як сукупність узгоджених норм, принципів і процедур для регулювання будь-якої сфери міжнародних відносин, або як спосіб регулювання наддержавних та міждержавних відносин через прийняття правил і процедур, а також створення відповідних інститутів.

В умовах співпраці, зв'язків та угод, що з неї випливають, міжнародні режими виконують функцію регулювання у межах своєї компетенції і можуть мати вагомий вплив на розв'язання конкретних проблем, світову політику та еволюцію міжнародних відносин.

Як прихильники теорії міжнародних режимів – неоліберали, так і їхні опоненти – неореалісти, погоджуються з основними положеннями теорії міжнародних режимів, розглядають режими як одну із форм співпраці, але ці положення й надалі залишаються предметом наукової дискусії між ними. Існують і емпіричні підтвердження висновку про здатність режимів полегшувати міжнародну співпрацю.

Загалом теорія міжнародних режимів збагатила аналіз міжнародної співпраці. При цьому в останні роки з'явилися нові тенденції, що звільняють аналіз міжнародних режимів від надто механістичного підходу. З одного боку, саме поняття міжнародного режиму дедалі поступається місцем дефініції міжнародних інститутів, що розширює можливості аналізу формування правил співпраці між державами, надаючи такому аналізу системний характер. Співвідношення міжнародного режиму і міжнародної організації є визначальним, а міжнародні організації є найрозвинутішою формою міжнародного режиму. З іншого боку, вимальовується новий напрям, що акцентує увагу не стільки на стратегіях держав і владних відносинах у міжнародній системі, скільки на взаємодії та взаємозалежності всіх міжнародних акторів, зацікавлених у розвитку співпраці.

Отже, міжнародний режим – одна із форм співпраці в окремо взятій галузі, його функціонування опирається на консенсус і відмову від механізмів примусу. Критеріями ефективного функціонування міжнародних режимів і виокремлення їх серед інших форм співпраці є: її ефективність у визначеній галузі, стійкість, динамічність, відповідність цілей можливостям та інтересам, інформатизація й механізми вирішення непорозумінь. Процеси формування режимів та визначення критеріїв їх ефективного функціонування потребують подальшого вивчення і вдосконалення.

¹ Марк Хрусталеv. Международные аспекты социально-политической стабильности // Международные процессы. – Том 6. – № 2 (17). – <http://www.intertrends.ru/seventeenth/005.htm>

² Прорыв к свободе: О перестройке двадцать лет спустя (критический анализ): Сб.

³ Мировая политика и международные отношения. – СПб., 2009. – С. 108.

⁴ Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в постмодерній системі міжнародних відносин // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Випуск 5. – К., 2001. – С. 145.

⁵ Krasner S. D. International Regimes. – Ithaca, New York, 1983; Haggard S. and Simmons B. A. Theories of international regimes // International Organization. – 1987. – Vol. 41. – № 3. – P. 491 – 518.

⁶ Амитай Этциони. «...Новый режим глобального управления выковывался на крови ...» // Международные процессы. – Том 7. – Номер 1 (19). – Январь – апрель 2009. – <http://www.intertrends.ru/seventeenth/005.htm>

⁷ Keohane R. O. Neoliberal institutionalism: A perspective on world politics // Keohane R.O. (ed.). International Institutions and State Power: Essays in International Relations Theory. Boulder, 1989. – P. 16.

⁸ Krasner S. D. Op. cit. – P. 491 – 518.

⁹ Ф.Лара Международная защита прав человека и Совет Европы // Европейская интеграция: современное состояние и перспективы: Сб. науч. ст. – Минск, 2001. – С. 183.

¹⁰ Mearsheimer J.J. The false promise of international institutions // International Security. 1994/95. – Vol. 19. – № 3. – P. 5 – 49.

¹¹ Ruggie J. G. Constructing the World Polity. Essays on International Institutionalization. 3rd ed. L., N. Y., 2002. – P. 89.

¹² Введение в теорию международных отношений и внешней политики. – СПб., 2001. С. 83 – 84.

¹³ Ruggie J. G. Op. cit. – P. 89.

¹⁴ Ф.Лара Указ. соч. – С. 183.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Ruggie J. G. Op. cit. – P. 67.

¹⁷ Амитай Этциони. – Указ. соч.

¹⁸ Введение в теорию международных отношений и внешней политики. – С. 83 – 84.

¹⁹ Mearsheimer J.J. Op. cit. – P. 5 – 49.

²⁰ Keohane R. O. Op. cit. – P. 16.

²¹ В.Петровский. От империи – к открытому миру. О внешней политике России переходного периода. – М., 2007. – 208 с.

²² Современная мировая политика: Прикладной анализ. – М., 2009. – С.118.

²³ Сафонов М. Западные исследования международных институтов // Международные процессы. – 2003. – № 1. – <http://www.intertrends.ru/seventeenth/005.htm>

В статье рассматриваются современные теоретико-концептуальные подходы в изучении международных режимов. Анализируются основные положения теории международных режимов с точки зрения неоллиберализма и неореализма. Дана характеристика критериев анализа международного режима как одной из форм сотрудничества.

Ключевые слова: *международные отношения, мировая политика, международный порядок, мировой порядок, международный режим, международные институты, международные актеры, сотрудничество.*

This article reveals the modern theoretical and conceptual approaches to the study of international regimes. Analyzed the basic postulates of the theory of international regimes from the perspective of two paradigms: neoliberalism and neorealism; identified and characterized the criteria which defined the international regime as one of the forms of cooperation.

Key words: *international relations, world politics, international order, world order, international regimes, international institutions, international actors, cooperation.*

Андрій Мартинов

ЄВРОПЕЙСЬКА КОЛЕКТИВНА ПАМ'ЯТЬ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ

У статті аналізуються проблеми взаємодії європейської колективної пам'яті та ідентичності. Показано вплив історичної пам'яті на суспільну ідентичність.

Ключові слова: *Європа, історична пам'ять, політика історичної пам'яті, історична ідентифікація, ментальність.*

Інтенсивний розвиток процесу глобалізації, «ущільнення» конфліктної та діалогової взаємодії різних народів і культур актуалізують увагу до соціально-історичної пам'яті як одного із важливих інструментів збереження ідентичності різних народів. Причому домінуючим залишається уявлення про історію як основу національної ідентичності¹. Особливо показовою у цьому сенсі можна вважати європейську історію, обтяжену досвідом двох світових війн і спробами після 1945 року вибудувати новий підхід до політики європейської колективної пам'яті як інструмента примирення народів та їх поступу до європейського цивілізаційного єднання. Однак і на цьому шляху після закінчення «холодної війни» країни Європи зіштовхуються з дедалі більшою кількістю проблем. Адже помітним наслідком процесу глобалізації стає тенденція до «зіткнення» різних ідентичностей.

Американський дослідник С.Гантінгтон зазначає, що «у кожного є кілька ідентичностей, які можуть конкурувати одна з одною чи доповнювати одна одну: родові, професійні, культурні, інституційні, територіальні, освітні, релігійні, ідеологічні, інші... Ідентифікацію на будь-якому рівні можна визначити лише через ставлення до «інших»². Країни Європейського Союзу стають національно й культурно різноманітними. Унаслідок цього, наприклад, в Європі загострюється питання взаємодії між секуляризованим європейським християнським світом і традиційною мусульманською культурою. Отже, відчувається потреба аналізу феномена історичної пам'яті в умовах суперечливої взаємодії традиційних, модерних і постмодерних суспільних процесів.

Особливий інтерес окреслене коло проблем має для України, що також переживає складний процес адаптації національної державності до сучасних світових тенденцій. У цьому контексті важливо розглянути вплив інформаційного суспільства на формування та функціонування історичної

пам'яті європейських народів. Адже відповідні соціально-історичні процеси в Україні відбуваються у безпосередній взаємодії з європейськими тенденціями. Складний геополітичний вибір доводиться робити, зважаючи на історичний спадок і географічне розташування.

Насамперед зазначимо, що сучасна Європа це родина народів, єдність яких має духовно-цивілізаційний характер. Бурхлива історія Європи рясно відкрила її не лише мовчазними руїнами, а й численними «пам'ятними місцями», які консолідують такі «уявлені спільноти», як нації. Кожна із них має власну версію «колективної пам'яті». Актуалізація історичної пам'яті відбувається завжди на основі свідомого звернення до минулого через набір цінностей певної культури. Якість і наповненість історичної пам'яті залежить від глибини усвідомлення історичних альтернатив.

Національні історії європейських народів стають «офіційною» версією пам'яті. Як слушно зазначає П.Коннертон, «ми маємо розрізняти соціальну пам'ять і специфічну практику – історичну реконструкцію»³. Хоча остання не залежить від соціальної пам'яті, вона потрібна навіть тоді, коли пам'ять зберігає прямі свідчення людей про певні події.

Вітчизняний історик Н.Яковенко вважає, що «людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне «колективне переживання», яке згуртовує спільноту в цілісну одиницю завдяки спільним «спогадам» про нібито єдиного предка, про спільно освоєну/здобуту територію, про спільно пережиті успіхи й невдачі»⁴. Отже, соціально-історична пам'ять виконує важливу функцію: вона фіксує причини й наслідки, вирішуючи прикладне завдання наділення певної події або факту значенням. Завдяки цьому, робота пам'яті – це взаємодія та «гра» із символами і смислами.

Типологічно соціально-історична пам'ять поділяється на «інституціолізовану» «музейну пам'ять» (деякі меморіали можуть стати інструментами забуття), пам'ять у топоніміці громадських місць, «феноменологічну» власне індивідуальну пам'ять, а також пам'ять різних соціальних верств і поколінь (когорт). Також можна виділяти офіційну пам'ять еліти, що інтенсивно впливає на науково-історичну пам'ять, народну пам'ять, яка з другої половини ХХ ст. фіксується «усною історією», а також пам'ять «ідеальну» або міфологізовану, пов'язану зі спробами зміни історичної ідентифікації внаслідок чого вона має зовсім мало спільного з минулим у тому вигляді, яким воно було. Одночасно в суспільній свідомості співіснує колективна пам'ять трьох-чотирьох поколінь, які є сучасниками. У більшості культур існує й гендерний аспект пам'яті, адже у будь-якому суспільстві чоловіки й жінки відрізняються не лише за освітніми і професійними ознаками, а й за набутим «гендерним» досвідом. Зрештою, за географічною ознакою в територіальних межах певної країни можна

виділяти пам'ять сільську й пам'ять міську, тобто урбаністичну, а також пам'ять певних регіонів.

Звертаючись до аксіологічного ціннісного аспекту пам'яті, маємо справу з «пам'яттю переможців» і «пам'яттю переможених». Визначаючи «якісні» емоційні характеристики феномена колективної та індивідуальної пам'яті, можемо виділяти «пам'ять про свободу» й «пам'ять про рабство». Тому навряд чи можна вважати коректним бажання «повернення історичної пам'яті», що апріорі розглядається як «єдина пам'ять», а на практиці в принципі такою бути не може. Насправді, починаючи від модерних часів, тим паче постмодерних, сучасниками яких ми є, маємо справу зі складною соціальною диференціацією і складною структурою соціально-історичної пам'яті. Демократичне ставлення до феномена пам'яті вимагає відтворення множини пам'ятей у всьому її типологічному спектрі.

Треба зазначити, що в інформаційному постмодерному суспільстві феномен історичної пам'яті перебуває у стані змін механізмів формування й суспільно-політичних умов функціонування. Кожен із видів історичної пам'яті перебуває у постійному «діалозі» з усіма іншими. Результатом такої конкурентної взаємодії є «легалізація» суспільних практик підтримки одних аспектів пам'яті й наполегливі спроби «амнезії», або «щасливого забуття» болісних миттєвостей чи аспектів минулого. Результатом такого структурно-функціонального процесу є стандарти поведінки, соціальні міфи й політичні ілюзії певного суспільства. Однак треба мати на увазі, що усталені міфи в житті як особистості, так і нації, відіграють роль не меншу, аніж така ціннісна відносна категорія, як «історична правда».

Причому, чим більше заперечується минуле, тим більш залежним від нього стає суспільство. Звичайно, кожне покоління робить власний історичний вибір, хоча все одно сприйняття сучасності для кожного нового покоління продовжує залежати від його знання про минуле. Утім, і за постмодерних часів передання соціально-історичної пам'яті відбувається за допомогою механізму різноманітних ритуальних дій. Важливе значення мають церемонії вшанування пам'яті. Наприклад, 27 квітня 2007 р. із центру естонської столиці Таллінна перенесли Бронзового солдата з метою створення нового символічного порядку щойно винайдених традицій естонського суспільства. Досить часто в європейських інформаційно насичених суспільствах застосовуються спроби підміни проблем сучасності історичними проблемами. Або перенесення сучасних проблем на минуле, яке знову «по-новому» переграється.

Це й не дивно, адже інтерпретація історії є важливим фактором визначення колективної ідентичності. Боротьба за політичну ідентичність сама стає важливою частиною національної історії. На нашу думку,

ідентичність будь-якого соціального суб'єкта є триєдиним синтезом: того, що суб'єкт думає про себе; того, що інші думають про нього; і того, чим цей суб'єкт є у певний проміжок часу. Причому феномен пам'яті наскрізь пронизує всі три складові ідентичності. Існує діалектичний зв'язок між суспільною та індивідуальною ідентичностями та ментальними станами у минулому. Завдяки належності до певної соціальної групи, індивіди здатні отримувати з пам'яті власні спогади. Пам'ять як соціально-психологічний акт людської свідомості у такий спосіб працює у внутрішньому часі соціальних суб'єктів.

Соціально-історична пам'ять постійно зорієнтована на перегляд історії та її стереотипів. За цих обставин до своєрідного історичного нігілізму веде «демонізація» певних діячів минулого й «канонізація» окремих особистостей або подій минулого. Такий маніхейський підхід до «абсолютного зла» або «добра» надто спрощує реальну картину соціального буття. Потрібна позитивна інтеграція історичної пам'яті, інакше втрачаються важливі смисли, внаслідок чого історична пам'ять фрагментується.

Особливістю постмодерної доби є поступовий перехід від «залізо-бетонної» ідентичності, що домінувала до модерної доби, до її нестійких сучасних форм. Унаслідок цього виникають конфлікти між різними інтерпретаціями пам'яті. «Розломи» пам'яті провокують, як скринька Пандори, різні суспільні енергії. Тому можуть відроджуватися старі міжнаціональні конфлікти, властиві Європі в минулому, що руйнують цінності спільного європейського простору. Яскравим прикладом цього процесу є події 1990-х років на Балканах, що відбувалися в процесі розпаду Югославії. Символічна війна у «місцях пам'яті» сербів, хорватів й боснійських мусульман роз'ятрила рани минулого, спровокувавши гострий ціннісний конфлікт, який призвів до тривалої громадянської війни.

Однак навіть за цих умов процес економічної й політичної європейської інтеграції, важливим результатом якого стало офіційне створення 1 листопада 1993 р. Європейського Союзу, вимагає вкорінення ідеї єдності Європи в минулому, адже саме пам'ять є специфічною формою переконання в істинності актуального результату суспільної практики. У цьому випадку важливим є переконання у культурній і цивілізаційній єдності європейських народів.

В епоху глобалізації питання про засвоєння європейського культурного капіталу набуває особливого сенсу. У праці «Ідея загальної історії у всесвітньо-цивільному сенсі» німецький філософ І. Кант пропонував як предмет історії – науки досліджувати переживання й наміри не окремих людей, а людства в цілому⁵.

Найчастіше історики розміщують факти за схемою розвитку суспільства від етносу до народності й від народності до нації. В Європі нації з'являються як результат тривалого культурно-історичного розвитку певних територіальних державних утворень. У Західній Європі, на відміну від Східної Європи загалом, та українських земель зокрема, приблизно у XIII столітті зароджується поняття свободи, що стимулюється вже не лише дискусіями інтелектуалів на теми свободи волі, а й реальними правовими відносинами передусім у середньовічних містах.

Починаючи з часів Великої французької революції, суб'єктом політики стає не лише аристократія, а й більша частина населення країни, принаймні охопленого здобутками Просвітництва. За результатами наполеонівських війн національна самосвідомість об'єднує різні верстви населення, які доти були розділені соціальними, регіональними, етнічними, релігійними бар'єрами. У гру історії долучається станова нація. Поступово, залежно від ступеня прогресу Просвітництва, національна самосвідомість формується у публіки, що регулярно читає. Носієм національної самосвідомості стає інтелігенція, яка синтезує стилі мислення, властиві для усної й писемної культури⁶.

У другій половині XVIII ст. на хвилі Великої французької революції формувалися широкі патріотичні рухи, що були наступною стадією процесу європейської політичної модернізації. Причому відтоді під патріотизмом розуміється така суспільно-політична поведінка, за якої спільні інтереси, зазвичай, переважають над особистими. На цій основі формується демократичний режим громадянського суспільства, здатний не просто «терпіти» інтереси бюрократії, а й контролювати її та змушувати працювати у загальних суспільних інтересах. Особистість всією системою соціального контролю зобов'язується ідентифікувати себе з державою.

Національно-визвольні рухи формують ідеологію, що визначає критерії ідентифікації певної нації. Причому націоналізм стверджує певну націю на основі надання ознак «неповноцінності» іншим націям. У країнах Європи особливо інтенсивно такі модерні традиції започатковувалися впродовж 1870-1914 рр., коли відбувалася невпинна трансформація новітнього у застаріле⁷. Не слід забувати, що до цих модерних часів більша частина населення Європи проживала у сільській місцевості й користувалася відповідними соціальними практиками відносин із пам'яттю. Приблизно з цього часу починає домінувати відчуття того, як «швидко минає час» і «біжить» історія⁸. Унаслідок цього людина стає відповідальною як за минуле, деякі цінності якого переносить у сучасне, так і за майбутнє, що готує власними зусиллями.

Упродовж XIX-XX ст. історична пам'ять зберігалася й культивувався інтелігенцією, насамперед шкільними учителями історії, уроки яких

започатковували формування політичної свідомості. «Образи з минулого, – як слушно зазначає П. Коннертон, – зазвичай «виправдують»/легітимізують соціальний лад теперішнього»⁹. Наприклад, суперечлива роль шкільних підручників у формуванні образів ворога стала очевидною ще після Першої світової війни, а особливо після Другої світової війни, коли політичний націоналізм став сприйматися в Європі як негативний оціночний термін. Утім, в сучасній Європі офіційне поширення історичних знань через навчальні заклади та неофіційне їх обговорення у родинях залишаються важливими інструментами політичного впливу. Кожний учасник дискусії стає захисником певної справи і досить часто звинувачує опонентів у навмисному ототожненні історії й політики.

Водночас у постмодерному суспільстві за інформаційним галасом, зазвичай, проглядається замало сенсу щодо сучасних учинків і заяв, не кажучи вже про такі, що зроблені у минулому. Хоча, звичайно, оповідь про одне життя є віддзеркаленням усної історії соціальної групи, що впливала на життя індивіда. Минуле досліджується на основі знань та уявлень, складених у конкретну епоху. Своєю чергою історик інтерпретує реальність крізь призму власних уявлень та інтелектуальний доробок «своєї» епохи.

В історії завжди взаємодіють дві тенденції: одна спрямована на зміцнення, самозбереження соціальних структур та інститутів, інша – на їх руйнацію й ліквідацію старих форм буття заради появи нових. Німецький філософ Ю.Хабермас висуває як основні динамічні характеристики історії спроможність людини до критичної раціональності й відкритої демократії. Творити соціальний світ без пам'яті про минуле неможливо. Дуже часто тяжкі умови повсякденного буття в «сучасності» з часом оцінюються як «чудові старі часи». За цих обставин досить часто з проблемного поля історії вилучається парадоксальне «сучасне», що виявляється «виключеним третім», тобто ані минулим, ані майбутнім, й водночас тим й іншим.

Однак історією керує не лише розум, а й основний інстинкт (часто нагадують, що кохання й голод керують світом), тому для розуміння історичних подій потрібно враховувати пристрасті й афекти, бажання та мотиви, що визначають поведінки індивідів і суспільств. Зрештою, історія цивілізації це не лише історія розуму, а й страху. Причому страх як інструмент адаптації до навколишніх умов з часом набуває все більш складних форм. Умови соціальної нестабільності доби глобалізації й поява суспільства великих ризиків провокує нові страхи, внаслідок чого ускладнюється засвоєння так званих «уроків історії». Найчастіше саме ілюзії допомагають виживати. Утім, як зазначав український поет

В. Симоненко, «на цвинтарі утрачених ілюзій немає місця для нових могил».

Отже, історична пам'ять зберігає накопичену соціальною системою інформацію. Наявність пам'яті підтримує безперервність суспільної свідомості, завдяки чому забезпечується самототожність різних соціальних суб'єктів. У громадській думці «сучасне» відділено від історичного «минулого» проміжком часу в сорок-п'ятдесят років. Після цього часу колишні протиріччя, зазвичай, зникають. Однак минуле відіграє важливу роль у громадській свідомості. Воно є одним із елементів, які зміцнюють або руйнують соціально-психологічну єдність нації. Масами легше керувати силою уяви, аніж брутальною фізичною силою. Інформація перетворюється на головний інструмент культурної гегемонії.

Звертаючись до історії культур пам'яті, вітчизняний історик С.П. Стельмах посилається на доробок французького дослідника П. Нора, який започаткував проєкт вивчення місць національної пам'яті. Виділяються три напрями досліджень: пам'ять і нація, пам'ять і простір (топографії пам'яті), пам'ять і соціальна та етнічна сегментація (середовища пам'яті)¹⁰. Утім, слід пам'ятати, що феномен історичної пам'яті існує у масовій свідомості як динамічне соціальне явище, особливо в умовах бурхливої суспільної трансформації. Різні соціальні прошарки мають власну історичну пам'ять. Особливість другої половини ХХ ст. полягає в тому, що в цей час не лише еліта є зберігачем пам'яті, а й більше значення має феномен масової історичної пам'яті. За висловом французького культуролога Ж.Дерріда, «рецепція – це завжди прилаштування до себе, тобто перетлумачення»¹¹.

Важливим фактором стабільності державного устрою залишається система цінностей, яка поділяється більшістю членів суспільства. Неможливо змінити суспільні норми шляхом їх трансформації в окремих членів суспільства. Потрібно забезпечити зміну лідерів громадської думки. Еліта, попри більшу роль «народних мас» у процесі осмислення пам'ятних подій, залишається головним зберігачем пам'яті. Утім, «інтереси часто істотно відрізняються в різних групах навіть усередині однієї держави, а також між елітами і громадянами», тому «еліти не обов'язково працюють заради спільних інтересів, позаяк мають власні»¹². Щоправда, в інформаційному суспільстві, особливо в альтернативних щодо офіційних комунікаціях, формуються контр-еліти з альтернативними уявленнями про досвід. Однак думки тих, хто не має засобів для духовного виробництва, підпорядковані світогляду еліти. Тому продовжує працювати відомий соціальний факт, аби сформувати думку широкої аудиторії досить вплинути на думку лідерів. Причому для кожної категорії населення є свій авторитет. Однак це досить складно зробити, адже факти завжди навантажені

символічним значенням. Вони інтерпретуються на основі ціннісних установок, які з часом змінюються, але деякі з них пам'ятаються тривалий час.

За доби початку писемності грамотна людина сама добирала факти й інтерпретувала їх. Водночас, отримуючи факти від інших, все одно можна було їх самостійно перевіряти та інтерпретувати. З винайденням друку людина отримала факти та їх інтерпретацію, що вміщувались у її власну модель світу. Однак в інформаційнішому суспільстві людина отримує факти, їх інтерпретацію та світогляд одночасно. Без зусиль можна сприйняти повідомлення, що вкладається у часовий проміжок від 4 до 10 секунд. Інакше доведеться докладати додаткові зусилля. Перше повідомлення має більший вплив на свідомість, аніж усі наступні. Навіть сенсаційна інформація «вигорає» максимум за тиждень. Відчуття кризи зменшує спроможність до критичного сприйняття фактів. На цю закономірність працює й «сенсаційність» подачі фактів, включно з подіями минулого. Певна подія може домінувати над рештою. Адже людський розум обмежений, тому в пам'яті залишаються, зазвичай, лише вершини подій, навколо яких концентруються інші події.

Чим більший обсяг інформації ми отримуємо, тим меншою є наша спроможність його адекватно контролювати. Унаслідок цього дедалі більшу роль починають відігравати міфологічні моделі сприйняття минулого, що дають можливість уявити всю його складність у спрощеній формі. Штучно створена картина дійсності «інсталюється» у свідомість повсякденною інформаційною роботою. Створюється віртуальний світ, в якому так само віртуально вирішуються проблеми. Єдиною реальністю стає джерело інформації, а не об'єктивний світ.

Важливе значення має також семантика пам'яті, що звертається до семіотики. Остання є загальною теорією знаків. Вона поділяється на прагматику, що аналізує відносини між знаком і дослідником, семантику (ставлення знака до об'єкта, який він означає), та синтактику (досліджує взаємини між знаками). Семіотика звертається й до такого знаку, яким є мова. Саме мова зберігає інформацію, є засобом пізнання й висловлення емоцій. Без мови неможливе мислення й пам'ять. Мова покликана класифікувати безперервний інформаційний потік. Вона відіграє вирішальну роль у процесі формування, підтримання й зміни громадської думки. Адже Слово має суттєве значення для поведінки соціальних суб'єктів. Тому мова це не лише галузь лінгвістики, а й лексичне віддзеркалення психології народу, його світосприйняття та оцінки зовнішнього соціального середовища. Наприклад, нерозуміння контексту може спотворювати сприйняття минулого. Окрім основного значення, тобто денотації, низка термінів має конотацію. Тобто додатковий зміст, якому

властиві семантичні або стилістичні відтінки, які використовуються з метою емоційно-оціночних суджень. Метафори включають асоціаційне мислення, яке «економить» інтелектуальні зусилля. Пристрасті є мотором сучасної економіки, розрахованої на продукування бажань.

Різним історичним епохам властиві власні культурно-історичні форми ментальності, як ідеї, оформлені у колективних міфах, мріях, уяві. Менталітет не дається від народження, а штучно культивується через логіку мислення й соціальні установки і культуру емоціонального життя членів суспільства. Інструментальні знання, що є придатними для перетворення світу, дуже брутално трансформують ментальність – характер, тобто «габітус» як своєрідні культурні стереотипи. Суб'єктивно уява залишається важливим механізмом пам'яті. Спроможність кохати, вірити, сподіватися, страждати та насолоджуватися не дана від народження. Ці норми комунікації, духовні цінності й переживання розвиваються у процесі соціального життя і передаються від покоління до покоління як традиція. Однак сучасне суспільство, орієнтоване на пізнання, мало уваги приділяє формуванню вольових, емоційних, пам'яткових, ціннісних структур свідомості.

Людина постмодерної доби змінює знаки і сенс символів не тому, що втрачає зв'язок з традицією, а тому, що трансформує саму традицію. Наприклад, лише за постмодерних часів можна стати плагіатором, нічого не опублікувавши. Коли нью-йоркське видавництво «Робертс букс» випустило фоліант із сотні чистих сторінок під назвою «Порожня книга», дирекція бельгійського видавництва «Пресс» подала до суду. Бельгійці раніше випустили книгу такого ж «змісту», але під заголовком «Спогади безпам'ятного»¹³.

Європейська наука намагається опанувати соціально-історичною пам'яттю через її квантифікацію, класифікацію, верифікацію та фальсифікацію. За постмодерних інформаційних умов суспільство відмовляється від раціонального контролю з боку держави за економічними, політичними, інформаційними та іншими процесами. Владні структури національної держави втрачають спроможність надійно регулювати циркуляцію товарів, грошей, ідей, навіть збереження генофонду нації шляхом управління сексуальністю.

Скорочення населення, криза інституту національної держави, ідеологічний вакуум, розкол між елітами і народом, приплив емігрантів з іншою культурною й релігійною ідентичністю, аніж у країнах Європи. Транснаціональна логіка розвитку бізнесу вимагає мультикультуралізму. Церква пристосовується до нових варіантів сексуальної поведінки, аби не втратити прихожан. Водночас чимало емігрантів, які ідентифікують себе з позаєвропейськими культурно-цивілізаційними традиціями, розглядають

Європу як простір для дикого полювання й найчастіше не мають щирого наміру змінювати власну ідентичність. Тому радикальна відмова від європейських християнських традицій і цінностей призводить до виникнення нових ризиків самій європейській ідентичності.

Зрештою, ким себе нація, або особистість вважає, тим вони, принаймні у потенції, є. Якщо відчувати себе «периферійними сиротами», які не змогли побудувати власного дому й тому стукаються до чужого з проханням про шматок хліба, такі «гості» нікому в об'єднаній Європі не потрібні. Справжня ідентичність включає в себе не лише знання про себе, а й почуття впевненості у власних силах, поваги до себе. Той, хто втратив себе, той є агресивним щодо інших. Той, хто тотожний собі, не боїться Іншого, невідомого, а прагне його толерантно зрозуміти.

Щоправда, надто наївно вважати, що «постнаціональне» суспільство в умовах глобалізації створить толерантних космополітів. Адже ми є свідками інтенсифікації національно-етнічних конфліктів. Відбувається нова диференціація суспільств, з'являються нові національно-культурні бар'єри. За цих умов постмодерне суспільство намагається за допомоги механізмів пам'яті керувати не ідеями, а бажаннями людей.

У світі, який переживає процес глобалізації, відбувається зміна технологій панування і влади, що обумовлено інформаційними й комунікаційними трансформаціями. Ми є свідками зменшення ролі інтелектуального виховання, орієнтованого на передачу особистого досвіду, й розвитку суспільства спектаклю, в якому візуальні «дива» керують повсякденністю. Звичайно, суспільством спектаклю була вже пізня Римська імперія, але вона впала під тиском варварів, які не сприйняли політичної семіотики та аксіології Рима¹⁴. Сучасне суспільство спектаклю набуває глобальних рис.

Глобалізація стала символом кризи проекту Модерну. Постмодерн замість цінностей висуває систему інтересів. Однак без певної системи цінностей немає образу майбутнього. Дедалі частіше паралелі з цим досвідом видаються актуальними й для Європейського Союзу. Поки що найбільш активно у формуванні спільної європейської пам'яті використовуються «місця пам'яті». Зокрема європейські туристичні об'єкти стають матеріальним інструментом підтвердження історичної пам'яті. Утім, можливість жити у рідному комфортному соціокультурному середовищі відіграє не меншу роль, аніж матеріальний добробут. Тому після розширення Європейського Союзу та відкриття національних кордонів вся Південна Європа не переселилася на багату Північ.

Європейська ідентичність і національна ідентичність є, використовуючи термінологію німецького соціолога Макса Вебера, ідеальними моделями соціально-історичних наук і політики. Досить часто терміни недоречно

«жартують» зі смислу. Це стосується й взаємовпливу між пам'яттю і національною свідомістю. Нації є основними суб'єктами проекту модернізації. Націоналізм завжди апелює до певної ідентичності. Вона формується на основі спільних символів, ідей, слів, цінностей. Зазначений інструментарій забезпечує адекватність сприйняття власної ідентифікації. За умов глобальних трансформацій Європа шукає можливості для свого цивілізаційного самозбереження.

Національний характер є важливим ідеологічним конструктом, що використовується елітами з метою досягнення конкретних цілей. Неважко переконатися в тому, що він формується історично, під впливом політичних, економічних, культурних умов. Причому, чим більш суперечливою є ця історія, тим суперечливішим він є. Отже, національний характер є не стільки об'єктивною, скільки символічною реальністю, яка сприймається через родинну та інституційну соціалізацію із покоління у покоління через засвоєння нових ментальних характеристик.

Національні еліти залишаються переважно консервативними. Зокрема впродовж років незалежності України було чимало приводів, аби переконатись у домінуванні в середовищі вітчизняної еліти неєвропейських установок і цінностей. Це не просто стимулює суперечливість у громадській думці між декларованим пріоритетом європейського інтеграційного шляху й реальною суспільною практикою еліти, а й веде до інфляції соціального капіталу, що ґрунтується на іманентній соціальній довірі. Соціальний капітал це набір неформальних цінностей, що поділяються усіма членами спільноти, і це дає їм можливість їм довіряти один одному в рамках апеляції до цих цінностей. Унаслідок цього Україна фактично повторює постмодерний тренд західного світу, що веде до морального індивідуалізму й мініатюризації суспільства¹⁵.

Поняття «національна ідентичність» означає комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу ідентифікації окремих осіб і груп людей з певною нацією як самобутньою спільнотою, що має свою історичну територію, мову, історичну пам'ять, культуру, міфи, традиції, об'єкти поклоніння, національну ідею»¹⁶. На думку Еріка Еріксона, взагалі ідентичність має три ознаки: відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у часі дії з минулим і надіями на майбутнє переживаються як такі, що пов'язані з сьогочасною дійсністю; відчуття внутрішньої тотожності та інтегрованості у просторі: людина сприймає себе всюди як цілісність, а всі свої дії та рішення розглядає не як випадкові, або кимсь нав'язані, а як внутрішньо зумовлені; ідентичність переживається серед значимих інших: взаємовідносини й ролі допомагають підтриманню і розвитку почуття інтегрованої, пролонгованої у часі ідентичності¹⁷.

Життя на трансформаційному «переламі», розвиток від однієї кризи до іншої стають викликами для суспільної свідомості. За цих обставин лише національна міфотворчість не порятує. Лінії розколу в процесі актуалізації історичної пам'яті проходять не лише через окремі соціальні прошарки та регіони, а й через індивідуальну свідомість.

Орієнтація на демократичні й ліберальні цінності не сприймається як відмова від власної ментальності, релігійної та історичної традиції. Загалом історичне минуле займає чільне місце серед ознак етнічної консолідації, тому входить у структуру національної самосвідомості. Водночас у сучасному українському суспільстві відсутня спільна система цінностей, що визначають цивілізаційну ідентифікацію й суб'єктивну індивідуальну самоідентифікацію.

Нерозв'язані проблеми з ідентифікацією, звичайно, має і Європейський Союз. Завершення «холодної війни» позначилося радикальними змінами геополітичного устрою Європи. Формування нової європейської системи міжнародних відносин, символом чого стало розширення Європейського Союзу, позначилося радикальною зміною «політики історичної пам'яті». Попри формальне завершення процесу «об'єднання» Європи, Старий континент залишається поділений на «стару» та «нову» Європу не лише внаслідок різного ставлення до актуальних міжнародних проблем, а й «завдяки» різним традиціям функціонування історичної пам'яті.

Фактично «офіційна» історія залишається політикою, звернутою у минуле. Звичайно, це стосується головним чином історії трагічного ХХ століття. На жаль, «політика пам'яті», особливо у країнах Східної Європи, часто не веде до ослаблення почуття неприязні та забезпечення мирного співіснування. Причому претензії до минулого безглузді. Треба мати на увазі, що є два принципово різні соціальні почуття: провина і сором. Соціологи навіть увели поняття «культура провини» і «культура сорому». До культури другого типу належать східні народи: араби, китайці, японці. Для них найстрашніше порушити соціальні норми своєї групи, не справдити надії близьких людей. Вони соромляться своїх співгромадян, якщо ті порушують загальноприйняті норми, правила, порядок.

Отже, сприйняття подій і фактів залежить від минулого досвіду. Уява – це образ події, що у певній формі була сприйнята. Це також стосується таких понять, як «історичний факт (подія)», «причина історичної події», «наслідок історичної події». Причини неадекватного уявлення про минуле можуть бути різними: це і обмеженість суспільно-історичної практики у кожному конкретний момент історичного буття, і абсолютизація окремих моментів процесу пізнання, порушення логічних правил мислення, людські емоції, догматичний стиль мислення тощо. Американський просвітник Бенджамін Франклін справедливо зазначав, що кредитори мають кращу пам'ять, ніж

боржники. Зазначимо, що зміст актуалізованої в пам'яті історії з плином часу змінюється.

Сприйняття національної історії має цілісний характер, воно мало залежить від вікових, гендерних і соціальних характеристик. Європа залишається плодом власної історичної свідомості, на основі якої вибудовується економічна, політична, культурна єдність. Пошуки «вічної» Європи стають способом самоідентифікації європейських народів. Європейський Союз розвивається лише завдяки «культурі забуття», але об'єднана Європа може визначити себе духовною єдністю, пам'ятаючи про минуле. Водночас зберігається потреба фіксації власної колективної ідентичності, аби запобігти перетворенню на небожів загальної історії.

Європа має чимало «місць пам'яті», які підтверджують тезу про те, що вона ніколи не була єдиною. Немає щасливої амнезії, хоча й забуття потрібне, аби ментально різним частинам суспільства продовжувати жити разом. Інакше подорожі у минуле навряд чи допоможуть долати страхи, що готує майбутнє. Невипадково часто закликають не відкривати скриньку Пандори пам'яті. Ключовою проблемою для формування загальноєвропейської історичної пам'яті є тенденції до наднаціонального написання історії. За модерних часів історія найчастіше використовувалася для легітимізації національної або навіть націоналістичної політики. Унаслідок цього європейська історична пам'ять має спільним лише розбрат і війни.

Державі складно зберегти монополію на написання історії. Не факт, що «об'єднання болісної пам'яті Європи виявляється найкоротшим шляхом до спільного майбутнього»¹⁸.

Східна Європа ототожнює сталінський тоталітаризм із націонал-соціалізмом і дедалі гучніше наполягає на засудженні комуністичних режимів аналогічно гітлерівському. Натомість Російська Федерація розглядає ці кроки як образу пам'яті мільйонів загиблих та їхніх нащадків. Минулі конфлікти отримують можливість прорватися у майбутнє та вкотре поділити Європу. Матеріальна і символічна компенсація через 65 років після закінчення Другої світової війни виглядає парадоксально. Французький науковець Ж.Мінк констатує, що Європа, яка не може визначити себе історично, повинна визначатися через право¹⁹.

Міграційні процеси вносять суттєві корективи до актуальної європейської колективної пам'яті. Громади емігрантів, які належать не до європейської культурної традиції, приносять із собою нові стандарти поведінки, що конфліктують із усталеними. У Швейцарії провели референдум, за результатами якого заборонили будувати мінарети. У Франції ведуть боротьбу проти хіджабів, що закривають жіноче обличчя.

Звичайно історія України, як і будь-яка інша національна історія європейських народів, розкриває своє значення і сенс у контексті європейської

історії. Попри це, дехто з українських науковців розглядає причини небажання країн «старої» Європи надати європейській державі Україні перспективу членства в Європейському Союзі, зокрема в «незавершеності процесу примирення європейської історії з географією, суттю якого є подолання пам'ятевого розколу між Сходом і Заходом»²⁰. Зокрема йдеться про засудження комуністичних режимів. Утім, «справедливість» на думку одних, є «несправедливістю» для інших. З'ясування додаткових фактів про минуле веде не лише до матеріальної або символічної компенсації, а й може вести до нових конфліктів і навіть до перманентного політичного насилля. Зрештою, жити пам'яттю про минулі образи означає свідомо створювати дефіцит енергії для нормального творчого життя у сьогоденні.

«Минуле – це не те, що «відбулося й зникло», зберігшись у пам'яті історика або колективній пам'яті, а те, що продовжує існувати в іншій формі та діяти»²¹. Соціокультурна ідентичність передбачає конфлікт інтерпретацій, який часто провокує когнітивний дисонанс, особливо, коли «реальні» події минулого заміщаються «бажаними» подіями. Наразі примару комунізму піддають впливу електрошоку, аби вона виглядала «живою», лякаючи Європи, особливо за умов глобальної економічної кризи.

Цей факт укотре підтверджує тезу про те, що історична пам'ять залишається інструментом легітимізації або делегітимізації влади, а також ідейної боротьби за, користуючися термінологією А.Грамші, «культурну гегемонію». Тому «боротьба громадян проти влади держави є боротьбою за право пам'ятати на противагу насильницькому забуттю»²². Ігри з пам'яттю ведуть як ті, кого змушують забувати, так і ті, хто зацікавлений у забутті. Офіційне забуття «ампутує» частину колективної пам'яті. Унаслідок цього, через інструментальне використання минулого, здійснюються спроби зміни ідентичності й політичного впливу. Наприклад, у Російській Федерації дедалі чіткішим стає дискурс між прихильниками західного підходу до тлумачення подій доби «холодної війни», який проводить паралелі між радянським комунізмом і німецьким націонал-соціалізмом, а також апологетами ідеологічної спадковості між радянським минулим і міжнародно-правовою спадкоємністю СРСР, яка належить Росії. «Хоча вже давно немає залізної зависи, вона відкидає тінь», унаслідок чого «запаси ворожнечі стратегічного значення переходять від покоління до покоління»²³. Натомість російський юрист та історик О.Звягінцев зазначає, що умовою перегляду геополітичних підсумків Другої світової війни є прирівнювання країни-агресора Німеччини та СРСР, який вів справедливу війну та порятував світ від нацизму²⁴. Отже, дискусії з приводу відносин між актуальною політикою та історією тривають.

Однак в інформаційному суспільстві дуже складно зберегти владний контроль над колективною пам'яттю. Тому великий проект формування

загальноєвропейської ідентичності, який у форматі Європейського Союзу має суттєвий політичний сенс, стикається із серйозними теоретичними й практичними проблемами. Швидше за все, потрібно дочекатися зміни кількох поколінь, які житимуть в об'єднаній Європі, аби стереотипом стало саме уявлення про потребу спільної колективної пам'яті про давнє й недавнє європейське минуле. Однак і після цього позитивне завершення цього процесу залежатиме від ступеня успішності європейської інтеграції загалом.

¹ Традиции исторической мысли. Материалы научного семинара памяти / Вып. 1. – М., 2009; Вып.2 – М., 2010.

² Гантінгтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку. – Львів, – 2006. – С.152-153.

³ Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К., 2004. – С.31.

⁴ Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С.34.

⁵ Кант И. Идея всеобщей истории во всемирно-гражданском плане // Кант И. Сочинения. – М., 1981. – Т.6 – С.7-8.

⁶ Маршалл Мак-Люэн. Галактика Гуттенберга. Сотворение человека печатной культуры. – К., 2004. – С.12.

⁷ Коннертон П. Вказ. праця. – С.102.

⁸ Історія європейської ментальності. – Львів, 2004. – С.707.

⁹ Коннертон П. Вказ. праця. – С.17.

¹⁰ Стельмах С.П. Історія культур пам'яті // Енциклопедія історії України. – Т.3. – К., 2005. – С.601-602.

¹¹ Пушкарёва Н.Л. Предмет и методы изучения «истории повседневности» // Этнографическое обозрение. – 2004. - №5. – С.5.

¹² Галер М. Європейський розкол між елітами та громадянами // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. - №2. – С.9–10.

¹³ Голос України – 2009. – 8 липня. – С.8.

¹⁴ Норвич Джон. История Византии. – М., 2010. – С.60.

¹⁵ Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. – М., 2004. – С.130.

¹⁶ Нагорна Л.П. Ідентичність національна, поняття та деякі підсумки його використання в українській історіографії // Енциклопедія історії України. - Т.3. – С.416.

¹⁷ Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К., 1999. – С.9.

¹⁸ Розенберг Д. Испания: осягнути Голокост, осягнути Європу // Європа та її болісні минавшини. – К., 2009. – С.65.

¹⁹ Мінк Ж. Європа та її «болісні» минавшини: стратегії історизування та їх використання в Європі // Там само. – С.14.

²⁰ Дорошко М. Відбудувати спільний простір пам'яті // Там само. – С.9.

²¹ Оруджев З.М. Способ мышления эпохи и принцип априоризма // Вопр. философии. – 2006. - №5. – С.19.

²² Коннертон П. Вказ. праця. – С.33.

²³ Млечин Л.М. Холодная война: политики, полководцы, разведчики. – М., 2009. – С.5.

²⁴ Звягинцев А.Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». – М., 2010. – С.5.

В статье рассмотрены проблемы эволюции европейской коллективной памяти и идентичности в контексте постмодерных условий существования Евросоюза. Показано влияние исторической памяти на идентичность.

Ключевые слова: *Европа, историческая память, политика исторической памяти, историческая идентификация, ментальность.*

The chapter also discusses of European collective memory. This problem has influence of historical memory for social identity.

Key words: *Europe, historical memory, policy of historical memory, historical identity, mentality.*

ІСТОРИКО-МЕТОДОЛОГІЧНА КОНКУРЕНЦІЯ ЕТНОЦЕНТРИЗМУ ТА АНТРОПОЦЕНТРИЗМУ В ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено актуальній проблемі гуманістичної трансформації методологічних підстав критичного мислення у дослідженні та викладанні історії. Наголошується на ключовій ролі ідеї свободи у теоретико-методологічному дискурсі. На прикладі конфлікту інтерпретацій, акцентується потреба розвитку навичок самостійного аналізу історичних фактів і процесів як найважливішої передумови продуктивного соціального діалогу й гарантії особистої свободи громадянина.

Ключові слова: *етноцентризм, антропоцентризм, конфлікт інтерпретацій, соціальний діалог, свобода.*

Українська історична свідомість занадто повільно позбавляється двох своїх найулюбленіших платоністських міфів – міфу про печеру та міфу про людей-ляльок. Ми настільки звикли до фантазмагоричного паноптикуму «печерного» аналізу тіней на стіні й так призвичаїлися до того, що хтось сміє за численні мотузки (і дуже часто відверто пересмикує!), що давно лінуємося заглиблюватися у зміст абстрактних понять, які регулярно підсовають спільноті у вигляді яблука розбрату. З одного боку, використання етнічних мотивів для гуртування власної отари перед черговою стрижкою з давніх-давен уважається перевіреним засобом політичного виживання корисливих пастирів. А з іншого – інколи лише народження небрежливий національної свідомості, відчуття спільної історичної долі рятує «спільноту» в умовах розпаду «суспільства». Уважне і поважне ставлення до тенденцій еволюції етносфери і вчасне з'ясування істинних намірів численних політичних барабанщиків і прапороносців є важливою функцією відповідального менеджменту соціальних процесів. Свого часу гельськомовний горянин Адам Фергюсон (1723-1816) у своїй першій і найвідомішій праці «Нариси історії громадянського суспільства» (Ferguson A. An Essey on the History of Civil Society, 1766) слушно зауважив, що жодний народ не може запозичити щось в іншого, доки не буде готовий до цього. А ще цей оригінальний шотландський філософ-мораліст наголосив, що «суспільство і натовп не так необхідні для формування індивіду, як дух суперництва і змагання між народами потрібні для зміцнення політичного життя в державі»¹.

Приміром, поціновувача теорії історії не могла не здивувати позаметодологічна і навіть «позаісторична» гострота миттєво спалахнувшої в українському інформаційному просторі, але так само швидко згаслої дискусії

щодо співвідношення етноцентризму та антропоцентризму у викладанні історії. Теоретико-методологічний потенціал інтелектуального конфлікту швидко вичерпався через відверту байдужість до його реального інтелектуального змісту. Як ще наприкінці XVI ст. написав Френсіс Бекон, «є люди, які відчують захоплення від невизначеності і запаморочення й вважають, що потраплять у рабство, коли стануть дотримуватися якогось незмінного переконання, що істина вплине на свободу волі як у думках, так і у вчинках (...) Однак, брехня потрапляє у фавор не лише тому, що для з'ясування істини потрібно здолати труднощі і докласти зусиль; і не тому, що, коли істину віднайдено, вона накладає обмеження на думки людини; а й в силу природної, хоча й гріховної любові до брехні як такої»². Питання конфліктів «по поняттях» саме по собі є цікавим як зразок технології видобутку «політичного капіталу» безпосередньо із надр людської свідомості за допомоги вчасного підсилення солі на рани враженої національної гордості або скаліченої людської гідності. Такі лікувальні процедури є, взагалі-то, цілком легітимними з точки зору нормальної незгоди з будь-якими формами виявлення неповаги до людини. Однак, спільне історичне майбутнє будь-якої політичної нації опиняється у серйозній небезпеці, коли така «шокова терапія» перетворюється на примітивне політичне знаряддя, а доля живої людини при цьому вже мало кого турбує.

Сам по собі «понятійний конфлікт», протиставлення або ж якесь взаємозаперечення етнологічного та антропологічного підходів до вивчення людської історії й людської спільноти безсумнівно викликали б однаковий шок як в історика М. Блока, так і в етнолога й антрополога К. Леві-Строса. Також навряд чи змогли б приховати своє щире здивування Й.Г. Гердер, Ж. Мішле, О. Шпенглер, А. Тойнбі, К. Ясперс, не кажучи вже про М. Карамзіна, С. Соловйова, В. Ключевського, М. Данилевського й М. Гумільова. Штучно політизований антагонізм етноцентризму і антропоцентризму дуже нагадує смертельну боротьбу «гострокінечників» і «тупокінечників», які у знаменитій Ліліпутії Дж.Свіфта оголосили один одному війну з приводу методології розбивання яєць.

Насправді вдосконалення фундаментальних світоглядних підстав українського історіописання та, відповідно, викладання історії можливе лише у площині вельми прозаїчного наближення до історичної правди, нормальної наукової істини. Істина не встановлюється голосуваннями й корпоративними домовленостями. Історична пам'ять, що не відповідає історичній істині, а є результатом подвійної перегонки за подвійними стандартами таємничих лабораторій загадкових інститутів, ще нічого путнього не підказала народам у критичні періоди їх національного становлення. Такі глибинні явища, як етноцентризм або антропоцентризм духовного світу людини насправді ніхто не здатний ані скасувати, ані призначити. Може йтися виключно про те, наскільки обрані світоглядні орієнтири і вибудовані на їх основі методологічні

підходи наближають чи віддаляють від реального розуміння історичного процесу. Якщо вважати головним завданням методології історичної науки вироблення адекватного інструментарію якісного тлумачення конкретних історичних подій і глибинних історичних процесів, то в умовах будь-яких парадигмальних змін для початку варто було б, принаймні, з'ясувати реальний теоретичний та емпіричний зміст як українського етноцентризму, так і українського антропоцентризму, а також прослідкувати неповторні історичні варіанти їх оригінального сполучення. На жаль, багато теоретико-методологічних суперечок починається і закінчується переважно з розрахунку на те, що навіть коли «срібні ложечки» швидко знайдуться, «осадок» все одно залишиться. Коли реальний зміст поняття, факту або процесу залишається осторонь, реального пізнання не відбувається, а хвороба софістичної інтерпретації може стати хронічною. У цьому сенсі мимоволі згадується, як у своїй відомій праці «Конфлікт інтерпретацій: Нарис про герменевтику» Поль Рікер пропонував свій варіант «онтології розуміння», аналогічний до гайдеггерівського. Таку онтологію він назвав «коротким шляхом» тому, що вона, «відмовляючись від дебатів про метод, одразу переноситься в план онтології кінцевого буття. У цю онтологію не занурюються поступово, поглиблюючи методологічні можливості тлумачення історії (...) – туди переносяться раптово, різким поворотом проблематики (...) герменевтична проблематика стає галуззю аналітики того буття, Dasein, що існує розуміючи»³. У ситуації «термінового пізнання» врахування реального теоретичного змісту проблеми стає ще більш нагальним завданням. За іншого підходу збагнути суть «повороту проблематики» просто неможливо. Поворот від етноцентризму до антропоцентризму є варіантом повернення до ЛЮДИНИ, тим самим політично розрекламованим кроком «назустріч людям» і, водночас, спробою вчергове «почути кожного». Це є цілком легітимна спроба збагачення історіософського мислення за рахунок посилення соціального виміру. Однак у цьому сенсі завжди варто добре пам'ятати застереження Фернана Броделя про те, що «суспільство огортає нас, пронизує нас, орієнтує все наше життя своєю розпорошеною повсюдною реальністю, яку ми відчуваємо ледь не більше, аніж повітря, яким дихаємо. (...) А тоді чи не надто часто історик покладається на позірність, коли ретроспективно бачить перед собою лише індивідів, чію відповідальність він може зважувати на свій розсуд? Насправді його завдання не просто виявити «людину» – формула, якою не раз надуживали, – а розпізнати соціальні групи різної величини, що були взаємопов'язаними одна з одною»⁴. Тобто, з одного боку, у нашому випадку йдеться про те, як не загубити відчуття і розуміння сукупності характеристик (у тому числі й етнічних) «множини множин» соціального буття, а з іншого, як у цьому плюралістичному мареві соціальних зв'язків і функцій попередити «розчинення» живої людини з її реальними буттєвими проблемами,

нагальними матеріальними і духовно-культурними потребами. Як у цьому багатоманітті не лише почути, а й уважно роздивитися «кожного», оскільки саме з цих «кожних» і складаються етноси, нації, народи, держави тощо. Недостатнє врахування особливостей «взаємопереливу» колективізму й персоналізму у площині міжетнічної комунікації є небезпечною як для зрілих європейських демократій (перспектива розколу Бельгії), так і для «недозрілих» азіатських (криваві міжетнічні сутички у Киргизії).

Попри значне різноманіття підходів, найбільш поширене тлумачення поняття «етноцентризм» характеризується двома основним аспектами. «Етноцентризм» – це, по-перше, міжетнічне сприйняття, що полягає у схильності оцінювати явища навколишнього світу через призму традицій і норм своєї етнічної групи, що вважається еталоном; а по-друге, це наявність упередженості або недовіри щодо сторонніх, які можуть побутувати всередині соціальної групи або за її межами. Уважається, що сам термін «етноцентризм» запроваджений соціальним еволюціоністом, професором соціальних і політичних наук Єльського університету Уільямом Самнером у праці «Народні звичаї» (1906). Дослідник зокрема наголосив, що існує різка відмінність між відносинами всередині етнічної групи і міжгруповими відносинами. Якщо всередині групи панує солідарність, то у відносинах між групами переважають підозрілість і ворожнеча. Етноцентризм відбиває і водночас відтворює єдність етнічної групи перед викликами зовнішнього світу. Не менш суттєвим є зв'язок етноцентризму із соціальними стереотипами, що засвоюються під час соціалізації і включення до того чи іншого соціокультурного середовища. Важливим фактором формування етноцентризму є націоналізм (ідеологія у цілому). Як і етнічну самосвідомість, етноцентризм не можна розглядати у відриві від історії й соціально-економічного стану відповідних етносів. Міжетнічні стосунки залежать від ступеня інтенсивності й спрямованості культурних контактів, що можуть бути не лише ворожими, а й дружніми⁵.

Давно є визнаним той факт, що етноцентричне бачення світу має глибоке коріння в людській історії. Ще в часи античності греки поділяли всі народи на греків і варварів. У творах Геродота варвар описаний як чужорідний і огидний, неосвічений, незграбний, тупий, відлюдний. За оцінкою «батька історії», варвар є улесливим, лякливим, сповненим невгамовних пристрастей, свавільним, страшним, жорстоким, невірним, жадібним. Приблизно в аналогічний спосіб китайці оцінювали гунів, а римляни – германців. Таке ставлення до чужинців можна зустріти в історії найрізноманітніших народів світу – в *ескімосів* на Півночі, південноафриканської народності *банту*, народу *сан* у Південно-Східній Азії, народу *мундуруку* в Південній Америці. Серйозне дослідження етноцентризму здійснив Д.Кемпбелл. Більшість культурних антропологів сходяться у думці, що етноцентризм властивий тією чи іншою

мірою будь-якої культури. У багатьох із них вважається, що дивитися на світ через призму своєї культури є природним, і що це має як позитивні, так і негативні моменти. Позитив полягає у можливості підсвідомо відділити носіїв чужої культури від своєї, одну етнокультурну групу від іншої. Тобто, відчуття й оцінити власну культурну своєрідність. Негативна сторона полягає у свідомому прагненні ізолювати одних людей від інших, сформувані принизливе ставлення однієї культури до іншої. Як наслідок, значення етноцентризму для процесу міжкультурної комунікації вченими оцінюється неоднозначно. Досить значна група дослідників вважає, що етноцентризму у цілому є негативним явищем, яке часом межує навіть із расизмом. Ця оцінка етноцентризму ґрунтується на проявах тенденції несприйняття всіх чужих етнічних груп у сполученні із завищеною оцінкою власної групи. Однак при цьому зауважується, що як будь-яке соціально-психологічне явище, етноцентризму не може розглядатися виключно негативно. Хоча етноцентризму створює перепони для міжкультурної комунікації, але одночасно він виконує корисну для групи функцію підтримання ідентичності і навіть збереження цілісності й специфічності групи⁶. Розмірковуючи над проблемою етноцентризму у процесі культурного поступу людства в третьому розділі своєї праці «Раса та історія» Клод Леві-Строс зауважує, що «різноманіття культур рідко поставало перед тим, чим воно є, – природного феномена, народженого з прямих або непрямих відносин між суспільствами. У ньому бачили швидше щось жахливе, скандальне. За таких обставин прогрес пізнання полягав не стільки у розсіюванні цієї ілюзії на користь більш точного бачення, скільки у прийнятті цього різноманіття і пошуку засобів підпорядкування йому»⁷. Вступ до своєї знаменитої «Структурної антропології» (1958), К.Леві-Строс назвав просто: «Історія та етнологія». З його погляду, усвідомлення методологічного взаємозв'язку і відмінностей цих дисциплін є надзвичайно важливим для вироблення власного бачення загальнокультурного змісту життєдіяльності людської спільноти. Як наголошує автор, «етнологи, навіть ті, які оголошують себе противниками історичного методу, сприйняли основну тезу істориків буквально». Проблема відносин між етнологічними науками та історією К.Леві-Строс сформулював так: «або ж наші науки (етнологічні. – *О.Г.*) розглядають явища у діахронічному вимірі, тобто у часовій послідовності, і неспроможні творити на їх основі історію, або ж вони намагаються наслідувати історика і тоді їм не вдається вловлювати їх вимір у часі. Спроба відтворити минуле, що є неспроможною піднятися до історії, чи бажання створити історію сьогодення без минулого, внутрішній конфлікт в етнології, з одного боку, та в етнографії, з іншого, – така, принаймні дилема, що на неї, певна річ, наштовхуються ці науки...». Автор вважає, що одним із основних дослідницьких завдань як для етнографії, так і для історії є розкриття «суті усвідомлених і неусвідомлених процесів, перетворених на

конкретний, індивідуальний або ж колективний досвід, завдяки якому люди, що не мали інституції, набувають її або шляхом створення, або завдяки трансформації раніше існуючих інституцій. Або ж одержують ззовні»⁸.

Розмірковуючи над відмінностями етнографічного та історичного методів, дослідник підкреслює, що «доводиться мати справу із системами уявлень, різними для кожного члена групи, що у своїй сукупності відрізняються від уявлень дослідника. Найкраще дослідження з етнографії ніколи не перетворить читача на тубільця». Як він пише далі, «все що вдається зробити історик у етнографу, і все, що їх можна попросити зробити, – це розширити особистий досвід до обширів загального досвіду або ще узагальненішого, який тим самим стає доступним людям іншої країни чи іншого часу як *власний досвід*. Вони досягають цього за однакових умов: праця, вимогливість, симпатія, об'єктивність». На глибоке переконання К.Леві-Строса, «знаменитий вислів Маркса: «Люди творять власну історію, але не знають, що вони її творять» підтверджує у першій частині історію, а в другій – етнологію. Водночас із цього випливає, що обидва шляхи непорушно поєднані між собою»⁹. Отже, Л.М.Гумільов безперечно мав рацію, коли наголошував, що «соціальна й етнічна історія не підмінюють одна одну, а доповнюють наше уявлення стосовно процесів, що відбуваються на поверхні Землі, де сполучаються «історія природи й історія людей»¹⁰. Тобто, у широкому гуманітарному дискурсі наукова проблема синтезу етноорієнтованого й антропоцентричного типів наукового мислення давно не є методологічною дивиною, а тим більше предметом політичної конфронтації. Хворобою є не етнічна самосвідомість як така, а етнічна зацикленість, некритична етнічна самозакоханість і професійна етнічна агресивність. Для тих, хто не лише не знає, а й не хоче знати, що й він теж своїми словами і своїми вчинками «творить історію» це дуже часто перетворюється на серйозну психологічну проблему, що набуває обрисів класичного комплексу неповноцінності, який здатний розвинутися до стадії маніакального психозу і спроб матеріалізації небезпечного міфу. Попри те, що на зміну гносеологічному монізму приходять принципи «методологічної доповнюваності», «комунікативної методології», «пізнавального плюралізму», досить непросто утверджується розуміння необхідності синтезу філософсько-теоретичних підходів і методів. Поглиблення взаєморозуміння між різними науковими напрямками на основі багаторівневого дослідження та інтерпретації складних суспільних явищ і процесів усе ще залишається надзвичайно актуальним завданням.

Великою мірою, уся зовнішня політика – це напружений конкурентний діалог етноцентристів на основі спільного розуміння (або нерозуміння) гуманістичної перспективи антропоцентризму. Антропоцентризм – це необхідний спільний знаменник, однак такий, що жодною мірою не підміняє

собою плюралістичний етноцентризм міжнародних зв'язків, не скасовує стратегічного завдання «єдності у багатоманітті». Між іншим, допустимі параметри етноцентризму та антропоцентризму достатньо чітко прописані в українській Конституції. По-перше, відповідно до ст. 11 «держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України». Тобто прагматична модель «державного етноцентризму» не скасовується, а має цілком зрозумілу гуманістичну спрямованість і юридичне закріплення у правовій нормі прямої дії. По-друге, у цій же Конституції весь Розділ II («Права, свободи та обов'язки людини і громадянина») є настільки «антропоцентричним» і настільки гармонізованим з потребами представників усіх етносів, що, як то кажуть, далі вже нікуди. Однак, коли протягом багатьох років відбувається послідовне і всебічне плюндрування Основного закону, то й існуюча модель міжетнічної комунікації й соціальної взаємодії даватиме постійні збої. Тож, з нашого погляду, питання полягає лише у тому, чи українська історична наука шляхом узагальнення свого і чужого досвіду сприятиме поверненню державного мислення у раціональне русло, тобто до повноцінної наукової істини, чи вона обслуговуватиме чийсь вузькопартійні інтереси. Аналогічне комплексне тлумачення співвідношень системності й спонтанності еволюції етнічних і соціально-структурних процесів цілком прийнятне і для оцінки наших «національно-визвольних євроінтеграційних змагань». Адже сама ідея європейської інтеграції за своїм глибинним змістом є ні що інше, як пошук раціонального синтезу плюралістичного етноцентризму та економічно обґрунтованого та юридично збалансованого антропоцентризму. Тобто, у методологічному плані йдеться лише про варіанти сполучення холізму та редукціонізму в тлумаченні спільного минулого, сьогодення і майбутнього. Між іншим, моральні підстави такого тлумачення давно окреслені світовою спільнотою, що пережила страхіття масового самознищення. Україна пишається тим, що є співзасновницею Організації Об'єднаних Націй. Однак просто пишатися замало, варто хоча б інколи згадувати й про безпосередні зобов'язання, що випливають на підставі цієї міжнародно-правової реальності. Приміром, «Загальну декларацію прав людини», 60-ліття якої всі українські політики і чиновники гучно відзначали зовсім недавно. Між іншим, у п. 2 ст. 26 цього знаменного документа прямо сказано: «Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами...». І у цьому випадку «історична освіта», безумовно, не є якимось винятком. Більше того, саме історична освіта (а значить і наука історія) відіграє чи не найвідповідальнішу роль у справі утвердження згаданих вище

загальнолюдських гуманістичних цінностей на фундаментальній підставі наукової істинності. Організація освітнього процесу в ціннісній системі координат реального гуманізму ураз дезавує безглузду суперечку етноцентристів і антропоцентристів. Така суперечка відразу втрачає будь-який епістемологічний та практично-прикладний сенс, оскільки з точки зору інтересів збереження міжнаціонального миру і налагодження продуктивного соціального діалогу в суспільстві стає цілком очевидною її шкідливість. Саме фантастичний примітивізм громадської та індивідуальної правосвідомості, псевдореволюційні кроки у напрямі її руйнації шляхом генерування правового нігілізму завжди і є головним джерелом поширення зневаги до найвищих гуманістичних ідеалів. Історія, що нівелює цінність людського життя і цінність людської творчості на рідній землі, це лише історія підступної брехні. А брехня, якою б послідовною, софістично досконалою вона не була, невідворотно вбиває довіру до історичної науки, істориків і, у загальному підсумку, співгромадян і самої ідеї національної державності. Єдино прийнятна «політика в царині історичної пам'яті» – це не політика «промивання мізків», не політика формування чергового правильного (у сенсі офіційної влади) варіанту. Єдино прийнятна політика – це формування здатності об'єктивного самостійного сприйняття і критичного осмислення історії без знищення краси і ницості людських учинків, перекручення логіки інтерпретації, хитромудрого замовчування суттєвих структурних елементів наукової проблеми, а виключно в інтересах пошуку істини на межові питання людської екзистенції. З точки зору гармонізації інтересів спільноти та індивіда, найраціональніша стратегія у царині соціальної пам'яті – це, по-перше, раціональна топологія наявного ресурсу історичної інформації, усіх без винятку її сегментів; по-друге, створення колективних та індивідуальних розумових передумов для максимально ефективної переплавки пам'яті у досвід (тобто з'ясування глибинних каузальних зв'язків); і, по-третє, послідовна селекція досвіду. Йдеться, звісно, не про корисливу «селекцію» в інтересах ідеологічно-пропагандистського застосування, а про селекцію з метою чесного екзистенційного використання отриманих результатів осмислення історії, своєчасного вироблення філософії життя, адекватної актуальним життєвим реаліям. Адже, як невтомно доводили Дж.Локк, Д.Г'юм, Ф.Гайєк і багато інших мислителів, саме це і є найважливішою передумовою успіху в історичній конкуренції людських спільнот.

У своєму знаменитому есе «Про свободу» Джон Стюарт Мілль, один із фундаторів неодноразово підданої анафемі ідеології лібералізму і, водночас, один із найяскравіших проповідників інтелектуальної свободи, безперечно має рацію, коли акцентує увагу на особливій ролі людського розуму в справі вироблення розумної поведінки. Як наголошує цей оригінальний філософ, логік та економіст, розумна поведінка є можливою завдяки здатності виправ-

ляти помилки шляхом дискусій і досвіду. При цьому слушно підкреслюється, що одного досвіду недостатньо. Необхідні дискусії для того, щоб показати, як саме потрібно тлумачити досвід. Хибні ідеї і практика поволі поступаються фактам і доказам, але ці факти і докази спочатку треба представити. Дж.С.Міллер зокрема зауважує, що «на світі багато істин, значення яких осягається лише у просторі власного досвіду. Однак багато з них розумілися б краще і глибше відбивалися б у душі, якби людина частіше чула як з приводу них сперечаються ті, хто на них розуміється». Філософ вважає фатальним (з точки зору небезпеки повторення старих помилок), поширене прагнення не думати про речі, які стали безсумнівними. Для характеристики такого явища він користується цікавим висловом «глибокий сон оприлюдненої думки». Разом з тим, автор спеціально наголошує на серйозності питання коректного ведення дискусії, на актуальності методології «чесної суперечки». Дж.С.Міллер зокрема глибоко переконаний, що «найбільш не порядним є викривлення протилежної думки, приховування фактів, використання софізмів». При цьому чесна позиція представників панівної думки партії більшості відіграє, з його погляду, особливо важливу роль. Представники більшості мають надавати можливість вислуховувати нові думки. Той, хто ніколи не ставив себе на місце того, хто думає інакше, не передбачав його заперечень, по суті не знає по-справжньому і своєї доктрини. За відсутності суперечки забуваються не лише основи доктрини, але часто й саме її значення. Разом з тим, у загальнометодологічному плані видається особливо важливим нагадування саме з вуст переконаного ліберала про «моду спростування противника, шляхом вказування на слабкі сторони його теорії й помилки практики без обґрунтування власних істин». Як спеціально наголошується, «однієї лише негативної критики недостатньо для кінцевого результату». Кожній людині необхідно створювати умови, щоб «реалізувати свої думки власним коштом». Потрібно надавати «можливість розвиватися будь-якому характеру, окрім такого, який є небезпечним для інших»¹¹. У цьому сенсі завжди корисно уважніше придивлятися, а наскільки ж думки запеклих опонентів є насправді «новими», наскільки непримиренні антагоністи готові реалізувати свої думки «власним коштом» і наскільки, у підсумку, це є безпечним для інших. Тож справжній лібералізм теж має свої «золоті правила», корисливе політичне ігнорування яких здатне перетворити будь-яку технологічно розвинену цивілізацію на пісчаний кар'єр зі своїми власними пихатими генералами, біснுவатими єфрейторами і безпринципними маркітантками.

Просто «заштовхнути» Україну до Європи замало. Значно важливіше задалегідь передбачити, як саме відбудеться європейська легітимація українського громадянина. За будь-якого варіанту європейського майбутнього, потрібно вчитися бути європейцями. І формальне членство в ЄС є у цій справі далеко не найголовнішою передумовою успіху. Завдяки одному

лише формальному членству в ЄС ще ніде громадяни не перетворилися на «стовідсоткових європейців» і не опинилися ураз у благодатному просторі «європейських стандартів життя». «Стовідсоткових європейців» узагалі, мабуть, не існує, оскільки німці залишаються німцями, французи – французами, а угорці й словаки – угорцями й словаками. Ті країни, яким нещодавно вдалося повністю реалізувати свої євроінтеграційні амбіції, провадять рутинну роботу з виховання європейської ідентичності. В основі такої роботи – виховання адекватного особистого розуміння принципів демократії.

Розділ VI багатостраждальної Конституції ЄС фіксує базові засади європейської демократії (він, до речі, так і називається «Демократичне життя союзу»). Найперший принцип цього європейського співжиття – це принцип демократичної рівності. Згідно зі ст. 44, усі громадяни ЄС «дістають однакову увагу від інституцій Союзу». Отже, громадяни залишаються рівними у своїх правах за будь-якої національної конфігурації «етноцентризму» або «антропоцентризму». Рівність у правах є чітко зрозумілим правовим запобіжником перетворення цілком законної національної гідності у небезпечні форми національного егоїзму та етнічної самозакоханості. Так само це є серйозним попередженням і для тих «антропоцентристів», які загрузають у не менш небезпечному егоїзмі своїх вузьких соціальних груп і кланів. У цьому сенсі в наступній ст. 45 («Принцип представницької демократії») Конституція ЄС закликає дотримуватися прозорості в діях влади, стверджуючи, що «рішення належить приймати якомога відкритіше та ближче до громадян» (п. 3). Відповідно до ст. 46 («Принцип учасницької демократії»), «інституціям Союзу належить підтримувати відкритий, прозорий та регулярний діалог із представницькими об'єднаннями та громадянським суспільством» (п. 2). У сенсі зміцнення і розвитку громадянського суспільства на європейських теренах симптоматичною видається ст. 49 європейської Конституції («Прозорість діяльності інституцій Союзу»). У ній прямо зазначається:

1. Щоб сприяти доброму врядуванню та забезпечити участь громадянського суспільства, інституції, органи та агенції Союзу працюють у найвідкритіший спосіб.

2. Європейський Парламент, так само як Рада Міністрів, проводить свої засідання прилюдно, коли розглядає та ухвалює законодавчі пропозиції.

3. Кожен громадянин Союзу, кожна фізична чи юридична особа, що на території держави-члена перебуває чи має місце перебування, зазначене в установчих документах, має, згідно з умовами, закладеними в Частині III, право доступу до документів інституцій, органів та агенцій Союзу, виконаних у будь-якій формі.

4. Європейський закон закладає загальні принципи та межі здійснення права на доступ до таких документів з огляду на суспільні чи приватні інтереси.

5. Згідно з європейським законом, зазначеним у частині четвертій, кожній інституції, органі чи агенції, зазначеним у частині третій, належить визначити у своїх правилах процедури окремі положення про доступ до своїх документів.

Тож, якщо якась країна щиро претендує на членство в ЄС (чи, принаймні, щиро декларує подібне прагнення), вона має, безперечно, враховувати згадані вище принципи у своєму внутрішньому політичному житті й державному управлінні. Інакше невідворотно формується функціональна несумісність, що переконливо засвідчує відсутність у цієї країни реальних євроінтеграційних намірів і доводить її схильність до суто риторичного, пропагандистського використання євроінтеграційного курсу, тобто констатує остаточне перетворення продуктивної європейської ідеї на міф.

Великою мірою, формалізація відносин з ЄС є справою другорядною порівняно із завданням досягнення якісно нового рівня зрілості внутрішніх соціальних зв'язків, нової якості демократичної взаємодії самих українських громадян. Довіра між громадянами і державою є найсуттєвішою ознакою історичної істинності, нефальшивості славнозвісного «суспільного договору». Саме від рівня соціальної взаємодії й довіри і залежить ступінь історичного реалізму української національної державності. Важливою складовою конституційного ладу є *державний лад*. *Державний лад* України являє собою основи організації та діяльності Української держави. Оскільки держава сама є *організацією*, зокрема політичною організацією суспільства, то державний лад іноді може визначатись як будівництво держави (державне будівництво), або її устрій, діяльність. Згідно з Конституцією України, основними принципами державного ладу України є принцип суверенності та незалежності держави; принцип демократизму держави; принцип соціальної й правової держави; принцип унітарності (єдності, соборності) держави; принцип республіканської форми правління тощо¹². Принцип демократизму держави характеризує насамперед взаємовідносини держави і суспільства, держави і особи. Першочергове значення у становленні та функціонуванні держави має порядок формування органів державної влади шляхом вільних, демократичних виборів. Не менш важливою складовою конституційного устрою України є її *суспільний лад*, який визначає характер державного ладу та інших інститутів конституційного ладу. *Суспільний лад* України науковці визначають як організацію і діяльність її суспільства, передбачені й гарантовані Конституцією України. За своєю суттю *суспільний лад* України являє собою передбачений Конституцією та іншими законами України певний тип суспільних відносин – організаційних і функціональних, зумовлених внутрішніми і зовнішніми чинниками: політичними, економічними, соціальними, культурними (духовними), історичними, національними тощо.

Загально визнаним фактом є те, що нагальною потребою сьогодення є формування громадянського, структурованого суспільства як основної складової суспільного ладу України, що є незалежним від держави і, своєю чергою, *впливає на розвиток держави*. Принцип демократизму суспільства полягає у незалежності влади народу і його участі у здійсненні влади. Одним із ключових принципів суспільного ладу визнається принцип плюралізму, багатоманітності у політичній, економічній та ідеологічній сферах суспільного життя. І зокрема ідеологічний плюралізм передбачає багатоманітність ідеологій, заборону на визнання жодної ідеології державною. Держава гарантує на конституційному рівні свободу суспільної діяльності та орієнтована на узгодження принципу етнічної багатоманітності із завданням збереження політичної єдності українського народу. Це передбачає конституційне визнання всіх етносів, що населяють Україну. Достатньо згадати преамбулу Конституції України, де зазначається, що Верховна Рада України приймає Конституцію – Основний Закон України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей¹³. Тож, цілком очевидно, що українська конфігурація «етноцентризму» і «антропоцентризму» давно окреслена і зафіксована законодавчо. Однак, враховуючи специфічний український вакуум правового мислення, ця раціональна конфігурація не справляє належного впливу на суспільну свідомість. У цьому випадку доречно згадати міркування Т.Парсонса щодо динаміки процесу *інституціалізації*. Як відомо, першою стадією у парсонівській концепції вважається «стабілізація ціннісно-нормативного комплексу, що зумовлює закріплення нормативних зразків дії». Лише після цього реально розпочинається друга стадія – «генералізація нормативних моделей дії і виникнення інститутів»¹⁴. Тобто, треба розуміти, що коли раптом розпливчатим, розбалансованим виявиться стартовий «*ціннісно-нормативний комплекс*», то такими ж хиткими і непевними будуть і всі наступні «*нормативні моделі*», а відтак і самі *інститути*.

Для посттоталітарної трансформації української суспільної свідомості подібне зауваження виглядає достатньо принциповим. В умовах надзвичайної поширеності зручного громадянського рабства і політичного холоуїства завжди існує величезна спокуса «одержавити» (або й узагалі приватизувати) *суспільний лад* за допомогою необмежених можливостей дисциплінованого *державного ладу*. За роки української незалежності встояти перед цією спокусою не змогла жодна політична сила. Однак націонал-демократам такі спроби не вдалися, оскільки замість *державного ладу* вони пішли наполегливо витворювати систему *державного безладу*. Це залишало певні шанси для демократичної еволюції *суспільного ладу*, однак, водночас, нищило реальне матеріальне підґрунтя української демократії, заганяло українську свободу в боргову яму, економічну невизначеність і невідворотно наближало грандіозну економічну катастрофу. У цьому сенсі вельми непереконливо

виглядає будь-яка бурхлива політична активність, спрямована на реанімацію смертного вироку для української економіки у вигляді занадто оригінальних «газових контрактів». Чи є «етноцентричним» і «антропоцентричним» завзятий протест проти скасування «газового» варіанту Версальської системи? І чи пристойно бити по руках тих, хто прагне якимось видряпатися з фінансово-економічної прірви? Для більшості громадян й без того стає все менш зрозумілим, у чому ж, власне, полягає сакральний соціальний сенс української демократії та української національної державності. Дається взнаки брак історичного досвіду продуктивного соціального діалогу й рабські атавізми українського протогромадянського суспільства. У цьому сенсі брак прагматизму загальної моделі українського історичного досвіду стає особливо очевидним. Відчувається гострий дефіцит системного узагальнення світової і вітчизняної практики ефективного державного будівництва. Бракує комплексного, всебічного аналізу сьогодення у поєднанні з комплексним, всебічним аналізом минулого. Тому немає необхідної якісної бази для порівняння (а значить нормальній людині складно зробити загальносуспільні висновки щодо відповідності або невідповідності актуальної національної стратегії). Звідси, мабуть, національне майбутнє все частіше інтерпретується кожним на власний розсуд, як майбутнє персональне. Адже не вистачає загальнодоступної, системної, багатоаспектної, міждисциплінарної аналітики, що на виході здатна «підсвітити» і зробити зрозумілими орієнтири суспільного поступу. До того ж, недостатньо обачний вибір на користь «накопичувальної» (або «банківської» у термінології Пауло Фрейре¹⁵) системи освіти, серцевиною якої, як підсумок, визначено чергову рятівну формулу «незалежного тестування», вже встиг суттєво нівелювати епістемологічну цінність індивідуального творчого мислення, педагогічну вартісність самостійного пошуку оптимального рішення. Адже навіть ламати голову в пошуках власного рішення, коли тобі люб'язно пропонується кілька готових варіантів чужих? Однак, це видається вельми сумнівним способом подолання традиційного рабства духу на шляху утвердження української свободи. Насправді це є найкращий спосіб творення знайомого варіанту суспільства «людей-ляльок», гоголівського царства «мертвих душ». Самовіддано апелюючи до епістемологічних глибин грецької демократії, не варто забувати, що, як зауважував Анрі Валлон, «рабство було санкціоновано у греків самим фактом свого існування, законом і суспільною думкою». Ця ідея червоною ниткою пройшла через усі сталінські підручники з історії стародавнього світу. Мудрий Аристотель, приміром, узагалі виключав рабів з будь-якого *суспільства* як непридатних для щастя і до «життя, влаштованого згідно із власним баченням майбутнього». Від раба вимагалися таланти і вправність у виконанні обов'язків. Потрібно було також, щоб він був вірним і мовчазним. Щодо гідності у власному сенсі цього слова, то для раба вона заперечувалася в принципі¹⁶.

Сучасний моральний занепад і в центрі, і на місцях – це плід застарілого рабства духу «спільноти вільновідпущеників», закомутованої у систему рабської взаємозалежності авторитарно-кланових соціальних мереж, що ховаються під оболонкою примарної партійної солідарності. Звичне «корупційне заручництво» закритих акціонерних товариств української демократії залишається, на жаль, найпоширенішим регулятором її системних зв'язків. За підсумками багатотисячних «національно-визвольних змагань» підкилимно вже давно легітимувався згадуваний А.Валлоном штат обслуги за межами домівки, цей «натовп рабів, що складають почет хазяїна і йдуть позаду та попереду нього, хоча би вихід і не вважався урочистим». Однак, найнебезпечнішими є раби, які слугують знаряддям підкупу і партійних інтриг. Як і за часи античності, хазяїн тримає їх при собі, щоб за їхнього посередництва роздавати «грошові подарунки» й «дружні привітання». Спритний слуга й досі повідомляє на вухо хазяїну імена тих, кого він надібує у цій благородній справі. Саме цей «натовп друзів» здавна винаймали й доручали рабові складати їхній список¹⁷. З огляду на суперечливий соціально-психологічний досвід людства потрібно завжди враховувати, що як «етноцентризм», так і «антропоцентризм» відданого холопа дорівнюють нулю. Адже насправді «понад усе» для нього завжди було і буде лише одне – безкомпромісний «хазяїноцентризм». Така орієнтація залишається незмінною навіть після того, як випадає нагода зробити кар'єру й самому стати «хазяїном», оскільки «хазяїноцентризм» зафіксовано як ключовий принцип соціальної взаємодії в умовах раптової свободи від реального нагляду з боку держави. «Хазяїноцентризм» – єдиний спосіб порятунку забезпеченої екзистенції в умовах відсутності чітко сформульованих загальносуспільних інтересів і механізмів їх реалізації.

Історична правда не може бути в усіх однаковою, але спільним, функціонально об'єднуючим може бути індивідуальний спосіб критичного (і, найголовніше, самокритичного) сприйняття історичних процесів. Реалізм в оцінці самого себе – шлях до кращого розуміння іншого. Дуже непросто навчитися знаходити себе в інших і не піддаватися пропагандистській «закинутості у повсякдення». Усебічний «пропагандизм» для дуже багатьох перетворився на єдиний спосіб суспільної легітимації, єдиний спосіб доведення своєї значимості й кар'єрного зростання. Найпростіше в'їхати у кращу індивідуальну екзистенцію за спиною того чи іншого пам'ятника. У ситуації кожного нового експерименту з історичною пам'яттю методологічно цікавим залишається старе запитання «Чи запеклі конфлікти в українському гуманітарному просторі є результатом деградації суспільного інтелекту, чи вони є наслідком його занадто стрімкого розвитку?». Тобто, чи безглузді суперечки є результатом малограмотності й звичайної невихованості, чи вони кимось ретельно продумуються та інспіруються, щоб відволікти громадян від критичного осмислення об'єктивної реальності. Зрозуміло, що у парадигмі семіотичних півнячих боїв

завжди зростає спокуса адміністративних заборон «фальсифікацій історії, що шкодять інтересам рідної держави». Однак, мабуть, варто зважати й на те, що завжди знайдеться той, хто розтлумачить чергові заборони як мовчазне захоплення до «фальсифікацій історії, що шкодять іншій державі» або «фальсифікацій історії, що йдуть на користь рідній державі». Щира патріотична фантазія завжди була багатою і різноманітною в художньому відтворенні.

Доречним видається нагадати застереження Дж.С.Мілля про те, що «тому, хто дозволяє світу обирати для нього план життя, не потрібно ніяких здібностей, окрім мавпування». Як наголосив філософ, «той, хто обрав план сам, використовує всі свої здібності: спостережливість, щоб бачити; міркування, щоб передбачати; активність, щоб збирати матеріал для рішення; вміння розрізняти, щоб наважитись; а коли зважився – твердість і самоконтроль, щоб не змінити рішення». З погляду перекonanого поборника людської свободи, «в реальності важливим є не лише вчинок, а й те, як він здійснюється, оскільки з того, що створюється людиною, яка правильно використовує розум, вдосконалюючи і прикрашаючи життя, найважливішим, звісно, є вона сама». Навряд чи варто вважати таке міркування зятим егоїзмом. Адже роблячи себе нормальною людиною, ми насправді робимо величезну послугу іншим. Однак легкого шляху в цій справі не буває. У цьому сенсі важко не погодитися з висновком філософа про те, що «теорія, що стверджує, що правда завжди перемаже, – одна з приємних вигадок»¹⁸. Тож звісно, значно зручніше поклатися на чергову готову правду, що пропонується у джентльменському наборі кимось укладених «тестів». Однак, що це дасть для творення вільної людини, яка у реальному житті не матиме готових відповідей, що гарантуватимуть свободу та успіх. І на скільки це взагалі безпечно. Адже рабовласники завжди надзвичайно охоче звільняють рабів від обтяжливої необхідності обмірковувати свої дії, а тим більше від потреби обґрунтовувати свої істини.

В умовах абсолютно непрощадної масової правосвідомості й загального морального занепаду перенесення приватизації демократичних інститутів із центру на місця не нівелює небезпеку витворення «національного анти-світу» на чолі з великими і дрібними пройдисвітами. Як слушно застерігає у вступі до своєї ґрунтовної «Політичної теорії» Ю.Габермас, суто націоналістична концепція народу (*des «Volkes»*) не лише не відповідає вимогам культурної й світоглядної гетерогенності населення, а також індивідуалізові конституції правової держави. Така модель міфологізації народу взагалі суперечить комплексному характеру структури функціонально диференційованого суспільства¹⁹. Паростки «чапаєвської націоналізації» історичної свідомості в умовах цілковитої релятивізації моральних засад за принципом «Жила бы страна родная – і нету других забот!» (Тобто «Україна – юбер аллес!») ми можемо угледіти, перегорнувши деякі українські підручники з історії. Нікого вже особливо не дивують непоодинокі геніальні оцінки історичної корисності фашистських

окупантів як «третьої сили», що давала певний шанс на реалізацію кінцевої мети національно-визвольної боротьби: здобуття незалежної держави. У подібних висловлюваннях вражає не стільки цілком очевидна оригінальність (з погляду нормального германіста) історичного тлумачення змісту самого поняття «незалежна держава» у контексті східної політики Рейху. Таке тлумачення дуже здивувало б нацистське керівництво. Головна пікантність у тому, що подібні світоглядні орієнтири вкладаються у голови юних українців найбільш заповзяними українськими європейцями й патентованими демократами. Коли такою є ціннісна основа історії України, то у кожного психічно нормального громадянина, хоч трохи зіпсованого гуманістичним пафосом конвенцій ООН і Ради Європи, може виникнути цілком логічне запитання «А чи готова сама Україна до випробування на людяність?». Адже не проста українська історія знає такі оригінальні варіанти «україноцентризму», коли на завершальному етапі світової бійні запеклі оборонці інтересів етносу з благословення та за сприяння своїх душпастирів по краплинах збирали дорогоцінний український генофонд й терміново гуртували його під чужою орудою, щоб за схемою одноразового використання кинути під колеса тих ворожих танків, що квапилися зламати огорожі європейських концтаборів, де вже не один рік плюндрувалася інша частина українського генофонду. Окрім того, в результаті такого оригінального «україноцентризму» ще й вивільнялося кілька додаткових фашистських рушниць для того, щоб поцілити якомога більше тих носіїв українського генофонду, які у лавах Антигітлерівської коаліції відважно штурмували атлантичне узбережжя окупованої Європи, також сподіваючись якомога швидше розтрощити огорожу Бухенвальда, де разом з іншими європейськими генофондами знемагав і закатований український генофонд. Чи не правда, цікава історична картинка українського етноцентризму у виконанні богообраних патріотів української державності? У цьому сенсі можна лише нагадати слова одного з цікавих проповідників українського націоналізму Юрія Липи про те, що «забава в марнотратство крові – це один із найбільших злочинів щодо своєї раси. Легкодухи, може, думають, що не несуть відповідальності, коли легкодушно закликають до марнотратства крові. Однак це є найцінніше з усіх цінностей України, і нема пробачення тим, що викликали безцільне для раси і Провидіння пролиття крові»²⁰.

Сучасні практичні варіанти українського етноцентризму також викликають чимало запитань. Ураховуючи визначення «етноцентризму» як моделі нехай і егоїстичної, але все ж групової солідарності, хочеться запитати – де ж ця славнозвісна солідарність українського етносу епохи державної незалежності? У чому вона виявилася протягом абсолютного політичного домінування етнічно свідомих лідерів? Може у терміновому будівництві персональних мастків для окремих видатних патріотів і етнографічних заповідників для привидів «моєї нації» (під час того, як ця сама «нація» поволі забуває, що

таке якісна питна вода, якісні продукти харчування і якісні ліки)? Послуговуючися новими «спрощеннями» історичної реальності, мільйони колишніх бідних громадян багатой країни давно перетворилися на бідних громадян бідної країни. Попри сакраментальну вимогу ст. 3 Статуту Ради Європи – «визнати принципи верховенства права й здійснення прав і основних свобод людини всіма особами, що знаходяться під його юрисдикцією»²¹. Унаслідок зовсім свіжих персоналізованих тлумачень і українського «етноцентризму», і українського «антропоцентризму» мільйони «незалежних» українських громадян, ніби якийсь багатоголовий «привид комунізму», блукають Європою і зголошуються виконувати будь-яку роботу, аби гарантувати бодай якесь майбутнє своїм нащадкам на теренах нахабно й безсоромно пострадянської псевдодемократії. Українські «остарбайтери» знову вдосконалюють свою рабську генетику попід чужими тинами. Схоластична конкуренція глобального антропоцентризму і локального етноцентризму виявилась дуже зручним знаряддям дегуманізації соціального спілкування під гуманістичними гаслами. І при цьому на теренах лялькової держави-привида вже мало-хто зважає як на кволий антропоцентризм, так і на безглуздо фашизований етноцентризм. Закоханих в ідеали Рейху «етноцентристів» мало б давно зацікавити, чому ж це раптом ніхто з їхніх запеклих противників так і не використав повною мірою наявний в анналах історії доказовий масив свідчень і документів? Чому ніхто по-справжньому не прагне назавжди відсунути найзавзятіших «етноцентристів» на маргінес національної політичної історії? А все пояснюється дуже просто – адже немає більш зручних фігур для того, щоб розколювати і ослаблювати вразливу пострадянську свідомість, немає більш кращого стимулу для русифікації, немає кращого засобу для посилення сумнівів у моральній зрілості української демократії й кращого знаряддя ескалації міжетнічного протистояння. Українізація тоталітаризму – чудовий запобіжник проти раціоналізації української демократії, проти реальної українізації демократії. Це той трюк, що дає можливість постійно тримати українську національну державність у небезпечному передінсультному стані. Моральна убогість української демократії, давно кастрованої потужними напівпідпільними синдикатами потребує такого стану суспільної свідомості, коли у людей немає іншого вибору, окрім вибору між двома типами тоталітаризму. Наполегливо обстоюючи святість родоводу української національної ідеї від Розенбергів, Канарісів і Гімлерів, радикальні українські етноцентристи завжди радісно вітають дуже своєчасний зустрічний рух з боку життєрадісних сталіністів. Як говорить українська народна мудрість – «*Naviku zusammen!*».

З нашого погляду, як у теоретичній, так і практичній площині діалектика «антропоцентризму» й «етноцентризму» вписується у цілісну картину *адаптації* як постійно діючого фактора історичного процесу. Як слушно наголосив відомий російський історик Ю.О.Поляков, проблема адаптації має пріоритетне

значення для історичної науки, оскільки вона завжди була суттєвою і невід'ємною складовою історичного процесу. Зазначаючи дивовижну багатоманітність проблем адаптації, автор ділить їх на дві групи: *природно-виробничу* і *соціально-етнічну*. У першому випадку мається на увазі пристосування людини до умов, що змінюються внаслідок природної або гомогенної зміни клімату або переміщення у нове середовище проживання. Відповідно до змін природних умов змінюється виробнича діяльність людини, а відповідно до його виробничої діяльності, знову змінюються умови життя. *Соціально-етнічна адаптація*, з погляду Ю.О. Полякова, означає пристосування окремої людини або людської спільноти до змін соціальної або етнічної ситуації внаслідок революцій або еволюції, війн, завоювань, міграцій тощо. Як підкреслює дослідник, «адаптація тривала впродовж усієї історії людства, відрізнялася свідомим характером дій від адаптаціогенезу, що тривав і триває повсякчасно у живій природі»²². Поняття «соціально-етнічна адаптація» відбиває природну методологічну взаємозалежність антропоцентризму і етноцентризму, роль розвинутого антропоцентризму як «завершеного» варіанту колективного егоїзму етносів, що змушені уживатися на спільній території. З нашого погляду, подібні міркування є ні чим іншим, як запізнолю пострадянською рецепцією ключової ідеї європейської раціональності, талановито оспіваної Ф. Гайеком на сторінках знаменитої «Конституції свободи» (хоча ключова ідея «селекції досвіду» й досі акцентується занадто невиразно). Однак найголовніше, що така рецепція раціоналістичного світогляду хоча й повільно але все ж розпочалася. Це породжує надію на раціоналізацію соціальної взаємодії збентежених спадкоємців незбагненої радянської імперії. Адже, як слушно зазначають українські соціальні філософи, «аналіз суспільних процесів в Україні свідчить, що розмов про розбудову незалежної держави, про реформи було багато, а раціональних дій в цьому напрямі – дуже мало. Як результат історична творчість, навіть інтелігенції, була пригнічена. Глибинна потреба народу – відбудова надійних ціннісно-етичних орієнтирів життя, залишалася незадоволеною»²³. Як нам видається, філософська пропозиція щодо «бачення політичної, економічної, соціальної і культурної проблематики кризь призму української регіональної цивілізації»²⁴, всупереч явно завищеній оцінці власної цивілізаційної зрілості, цілком відповідає загальноприйнятій світовій практиці врахування національних інтересів, що нікуди не зникають у просторі міжнародної конкуренції. Уведення дискусії у цивілізаційне русло знімає надмірну конфронтаційність «антропоцентризму» та «етноцентризму». Адже будь-яка «українська філософія існування» або «українська філософія виживання» взагалі стає нонсенсом, коли оминає людину, концентрується виключно на існуванні й виживанні держави. Однак, і «українська людина» стає беззахисною, коли ця філософія починає ігнорувати ідею української державності, а тим більше коли вона мовчки освячує її

безсоромне пограбування. Згадуючи про те, як у своїй знаменитій праці «Призначення України» Юрій Липа гірко бідкався з приводу «безґрунтовності інтелігенції», яку не допускали до урядів, «відмежовували всіма силами не тільки від мас, але взагалі від реального життя», мимоволі замислюєшся й над тим, а наскільки сама українська інтелігенція схильна до існування у просторі реального життя. Наскільки вона готова до такого непростого існування й визнання справедливості знаменитих слів Пітагора – «людина є мірилом речей»? Залишається величезною історичною загадкою, як саме оспіваному Юрієм Липою «моральному консерватизму українського життя» у сучасній українській екзистенції вдається так елегантно співіснувати із «крадіжом й крутіємством» і різного роду ганебними «взаємними претензіями на обман»? Що ж це за людина виявилася «мірилом усіх речей» у щасливу добу реальної української незалежності? Тобто, що за «антропоцентризм» у загальному підсумку народився з лона споконвічного українського «етноцентризму»? І чи можна його ще якось вилікувати? У цьому сенсі стає ще більш очевидним, що на кожному історичному етапі, за кожної зміни внутрішніх цивілізаційних характеристик і зміни «градусу агресивності» глобального середовища діалектика етноцентризму та антропоцентризму набуває як нових епістемологічних обрисів, так і якісно нового морального змісту. Найголовнішим у ситуації подібної духовно-культурної динаміки стає нове відчуття і нове осмислення нерозривності їх історичного взаємозв'язку.

¹ Еванс-Причард Э. История антропологической мысли / Пер. с англ. – М., 2003. – С. 36-37.

² Бэкон Ф. Опыты или наставления нравственные и политические / Бэкон Ф. Сочинения в двух томах. Изд. 2-е, испр. и доп. – Т. 2. – М., 1978. – С. 354.

³ Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. – М., 1995. – С. 7-8.

⁴ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. У 3-х т. – Т. 2. Ігри обміну / Пер. з фр. – К., 1997. – С. 388.

⁵ Етноцентризм – <http://philosophy.wideworld.ru/dictionary/25/45/>.

⁶ Див. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.П. Основы межкультурной коммуникации: Учеб. для вузов. - М., 2002. - 352с.

⁷ Леви-Стросс К. Раса и история. Раздел 3. Этноцентризм. – <http://www.pravaya.ru/ks/17504>.

⁸ Леви-Стросс К. Структурна антропологія / Пер. з фр. – К., 2000. – С. 8-9; 12.

⁹ Там само. – С. 4-25; 31.

¹⁰ Гумилев Л.Н. Конец и вновь начало / Свод. № 2. Международный альманах. – М., 1994. – С. 91.

¹¹ Милль Джон Стюарт. О свободе // Милль Дж. О свободе / Пер. с англ. // Наука и жизнь. – 1993. – № 11. – С. 10–15; № 12. – С. 21–26. - <http://humanities.edu.ru/db/msg/41201>

¹² Конституція України. Текст Основного Закону з офіційними тлумаченнями Конституційного Суду / Огляд і комент. В.Ф.Погорілка та В.Л.Федоренка; упор. офіц. текстів В.Г.Рубан. – К., 2006. – С. 104.

¹³ Там само. – С. 109-111.

¹⁴ Див. Островская Е.А. (младшая). Конценции институционализации в германской теоретической социологии второй половины XX века // Вестник РУДН, серия Социология, 2003, №1(4). – С. 96-113. – (Электронный ресурс) // Режим доступа до матеріалу: <http://ecsocman.edu.ru/images/pubs/2004/11/17/0000183877/Ostrovskaya.doc>

¹⁵ Фрейре П. Педагогіка пригноблених / Пер. з англ. – К., 2003. – С. 53-68.

¹⁶ Валлон А. История рабства в античном мире. – Смоленск, 2005. – С. 267; 272.

¹⁷ Там само. – С. 393.

¹⁸ Милль Дж.С. – Указ. соч.

¹⁹ Habermas J. Politische Theorie [Philosophische Texte. Studienausgabe in fünf Bänden, Band 4]. – Frankfurt am Maine, 2009. – S. 11.

²⁰ Липа Ю. Призначення України. Частина 4. - http://www.ukrcenter.com/library/read.asp?id=60&page=9#text_top

²¹ Статут Ради Європи (Лондон, 5 травня 1949 року). [Офіційний переклад] // Збірка договорів Ради Європи. Українська версія. – К., 2000. – С. 13.

²² Поляков Ю.А. Историческая наука: люди и проблемы. – М., 1999. – С. 40-41.

²³ Андрущенко В.П., Губерський Л.В., Михальченко М.І. Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підр. для вищ. навч. закл. – Вид. 3-є, випр. та доп. – К., 2006. – С. 608.

²⁴ Там само. – С. 618.

Стаття посвячена актуальній проблемі гуманістическої трансформації методологіческих оснований критического мышления в изучении и преподавании истории. Подчеркивается ключевая роль идеи свободы в теоретико-методологическом дискурсе. На примере объективной оценки существующего конфликта интерпретаций, акцентируется потребность развития навыков самостоятельного анализа исторических фактов и процессов как важнейшей предпосылки продуктивного социального диалога и гарантии личной свободы гражданина.

Ключевые слова: *етноцентризм, антропоцентризм, конфликт интерпретаций, социальный диалог, свобода.*

The article deals with the problem of humanistic transformation of critical thinking methodology in history (teaching and learning aspects). The key-role of the idea of freedom in theoretic and methodological discourse is being underlined. The example to evaluate objectively the existing conflict of interpretations helps to accentuate the necessity of developing the skills to analyse historical facts and processes as an important precondition for effective social dialogue and private civil freedom guarantees.

Key words: *ethnocentrism, anthropocentrism, conflict of interpretations, social dialogue, freedom.*

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Костянтин Бацак

ІТАЛІЙЦІ КРИМУ В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ І СТУДІЯХ (XX – початок XXI ст.)

У статті розглянуто найскладніший і найтрагічніший період існування італійської еміграції у Причорноморському регіоні. Зазначено здобутки та існуючі прогалини в історіографії проблеми. Здійснено аналіз опублікованих і неопублікованих вітчизняних та зарубіжних історичних джерел кримських італійців.

Ключові слова: італійці Криму, італійська еміграція, італійські громади, депортація італійців, національно-культурні товариства італійців.

Історія італійців, які протягом XIX ст. розселилися на південно-українських теренах, тісно пов'язана з економічним і соціокультурним розвитком чорноморсько-азовського регіону. Вихідці з Апеннін швидко інтегрувались у розгалужену структуру південних міст, посівши важливі, часто ключові, позиції в окремих галузях міського господарства, торгівлі, культурно-мистецькому житті. Вони утворили громади-земляцтва, що динамічно розвивалися в Одесі, Миколаєві, Бердянську, Феодосії, Керчі та інших портах.

Період розпаду Російської імперії 1917 року і встановлення радянської влади став переломним у долі переважної більшості італійських поселенців. Перші кроки більшовиків, – «червоний терор» та інші заходи політики «воєнного комунізму» періоду громадянської війни, спричинилися до зруйнування етнічних громад і масової рееміграції в Італію. Єдиною групою компактного проживання італійців, що вистояла в умовах соціально-економічних і політичних перетворень тоталітарної влади і майже третину століття продовжувала зберігати свою фахову структуру й риси національної ідентичності, була керченська громада.

Незважаючи на помітну роль в економічному розвитку Криму, розбудові міжнародного торгового мореплавства, керченська італійська громада тривалий час не була об'єктом історичних досліджень ані в колишньому СРСР, ані в Італії.

Уперше до теми історії керченських італійців звернувся у міжвоєнний період історик і мовознавець В.Ф.Шишмарьов, але його студія побачила світ лише 1975 року. Це – окремий сюжет книги «Романські поселення на півдні Росії», де висвітлено етапи формування італійської керченської громади, її фаховий склад, особливості побуту, мови, звичаїв¹. Автор визначив періодизацію формування цієї громади, пов'язавши її з міграційними хвилями із Апеннін. За Шишмарьовим, існували чотири основні етапи її формування: 1-й – від заснування Керченського торгового порту в 20-х роках XIX ст. до 40-х років XIX ст., коли в місті оселилися перші вихідці із Апеннін, 2-й – 1840-і – 1853 рр. (до початку Кримської війни) – формування міської групи італійських поселенців-представників морських професій, 3-й, наймасовіший, – 1860-ті роки, який корелюється в часі з масовою еміграцією на Захід до Північної та Південної Америки у період об'єднавчих процесів у Італії (тоді на околицях Керчі вихідцями із південних регіонів Апеннін – Апулії, Кампанії – було утворено сільськогосподарську колонію), і 4-й, – 1870-1880-і роки, коли еміграційний потік із Італії припинився зовсім². В іншій праці Шишмарьова – статті «Одна з південноіталійських говірок у Криму» (1941 р.), – за матеріалами етнографічних експедицій до Керчі та інших тодішніх кримських осередків компактного проживання італійців оприлюднено результати вивчення особливостей функціонування давнього барійського діалекту італійської мови, традицій місцевого фольклору вихідців із Апеннін³.

Тривалу паузу в дослідженні історичної долі співвітчизників у Криму порушили італійські дослідники у середині 90-х років XX ст. До цього їх спонукала передусім активність самих кримських італійців, які після розпаду СРСР і проголошення Кримської автономії у складі незалежної України почали відроджувати національно-культурні традиції, звертаючись по допомогу до дипломатичних представництв Італійської Республіки. Проте першими колишніх співвітчизників підтримали журналісти. Уражені свідченнями тих, хто вцілів після сталінських «чисток» ворогів народу, «шпигуноманій», депортацій, концтаборів, трудових армій і спецпоселень, італійські газетярі привернули увагу громадськості до потреб керченських італійців. Промовистими були й назви статей: «Крик у німоті: невеликий голокост італійців у Криму»⁴, «Воляння у тиші Криму»⁵, «Крим кличе Італію»⁶, «Забутий голокост у Криму»⁷, «Крим учора й сьогодні»⁸.

Ініціатива журналістів вплинула на тематику італійських історичних досліджень. 1997 року професор історії Східної Європи Флорентійського університету Ренато Різаліті здійснив поїздку до Криму, протягом якої зустрічався з керченськими італійцями, тими, хто повернувся після вигнання з півострова взимку 1942 р., та їхніми нащадками, вивчав сімейні

архіви, знайомився з побутом. Стаття про цю подорож вміщена в часописі «Койнонія» під назвою «Поїздка до Криму. Зустріч із депортованими італійцями»⁹. Інтерес дослідника до їхньої історії пізніше втілений у розвідці «Депортовані Сталіним. Трагедія італійської громади Криму»¹⁰. З деякими скороченнями та уточненнями вона згодом увійшла до збірки його праць «Проблемна історія Росії. Від сталінізму до демократії»¹¹. Автор на основі документів консульства Італійського королівства в Одесі, мемуарів італійських емігрантів, спогадів постраждалих від депортації виклав історію італійської громади Керчі від початку її формування донині, окремо акцентуючи увагу на особливостях сталінської колективізації у середовищі італійців та на їхній депортації до Казахстану.

Схожі підходи до вивчення керченської громади бачимо у праці професора міжнародного права Генуезького університету Дж. Віньолі «Забуті італійці. Італійські меншини у Європі (Нариси і виступи)»¹². Автор виокремлює в історії італійців Криму кілька проблемних блоків: формування італійської громади в Криму (з 30-х років XIX ст. до 1917 р.), залучення італійської громади у стосунки між фашистською Італією та комуністичною Росією (20-ті – кінець 30-х років XX ст.), сталінські «чистки» і депортація до Центрального Казахстану (саме цей регіон має на увазі автор, коли йдеться про «Сибір» – К.Б.), а також їх наслідки у період з 1930-х до 1990-тих років XX ст. Спираючись на історичні факти, Дж. Віньолі застосовує національне та міжнародне законодавство до вирішення злободенних завдань повернення італійського громадянства нащадкам колишніх співвітчизників, надання їм в Україні офіційного статусу осіб, репресованих тоталітарним режимом¹³.

Нерозв'язаність соціальних та юридичних проблем кримських італійців спонукала Дж.Віньолі розгорнути на батьківщині та за її межами активну громадську діяльність, спрямовану на захист їхніх прав. У цьому його знову підтримали журналісти. У газеті «Коррієре делла сера» 24 липня 2004 р. з'явилася стаття Л. Бардзіні «З узбережжя Криму з Італією в серці», в якій коротко переповідалась історія італійської громади Керчі, біографії депортованих з Криму італійців. «Сьогодні, – зазначалося, – 150 із тих, хто залишилися, просять познайомити їх з Італією, побачити знову тих, хто повернувся на батьківщину, дати їм змогу вивчити мову, хоч якогось визнання урядом, стипендій для навчання молодих»¹⁴. З метою докладнішого ознайомлення з наболілими проблемами останнього покоління емігрантів-вихідців із Апеннін в Криму Дж. Віньолі у співавторстві з Ю. Бойко (Джаккетті) 2007 року видав брошуру «Невідомий голокост: знищення італійців Криму», надруковану в Керчі й через рік перевидану в Італії¹⁵. До неї увійшов матеріал про кримських італійців з його монографії «Забуті італійці. Італійські меншини у Європі (Нариси і виступи)» з

долученими дванадцятьма свідченнями колишніх депортованих. У висновках порушувалося питання щодо потреби офіційного визнання Українською державою та Автономною республікою Крим факту виселення італійців, а також повернення Італійською республікою «усім італійцям Криму та їхнім нащадкам по чоловічій та жіночій лініях, які цього захочуть, громадянства»¹⁶.

Історія кримських італійців у ХХ ст. стала також темою дослідження колективу італійських істориків – Е. Дундовіч, Фр. Горі й Е. Гуерчетті. Запропоноване ними вивчення «італійської еміграції в СРСР» охоплює такі групи: а) італійці, які емігрували до Росії протягом ХІХ ст.; б) італійці-громадяни колишньої Австро-Угорської імперії; в) емігранти з Італії в СРСР 20–30-х років, яких змусили прийняти радянське громадянство; г) радянські громадяни, заарештовані на підставі їхніх родинних зв'язків з італійцями; д) італійські солдати Другої світової війни, які знаходилися в складі Італійського експедиційного корпусу на німецько-радянському фронті (потім Італійської армії); вони були звинувачені у злочинах проти людства й засуджені до відбування покарання в таборах ГУЛАГу, в такий спосіб утративши статус військовополонених¹⁷.

У рамках визначеної структури історія кримських італійців розглядається в різних періодах сталінських репресій щодо усіх категорій італійців, які у ті часи перебували на теренах СРСР¹⁸. Наприклад, у книзі «ГУЛАГ. Історія і пам'ять»¹⁹ автори звертаються до сюжетів історії італійської громади Керчі в контексті проблем італійської еміграції періоду громадянської війни, італійських громад Криму й України між двома світовими війнами, політичної еміграції, а також під час Другої світової війни та у повоєнний період.

У деяких працях з історії італійської комуністичної еміграції в СРСР відтворюються факти біографії окремих керченських італійців. Зокрема Дж. Ленє та Фр. Бігацці дослідили діяльність місцевого політичного активіста Серджо Де Мартіно, який, пройшовши крізь жахіття сталінських таборів, описав свої поневіряння у «Сповіді з розв'язаним ротом» (оригінал зберігається в Музеї жертв репресій у Магадані)²⁰.

В Україні та близькому зарубіжжі тема сучасної кримської італійської громади досі не знайшла свого висвітлення. Виданий 1999 року документальний збірник про депортовані народи Криму обмежується відомостями щодо татар, болгар, вірменів, греків та німців²¹. Проблема виселення італійців фактично обминається й у виданій у Москві об'ємній збірці документів «Сталінські депортації, 1928 – 1953». Тут міститься єдина згадка про виселення італійців з Криму – в анотації до розділу «Депортації відступу (весна 1942)», але й та хибує на хронологічну помилку, датуючи депортацію квітнем-червнем 1942 р.²² Годі шукати документальні свідчення

про долю італійців у виданій 2002 року книзі М.Бугая «Депортації народів Криму. Документи, факти, коментарі»²³.

З огляду на те, що немає у спеціальних збірках новітньої історії інформації про кримських італійців, можна свідчити радше про неухвагу до цієї проблеми, аніж про брак історичних джерел. Адже документальна основа для дослідження досить широка і представлена щоденниками, спогадами італійців, які у різний час приїздили із Апеннін на Кримський півострів і відвідували співвітчизників у Керчі та інших містах, або працювали в їхньому середовищі; газетними публікаціями, а також документами, що зберігаються в центральних, регіональних та галузевих архівах Італійської Республіки, України та Російської Федерації.

Розглянемо ці документи, згрупувавши їх відповідно до основних проблем історії італійської громади у XX – на початку XXI ст., а саме: 1) становище італійських поселенців у період становлення радянської влади на Кримському півострові (початок 20-х років XX ст.); 2) доля вихідців із Апеннін під час колективізації й сталінського терору (кінець 20-х – 30-ті роки XX ст.); 3) депортація, облаштування на нових місцях поселень, керченські італійці в ГУЛАГу (1942 – 50-і рр. XX ст.), 4) повернення в Крим і налагодження життя після реабілітації; 5) керченська італійська громада сьогодні.

Важливим джерелом, що проливає світло на становище італійців у Криму в перші роки радянської влади, є щоденник громадсько-політичного діяча Італії, філантропа Умберто Дзанотті-Б'янко²⁴, який 1922 року за дорученням Італійського комітету допомоги російським дітям відбув з доброчинною місією у Поволжя, Україну і Крим²⁵. Дорогою на півострів у Ростові-на-Дону він уперше зустрів італійців-вихідців із Керчі й Бердянська: пригнічені подіями громадянської війни, вони залишили рідні місця, сподіваючись врятуватися від голоду й розорення. Завдяки його зусиллям біженців вдалося переправити до Італії²⁶. Після прибуття до Криму, Дзанотті-Б'янко занотував у щоденнику факти занепаду й розорення міст і сіл, у тому числі поселень італійської діаспори, зокрема у Керчі. Там він знайшов близько 900 італійців, з них 150 «українських нужденних». Окрім Керчі, місіонер відвідав Сімферополь, Севастополь, Бахчисарай, Ялту, Судак і Феодосію, де бачився з представниками місцевої влади, лікарями, а також самими жертвами лиха. Унаслідок цих зустрічей він вимагав від Рима додаткових заходів щодо порятунку населення, створення умов для економічної відбудови спустошених районів.

Повернувшись до Італії, Дзанотті-Б'янко виступив з ініціативою організувати поблизу Балаклави сільськогосподарську колонію. У цій справі його підтримав Італійський комітет допомоги російським дітям, який прийняв рішення відрядити у січні 1923 р. до Криму досвідчених та найбільш фахово

підготовлених для роботи в екстремальних умовах осіб. Фундаторами колонії стали Італо Вільяно Кортеше – доктор аграрних наук, асистент Вищої школи аграрних наук у Мілані, який виїхав до Росії разом із дружиною, та відома волонтерка Джузеппіна Ле Маїре. Для започаткування справи були відправлені необхідні вантажі, у тому числі трактор «Фіат-702» з комплектом запасних частин, плуг, 200 металевих ліжок, рослинне волокно для 200 матраців, 200 подушок, 5000 м бавовняних тканин для білизни, 20 000 м для хатньої білизни, 1800 м для натільної білизни, 500 теплих ковдр для постелей, а також кухонний і столовий посуд²⁷.

Проте майже одразу італійські добровольці наразилися на великі перешкоди, що їх чинила справі центральна й місцева влади. З листування Дж. Ле Маїре з У.Дзанотті-Б'янко та засновницею Італійського комітету допомоги російським дітям Марієттою Піньятеллі²⁸ дізнаємося про непереборні труднощі (надміру висока вартість розмитнення і транспортування вантажів, вимоги компенсацій за надані приміщення та проведені відбудовчі роботи, нав'язування владою кабальних договорів тощо), які, врешті, за півроку унеможливили діяльність сільськогосподарської колонії, змусили емісарів залишити майно і повернутися на батьківщину.

Відомості про становище італійців у період здійснення колективізації в Криму та перших депортацій (середина 1920-х – середина 1930-х років) містяться у комплексі документів місцевих державних і партійних органів (ЦВК та РНК Кримської АРСР, Кримського ОК ВКП(б), а також Італійського генерального консульства в Одесі, датованих 1926-1935 рр., що зберігаються в ДА АРК (Державному архіві Автономної республіки Крим)²⁹. Особливий інтерес становить рішення Президії ЦВК Кримської АРСР про відмову повернутися до Криму десятьом сім'ям керченських селян-італійців (Порчеллі, Міссіно, Доменіко, Ламантеа та ін.), які виїхали до Італії 1919 року під час воєнних дій на півострові³⁰; листування ЦВК Кримської АРСР з Італійським генеральним консульством в Одесі та центральними органами влади щодо повернення вилученого майна й відновлення громадянських прав розкуркуленим сім'ям італійців-підданих Італії,³¹ довідка з Керченського районного виконавчого комітету в ЦВК Кримської АРСР про наділення землею італійців-радянських громадян, які вступили до колгоспу³², а також інформація про становище селян – підданих іноземних держав у Криму, надіслана Й. Сталіну із секретаріату Кримського ОК ВКП(б)³³.

Про складне становище з продовольством у Криму, а також про депортації з Керчі «куркулів» повідомляв на батьківщину посол Італії в СРСР В.Черутті. У записці «Внутрішнє становище в СРСР» від 16 квітня 1930 р. він писав: «З Керчі за останній час було вивезено до Сибіру близько 2000 осіб³⁴ у герметично закритих вагонах, до яких було прикріплено

табличку з написом «Добровільне виселення»; сумна іронія, яка нікого не може обманути»³⁵.

На зберіганні в ДА АРК (справи фондів Р-1033, Р-1037, Р-1064, Р-2617, Р-808, Р-4898) містяться відомості 1927 – 1930 рр. про позбавлення громадянських прав італійців (соціальна група так званих «позбавленців»), які використовували у своїх господарствах, виробництвах, промислах найманих працівників, займалися підприємництвом, знаходилися на утриманні членів своїх родин. Серед таких «позбавленців» знаходимо Теодору Букколіні, яка після смерті чоловіка, залишившись із двома дітьми, самотійно вела господарство й торгувала на ринку молочними продуктами³⁶, Сальваторе Де Бенедетто, власника моторного катера, разом із його донькою Антоніною та синами Паоло й Доменіко³⁷, власників морських суден Пасквале і П'єтро Делль Ольйо, Панталео Порчеллі³⁸, вдову-«комерсантку» Лукрецію Де Стефано³⁹, торговця овочами Марка Ді Пінто⁴⁰, столяра Антоніо Фабіано⁴¹, селянина-одноосібника Пасквале Логалузо з сім'єю⁴², працівника місцевого кооперативу «Плодовоч» «комерсанта» Мауро Бінетто⁴³ та ін.

Окрему групу документів утворюють справи засуджених за звинуваченням у зраді батьківщини (шпигунській діяльності на користь Італії, фашистській пропаганді, участі у контрреволюційній діяльності). До цієї категорії державних злочинців віднесено колишнього матроса далекого плавання, члена ВКП(б) Пасквале Делль Ольйо, капітанів суден державної риболовецької компанії «Кримрибтрест» Стефано Фабіано, Вітторіо Джаккетті, Франческо Порчеллі та Леонардо Спадавекк'я⁴⁴. Усі вони були розстріляні 1938 року за вироками «трійок» НКВС. Через сфабриковані справи, що специфічно відбивають зміст і наслідки сталінських державних перетворень кінця 20-30-х років у Криму, показовими є статистичні відомості, що засвідчують факти рееміграції в Італію (внаслідок конфіскації майна, обмеження громадянських прав, запровадження колгоспного ладу, одержавлення риболовецьких промислів тощо). Так, в одній із реляцій Генерального консульства Королівства Італія, датованій 23 січня 1937 р., щодо кількісного складу керченської громади італійців вказувалося, що вона зменшилася з більш ніж 600 до «менше 200 осіб»⁴⁵. Ця цифра вочевидь стосується лише підданих Італії й підтверджується в довідці «Про іноземнопідданих селян у Криму», підготовленій Кримським ОК ВКП(б) для Й. Сталіна. Згідно із цим документом, станом на лютий 1935 р. в усьому Криму мешкало лише 150 італійців, які зберегли іноземне підданство⁴⁶. Отже, відповідно до наведених статистичних даних, на другу половину 30-х років близько $\frac{3}{4}$ італійських громадян, більшість із яких майже все життя прожила у Криму, вимушено повернулися на історичну батьківщину.

Може здатися дивним, що тривалий час італійська преса мовчала про факти рееміграції співвітчизників, так само як вона мовчала й про страшні свідчення голодомору 1932-1933 рр., якими буквально засипали дуче його дипломатичні представники в СРСР⁴⁷. Проте у той час такі репортажі суперечили б позиції Б.Муссоліні, який досить прихильно ставився до радянського експерименту як до спроби виходу із кризи. До того ж, на першу половину 30-х років припадає кульмінація італійсько-радянських відносин, показником якої стали зокрема підписання міждержавної торговельної угоди та зустрічі Гранді – Литвинова (1930-1931 рр.).

Невдовзі приєднання Муссоліні до Антикомінтернівського пакту (листопад 1937 р.), що поклало початок формуванню вісі «Рим – Берлін – Токіо», розв'язало йому руки для розгортання антирадянської кампанії в засобах масової інформації. Одними з її фігурантів стали італійці, які шукали порятунку від радянських тоталітарних експериментів. Періодичні видання фашистської Італії – газети «Пополо д'Італія», «Гадзетта дель пополо» надрукували протягом вересня 1937 – січня 1938 р. низку статей, в яких правдиві свідчення постраждалих від радянської влади селян були вплетені в мереживо пропагандистських ідеологем. Їх суть відбивали самі заголовки репортажів: «Полювання на іноземців у Росії», «Вигнання італійців із СРСР», «Росія очима італійських селян-вигнанців із містечка Керч», «Одисея трьох вигнанців із Росії»⁴⁸.

Значну групу джерел щодо міжвоєнної історії італійської громади Керчі становлять спогади італійських комуністів, біографії яких були пов'язані з Кримом. Відомості про події «італійської» коренізації в Керчі наводить Данте Корнелі⁴⁹ – лідер групи італійських комуністів-емігрантів в СРСР, в'язень ГУЛАГу, який десятки років провів за ґратами радянських катівень, у своїй книзі «Сталінізм в Італії і в антифашистській еміграції». Він повідомляє, що з 1922 р. керченські італійці потрапили в поле зору Комітету емігрантів Комуністичної партії Італії. За пропозицією колишнього депутата-комуніста Ансельмо Марабіні був створений колгосп «Сакко і Ванцетті»⁵⁰. Цю ініціативу підтримало радянське керівництво, проте вона не мала успіху серед селян-співвітчизників. Корнелі пише про радянську та антифашистську пропаганду, поширювану серед місцевої громади, відкриття італійського комуністичного клубу та інші форми ідеологічної роботи, що їх використовували італійські комуністи для перетворення своїх одноплемінників на «свідомих» радянських громадян⁵¹.

Тенденційність і заангажованість характерні для розповіді про життя італійської громади Керчі початку 1930-х років іншого діяча міжвоєнної комуністичної італійської еміграції – Паоло Роботті. У мемуарах під заголовком «Випробування» він зосереджується на питаннях боротьби її національного комуністичного осередку за закриття церкви та школи для

дітей італійців, яка при ній існувала⁵², а також протистояння впливам Генерального консульства Італії, що активно підтримувало контакти зі священиком (якого автор вважає фашистським агентом. – К.Б.) та «заможними селянами, заохочуючи їх боротися проти колгоспу». Роботті повідомляє, що колгосп «Сакко і Ванцетті» був кращим із 16 створених тоді в Криму за національною ознакою⁵³. Об'єктивною причиною цього була опіка Народного комісаріату сільського господарства, який, як свідчить Д. Корнелі, першочергово забезпечував це колективне господарство необхідними матеріалами і реманентом; така підтримка мала перетворити його на зразкове господарство й залучити до участі у колгоспному виробництві якнайбільше італійців. За інформацією Роботті, їхній колгосп спеціалізувався на вирощуванні зерна, винограду й овочів, а також на тваринництві (мав близько 500 голів худоби), користувався 870 га землі, оброблюваної 100 сім'ями⁵⁴.

Відомості про діяльність італійських політемігрантів у Керчі в руслі фактів, описаних Роботті, із посиланням на діячів Італійського емігрантського комітету в Москві наводить Р. Каккавала у книзі «Надія Сталіна. Трагедія італійського антифашизму в СРСР»⁵⁵. Про керченських італійців згадує також Дж. Пайетта, брат відомого комуністичного функціонера Італії повоєнної доби. Він у середині 1930-х близько півроку провів у Керчі⁵⁶. Жоден із цих авторів у майбутньому ніколи не переймався долею керченських побратимів, життя яких вони свого часу всіма силами прагнули переломити.

Ще одну нечисленну, однак важливу групу документів становлять спогади вцілілих керченських італійців та членів їхніх сімей. Більшість цих свідчень зібрана італійськими дослідниками і включена додатками до праць, присвячених історії керченської італійської громади. Ці документи переважно стосуються репресій 30-х років, депортації з Криму наприкінці січня – у лютому 1942 р., життя у Центральному Казахстані та повернення до рідних місць після реабілітації. Серед них – спогади жертв сталінського режиму Дж. Паренті⁵⁷, П. Еванджеліста та А. Кассінеллі⁵⁸, П. Пергало, Н. Джаккетті (Денисової), А. Де Мартіно (Чернявського), М. Ненно (Белозерцевої)⁵⁹, Е. Бароне (Єрмакової)⁶⁰, а також сімейні перекази, занотовані нащадками кримських італійців, свідчення Ю. Джаккетті (Бойко)⁶¹.

Про долю більшості чоловіків, депортованих разом із сім'ями до Казахстану і через півроку мобілізованих НКВС, розповідає Бартоломео Еванджеліста⁶². Згідно з постановою Державного комітету оборони № ГОКО-2409сс від 14 жовтня 1942 р. «Про поширення постанов ДЕККО № 1123сс і № 1281сс на громадян інших національностей країн, які воюють проти СРСР»⁶³, італійців включили до складу трудових батальйонів, що працювали на

будівництві Челябінського металургійного комбінату. Ті з них, хто залишився живим, після завершення війни відбували покарання на інших промислових підприємствах, що діяли в системі ГУЛАГу.

Архівні джерела⁶⁴ та спогади італійців – жертв сталінізму – стали основою для своєрідного біографічного довідника, підготовленого італійськими істориками Е. Дундовіч, Ф. Горі й Е. Гуерчетті. 1028 статей повертають із небуття імена і біографії італійців, які, розділивши долю Б.Еванджелісти, працювали у складі трудових армій, а потім стали в'язнями сталінських концтаборів, чи постраждали від інших репресій тоталітарного режиму. Серед них понад 500 імен керченських італійців та членів їхніх родин (усього 150 сімей)⁶⁵, багато з яких загинули від голоду та хвороб.

Лише десята частина італійців, які мешкали в Керчі до депортації, повернулася після реабілітації до рідного міста⁶⁶. Заявити ж про себе як про етнічну спільноту вони змогли лише після розпаду СРСР. Засноване у серпні 1992 р. під орудою Маргарити Леконте (Лебединської) національно-культурне товариство «Асоціація італійців Криму» головними завданнями своєї діяльності визначило об'єднання етнічних італійців Криму, відродження національної культури, рідної мови, сприяння збереженню історичної спадщини, відновлення історичних зв'язків між Кримом та Італією й боротьбу за політико-правову реабілітацію кримських італійців і членів їхніх сімей, постраждалих від насильницького переселення в роки війни⁶⁷. Свідчення респондентів щодо труднощів, з якими зіткнулася кримська італійська громада у перші пострадянські роки, увійшли до книги Дж. Віньолі «Невідомий голокост: знищення італійців Криму». Вони стосуються зокрема складнощів, пов'язаних із розшуком земляків, яких доля розкидала на теренах колишнього СРСР, доланням чиновницького опору при реєстрації асоціації, обстоюванням у Посольстві Італійської Республіки в Україні своїх прав на повернення італійського громадянства⁶⁸.

Про нинішню історію італійської громади Керчі дізнаємося зі шпальт місцевої преси та віртуальних інформаційних ресурсів. Майже всі актуальні події життя італійської громади Криму висвітлюються на сторінках керченського регіонального тижневика «Босфор». Так, на початку лютого 2007 р. видання повідомляло, що Асоціація італійців Криму налічує 80 осіб. Вона підтримувала зв'язки з Посольством Італійської Республіки в Україні, яке сприяло відкриттю в Керчі відділення Комітету Данте Аліг'єрі для поширення надбань рідної культури та сприяння у вивченні італійської мови⁶⁹.

У серпні 2008 р. місцева преса повідомила про створення в Керчі Італійської Асоціації «Черкію», яку очолила Юлія Бойко (Джаккетті). Статутними завданнями Асоціація визначила об'єднання італійців Криму

та їхніх нащадків для захисту своїх загальних прав та інтересів. Задля цього пропонується вивчення історії італійців Криму, збереження пам'яті про співвітчизників, відродження італійських традицій, мови, культури, встановлення зв'язків з історичною батьківщиною. У справі увічнення пам'яті репресованих земляків Асоціація основною метою визначила обстоювання офіційного визнання факту репресій за національною ознакою і примусової депортації італійців Криму, підготовку реєстру всіх загиблих і постраждалих у роки репресій, а також встановлення в Керчі меморіальної дошки пам'яті жертв репресій і депортації⁷⁰. Невдовзі таку меморіальну дошку з написом «На пам'ять і як заповіт про минуле у світі новому» було відкрито заходом муніципалітету Керчі в районі, де раніше компактно мешкали італійці⁷¹.

Культурним явищем в історії кримських італійців стало видання трьома мовами (українською, російською та італійською) книги Ю.Бойко (Джаккетті) та Дж.Віньолі «Невідомий голокост: знищення італійців Криму», презентація першої редакції якої за участю авторів відбулася в клубі керченського Морського торговельного порту⁷². Друга презентація цього видання пройшла наприкінці жовтня 2008 р. в Інституті філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка та Київському національному лінгвістичному університеті в рамках «7-го тижня італійської мови у світі». На цій зустрічі спогадами свого дитинства поділився з присутніми студентами та викладачами свідок описаних у книзі реалій депортації А.Чернявський (Де Мартіно).

Ініціативу авторів книги підтримали італійські кінематографісти. Режисер-документаліст Тіто Манліо Альтомаре взявся за створення фільму про керченських італійців «Апулія за Середземним морем» («Puglia oltre il Mediterraneo»). Для реалізації цього проекту він у червні 2008 р. відвідав Керч, потім організував зйомки в Казахстані (там нині мешкає 365 осіб, які називають себе італійцями, в основному це нащадки депортованих із Криму⁷³) та в Італії (Апулії та інших регіонах походження кримських італійців)⁷⁴.

Цю стрічку в грудні 2008 р. вперше винесено на суд глядачів в Італії. Згодом фільм побачили в Казахстані: демонстрація відбулася в Республіканському музеї жертв політичних репресій. В Україні кінокартину показали в рамках організованого асоціацією «Черкіо» свята італійської культури «Бенвенгамаджо», яке відбувалося в Керчі 11-13 травня 2009 р.⁷⁵

Нині у Керчі співіснують дві громадські організації італійців: Керченський комітет товариства Данте Аліг'єрі – Асоціація італійців Криму, очолюваний Галиною Сколяріно, та Асоціація «Черкіо» під орудою Юлії Бойко (Джаккетті). З цими організаціями співпрацюють понад 200 італійців та членів їхніх родин, які мешкають у Криму та за його межами.

Активна позиція керівництва «Черкіо» дала можливість розгорнути широку громадську та просвітницьку діяльність. Нею встановлені зв'язки із Союзом апулійців, Лігурійським, Венетським і Трентинським комітетами італійців у світі, організаціями італійців інших міст України, а також Росії, Казахстану, Молдови й Канади. Члени організації опікуються питаннями повернення прав особам, депортованих за національною ознакою, міжкультурного обміну з Італією. У партнерстві з Інститутом італійської культури у Києві асоціація організовує роботу курсів італійської мови за участі викладачів із Італії⁷⁶.

Резюмуючи розгляд джерел і наукових студій, зазначимо, що італійці Криму стали свідками й учасниками багатьох подій, що відбувались у ХХ ст. на півострові. У добу сталінського державного будівництва вони розділили долю радянських громадян, які стали жертвами репресій тоталітарної влади. Нині кримська керченська італійська громада переживає період відродження. Її національно-культурне піднесення сприятиме відкриттю нових історичних джерел і поглибленню інтересу до вивчення новітньої історії італійців в Україні.

¹ Шишмарев В.Ф. Романские поселения на юге России.- М., 1975.- С.165-168.

² Там само.- С.165.

³ Шишмарев В.Ф. Один из южноитальянских говоров в Крыму// Ученые записки Ленинградского университета.- №5(58).- 1940-1941.- С.315-366.

⁴ Fertilio D. Urla dal silenzio: il piccolo olocausto degli italiani in Crimea/ Corriere della sera, 27 dicembre 1996.

⁵ Campione G., Risaliti R. Le urla dal silenzio della Crimea// La Gazzetta del Mezzogiorno, 14 luglio 1997.

⁶ Campione G. Crimea chiama Italia// La gazzetta del Mezzogiorno, 10 luglio 1998.

⁷ Campione G. Crimea l'olocausto dimenticato// Avvenire, 18 luglio 1998.

⁸ Bertazzoni V. Crimea ieri e oggi// La voce di Mantova, 12 marzo 1999.

⁹ Risaliti R. Un viaggio in Crimea. Incontro con italiani deportati// Koinonia.- 1997.- №8.- P.18-20.

¹⁰ Risaliti R. Deportati da Stalin: La tragedia della comunità italiana di Crimea// PCI: La storia dimenticata.- Milano, 2001.- P.173-180.

¹¹ Risaliti R. La deportazione degli italiani di Crimea// Risaliti R. Storia problematica della Russia. Dallo stalinismo alla democrazia.- Firenze, 2003.- P.43-47.

¹² Vignoli G. Gli italiani di Crimea e la loro deportazione in Cazachistan// Vignoli G. Gli italiani dimenticati. Minoranze italiane in Europa (Saggi e Interventi).- Milano, 2000.- P.303-330.

¹³ Ibid.- С.319-322.

¹⁴ Barzini L. Sulle coste della Crimea con l'Italia nel cuore// Corriere della sera, 24 luglio 2004.

¹⁵ Giacchetti Boico G., Vignoli G. L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli italiani di Crimea.– Roma, 2008.– 74 p.

¹⁶ Ibid.– P.68-70.

¹⁷ Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Italian Emigration in the USSR. History of a Repression// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Reflections of the Gulag.– Annali. Anno Trentasettesimo.– Milano, 2003.– P.139-186; Dundovich E., Gori F., Guercetti E. L'emigrazione italiana in URSS: storia di una repressione// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Gulag. Storia e memoria.– Milano, 2004.– P.177-232; Dundovich E., Gori F. Italiani nei lager di Stalin.– Laterza, 2006.

¹⁸ Найбільшу питому вагу серед них становили дисиденти режиму Муссоліні, які шукали політичного притулку в СРСР. Багато з них долучилися до розбудови радянської держави, працюючи в службах Комінтерну. Див. докладніше: Agosti A., Brunelli L. I comunisti italiani nell'URSS. 1919-1943// Il partito comunista italiano. Struttura e storia dell'organizzazione, n. anno XXI, a cura di Ilardi M., Accornero A.– Milano, 1982; Caccavale R. Comunisti italiani in Unione Sovietica.– Milano, 1995; Dundovich E. Tra esilio e castigo. Il Komintern, il PCI e la repressione degli antifascisti italiani in URSS (1936-1938).– Roma, 1998; Lehner G., Bigazzi F. La tragedia dei comunisti italiani. Le vittime del PCI in Unione Sovietica.– Milano, 2000.

¹⁹ Dundovich E., Gori F., Guercetti E. L'emigrazione italiana in URSS: storia di una repressione// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Gulag. Storia e memoria.– Milano, 2004.– P.177-232.

²⁰ Legner G., Bigazzi F. La tragedia dei comunisti italiani.– Milano, 2000.

²¹ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці. Збірник документів (1941-1998).– Київ, 1999.– 176 с.

²² Сталинские депортации, 1928-1953 /Междунар. фонд «Демократия» (Фонд Александра Н.Яковлева), Федер. целевая прогр. «Культура России» (подпрогр. «Поддержка полиграфии и книгоизд. России»).– М., 2005. – 902 с.

²³ Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. Документы, факты, комментарии.– М., 2002.– 240 с.

²⁴ Докладніше про нього див.: Варварцев М.М.Італійці в культурному просторі України (кінець XVIII – 20-ті роки XX ст.). Історико-біографічне дослідження (Словник).– К., 2000.– С.113-114.

²⁵ Zanotti Bianco Umberto. Diario dall'Unione Sovietica 1922// Nuova Antologia.– 1977.– CXII.– P.379-489.

²⁶ Тамборра А. Від Риму до Балаклави. Історія однієї місії// Вісник Національної академії наук України.– 1994.– № 5.– С.70.

²⁷ Там само.– С.74.

²⁸ Зберігається в Архіві Національної асоціації південних інтересів Італії, м.Мілан (Archivio ANIMI – Associazione Nazionale per gli Interessi del Mezzogiorno d'Italia).

²⁹ Оpubліковано в кн.: Брошеван Б. Раскулачивание в Крыму.– Симферополь, 1999.

³⁰ Там само.– С.85.

³¹ Там само.– С.86-87, 89-90, 92-93.

³² Там само.– С.97-98.

³³ Там само.– С.104-106.

³⁴ Наявність італійців серед цих депортованих підтверджується даними документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Автономної республіки Крим (Ф.Р-1037, оп.1 та ін.)

³⁵ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932 – 1933 роки. Упорядник Андреа Граціозі.– Харків, 2007.– С.70-71.

³⁶ ДА АРК. – Ф. Р-2617 – Оп.7– Спр.297.

³⁷ Там само. – Спр. 806, 818, 885.

³⁸ Там само. – Спр. 787, 842, 2135.

³⁹ Там само. – Спр.848.

⁴⁰ Там само – Спр.881.

⁴¹ Там само. – Спр.2996.

⁴² Там само. – Спр.1565.

⁴³ Там само. – Спр.309.

⁴⁴ Там само. – Ф.4808 – Спр. 10099, 10660.

⁴⁵ Risaliti R. Deportati da Stalin: La tragedia della comunità italiana di Crimea// PCI: La storia dimenticata.– Milano, 2001.– P.174.

⁴⁶ Об иностранноподданных крестьянах в Крыму [довідка ОК ВКП(б) Кримської АРСР]// Брошеван Б. Раскулачивание в Крыму.– С.105.

⁴⁷ Листи з Харкова.– С.18.

⁴⁸ Nicotera A. La Russia vista dai contadini italiani espulsi dal paese di Kerč //Popolo d'Italia, 12 settembre 1937; Caccia agli stranieri in Russia // Popolo d'Italia, 17 novembre 1937; Le espulsioni di italiani dall'URSS // Gazzetta del Popolo, 20 novembre 1937; L'odissea di tre espulsi dalla Russia // Gazzetta del Popolo, 28 gennaio 1938.

⁴⁹ Corneli D. Lo stalinismo in Italia e nell'emigrazione antifascista. Elenco delle vittime italiane dello stalinismo (Dalla lettera «A» alla «L»). – Quinto libro, 1981.– P.25-34.

⁵⁰ Головою колгоспу став керченський італієць, член ВКП(б) Марко Сімоні. Тоді ж до Керчі прибув комуніст-політемігрант Гаєтано Каваллі, який влаштувався працювати у колгоспі муляром.

⁵¹ Його очолили Луїджі Монтанья, який поєднував цю роботу з обов'язками секретаря партійної організації колгоспу «Сакко і Ванцетті», та місцевий італієць Паоло Цінгареллі – начальник тамтешньої МТС.

⁵² Школу, щоправда трикласну, потім ненадовго відкрили. Деякий час там вчителювали прибулі з Москви «товариші»-емігранти, серед яких згадується Анджела Юрен ін Лаго (псевдонім – Ольга Феррі). – Див.: Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Italian Emigration in the USSR. History of a Repression// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Reflections of the Gulag.– Annali. Anno Trentasettesimo.– Milano, 2003.– P.401.

⁵³ Robotti P. La prova. – Bari, 1965. – P.54-55.

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Caccavale R. La speranza di Stalin. La tragedia dell'antifascismo italiano nell'URSS.– Roma, 1989. – P.66-69, 171-177, 312-315.

⁵⁶ Paietta G. Russia 1932-34.– Roma, 1985.– P.75, 89.

⁵⁷ Стислий виклад інтерв'ю із ним надрукований в: Vignoli G. Gli italiani di Crimea e la loro deportazione in Cazachistan// Vignoli G. Gli italiani dimenticati. Minoranze italiane in Europa (Saggi e Interventi).– Milano, 2000.– P.311.

⁵⁸ Risaliti R. Deportati da Stalin: La tragedia della comunità italiana di Crimea// PCI: La storia dimenticata.– Milano, 2001.– P.178-179.

⁵⁹ Giacchetti Boico G., Vignoli G. L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli italiani di Crimea.– Roma, 2008.– P.33-34, 38-44, 50-67.

⁶⁰ Dundovich E., Gori F., Guercetti E. L'emigrazione italiana in URSS: storia di una repressione// Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Gulag. Storia e memoria.– Milano, 2004.– P.226-227.

⁶¹ Giacchetti Boico G., Vignoli G. L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli italiani di Crimea.– Roma, 2008.– P.44-45, 47-49.

⁶² Уперше надруковано під назвою «Феерия под красным флагом или злочючения итальянцев в России» в газеті «Саратовские вести» від 22 липня 1992 року.

⁶³ РДАСПІ (Російський державний архів соціально-політичної історії), ф. 644, оп. 1, спр.64, арк.24.

⁶⁴ Документів з Державного архіву Російської Федерації, Російського державного архіву соціально-політичної історії, галузевих архівів ФСБ та МВС РФ, Державного архіву Автономної республіки Крим, Архіву Товариства «Меморіал» (м.Москва), Державного архіву Челябінської області, Алексєєвської філії Державного архіву Ціліноградської області (Республіка Казахстан), Центрального державного архіву в Римі, Архіву Міністерства закордонних справ Італії, Фондації Інституту Грамші, Фондації П'єро Гобетті, Фонду Фельтринеллі (Мілан) та ін.

⁶⁵ Dundovich E., Gori F., Guercetti E. Reflections of the Gulag.– Annali. Anno Trentasettesimo.– Milano, 2001.– P. 325-479. Біографії репресованих сталінським режимом італійців поміщені також в інформаційному ресурсі <http://www.gulag-italia.it> на сторінці http://www.gulag-italia.it/gulag/frameset_ita.html.

⁶⁶ Avvenire. – 25 ottobre. – 2007.

⁶⁷ Асоціація італійців Крима. Керченский комитет общества «Данте Алигиери».– <http://www.crimea.edu/crimea/etno/harmfund/societies/italian/index.htm>

⁶⁸ Giacchetti Boico G., Vignoli G. L'olocausto sconosciuto: lo sterminio degli italiani di Crimea.– Roma, 2008.– P.17-20.

⁶⁹ Боспор. – №5. – 1 февраля. – 2007 г.

⁷⁰ Иванова Е. Итальянская ассоциация «Черкио»// Боспор. – №34. – 21 августа. – 2008 г.

⁷¹ В память о депортированных керченских итальянцах открыта мемориальная доска.– <http://www.kerch.com.ua/articleview.aspx?id=7410>

⁷² Седова Н. Итальянцы в России// Крымские известия. – 7 июля. – 2007 г.

⁷³ Актуальное интервью. Итальянцы Крыма – неизвестные страницы истории.– <http://www.gfs.com.ua/news.php?id=9910>.

⁷⁴ Иванова Е. Апулия за Средиземным морем// Боспор. – №19. – 7 мая 2009 г.

⁷⁵ Иванова Е. Benveniamaggio// Боспор. – №22. – 28 мая 2009 г.

⁷⁶ Иванова Е. Итальянской Ассоциации «Черкио» исполнился год// Боспор. – №33. – 13 августа. – 2009 г.

В статье рассматривается наиболее сложный и трагический период существования итальянской эмиграции в Причерноморском регионе. Отмечены достижения и существующие пробелы в историографии проблемы. Осуществлен анализ опубликованных и неопубликованных отечественных и зарубежных исторических источников крымских итальянцев.

Ключевые слова: итальянцы Крыма, итальянская эмиграция, итальянские общины, депортация итальянцев, национально-культурные общества итальянцев.

The present article observes the much more complicated and tragic period of the Italian emigration existence in the Black sea area. Taking to the consideration the papers on the chosen problem, the author familiarized the reader with the achievements and contemporaneous deficiencies of the Crimean Italians investigation. The article also contains the source analysis of published and non-published native and foreign archive documents.

Key words: italians of the Crimea, italian emigration, italian communities, italians deportation, italians national and cultural societies.

Оксана Іваненко

ПОГЛЯД УКРАЇНСЬКОГО ДОСЛІДНИКА НА ІСТОРІЮ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ГРЕЦЬКОГО НАРОДУ

*Рецензія на: Пелешко А.В. Становлення незалежної грецької держави
(кінець XVIII – перша половина XIX ст.). –
К.: «Освіта України», 2009. – 312 с.*

Свідченням зростання в сучасній історіографії інтересу до вивчення грецької національно-визвольної боротьби кінця XVIII-XIX ст., балканського напрямку зовнішньої політики європейських держав, проблеми створення і розвитку незалежної Грецької держави, історії грецької імміграції на теренах Російської імперії є поява досліджень Арша Г.Л. «Иоанн Каподистрия в России» (СПб., 2003), Іванової Ю.В. «Греки России и Украины» (СПб., 2004), Петруніної О.Є. «Греческая нация и государство в XVIII-XX вв.» (М., 2010) та ін.

Рецензована праця є складовою результатів студій з історії боротьби грецького народу за незалежність, участі в ній греків-іммігрантів України, діяльності таємного грецького товариства «Філікі Етерія», українсько-грецьких громадсько-культурних та економічних зв'язків кінця XVIII – першої половини XIX ст., здійснених у відділі «Кабинет українсько-грецьких відносин НАН України» (з 2007 р. – Центр українсько-грецьких відносин) під керівництвом Н.О. Терентьевої.

Монографія має чітку структуру, вона складається з передмови, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, на базі якого можуть бути сформовані напрями подальших наукових пошуків, а також додатків, переліку умовних позначень, іменного покажчика.

У першому розділі «Стан дослідження проблеми та характеристика джерел» авторка виокремила історіографію XIX – поч. XX ст., представлену працями С. Глінки, О. Вісковатова, К. Базілі, Є. Феоктистова, Г. Палеолога й М. Сівінса, С. Палаузова та ін.; радянську історіографію, що базується на дослідженнях О. Нарочницького, О. Фадеєва, І. Юви, І. Достяна, А. Улуяна, Г. Арша, Є. Тарле та ін.; здобутки сучасної української історичної науки – студії Л. Зашкільняка, Н. Терентьевої, А. Гедьо, К. Балабанова та опубліковані в Росії праці Ю. Пряхіна, Ф. Янніці, Ф. Муратіді, Пасхаліса Кітромлідіса. Ґрунтовно й критично здійснено аналіз грецької історіографії проблеми – досліджень І. Філімоноса, що поклали початок вивченню діяльності таємного товариства «Філікі Етерія»; праць з історії Республіки Семи З'єднаних островів Е. Лунци, Г. Маврояніса, Г. Кордатоса; студій Є. Кукуку, присвячених постаті І. Каподистрії. А. Пелешко також вивчила

доробок французьких, американських, румунських учених у дослідженні історії національно-визвольної боротьби греків.

У монографії використано архівні документи, почерпнуті у фондах «Кантакузин, Георгий, князь» (ф.673), «Каподистрия, Иоанн, граф, министр иностранных дел» (ф.1101), «Академия художеств» (ф.789), «Рибопьер Александр Иванович» (ф.1040) Російського державного історичного архіву (Петербург); «Канцелярія Новоросійського та Бессарабського Генерал-Губернатора» (ф.1), «Канцелярія Одеського Градоначальника» (ф.2) Державного архіву Одеської області; «Архів С.Ю. Дестуніса» (ф.250), «Шильдер Н.К.» (ф.847) Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (Москва), а також публікації документів офіційного характеру й джерел приватного походження: мемуарів, щоденників, епістоляріїв. Авторка опрацювала значну кількість джерел, написаних грецькою мовою, зокрема спогади Г. Патрського, генерала Макрїянніса, К. Метаксаса, Н. Драгуміса.

У другому розділі «Боротьба за встановлення незалежності Греції» А. Пелешко проаналізувала суспільно-політичні та економічні чинники, що зумовили активізацію національно-визвольного руху грецького народу. Вона показала, що піднесення боротьби балканських народів за незалежність відбувалося на тлі поглиблення внутрішніх кризових явищ в Османській імперії, загострення протиріч на національному й релігійному ґрунті, російсько-турецьких війн XVIII ст. Створення на Іонічних островах Республіки (1799–1807) авторка вважає не просто віхою в історії державотворення грецького народу, а подією загальнобалканського значення. Значну увагу А. Пелешко приділила висвітленню внеску Ф. Ушакова в розбудову адміністративного устрою нового державного утворення, одночасно наголосивши, що військово-політична та економічна допомога Республіці Семи З'єднаних Островів з боку Росії була зумовлена її метою зміцнення своїх стратегічних позицій у Східному Середземномор'ї. Здійснивши докладний аналіз змісту Конституції Іонічної республіки 1803 р., авторка дійшла висновку про вплив на її зміст положень основного закону Французької Республіки 1795 р. Прогресивне значення Конституції 1803 р. полягало у проголошенні поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову, свободи особи й гарантуванні прав власності, запровадженні публічного судочинства, інституту присяжних тощо. У монографії з'ясовано значення діяльності політичних товариств «етерій» в історії грецького національно-визвольного руху – створеної 1806 року в Північній Італії «Етерії», 1809 року в Парижі «Готелю грецької мови», 1810 року в Бухаресті «Літературного товариства», 1813 року в Афінах «Товариства прихильників муз». В історії заснованої 1814 року в Одесі Ніколаосом Скуфасом, Еммануїлом Ксантосом, Афанасіосом Цакаловим таємної організації «Філікі Етерія» А. Пелешко виокремила три

основні етапи: перший – з осені 1814 р. – полягав у залученні нових учасників; другий – з липня 1818 р. – характеризувався розширенням впливу товариства на території Російської та Османської імперій, Австрії, Єгипту, Франції та інших країн; протягом третього – з весни 1820 р. до березня 1821 р. – відбувалася безпосередня підготовка до національно-визвольного повстання. У монографії розкрито значення впливу ідеології Просвітництва, Великої французької революції 1789 р. для піднесення національної самосвідомості греків, розвитку освіти, книгодрукування, перекладацької справи, зростання інтересу до власної історичної спадщини. На думку авторки, важлива роль у створенні ідеологічного підґрунтя революції 1821 р. належала православному духовництву. Завдяки богослужінням грецькою мовою, створенню при храмах навчальних закладів, проповідям воно сприяло збереженню грецької культури і національній консолідації греків.

У третьому розділі «Шлях до конституційної монархії» здійснено аналіз прийнятого на Епідавських Національних зборах 13 січня 1822 р. «Органічного статуту» порівняно із французькими конституціями 1893 р. і 1895 р. У ньому проголошено республіканську форму правління, принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову, гарантування прав особи і захисту власності, визнання рівності всіх громадян перед законом, свобода віросповідання (водночас православ'я визнавалося державною релігією) тощо. Утім, «Органічний статут», як і «Декларація незалежності» залишилися нереалізованими. Найдемократичнішою за часи революції А. Пелешко вважає конституцію, прийняту 1827 року Тризинською національною асамблеєю. Здійснений у монографії аналіз внеску президента І. Каподистрії у розбудову органів державної влади Греції, армії, флоту, економіки, системи освіти та охорони здоров'я дає можливість глибше осмислити питання про роль особи в європейській історії. Значну увагу приділено висвітленню балканського напрямку зовнішньої політики Росії, Великої Британії, Австрії, Франції. Охарактеризовано зміст розробленої 1824 року в Петербурзі «Записки про умиротворення Греції», що передбачала створення трьох автономних Грецьких князівств під сюзеренітетом Османської імперії (положення цього документа викликали рішучі заперечення з боку тимчасового уряду Греції). Авторка наголошує, що з укладенням Адріанопольського мирного договору 15 серпня 1829 р. в грецькій історії започатковано епоху реформ. Згідно з Лондонським протоколом від 3 лютого 1830 р. проголошувалася незалежність Грецької держави. А. Пелешко здійснила докладний аналіз досягнень і прорахунків внутрішньої й зовнішньої політики Греції періоду перебування при владі регентів і короля Оттона, зокрема церковної реформи, в результаті якої проголошено автокефалію Елладської церкви без санкції константинопольського патрі-

арха. У монографії чітко визначено фактори, що призвели до революційних подій 1843 р.: встановлення абсолютистської монархії, засилля іноземців у державному апараті, нерозв'язаність проблем в аграрному секторі та армії, поглиблення економічної кризи. Авторка проводить паралелі між змістом грецької Конституції 1844 р. та французьким (1830) й бельгійським (1831) основними законами. З її погляду, революція 1843 року «стала значною віхою в політичному та державному становленні Греції: відбувся важливий для утвердження панування буржуазії поворот до парламентської монархії».

Викладений у монографії матеріал вдало доповнюється вміщеними в додатках документами: «Проект організації управління Республіки Іонічних островів, розроблений депутатами цих островів» (1799), «Розпорядження Ф.Ф. Ушакова депутатам та старійшинам Іонічних островів щодо сформування уряду Республіки Семи островів» (1799), «Звернення Ф.Ф. Ушакова до депутації Сенату та правління Іонічних островів через надання нею проекту конституції республіки» (1799), «Записка російського уряду урядам Австрії, Великої Британії, Пруссії та Франції» (1824), «Адріанопольський мирний договір між Росією й Туреччиною» (1829) тощо.

Книгу оздоблено ілюстративним матеріалом, що в поєднанні з яскравим авторським стилем А. Пелешко, оживляє історію національно-визвольної боротьби грецького народу проти оманського панування кінця XVIII – першої половини XIX ст., полегшуючи її сприйняття читачем.

Загалом рецензована монографія являє собою змістовне комплексне дослідження, що становить інтерес не лише для дослідників історії Греції, а й для широкого кола читачів. Її результати, безперечно, будуть затребувані при виконанні досліджень з історії міжнародних відносин, всесвітньої історії, підготовці нормативних і спецкурсів у вищих навчальних закладах, а також у процесі створення науково-теоретичного забезпечення українсько-грецьких відносин на сучасному етапі.

Наталія Ярکو

МІЖ РАДЯНСЬКИМ ДИКТАТОМ І НАЦІОНАЛЬНИМИ ТРАДИЦІЯМИ

Рецензія на: Докашенко Г.П. Болгарська школа повоєнного періоду: історичний аспект. – Горлівка: Вид-во ГДПІМ, 2008. – 288 с.

З проголошенням України незалежною державою, в умовах демократичного розвитку українського суспільства виникли і потреба, і можливість більш об'єктивного, критичного осмислення уроків минулого.

Болгаристика, як і слов'янознавство загалом, завжди була одним із пріоритетних напрямів розвитку історичної науки в Україні. Поява книги доцента Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов Г.П. Докашенко стала підтвердженням відродженого інтересу до історії Болгарії і прагненням дати об'єктивну характеристику одного із найскладніших і суперечливих її періодів, післявоєнного, коли країна, як і її східноєвропейські сусіди, майже на півстоліття опинилася в зоні радянського впливу.

У центрі уваги авторки рецензованої монографії історія становлення і розвитку в Болгарії тоталітарної системи через призму духовного життя суспільства, зокрема шкільної освіти. Саме у такій постановці ця проблема в українській історіографії не розглядалась і тим самим Г.П. Докашенко започаткувала новий напрям в українській історіографії. Маючи глибокі національні традиції духовного розвитку, зокрема освіти, Болгарія була включена у процес уніфікації всього суспільного життя за радянським зразком, у тому числі в освітянській галузі. Авторка охарактеризувала доволі складний і суперечливий аспект суспільного життя – освіту, в її першій і найважливішій ланці, шкільній освіті, і дослідила її досить всебічно. У книзі розглянуто національні традиції болгарської школи, проаналізовано особливості політичної ситуації повоєнного періоду, в якій відбувалося становлення шкільної освіти, підготовка нових навчальних програм і шкільних підручників, структурні зміни в освітній системі у 1944-1989 рр. Г.П. Докашенко вперше комплексно дослідила проблему становлення і розвитку шкільної освіти в тоталітарному суспільстві на прикладі Болгарії у названий період.

Грунтовна і багатогранна історіографічна основа рецензованої книги. Разом із науковими історичними працями Г.П. Докашенко використала монографії з педагогіки, соціології, політології, що є незаперечним позитивом у розробці такої проблематики і наразі є відмінною особливістю новітніх гуманітарних досліджень.

Різна за змістом і характером й джерельна база: архівні матеріали, опубліковані документи, мемуарна література, періодика. Авторка опрацювала фонди архівних установ Болгарії, України, Росії. Варто зауважити, що їй удалося залучити матеріали чотирьох фондів Центрального державного архіву Республіки Болгарії, а саме ЦК БКП, відділ «Наука і освіта», фонди Ради міністрів, Міністерства народної освіти, Спілки болгарських учителів.

У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ) Г.П. Докашенко використала фонди, за матеріалами яких їй удалося визначити і висвітлити основні напрями і форми українсько-болгарських освітянських зв'язків. Значно посилило джерельну базу і використання нею документів із державних архівів восьми областей України, що мали поріднені регіони та установи у соціалістичній Болгарії. Широко використані у монографії й болгарські періодичні видання, зокрема матеріали журналу «Народна освіта», газет «Робітнича справа», «Вітчизняний фронт» тощо.

З нашого погляду, Г.П. Докашенко логічно й водночас коректно визначила методологічну базу свого дослідження, в якій принаймні два положення заслуговують схвалення та уваги: по-перше історичне пізнання процесів функціонування шкільної освіти проведено у кількох вимірах – ретроспективному, презантивному й перспективному; по-друге, результатом дослідження стало виокремлення всезагальних, загальних, особливих та одиничних показників розвитку шкільної освіти Болгарії.

У вступі рецензованої монографії дано докладний огляд наукової літератури, присвяченої цій проблемі, класифіковано використані джерела, визначено методологічні засади дослідження.

У першому розділі книги «Історичні та політичні аспекти освітньої проблеми в Болгарії (друга половина ХХ століття)» охарактеризовано історичні й політичні умови для розвитку болгарської освіти, що склалися на середину 40-х років минулого століття, а саме утвердження тоталітарного режиму в Болгарії у повоєнний період.

У другому – «Формування засад освітньої політики: традиції та новаторство» – Г.П. Докашенко досить переконливо доводить, що ці процеси відбувалися в складній ситуації повоєнного світу, що «вироблення теоретичних настанов та їх практична реалізація проходили в умовах історичного вибору між демократією і тоталітаризмом, який на кілька десятиліть визначив характер та напрями функціонування болгарського суспільства» (С.87). Авторка підкреслює, що «друга половина 40-х років стала визначальною і для освітньої галузі» (С.87). Саме у цей період були прийняті

Конституція Народної Республіки Болгарії (1947) і Закон про освіту (1948), що «виклали державну стратегію розвитку освітньої сфери» (С. 101). Досліджуючи це питання, авторка звертає увагу на те, що у той час болгарські комуністи виявляли обережність в освітній галузі, шукаючи з одного боку, підтримки частини інтелігенції в особі освітян, а з іншого, демонструючи «шанобливе ставлення до національних традицій освіти», хоча це і було тактичним кроком на шляху до тоталітарної стратегії у майбутньому.

Розкриваючи основні напрями і форми перебудови освітньої галузі, Г.П. Докашенко дійшла висновку, що у перші роки встановлення влади Вітчизняного фронту органи освіти у своїй практичній діяльності прагнули поєднати глибокі національні традиції з новими підходами та ідеологічними настановами. І якщо спочатку це виглядало доволі логічно й творчо, то поступово політичні критерії виступили на перший план.

Враховуючи, що Болгарія є багатонаціональною державою, Г.П. Докашенко зробила спробу розглянути і етнічний аспект організації шкільної справи у повоєнній Болгарії (С. 123-136) на прикладі представників турецької національності. Зазначаючи внесок авторки у розробку проблеми функціонування національної школи як форми демократизації суспільного життя, варто підкреслити, що висновки були б переконливішими, якби вона проаналізувала не лише організаційну форму для дітей турецької національності, а й для інших, тому що в Болгарії існували школи й для представників інших національних меншин.

У третьому, заключному, розділі «Теорія і практика шкільного будівництва в соціалістичну добу» розглянуто розвиток освіти як частини цілісного процесу будівництва соціалізму в Болгарії. Розуміючи, що саме через освіту формуються світогляд, стереотипи й система цінностей, Болгарська комуністична партія, як справедливо підкреслює Г.П. Докашенко, підпорядкувала розвиток цієї галузі своєму контролю. Одним із його засобів стала ідеологізація освіти. Цьому питанню авторка присвятила окремий параграф і зробила висновок, що «політизація школи відбувалася і по горизонталі (охоплено було як всі етапи навчального процесу, так і всієї позакласної діяльності учнів) і по вертикалі (школа, родина, бібліотека, навколишнє середовище – все було в сфері ідеологічної роботи тоталітарної держави).» (С.203-204).

За період соціалістичного розвитку неодноразово відбувалися зміни в освітній структурі, змінювалася вона й сама, і авторка аргументовано доводить, що ці зміни були наслідком як внутрішніх, так і зовнішніх впливів.

Особливий інтерес викликає аналіз державно-громадської системи управління освітою й загалом духовною сферою в Болгарії наприкінці 70-х років минулого століття. Г.П.Докашенко аргументовано доводить, що це була спроба партійного керівництва в умовах уже існуючої системної суспільної

кризи використати національно виправдану форму демократизації шкільного життя. Авторка чітко розмежує позиції вчительської інтелігенції, яка у цілому схвально сприйняла ідею болгарського Відродження, і позицію керівництва використати цю підтримку для продовження визначеного політичного курсу.

По-новому в монографії дано характеристику українсько-болгарських відносин у галузі освіти. Радянська історіографія традиційно представляла їх як позитивний процес інтернаціоналізації духовного життя соціалістичних країн. Авторка аргументовано піддає критиці ці положення, однак не погоджується і з оцінками болгарських колег про однозначний тиск з боку СРСР і повну відсутність можливостей національно-культурного розвитку. Вона переконливо доводить, що у цих відносинах були і позитивні здобутки – різноманітність форм співпраці українських і болгарських освітян, активне залучення до неї широкої громадськості обох країн тощо.

Г.П.Докашенко, керуючися принципами об'єктивності й неупередженості у своєму дослідженні, визнала наявність і певних досягнень соціалістичної освіти: доступність при широких державних гарантіях її отримання, безкоштовність, створення розгалуженої мережі дошкільної освіти, підвищення кваліфікації вчительських кадрів.

Позитивним аспектом рецензованої монографії є наявність у ній наочного матеріалу: таблиць, схем, діаграм, графіків, що покращує сприйняття матеріалу й підсилює висновки авторки.

Насамкінець хотілося б звернути увагу на тому, що, приділяючи багато місця висвітленню політичного аспекту в управлінні освітніми установами, авторка применшила економічний аспект, а саме – не провела аналізу державного фінансування шкільного будівництва, розвитку його матеріально-технічної бази тощо.

Не досить чітко у монографії виокремлено специфічні особливості розвитку системи народної освіти в Болгарії порівняно з іншими соціалістичними країнами, але це швидше побажання авторці у подальшому вивченні цієї теми.

Загалом можна стверджувати, що книга Г.П.Докашенко, безперечно, є помітним кроком на шляху вивчення процесів функціонування духовної сфери, зокрема шкільної освіти, в умовах тоталітарної форми організації суспільного життя.

Євген Пугач

НОВА КНИГА З ІСТОРІЇ БОРОТЬБИ СЛОВАКІВ ЗА ВИЗНАННЯ СВОЄЇ САМОБУТНОСТІ

*Рецензія на: Шніцер І.О. Історія словацького
автономістського руху 1918 – 1939 рр. – Ужгород, 2008. – 167 с.*

Словаччина одна із найближчих сусідок України у Східній Європі. В історії наших народів багато схожого: національне відродження відбувалося в умовах імперського гноблення, боротьба за визнання національної самобутності – в протистоянні асиміляторській політиці центристських режимів, отримання повної незалежності й створення самостійних держав у результаті демократичних революцій. Лише після цього наші народи стали суб'єктами міжнародних відносин.

Саме цим пояснюється зростання інтересу українських дослідників до історії словацького народу і розвитку україно-словацьких зв'язків. Причому наукові розвідки опираються на широке коло джерел, що стали доступними в наших демократичних країнах, а автори мають свободу творчості й прагнуть відновити історичні події з неупереджених позицій і зробити науково обґрунтовані висновки.

Монографія, про яку йтиметься нижче, написана саме з таких позицій.

Близько тисячоліття словаки перебували під угорським гнобленням, але не допустили асиміляції свого народу. Наприкінці ХІХ ст. сформувалась ідея чехословацької єдності, але умови для її реалізації з'явилися лише на завершальному етапі Першої світової війни. Її носіями була Чехословацька національна рада у Парижі, Чеська співдружність і Словацька ліга у США. Із розпадом Австро-Угорщини і визнанням Чехословацької національної ради Тимчасовим чехословацьким урядом в еміграції 28 жовтня 1918 р. в Празі проголошено створення Чехословацької республіки. Державотворчими народами стали чеський і словацький, але із самого початку державною ідеєю стала ідея єдиного чехословацького народу, що ігнорувала самобутність словаків. Лідери словацького національного руху змушені були розпочати боротьбу проти «чехословакізму» за рівні права у новій державі.

Висвітленню важливого етапу цієї боротьби, зокрема автономістському руху в Словаччині у 20-30-ті роки минулого століття, присвячено

монографію ужгородського історика Шніцера І. О. Цією науковою публікацією він відновлює історичну справедливість, відкидаючи визначення радянською і чехословацькою історіографією цього руху як сепаратистського і стверджуючи, що він був найбільш послідовною і масовою формою боротьби словаків за визнання своєї самобутності, розширення своїх національних прав у першій Чехословацькій республіці.

Автор неупереджено висвітлює роль Словацької народної (людової) партії (СЛП) в автономістському русі, пропонує його періодизацію, змальовує портрет її лідера А. Глінки. Історію руху відтворено автором на основі використання широкого кола джерел і глибокого й творчого аналізу досліджень словацьких, чеських та інших зарубіжних авторів.

В основу монографії Шніцер І.О. поклав свою кандидатську дисертацію і викладений у ній матеріал став доступним широкому загалу читачів. Виходячи з цього факту, і сподіваючись, що автор продовжуватиме дослідження цієї цікавої теми, при докладнішому аналізі змісту монографії вважаємо можливим висловити деякі зауваження і побажання.

Природно, що монографія розпочинається висвітленням подій, пов'язаних із безпосереднім фактом проголошення Чехословацької республіки, участю словацьких політичних сил у цій акції. Передусім, спираючись на спогади деяких учасників засідання Словацької Національної Ради (СНР) у Мартині 30 жовтня 1918 р. і на праці сучасних словацьких дослідників, автор викладає історію прийняття СНР Мартинської декларації про вихід Словаччини зі складу Угорщини і вступ до Чехословацької республіки. При цьому він підкреслює, що хоча на засіданні дехто говорив про автономію Словаччини, у декларації про неї навіть не згадувалось. Тобто він відкидає твердження про існування якоїсь таємної частини цього документа.

При висвітленні історії перших днів існування спільної держави чехів і словаків, автор підкреслює, що роль СНР фактично було вичерпано прийняттям декларації, що із самого початку її не визнали партнери Чеського національного комітету в Празі, на основі якого було сформовано тимчасовий уряд ЧСР. Першою державною установою республіки, що стала здійснювати владні функції на території Словаччини стало Міністерство у справах Словаччини на чолі з послідовним прихильником «чехословакізму» В. Шробаром. Ліквідацію угорських адміністративних органів у цій частині республіки здійснювали чеські військові загони і чиновники, які не враховували специфіки Словаччини. Особливо це було відчутно в ігноруванні релігійних почуттів католицького населення, що тут становило більшість. У книзі наведено оцінку англійським дипломатом ситуації у

Словаччині на початку 1919 р.: її заповнили чеські чиновники, що отримували наполовину вишу зарплатню, аніж словацькі, насаджувалася чеська мова (с. 32).

ЧСР на момент створення стала багатонаціональною державою, але Прага здійснювала суто централізаторську політику. Формувалися центральні органи виконавчої влади, дипломатична служба, командний склад армії й силових структур майже виключно із чехів. Навіть частково не використовувався досвід взаємовідносин панівної нації з елітою інших народів, що вже існував у добу Австро-Угорщини, коли Відень залучав до управління державою політиків із представників різних слов'янських народів. У ЧСР словаків, другий державотворчий народ, практично не залучали на найвищі урядові, дипломатичні, військові посади. Це не могло не турбувати словацьких політичних діячів і породжувало вимогу розширення словацьких національних прав.

З нашого погляду, для більшої переконливості цього факту слід було б навести відповідні статистичні дані про участь словаків у вищих органах влади у республіці.

Кажучи про зародження автономістського руху в Словаччині, автор зазначає, що спершу це була вимога автономії словацької католицької церкви і носієм її стала СЛП на чолі з А. Глінкою. Однак, коли стала очевидною політика «чехословакізму» при формуванні місцевої словацької адміністрації і в господарському житті, вона була доповнена вимогою політичної автономії.

Улітку 1919 р. словацьким політикам стає відомим зміст Пітсбурзької угоди від 31 травня 1918 р. про майбутній устрій спільної держави чехів і словаків, підписаної Чеськими громадськими організаціями і Словацькою лігою у США. Вона передбачала автономні права словаків шляхом створення власного сейму, незалежних судів, своєї адміністрації, надання словацькій мові статусу державної (с. 32). Під цим документом поставив свій підпис і майбутній президент ЧСР Т. Г. Масарик під час перебування у США. Деякі словацькі лідери і насамперед голова СЛП А. Глінка стали вважати цей факт легітимним приводом для висунення вимоги політичної автономії, погоджуючися з поетапним її здійсненням. А. Глінка зробив навіть спробу познайомити керівництво ради Антанти у Парижі зі змістом автономних вимог словаків. Ця спроба провалилась, а його самого звинуватили в антидержавній діяльності.

Керівництво людової партії змушено було дистанціюватися від ініціативи А. Глінки, зробивши заяву про те, що метою партії є самоврядування Словаччини в ЧСР, а не порушення територіальної цілісності республіки. На деякий час воно відмовилося від критики центристського курсу празької влади. У такий спосіб людова партія прагнула захиститися від

звинувачень у співпраці із зовнішніми ворогами республіки, зокрема угорськими ревізіоністськими силами (с. 43).

Далі автор показує, що ці події вплинули на позиції Словацького клубу в парламенті під час обговорення проекту Конституції республіки. Його представники не наполягали на автономії Словаччини. Затверджена у лютому 1920 р. Конституція ЧСР була однією із найдемократичніших на той час в Європі. Однак вона не визначила державно-правового статусу Словаччини. У ній записано, що основою держави є єдина «чехословацька нація, що складається із двох гілок: чеської і словацької». Офіційною мовою республіки проголошувалася «чехословацька мова». Конституція не давала надій на отримання словаками автономії.

Хоча на перших парламентських виборах 1920 р. СЛП опинилась у Словаччині лише на четвертому місці, її авторитет у суспільстві був досить високим, особливо з урахуванням невдоволення положеннями Конституції серед частини словацьких політиків. Центристські партії прагнули залучити її до урядової коаліції, сподіваючись змінити її безкомпромісну вимогу надання автономії Словаччини. Однак ці спроби були марними, бо 17 травня 1921 р. керівництво СЛП прийняло рішення зосередити зусилля партії на боротьбі за автономію. Ситуація не змінилася навіть після зустрічі А. Глінки з президентом Т. Масариком 21 вересня 1921 р., під час якої президент заявив, що Словаччина може отримати адміністративну автономію на основі жупного устрою. Отже, словакам було відмовлено у праві на самовизначення, що ускладнило перспективу подальшого співжиття двох народів у одній державі (с. 50).

СЛП стала локомотивом і лідером автономістського руху, що продовжувався до моменту отримання автономії. Це правильний і важливий висновок Шніцера І. О., але треба було б довести читачеві, чому саме людова партія перебрала на себе цю роль. Можливо цьому б допоміг аналіз діяльності політичних партій у Словаччині та їх програм. Особливо це стосувалося Словацької національної партії та діючих на території Словаччини угорських партій.

Перша половина 20-х років характеризувалася зростанням політичного впливу людової партії у суспільстві. Вона виступала за надання автономії Словаччині в дусі Пітсбурзької угоди конституційним шляхом. Розгорнувши широкомасштабну агітаційну кампанію, людаки не обмежувалися висуванням суто релігійних гасел, а доводили, що отримання автономії може допомогти розв'язанню всіх соціально-економічних проблем, що існували із повоєнною економічною кризою на початку 20-х років, формуванням єдиного господарчого комплексу республіки, що супроводжувалося закриттям частини промислових підприємств у Словаччині.

Зростанню авторитету СЛП сприяло внесення її депутатами в Національних зборах республіки законопроект про політичну автономію Словаччини, що передбачав певне розмежування повноважень центральних і словацьких законодавчих і виконавчих органів влади. Зокрема у Словаччині мав обиратися сейм, хоча й з обмеженими повноваженнями, його депутати наділялися б правом голосу в центральному парламенті. Місцевий уряд мав призначатися президентом республіки і був також підзвітний сейму. Ухвалені у Празі закони набували б юридичної сили у Словаччині, якщо б за них проголосувало дві третини складу місцевого сейму.

Цей законопроект не був затверджений парламентом через опір центристських партій. Така ж доля спіткала і законопроект про внесення змін до Конституційного закону про державну мову. Словацькі депутати пропонували записати, що «чеська і словацька мова є офіційними державними мовами республіки» замість зафіксованого визначення «чехословацька мова» (с. 58). «Чехословакісти» провалили і цей законопроект.

Зазначивши спроби проурядових партій ослабити вплив СЛП на населення шляхом внесення розколу до її лав, автор міг би і не висвітлювати так докладно внутрішньопартійні інтриги проти А. Глінки, а обмежитися констатацією, що цей намір успіху не мав.

Першого помітного успіху СЛП досягла 1923 року на виборах органів місцевого самоврядування, отримавши 27,9 % голосів виборців (с. 62). Однак ще вагоміших результатів ця партія досягла на парламентських виборах 1925 року. Вона отримала 23 депутатських мандати (на попередніх було 12) і 12 сенаторських, чим підтвердила звання найвпливовішої словацької партії (с. 66).

У листопаді 1925 р. в Трnavі на нараді депутатів і сенаторів від Словаччини ухвалено «Трнавський маніфест», в якому декларувалася відданість Чехословацькій республіці й знову висувалася вимога політичної автономії, зокрема створення словацького сейму, незалежного поземельного уряду, визнання словацької мови державною. Однак більшість положень мали соціально-економічний характер (с. 67).

Було ухвалено розпочати переговори про вступ до урядової коаліції, але реально це сталося лише у жовтні 1926 р. За входження до урядової коаліції людакам було обіцяно 2 міністерських портфелі, 600 місць у державній адміністрації, відстрочка парцеляції церковних земель на 25 років, а також врахування деяких автономістських вимог при здійсненні адміністративної реформи. Із цими умовами ГСЛП (з 1925 р. до назви партії додали слово «глінківська») змушена була погодитися і 15 січня 1927 р. її керівництво офіційно заявило про її входження до

урядової коаліції. Цей крок було неоднозначно сприйнято в партії. Тоді А. Глінка заявив, що передбачена адміністративна реформа стане першим кроком до впровадження автономії Словаччини (с.71). Однак невдовзі всі переконалися, що у законопроекті 1927 р. передусім передбачалося посилення контролю центральних органів над новими органами місцевого самоврядування. Пропозиції депутатів від ГСЛП про розширення компетенції нових адміністративних органів на Словаччині проігноровано урядом. 4 лютого 1927 р. керівництво партії ухвалило резолюцію, в якій констатовалося, що ГСЛП «в проекті закону адміністративної реформи не бачить закону про автономію Словацької країни» (с.72). Незважаючи на це, словацькі депутати проголосували за його прийняття у Національних зборах. Він передбачав створення чотирьох країв, одним із яких була Словаччина. На чолі кожного з них передбачалася посада крайнського президента, що призначався урядом республіки, обиралось крайнське представництво і комітет, третя частина яких призначалась. Порядок виборів гарантував постійну більшість проурядовим партіям. Представництва створювались і в районах. Компетенції органів місцевого самоврядування були значно розширені, але всю їх діяльність контролювало Міністерство внутрішніх справ.

Отже, адміністративна реформа, що набула чинності 1928 року, не надала Словаччині очікуваної автономії. Це викликало глибоке розчарування у членів ГСЛП і призвело до падіння її авторитету в словацькому суспільстві. Уже на виборах до органів місцевого самоврядування, передбачених адміністративною реформою, в грудні 1928 р. людаки значно втратили підтримку виборців. У ГСЛП з'явилися опозиційні до А. Глінки групи, що критикували його за опортунізм.

Суттєво сприяв політичній ізоляції гучний скандал, що викликала публікація статті В. Туки у партійній газеті «Словак». Його твердження про невиконання Прагою «таємної частини» Мартинської декларації 1918 р., при відсутності доказів про її існування, було розцінено владою і значною частиною громадськості як провокація, спрямована на розкол республіки. Судове розслідування виявило співпрацю В. Туки з угорськими урядовими органами, що намагалися використати автономістський рух для відторгнення Словаччини від республіки. А. Глінка, сподіваючися зробити з В. Туки непохитного поборника автономії Словаччини, виступив публічно на його захист. Це викликало невдоволення у самій ГСЛП і призвело до її часткової політичної ізоляції. В. Туку було засуджено на 15 років ув'язнення. 7 жовтня 1929 р. два міністри від ГСЛП подали у відставку, а депутати вийшли із урядової коаліції, партія знову перейшла до відкритої опозиції.

Можна погодитись із висновками автора, що участь ГСЛП у проурядовій коаліції свідчила про її значний політичний вплив у республіці, з яким мусли рахуватися центристські сили. Її сподівання домогтися поступового запровадження автономії краю через нову адміністративну реформу виявилися хибними, і це призвело до падіння її популярності серед словаків (с. 77). Разом з тим, не можна повністю погодитися з твердженням Шніцера І. О. про те, що «судовий процес на В. Тукою дискредитував ідею автономії Словаччини в очах празької влади»(с. 85), адже прийняття закону про адміністративну реформу свідчило, що ані президент Т. Масарик, ані уряд, ані парламент не сприймали цю ідею.

На початку 30-х років ГСЛП розгорнула пропагандистську кампанію під гаслами «Словаччина словакам!». Знову і знову говорилось, що реалізувати це можливо лише у випадку одержання автономії. У травні 1930 р. депутати від цієї партії подали до парламенту законопроект про надання Словаччині державно-правового статусу, передбаченого Конституцією для Підкарпатської Русі (власний сейм, губернатор, призначений президентом, але підзвітний сейму, збільшення питомої ваги словаків в органах влади). Це були досить помірковані вимоги, але і вони були відкинуті Прагою. Затвердження 1931 року «Правил словацького правопису», що передбачали зближення словацької й чеської мов, викликало бурхливі протести, особливо словацької інтелігенції, що значно зросло кількісно за перше десятиліття існування ЧСР.

Посиленню автономістського руху сприяло створення 1932 року Автономістського блоку в складі ГСЛП і СНП, що символізувало єдність словацького народу у боротьбі за автономію, незважаючи на конфесійну приналежність (ГСЛП – католики, СНП - євангелісти). Головними вимогами блоку було: виконання П'їтсбурзької угоди, запровадження словацької мови як другої державної, пропорційне представництво словаків на державній службі. У серпні 1933 р. на святкуванні 1100 років Прибінового храму в Нітрі лідери двох партій А. Глінка і М. Разус висловили рішучість Автономістського блоку боротися за національні права в дусі П'їтсбурзької угоди. «Словацьке питання» вийшло на передній план, особливо враховуючи сепаратистські вимоги лідерів судетських німців, які отримували підтримку гітлерівської Німеччини.

У монографії зазначається, що 1935 рік міг стати переломним в автономістському русі та укріпленні єдності двох братніх народів в ім'я збереження спільної держави.

Вибори 1935 року до Національних зборів республіки продемонстрували відновлення впливу ГСЛП у словацькому суспільстві, адже саме вона була головною силою Автономістського блоку. У ситуації, що

склалася в країні 1935 року (вибори президента, активізація судето-німецької партії К. Гейнлейна і чеських правих радикалів), 19 мандатів словацьких депутатів у парламенті стали вагомим інструментом у переговорах ГСЛП з Прагою щодо можливості вступу до урядової коаліції й підтримки кандидатури Е. Бенеша на посаду президента республіки. Е. Бенеш обіцяв протягом року надати автономію Словаччини, збільшити кількість словацьких представників у загальнодержавних органах влади. Депутати від Автономістського блоку проголосували за Е. Бенеша у парламенті. Сплинув рік, а він обіцянку не виконав, заявляючи, що не допустить дуалізму в республіці, а погоджується лише на часткову адміністративну децентралізацію. Переговори про вступ людаків до уряду було зірвано. Автономістський блок розпався.

На VI з'їзді ГСЛП у вересні 1936 р. переважали радикальні елементи. У його рішенні записано вимогу надання автономії Словаччині у рамках ЧСР на федералістських засадах. Радикали різко критикували президента й уряд за укладення договору про взаємодопомогу із СРСР. ГСЛП виступила з претензією на лідерство в словацькому суспільстві. Друга за впливом у керівництві партії людина Й. Тісо висунув гасло: «Один народ, одна партія, один вождь!» (с.109).

Повністю обґрунтованим є висновок автора про те, що небажання центристських партій домовитися з лідером автономістського руху погіршувало внутрішньополітичну ситуацію у республіці, а політична ініціатива у цьому краї поступово переходила до рук ГЛСП (с.112).

1938 року різко активізувалися національні меншини у ЧСР у боротьбі за свої права, зросла загроза втручання в її внутрішні справи інших держав. Угорщина, Польща, Німеччина намагалися використати автономістський рух у Словаччині для розколу республіки. У монографії зазначено, що і пропозиції об'єднаної угорської партії у Словаччині про автономію у складі Угорщини, і «Декларація польської влади про підтримку боротьби словаків за незалежність», і пропозиції судето-німецької партії про приєднання до опозиційного «фронтунезалежності» не були схвалені ГСЛП, а переговори, якщо і проводилися, так лише з метою здійснення тиску на Прагу. На думку Шніцера І. О., на підставі цього можна стверджувати, що активізація автономістського руху не була ініційована сусідніми державами, а ГСЛП, як і раніше, зберігала вірність єдності республіки і вимагала справедливого вирішення «словацького питання».

5 червня 1938 р. її керівництво опублікувало новий законопроект про автономію Словаччини у складі Чехо-Словацької республіки, що фактично передбачав побудову асиметричної моделі держави: законодавча влада у Словаччині мала належати сейму, виконавча – автономному уряду, судова

– місцевим судам. Словацька мова визнавалася державною. Цей законопроект знайшов підтримку на багатотисячному мітингу в Братиславі з нагоди 20-ліття Пітсбурзької угоди. Справа тепер була за Прагою.

16 серпня 1938 р. помер А. Глінка. Фактично лідером партії став перший заступник голови партії Й. Тісо, остаточно це питання мало вирішитися на майбутньому черговому з'їзді. Новий керівник партії не допустив посилення радикального крила.

Розпочалися переговори делегації ГСЛП із президентом Е. Бенешем і протягом вересня 1938 р. розглядалося кілька варіантів угоди. Президент і уряд весь час намагалися не в повному обсязі погодитися з положеннями законопроекту від 5 червня, запропонованого словацькою стороною.

Навіть після Мюнхенського диктату протягом 3-5 жовтня президент і уряд не підписали угоду про автономію Словаччини.

6 жовтня 1938 р. за ініціативи ГСЛП у м. Жиліні зібралися представники партій, що діяли на території краю (окрім комуністичної). Напередодні на засіданні керівництва цієї партії розглядалося питання про можливий статус Словаччини. Поміркувані на чолі з Й. Тісо висловилися за автономію у складі республіки, радикали – за проголошення незалежності. Було схвалено пропозицію перших. На нараді було вирішено проголосити автономію Словаччини згідно із законопроектом від 5 червня 1938 р., що мав бути затверджений парламентом республіки не пізніше 28 жовтня 1938 р. Виконавчу владу мали негайно передати п'ятичленному автономному уряду на чолі з Й. Тісо. 7 жовтня такий уряд було затверджено у Празі. До його складу, окрім людаків, увійшов і один представник від словацьких аграріїв. Автор розвінчує твердження деяких радянських, чеських і навіть словацьких істориків про узурпацію влади ГСЛП у жовтні 1938 р, адже вона була створена не лише на однопартійній основі й легітиматизована центральним урядом (с. 134).

22 листопада 1938 р. Національні збори внесли поправки до Конституції 1920 р. про державно-правове становище Словаччини. Було визначено повноваження словацького сейму та автономного уряду, розмежування їх повноважень із республіканськими органами законодавчої й виконавчої влади. Отже, автономісти досягли своєї мети.

З нашого погляду, достатньо обґрунтованими є висновки рецензованого дослідження, що автономістський рух зародився на словацькому ґрунті, а не був інспірований іззовні, що «чехословакізм» і централізм Праги, їх відмова від будь-якого компромісу фактично сприяли його зростанню. Автономісти домагалися здійснення своїх вимог конституційним шляхом і не були сепаратистами. Отже, твердження, що

причиною ліквідації Чехословаччини був саме сепаратизм словаків не відповідає дійсності (с.147).

Відаючи належне заслугам ГСЛП у боротьбі за автономію, автор дещо перебільшує її роль у внутрішньополітичному житті Словаччини у добу першої Чехословацької республіки. Інколи він лише згадує про словацьких аграріїв на чолі з М. Годжею, не аналізуючи їхньої діяльності, хоча вони були основними опонентами людової партії у боротьбі за вплив на словаків, особливо селянство. Однак це зауваження не впливає на нашу високу оцінку дослідження Шніцера І. О. Воно є оригінальним і завершеним.

Автор довів до широкого кола читачів правдиву історію автономістського руху як важливої складової боротьби словацького народу за визнання своєї самобутності, національні права.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бацак Костянтин Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та методики навчання Київського університету імені Бориса Грінченка;

Бевзюк Євген Володимирович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри міжнародного бізнесу та світової політики Закарпатського державного університету, докторант відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Богданова Тетяна Геннадіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка;

Бур'ян Михайло Степанович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Луганського національного університету імені Тараса Шевченка;

Барварцев Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Васьків Назар Андрійович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Львівського національного університету імені Івана Франка;

Віднянський Степан Васильович – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Гарагонич Василь Васильович – кандидат історичних наук, доцент, заслужений працівник освіти України, докторант кафедри історії України Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Гахраманова Шахла-Шахі – аспірантка Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Герасимчук Таміла Федорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Рівненського державного гуманітарного університету;

Горенко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Грубінко Андрій Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач Тернопільського національного економічного університету;

Даниленко Олександр Вікторович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Дацків Ігор Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету;

Донченко Євгенія Володимирівна – здобувачка відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Іваненко Оксана Анатоліївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Кот Сергій Іванович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Центру «Зводу пам'яток історії та культури України» відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Кривець Наталія Василівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Лещенко Леонід Овдійович – доктор історичних наук, професор Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ України;

Магда Євген Вікторович – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Мартинов Андрій Юрійович – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Мотрук Світлана Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Павленко Вікторія Вікторівна – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Київського національного університету внутрішніх справ України;

Пугач Євген Петрович – кандидат історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Рендюк Теофіл Георгійович – кандидат історичних наук, заступник директора Департаменту зв'язків із закордонним українством та культурно-гуманітарного співробітництва Міністерства закордонних справ України;

Роглев Христо Йосипович – Посол Миру, член Президії Української Ради Миру, віце-президент Товариства дружби «Україна-Болгарія»;

Роговий Євген Сергійович – аспірант кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна;

Сєдих Юрій Іванович – доктор філософії, професор, Посол Миру, Президент Товариства дружби «Україна-Болгарія»;

Чабала Наталія Петрівна – референт Посольства Соціалістичної Республіки В'єтнам в Україні;

Черніков Ігор Федорович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України;

Юрчук Оксана Федорівна – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри українознавства Львівського національного аграрного університету;

Янчук Лариса Василівна – здобувачка відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України;

Ярко Наталія Андріївна – інженер першої категорії відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України.

Наукове видання

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ УКРАЇНИ:
НАУКОВІ ПОШУКИ І ЗНАХІДКИ**

МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Заснований 1991 р.

Випуск 19

Тексти подаються в авторській редакції

Матеріали до друку підготували: *І. Афоніна* і *Н. Ярмо*

Комп'ютерна верстка та оригінал-макет *Мігалья Л. Г.*

На обкладинці: Боянська церква. Болгарія. Полотно, олія, 2009.

Авт. *М. В. Знаменська*

Підписано до друку 16.07.2010 р. Формат 70×100/16

Ум. друк. арк. 33,0. Обл. вид. арк. 27,0.

Наклад 300. Зам. 39. 2010 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4.